

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

KİDDUŞ HA-ŞEM VE HİLLUL HA-ŞEM
BAĞLAMINDA TANAH'IN ÇIKIŞ ANLATISINDA
YER İSİMLERİ SORUNU

SERDAR CİHAN GÜLEÇ

2502110351

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. MAHMUT SALİHOĞLU

İSTANBUL, 2021

ÖZ

KİDDUŞ HA-ŞEM VE HİLLUL HA-ŞEM BAĞLAMINDA TANAH'IN ÇIKIŞ ANLATISINDA YER İSİMLERİ SORUNU

Serdar Cihan Güleç

Bu çalışma Tanah'ta Mısır'dan Çıkış yolculuğunda yer alan bir takım Çıkış yer isimlerini, disiplinler arası bir bakış açısıyla Tarihsel Dilbilim verileri ve Yahudi sözlü kaynaklarıyla ele almaktadır. Çalışmada yer isimlerinin seçimi araştırma kapsamında belirtilen bir takım kriterlere göre yapılmıştır. Bu tercihin kapsamında Çıkış toponimleri Kızıl Denize kadar olanlarla sınırlandırılmıştır. Ayrıca kökensel olarak Mısırca ve Semitik diller arasında ihtilaflı olanlar seçilmiştir. Son olarak dini gelenek içinde dil oyunlarına konu olmayanlar elenmiştir. Araştırmanın birinci bölümü iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım Kutsal Kitap araştırmaları açısından toponiminin tarihsel gelişimini Orta Çağ'dan, günümüze kadar olan evrelerini ortaya koyarak tarih içindeki gelişimini analiz etmektedir. İkinci kısım ise Tanah toponimlerinin tarihi ve arkeolojik kaynaklarda yer alan literatür ve akademik problemlerini ele alarak linguistik, tarihsel sorunlarını tartışmaktadır. İkinci bölüm seçili Çıkış toponimlerinin isim ve lokasyon sorunları üzerinde durmaktadır. Bu bölümde Greko-Romen, Mısırca kaynaklarda yer alan literatür ve teorik münakaşalara dair geniş bir yer ayrılmıştır. Üçüncü bölüm münhasıran Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem kavramlarını, mahiyet, tarihsel gelişim ve Yahudi geleneğindeki algısıyla Şem ha-Meforaş'ı ihtiva edecek şekilde ele almaktadır. Bu çalışmada Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem'in Çıkış toponomisinde dini söylem ve ikonik kullanımların açıklamasında seçili Çıkış toponomisiyle ilgili olarak Midraş ve Aggada'da etkin yorumsal rolleri olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toponomi, Kidduş ha-Şem, Hillul ha-Şem, Şem ha-Meforaş, Tanah, Kutsal Kitap Araştırmaları, Çıkış.

ABSTRACT

THE QUESTION OF TOPONYMS IN THE EXODUS NARRATIVE OF TANAKH WITHIN THE CONTEXT OF KIDDUSH HA-SHEM AND HILLUL HA-SHEM

Serdar Cihan Güleç

This study examines certain Exodus toponyms in the Hebrew Bible from an interdisciplinary perspective and by using the historical linguistic data and Jewish oral sources. The selection of the toponyms was made on the basis of several criteria deliniated in the scope of the research. The selection was limited to the ones until the Red Sea. Also, the disputed etyma between Egyptian and Semitic were selected. Finally, the ones that are not subject to the word puns in the religious tradition were eliminated. The first part of the research comprises two main sections. The first section outlines the historical development of biblical toponymy from the medieval ages to the present time and analyzes its development in history. The second section examining the problems of the literature and scholarship within the historical and archeological sources of the biblical toponyms discusses their related linguistic, historical issues. The second part is focused on the toponymic and topographical issues of the selected Exodus toponyms. A large discussion is devoted to the literature and the controversies of the related theories in the Greco-Roman, and Egyptian sources. The third part exclusively deals with the concept of Kiddush ha-Shem and Hillul ha-Shem, their nature, historical development and reception in the Jewish tradition, as inclusive to Shem ha-Meforash (the Ineffable name) as a component. The conclusion in this study is that Kiddush ha-Shem and Hillul ha-Shem have an active interpretive role in Midrash, Aggada for explaining the religious discourse and iconic usage of the selected Exodus toponyms.

Key Words: Toponyms, Kiddush ha-Shem, Hillul ha-Shem, Shem ha-Meforash, Tanach, Biblical Studies, Exodus.

ÖNSÖZ

Asırlardır Tanah araştırmacılarını meşgul eden bir problem de yer isimleri olmuştur. Dini olayların kutsal metinlerdeki aktarımı konusunda süregelen tartışmalar günümüzde oldukça kritik bir boyut kazanmıştır. Uzman veya amatör herkesin çağımızda bilgi erişiminde etkin olduğu ve bilginin küreselleştiği ve özellikle de sosyal medyanın kitle iletişimde korkunç bir hızla yol aldığı kuşku götürmeyen bir gerçektir. Bilgi ve belge ulaşımı açısından artık dini-okuryazarlığın bariyerlerinin kalktığı bir dünyada Dinler Tarihi alanında nesnel ve metodik araştırmaların önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu durum Hristiyanlık ve Yahudi geleneğindeki kadim geçmişine rağmen güncelliğini yitirmeyen ve hiçbir zaman yitirmeyecek olan İsrailoğullarının Mısır'dan Çıkış yolculuğu noktasında da kendini göstermektedir. Sosyal medya mecralarında akademisyenlerin, macera severlerin ve bilim adamlarının yaptığı yayınlar, belgeseller bu süreçte büyük kitleleri kendine çekmeyi başarmıştır. Bu araştırmamızla Çıkış yolculuğunun Tanah'ta yer alan yer isimleri konusunda bir farkındalık kazandırmayı amaçladık. Bu araştırmayla gayemiz Kutsal Kitap eleştirisi geleneğinin gerek ülkemizdeki çalışmalara gerekse dünya literatürüne mütevazı bir katkı sağlaması temennimizdir. Yaptığımız araştırma linguistik ve filolojik bazlı bir inceleme olduğu kadar dini geleneğin Çıkış yolculuğu ve yer isimlerine uygulanmasıyla literatüre yeni bir perspektif kazandırmayı hedeflemektedir.

Bu tezin hazırlanmasında emeği geçen insanların sayısı oldukça çok. Bunların başında tezimi yazdığım bilgisayarımı bana hediye eden Amerikalı hanımefendi Patricia Slusser ve eşi Jim Slusser'ı anmalıyım. Bütün bir doktora çalışmasının alt yapısının oluşumunda emeği geçen ve Semitik dillerine olan ilgi ve iştiağını maddi desteğiyle desteklemiş olan Ensar Vakfı'na büyük bir teşekkür borçluyum. Ensar Vakfı'nın kıymetli yöneticilerinden Hulusi Yiğit Bey ve saygıdeğer yönetiminin bu cömert desteği, akademik bilinci ve yardımları sayesinde Amerika Birleşik Devletleri'nde University of Georgia'da ikinci bir yüksek lisans programına girmeye hak kazandım. Bu programdaki öğrenim süresince İbranice, Aramice, Fenikece, Kutsal Kitap eleştirisi ve literatürü üzerine dersler aldım. Ayrıca aynı fakültede asistan

öğretim görevlisi olarak çalıştım. Bu süre zarfında Tarihsel Dilbilim sahasında ve dini ilimlerde dünyaca ünlü Semitik dilbilimcilerle bir arada çalışma imkânı elde ettim.

Türkiye'ye dönüşümle birlikte tezimin taslak metnini incelikli bir şekilde gözden geçiren ve derin tetkikleriyle konusunu benimle müzakere eden Doç. Dr. Tuncay Başoğlu'na teşekkürlerimi sunuyorum. Geçtiğimiz yıl itibariyle muhterem hocam Dr. Yaşar Çolak'ın vesilesiyle Amerika Birleşik Devletleri, Maryland Diyanet Center of America'da geçirdiğim zaman zarfında tanıştığım uzmanlar, bilim insanlarıyla kurduğum temaslar neticesinde büyük bir kazanım elde etmiş bulunmaktayım. Dr. Yaşar Çolak'ın bana sağladığı akademik vizyon, kariyer tavsiyeleri doğrultusunda tezimi olgunlaştırdım. Kendisinin yönetim tecrübelerinden istifade etmekle bu tezin Amerika ayağını kurgulamış ve kişisel ağlarımı geliştirdim. Bundan dolayı kendisine teşekkürü bir borç bilmekleyim. Bu tezin başlangıcından bu yana alandaki birikimiyle İbranice ve Aramice filoloji müktesebatıyla yüksek bir özveriyle bana kakı sağlayan, verdiği düzeltmelerin yanı sıra nesnel eleştirilerini çekinmeden paylaşan Doç. Dr. Yasin Meral'e teşekkür ediyorum. Ar. Gör. Mukadder Sipahioğlu'na tezimi bütünüyle okuyup düzeltmesi ve Mısırca konusundaki özel katkılarından dolayı içten bir teşekkür borçluyum. Dr. Tolga Savaş Altıntel'a tezimi içerik ve kurgu olarak yapılandırmasının yanında sunduğu analiz ve tekliflerinden dolayı kendisine candan teşekkürlerimi sunuyorum. Ar. Gör. Mehmet Usluer'e desteği, bilimsel katkı ve yorumlarından dolayı müteşekkirim. Bir teşekkür de linguistik bilgisi, teorik değerlendirmeleri ve katkılarıyla araştırmamı nitelikli bir hale getiren Meksikalı meslektaşım Juan Pablo Jáuregui Magriñá'ya ait. Tezimizin araştırma usul ve insicamını, teorik çerçevesiyle başından beri yaptığı tespitlerle güçlendiren değerli jüri üyemiz kıymetli hocam Prof. Dr. Bilal Gökkır'a teşekkürlerimi sunuyorum. Tez jüri üyelerimden muhterem hocam Prof. Şinasi Gündüz'ün bu tez konusunu almamda ve beni Dinler Tarihi alanına yönlendirmesi hususundaki teşviklerinden dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak tez sürecinde bütün iletişim kanallarını benimle açık tutan ve tezin içeriği konusunda detaylı ve kritik bakış açısıyla bana farklı perspektifler kazandıran tez danışmanım Doç. Dr. Mahmut Salihoğlu'na teşekkürlerimi sunuyorum. Bitirirken kıymetli anne ve babamın

bu tezi sona erdirmekle rızalarına nail olmanın mutluluğunu tatmaktan dolayı memnuniyetimi ifade ediyor ve kendilerinin her türlü maddi ve manevi desteğinden dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

Serdar Cihan Güleç

İSTANBUL 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	v
HARİTALAR LİSTESİ.....	xiii
GÖRSEL LİSTESİ	xiv
TABLolar LİSTESİ	xv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xvi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TANAH TOPONOMİSİ

1.1. Tanah Toponomisi Tarihyazımı	17
1.1.1. Orta Çağ Toponomisi	17
1.1.2. 19. Yüzyıl Kolonyalizminde Toponominin Genel Karakteri	18
1.1.3. Tanah Toponomisinin Arkeolojik Öncüleri: Robinson ve Smith	20
1.1.4. Modern Toponomi ve Filistin Arkeolojisinde Gelişmeler	22
1.1.5. Semitik Çalışmalar ve Toponomi	30
1.1.6. Postmodern Toponomi	35
1.2. Tanah Toponomisinin Kaynakları	38
1.2.1. Mısır Lanet Metinleri	40
1.2.2. Yeni Krallık Dönemi Firavun Yıllıkları	43
1.2.3. Merneptah veya İsrail Steli	44
1.2.4. Amarna Mektupları	46
1.2.5. Meşa Steli	51
1.2.6. Asur Analları/Yıllıkları	55

İKİNCİ BÖLÜM
MISIR ÇIKIŞ TOPONOMİSİNİN FİLOLOJİK VE LİNGÜİSTİK
SORUNLARININ İNCELEMESİ

2.1. Goşen	61
2.1.1. Goşen'in Orta Çağ Kaynaklarında Linguistik Tartışmaları	63
2.1.2. Goşen'in Tarihi Kaynaklarda Lokasyon Tartışmaları	71
2.1.3. Goşen'in Mısırbilim Tartışmaları	79
2.2. Ramses	86
2.2.1. Ramses'in Linguistik Tartışmaları	88
2.2.1.1. Ramses ve Musa'nın Ortak Etimolojik Kökenleri	89
2.2.1.2. Ramses'in Önündeki Mısırca <i>Pr</i> Eki	91
2.2.1.3. Ramses'in Morfo-Fonolojik Tartışmaları	100
2.2.1.4. Ramses ve Mısırcayla Semitik Diller Arasında Sibilant Geçişleri	103
2.3. Pithom	105
2.3.1. Pithom'un Linguistik ve Lokasyon Tartışmaları	105
2.3.1.1. Ero	107
2.3.1.2. Herôônpolis	109
2.3.1.3. Tell'ul Meshûta/Tell'ur Ritâbe İkilemi	110
2.4. Sukkot	112
2.4.1. Sukkot'un Linguistik Tartışmaları	114
2.4.1.1. Sukkot'un Etimolojik Kökeni	114
2.4.1.2. Sukkot ve Mısırca-Semitik Sibilant Geçiş $s \sim t$	115
2.4.1.3. Tjeku	116
2.5. Pi-Hahiot	122
2.5.1. Pi-Hahiot'un Mısır Toponomi ve Lokasyon Tartışmaları	122
2.5.1.1. Per-Qerehet	127

2.5.1.2. Hathor	128
2.5.1.4. Epaulis	130
2.6. Ba'al Zephon	131
2.6.1. Ba'al Zephon Toponomisi	132
2.6.2. Ba'al Zephon'un Mısır Coğrafyasında Lokasyon Tartışmaları	138
2.6.2.1. Tell Dafne	139
2.6.2.2. Timsah Gölü	141
2.6.2.3. Tjaru (Hebua)	142
2.6.2.4. Tell'us Saidiye	142
2.7. Migdol	143
2.7.1. Migdol'un Tarihi Kaynaklarda Toponomi ve Lokasyon Tartışmaları	145
2.7.1.1. I. Seti Karnak Rölyefi	145
2.7.1.2. Amarna Mektubu EA 234	146
2.7.1.3. Aramca Elephantine Papirüsü	147
2.7.1.4. Greko-Romen Kaynaklarda Migdol	148
2.7.1.5. Migdol'un Literatürdeki Tartışmaları	149

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİDDUŞ HA-ŞEM VE HİLLUL HA-ŞEM

3.1. Kidduş ha-Şem	154
3.1.1. Kidduş Kelimesinin Kökeni	159
3.1.2. Kidduş ha-Şem Kavramları	160
3.1.2.1. Şehadet	160
3.1.2.2. Erdem	164
3.1.3. Kidduş ha-Şem'in Tarihsel Arka Planı	165
3.1.3.1. Tanah'ta Kidduş ha-Şem	165
3.1.3.1.1. Kidduş ha-Şem'de Etkenlik ve Edilgenlik	165

3.1.3.1.2. Helenistik Dönemde Kidduş ve Hillul ha-Şem	167
3.1.3.2. Talmud'da Kidduş ha-Şem	167
3.1.3.2.1. Erdem	167
3.1.3.2.2. Şehadet	169
3.1.3.2.2.1. BT. Sanhedrin, 74a	169
3.1.3.2.2.2. BT. Avoda Zara, 18a	169
3.1.3.2.2.3. BT. Berekot 61b; KT. Sotah 5:5.	170
3.2. Hillul ha-Şem	171
3.2.1. Hillul Kelimesinin Kökeni	171
3.2.2. Hillul ha-Şem'in Tarihsel Arka Planı	172
3.2.3. Tanah'ta Hillul ha-Şem	173
3.2.4. Talmud'da Hillul ha-Şem	175
3.2.4.3. BT., Avoda Zara, 54a	177
3.2.4.4. BT., Avoda Zara, 45b-46a	178
3.2.5. İbn Meymun'da Hillul ha-Şem	182
3.2.6. Şem ha-Meforaş	185
3.2.6.1. Şem ha-Meforaş'ı Yazmak	191
3.2.6.2. Şem ha-Meforaş'ın İmlası	196
3.2.6.3 Nakav	198
3.2.6.3.1. Kelime ve Terim Anlamı	198
3.2.6.3.2. Nakav'ın Gelenekteki Arka Planı	199
3.2.6.3.3. Tanah'ta Nakav	201
3.3. Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem Bağlamında Onomastik ve Toponomi Örnekleri	204
3.3.1. Musa İsminin Etimolojisi	204
3.3. Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem Bağlamında Yahudi Yorum Geleneğinde Çıkış	206
Toponomileri	206

3.3.1. Goşen	206
3.3.1.1. Yahudi Geleneğinde Goşen	206
3.3.2. Ramses ve Pithom	213
3.3.2.1. Yahudi Geleneğinde Ramses ve Pithom	213
3.3.3. Sukkot	217
3.3.3.1. Yahudi Geleneğinde Sukkot Toponomisi	217
3.3.4. Pi-Hahiot	218
3.3.4.1. Yahudi Geleneğinde Pi-Hahiot	218
3.3.5. Ba'al Zephon	219
3.3.5.1. Yahudi Geleneğinde Ba'al Zephon	219
3.3.6. Migdol	223
3.3.6.1. Yahudi Geleneğinde Migdol	223
SONUÇ	228
KAYNAKÇA	231
ÖZGEÇMİŞ	310

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 2.1.2. Canopus'un Mısır'daki temsili haritası, s.75.

Harita 2.2.1. Yakın Doğu Haritası, s. 94.

Harita 2.2.1. Detaylı Eski Mısır Haritası, s.95.

Harita 2.6.2. Ba'al Zephon Haritası, s. 136

GÖRSEL LİSTESİ

Görsel 2.3.1. Ero Yazıtı, s 104.

TABLO LİSTESİ

Tablo 3.2.6. Kumran Metinlerinde Teonomik Yazım Farklılıkları Tablosu,
s. 187

KISALTMALAR LİSTESİ

~	:	ses/biçim dönüşüm
>	:	Bir dilden diğer dile türeme
A.g.e.	:	Adı Geçen Eser
A.g.y.	:	Adı Geçen Yerde
ABD.	:	Anchor Bible Dictionary
Akt.	:	Aktaran
Alm.	:	Almanca
BASOR	:	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BDB	:	The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon
B.y.	:	Basım Yeri Yok
BIFAO.	:	Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale
Bkz.	:	Bakınız
Böl.	:	Bölüm
BT.	:	Babil Talmudu
c.	:	Cilt
cr.	:	Circa (Yaklaşık Tarih)
der.	:	Derleyen
çev.	:	Çevirmen
der.	:	Derleyen

DIA.	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	:	Editör
f.	:	Femininum (Dişil)
fask.	:	Fasikül
Fr.	:	Fransızca
Gr.	:	Grekçe
HAL.	:	Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament
hk.	:	Hakkında
IsIAO.	:	Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente
İbr.	:	İbranice
İng.	:	İngilizce
JEA.	:	Journal of Egyptian Archaeology
JEOL.	:	Journal of Ex Oriente Lux
JSOT.	:	Journal for the Study of the Old Testament
KRI.	:	K.A. Kitchen, Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical I - VII
krş.	:	Karşılaştırınız
KT.	:	Kudüs Talmudu
Lat.	:	Latince
Lit.	:	Literal anlam
Lsj.	:	Liddell & Scott Liddell–Scott–Jones
M.	:	Mişna
m.	:	Masculinum (Eril)

MÖ.	:	Milattan Önce
MS.	:	Milattan Sonra
Msr.	:	Mısırca
n./no.	:	Numara
Örn.	:	Örneğin
Rev.d'Ég.	:	Revue d'Égyptologie
s.	:	sayfa
T.	:	Talmud
TODT.	:	Theological Dictionary of the Old Testament
Vd.	:	Ve diğerleri
Vgl.	:	Vergleiche
Vs.	:	Ve saire
VT.	:	Vetus Testamentum
Yt.	:	Yayın tarihi yok
Yy.	:	Yüzyıl
ZÄS.	:	Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde

GİRİŞ

Kutsal Kitap eleştirisi Batı’da Dinler Tarihi akademilerinin özel bir araştırma konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışma sahasının temel aldığı düşünce uyarınca Yahudi ve Hristiyan geleneğinin aksine Tanah, ilahi vahyin kusursuz bir mesajı değil, tarihsel doğruluğunun incelenmesi, irdelenmesi ve eleştirilmesi gereken bir metindir. Kutsal Kitap eleştirisinin sistemli hale gelmesinde iki önemli akımın varlığını görüyoruz. Bunlar; belge/kaynak ve gelenek teorilerinden oluşmaktadır. Belge teorisi, Tanah aktarımında metni söze öncellerken, gelenek teorisi sözlü olanı metne tercih eder. Belge teorisi metnin farklı kaynakları olduğunu öne sürerek çeşitli yazarlara göre onu isnat edip tasnife çalışmıştır; bunu yaparken metin içi ve metin dışı ilkelerle bu iddiasını temellendirmeye çalışmıştır. Metin içi çalışma esasen linguistik incelemelerle metnin ait olduğu dili ve onun özelliklerini ortaya koymayı, metin dışı analiz ise metne konu olan coğrafya üzerinde yürütülen tarihsel dokümanlar ve arkeolojik kazılardan elde edilen bulgularla bu sonuçları karşılaştırmayı hedefler. Bu sayede metnin tarihsel gerçekliği gün yüzüne çıkarılmak suretiyle Tanah olaylarının tarihyazımı, bu tür bir kritikte analiz edilerek bilimsel bir yöntemle sunulur.¹

Gerek metin içi gerekse metin dışı çalışma oluşturulurken mekânsal tasavvur son derece önemlidir. Nitekim tarihsel anlatı, olayları belirli mekânlar çerçevesinde sunmaktadır. Bu mekânların doğruluğu tarihi olayların otantikliğinin doğrulanması açısından temel teşkil eder. Tarih ve Dilbilimin kesişimi olarak mekânsal kavramlar dediğimizde ise yer isimlerine özgü bir disiplin olarak *toponomi* ile karşılaşırız.

Yer isimlerinin coğrafi karşılıkları, tarihsel, dilsel mahiyeti, Kutsal Kitap eleştiri geleneğinde coğrafi, arkeolojik, linguistik bir yöntemle ele alınmaktadır. Çünkü Kutsal Kitap uzmanları yüzyıllardır filolojinin bir yol haritası olarak benimsediği etimolojik tahlillerle Tanah sahasında etnisite meselelerine eğilmişler, dini ve tarihsel dönemlendirmeler yapmanın gayretiyle onun karakteristik özellikler ortaya koymaya çalışmışlardır. Onlar bunu ampirik bir tanıklık sağlaması bakımından arkeoloji disipliniyle geçtiğimiz birkaç yüz yıl içinde ele almaya başlamış ve özellikle de 20. yüzyılın son çeyreğinde bir kıtas gibi devreye sokmuşlardır. Bu yüzden toponominin geldiği noktada linguistik kadar arkeoloji de kilit bir rol oynamaya

---

¹ Joel S. Baden, “Tradition-Historical Criticism”, (çevrimiçi), <http://www.oxfordbiblicalstudies.com/article/opr/t373/e46>, 26.2.2021.

başlamıştır. Çünkü mekânlar sahada birtakım toponomik terimlerle karşılandığı kadar bir dizi coğrafi lokasyonlarla da özdeşleştirilmiştir. Toponomik terimlerle ilişkilendirilen mekanların doğrulanması da arkeolojik incelemelerle gerek yer şekilleri gerekse tarihsel deliller ışığında doğrulanmış ya da ret görmüştür.²

Batı’da Kutsal Kitap Eleştirisi ve Tanah Arkeolojisi’ndeki bir dizi gelişme modern Batılı uzmanların antik İsrail coğrafyası ve Mısır’dan Çıkış yolculuğu üzerine yoğunlaşmalarına yol açmıştır. Tanah’ın bu coğrafyası günümüzde modern Filistin topraklarını da kapsayacak şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle toponomi disiplininin son derece önemli bir ideolojik yönü de vardır. Çalışmamızın literatürüne dair arka planda yer alan bu dini ve siyasi atıflar meselenin derinliğini ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Dünyanın günümüzde karşı karşıya kaldığı siyasi uçurumlar ve gerilimlerin çözümünde toponomiye gereken ilgiyi göstermenin stratejik bir yönü olduğu da kuşku götürmeyen bir başka gerçektir.³

Araştırmanın Konusu

Tezimizin içeriğini Yahudi kutsal kitabı olan Tanah’ın Çıkış yolculuğundaki ismi geçen bir takım yer isimleri oluşturmaktadır. Araştırmanın içerik ve yöntemiyle ilgili genel hatlarıyla tanıtıcı bir bilgi aktarmak araştırmanın takibini kolaylaştırması açısından faydalı olacaktır.

Araştırmamızın birinci bölümü kısaca toponominin genel çerçevesini, genel bir bakış içinde ortaya koyduktan sonra Tanah’la ilgili olan literatürü bulgu ve sonuçlarını ele almaktadır. Bu nedenle birinci bölümünün başlığı içeriğine uygun olarak “Tanah Toponomisi” olarak belirlenmiştir. Böylece birinci bölümde anahtar kavramlarını tanıtmak adına toponominin kökeni, terim anlamları ve ilişkili olduğu diğer kavramlarla yöntemsel tartışmalar ele alınmıştır. Bunun için toponomiyle ilgili yerelde ve uluslararası çalışmalarda tartışmalar aktarılmış ve ilgili görüşler incelenmiştir. Ardından Tanah coğrafyası özelinde ele aldığımız kısımlarda başta Tanah’a paralel olan tarihi kaynaklar tanıtılmıştır. Bu kaynaklara ilişkin Filistin coğrafyası ve tarihi bağlamında yer isimleriyle ilgili akademik literatür okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Literatürde yer alan referans kaynaklarının kabul ettiği başlıca tarihler baz alınmak suretiyle kronolojik bir yol izlenmiş ve bu anlamda söz konusu tarihlerin etrafında oluşan tartışmaları

---

² Konuyla ilgili çalışmalar için bkz. örn. Israel Finkelstein; Neil Asher Silberman, **The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts**, New York:, Simon and Schuster, 2002. Ayrıca bkz. Emmanuel Anati, **The Mountain of God: Har Karkom: [archeological finds on the route of the Exodus]**, New York: Rizzoli, 1986.

³ Bu konu 1.1.6. Postmodern Toponomi başlığında ele alınmıştır.

metne taşınarak sorgulanmıştır. Bu minvalde toponominin geçirdiği evreler, yöntemsel farklılıklar, içinde geliştiği siyasi ve kültür ortamı etkenleri analiz edilerek masaya yatırılmıştır.

İkinci bölümünün konusunu ise kadim İsrail tarihi alanında Babil öncesi olarak da ifade edilen Çıkış yolculuğunda seçtiğimiz belirli yer isimleri oluşturmaktadır. Burada söz konusu yer isimleri Goşen, Ramses, Pithom, Sukkot, Pi-Hahiro, Ba'al-Zephon ve Migdol ile sınırlanmıştır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir hususu kısaca açıklamak gerekmektedir. Bu yer isimlerinin sıralaması onların kronolojik bir sırasını ifade etmemektedir. Bu sıralama Tanah'taki anlatım ve Yahudi geleneğindeki anlatıya göre düzenlenmiştir.

Analiz için ele aldığımız literatürdeki kaynaklar arasında Latin ve Grek klasik yazarları, Kilise babaları, Helenistik tarihçiler olduğu kadar Mısırcı ve Semitik dillere ait tarihsel eserler de söz konusudur. Bu bilgiler ışığında toponomik çalışmalarda problemleri dil kökeni, biçimsel orijinallikleri; dini, tarihsel ve arkeolojik kaynakları açısından ele alınmıştır. Ayrıca bu kaynakların hangi tür bağlamlarda yeniden anlamlandırıldıkları tartışmaya açılmıştır. Bunun için literatür içindeki tartışmaların iç bağlantıları metinlerarası (*intertextual*) bir yolla tartışılmıştır. Böylece öne sürülen muhtelif kadim dillerle ilgili bir takım teorileri doğrulayıcı linguistik analizler ve onlara ilişkin itirazların değerlendirilmesi sağlanmış ve aynı zamanda polemik konusu olan tarihsel gerçekçi, septik, pozitivist vb. bakış açıları gözden geçirilmiştir. Ayrıca yer isimlerinin lokasyon tartışmaları, topografik özellikleri, konsesüs halinde olan görüşlerin birbirleriyle arz eden uyumluluğu ve aralarında açılan makas açısından ortaya konulmuştur.

Son olarak üçüncü bölümde tezin iddiası olarak yer isimleri sorunu Yahudi geleneği açısından teolojik bir ilke olan Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem prensibiyle incelenmiştir. Böylece tezin savını taşıyan bu bölüm ikinci bölümde sergilenen yer-isim problemlerine din geleneği ve din dili üzerinden fenomenolojik bir ayna tutmuştur. Söz konusu üçüncü bölümde Yahudiliğin sözlü geleneğinde yer alan Tanrı'nın isminin yüceltilmesi ve yerilmesi olarak ifade edebileceğimiz Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem terimleri ele alınmıştır. Böylece zımındaki alt kavramlar, tarihsel arka planları ve gelenek içindeki konumları, dini kaynakların önem sırasınca ele alınarak işlenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Hedefi

Araştırmanın hedefi Yahudi geleneğindeki Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem ilkelerinin araştırma kapsamında belirlenen Tevrat kaynaklı Çıkış toponomilerine olan etkisini

incelemektir. Bu etki Çıkış toponomilerinde dil oyunları ve etimolojik yorumların bağlantısıyla öne sürülmeye çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu etkinin Yahudi geleneğinde Tanrının isimlerinin yazım faaliyeti bakımından bir etkisinin olup olmadığı da anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu inceleme doğrultusunda dini gelenek ve din dilinin Tanah araştırmaları ve Kutsal Kitap eleştiri yöntemi için son derece önemli bir referans olduğu gösterilmiştir. Böylece mevcut çalışma çerçevesinde toponomi temelde dini yorum ve filolojiyi bir araya getiren kendine özgü bir metodu benimsemiştir. Bu da bizzat dini kaynaklar üzerinden Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem'in etimolojik olarak nasıl özel isimler ve bilhassa yer isimleri ile üzerinde etkili olduğunu göstermekle sağlanmıştır.

Üçüncü bölümün son kısmında ikinci bölümde incelenen yer isimlerinin bir simetresi alınmıştır. Bu isimler Yahudi geleneğindeki Midraş, Aggada ve Orta Çağ tefsir/yorum otoritelerinden naklen sunduğumuz verilerle ele alınmış ve böylece toponomik, lokasyonel yorumlamalara yer verilmiştir. Bu örnek bilgiler doğrultusunda Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem gibi dini ilkelerin yukarıda belirttiğimiz amaca uygun olarak Yahudi algısında yeri saptanmaya çalışılmıştır. Bu yolla ikinci bölümdeki yer isimlerine yönelik Greko-Romen tarihçilik, Koptoloji, Modern Mısırbilim, karşılaştırmalı Semitik ve Tarihsel Dilbilim disiplinine dini gelenek içinden bir projeksiyon tutulmuştur. Bu surette Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem prensipleriyle yer isimlerinin dini gelenekte nasıl ön plana çıktığı gösterilerek uygulamalı bir model ortaya konmuştur. Bu nedenle araştırmanın hedeflerinden bir diğeri de Tanah'ın Çıkış yolculuğu için seçilen yer isimlerini geleneksel dini yorumlar ve modern Kutsal Kitap araştırmalarındaki teorilerle bir bütün olarak ele almak olmuştur.

Bu doğrultuda Tarihsel Dilbilim ve Arkeoloji gibi eleştiri geleneğinin sacayaklarını oluşturan disiplinlerin, yer isimleri sorununu dini gelenekten kopuk bir biçimde yürütemeyeceği gösterilmiştir. İlgili disiplinlerin indirgeyiciliğiyle elde edilen açıklamaların en azından hermenötik bir dini bağlamdan oldukça yoksun olduğu gözlemlenmektedir. Bu yüzden metodik olarak eleştiri geleneğinin katkılarının ancak dini hermenötiğin yorum ekseninde bir anlam ifade ettiği tespit edilmiştir. Bu nedenle toponomik bir Dinler Tarihi çalışmasının özgünlüğü ve katkısı; yorum, din dili ve bu iki alanın teknik uygulamasıyla özgün bir yön taşımaktadır. Bu yüzden Dinler Tarihinde yer isimleriyle ilgili bir çalışma modeli oluşturması açısından mevcut araştırma disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınmış ve gelecek çalışmaların yöntemine ilişkin bir örnek oluşturması ümidiyle tasarlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Kısaca söylemek gerekirse bu araştırmada belge teorisi yaklaşımı bağlayıcı olmamıştır. Bundan dolayı araştırmada fenomenolojik bir inceleme yolu esas alınmıştır ve bu yüzden özellikle son bölümde dini gelenek nakillerini dikkate almak suretiyle bir çözümleme yapılmıştır. Bu çerçevede son yıllarda özellikle edebiyat kritiği açısından yapılan araştırmalar arasında Tanah ve Talmud eksenli Yahudi ikonografyasının yani dini şiarlarının ve motiflerinin çözümlenmesi ve temsili anlamlarının yorumlanması, araştırmanın perspektifleri arasında yer almaktadır. Bu sayede Yahudiliğin dini şiarlarını okumak, anlamlandırmak önemsenmektedir. Bu nedenle araştırma yöntem olarak din fenomenolojisi merkezli bir Yahudi sosyo-kültürünün, folklorunun, mitolojisinin, filolojisinin içinde bulunduğu özel koşulları anlamayı gerekli kılmıştır. Bu nedenle yöntemsel olarak araştırmanın gelenek teorisine daha uygun bir yaklaşım içinde olduğu düşünülebilir. Son yıllarda yapılan literatürdeki Midraş analizleri; Mısır, Nil, Firavun gibi gerek tarihi gerekse mekânsal incelemeleri araştırmanın seyri ve kurgusu açısından ideal bir model olmuştur. Literatürde Rivka Ulmer gibi yazarların kaleme aldığı bu tip çalışmalar göstergebilimsel yorumlarıyla dini ikonların zamanla dini gelenek içinde nasıl farklı anlamlar kazandığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar söz konusu anlamları ve yansıttığı semantik bağlamın kültürel ve retorik özellikleriyle açıklamaktadırlar.

Araştırmanın Kapsamı

Öncesinde de belirtildiği gibi araştırmanın konusu özel olarak seçilen bir takım Mısır Çıkış yolculuğu toponimleri oluşturmaktadır. Bu çerçevede ilgili toponimlerin etrafında dğümlenen filolojik ve diğer disiplinlere ait teknik problemler ele alınmaktadır. Bu nedenle seçili yer isimlerinde nelerin hangi esasla araştırmaya dâhil edildiği ve nelerin hariç tutulduğunu açıklamak gerekmektedir. Çıkış durakları ve toponomisi dini gelenek içinde farklı şekillerde sunulmaktadır. Nitekim Tanah'ta Sayılar 33. bölümde Çıkış durak isimlerine baktığımızda gerek sayısı gerekse sıralamasının Çıkış ve Tesniye kitaplarından farklı şekillerde yer aldığı görülmektedir.⁴ Örneğin Tanah toponomisi uzmanlarından Aharoni, orijin noktası olan Ramses'ten Moab bölgesine kadar 45 durak saymış ve bunları metinsel ipuçlarıyla taksim

---

⁴ Bu noktada literatürde belge teorisi kapsamında yürütülen pek çok çalışmanın ana konusunu oluşturan detaylı ve sistematik bir inceleme ve kaynakçası için bkz. Bu noktada literatürde belge teorisi kapsamında yürütülen pek çok çalışmanın ana konusunu oluşturan detaylı ve sistematik bir inceleme ve kaynakça için bkz. Marc Vervenne, **Studies in the Book of Exodus: Redaction, Reception, Interpretation**, Leuven: Leuven University Press, 1996.

etmiştir.⁵ Çıkış isimlerinin nerede bittiği ve hangi coğrafyayla sınırlandığı konusunda farklı görüşler vardır. Gelenekte karşımıza çıkan bu problemin aşılması için yukarıda değindiğimiz yöntem dâhilinde ve tez planına uygun hareket edilmesi yerinde görülmüştür. Bunun için ikinci bölümde Çıkış toponomilerinden olmamakla birlikte Çıkış coğrafyasını kuşatması ve tarihsel anlatıyı beslemesi bakımından öncelikli olarak Goşen'e yer verilmiştir. İsrailoğullarının Kenan yurdundan çıktıktan sonra Mısır'a yerleştirildikleri ilk noktanın Goşen olması doğru bir başlangıç noktası olacaktır. Bunun dışında Goşen, geleneksel dini yorum içinde bütün Mısır'ı kapsayacak şekilde kullanıldığından ve yeryüzünün en iyisi vasıflarıyla anılmış olduğundan merkezi bir statüye sahip olup Çıkış yolculuğu için önemli ipuçları oluşturmaktadır. Ayrıca bu nedenlere bir başka hususun daha ilave edilmesi gerekmektedir. Bu da Çıkış Uzmanlığı (*Exodus scholarship*) sahasında iz bırakmış ve takriben aydınlanma döneminde yaşamış olan Paul Ernst Jablonski⁶'ye ait bir teodir. Bu teori Goşen'in linguistik olarak biçimsel dönüşümlere uğramasıyla birden çok Çıkış durağının ismine karşılık geldiğini ileri sürmektedir. Bütün bu nedenlerden dolayı diğer yer isimleri incelemelerinde linguistik biçimsel dönüşümlere bir örnek oluşturması ve Çıkış yolculuğu öncesinde bir girizgâh niteliği taşımasından dolayı Goşen'in derinlikle incelenmesine karar verilmiştir. Çıkış yolculuğunun toponomik açıdan araştırılması kapsamında Karl James Hoffmeier'in Çıkış yer-isimleri sıralaması birtakım değişikliklerle esas alınmıştır. Bu değişiklikler başta Goşen'i işlemek ve Etham'ı sıralamaya almamakla olmuştur. Böylece Çıkış toponimleri incelemesi için Goşen, Ramses, Pithom, Sukkot, Pi-Hahiroth, Ba'al-Zephon ve Migdol'ü seçilmiştir. Bu seçim bir takım kriterlere göre yapılmıştır. Bu tercihin kapsamında Çıkış toponimleri denizin yarılma hadisesine kadar olanlarla sınırlandırılmıştır. Ayrıca kökensel olarak Mısırcı ve Semitik diller arasında ihtilaflı olanlar seçilmiştir. Son olarak dini gelenek içinde dil oyunlarına açık olmayanlar elenmiştir.

İkinci bölümde ele alınan bu toponomi seçkisiyle Çıkış yolculuğunun tarihine paralel olması bakımından birinci bölümde kullanılan literatürdeki tarihi kaynakların tez kapsamını aşmaması adına bir sınırlama getirilmiştir. Ayrıca bu sınırlama olası en erken *terminus post quem* ve en geç *terminus ante quem* dönemlerle sabitlenmiştir. Bunun için Çıkış tarihiyle ilgili

---

⁵ Yohanan Aharoni, **The Land of the Bible: A Historical Geography**, Westminster: John Knox Press, , 1979, s. 198, 276.

⁶ Jablonski'nin hayatı için bkz. Gustav Moritz Redslob, "Jablonski, Paul Ernst", **Allgemeine Deutsche Biographie**, Band 13, Duncker & Humblot: Leipzig, 1881, s. 526; J. Helderman, "Jablonski en Te Water: Twee Koptologen uit de tijd van de 'Verlichting.'" **Phoenix** 30 (1984), ss. 54-62.

tarihi kaynaklar muhtemel en erken tarih olarak Mısır Lanet Metinleri ile başlatılmış ve muhtemel en geç tarihsel kaynak olacak şekilde Asur kral yıllıklarıyla sonlandırılmıştır.

Üçüncü bölümde Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem genel hatlarıyla ortaya konulmuştur. Buna uygun olarak bu iki ilkenin Yahudi geleneğindeki anlamı, yeri, tarihi, kavramsal çerçevesi işlenmiştir. Buna ek olarak her iki prensibin Tanrının mutlak ismini telaffuz etme ve silme yasağı olan Şem ha-Meforaş'la olan ilgisi incelenmiştir.

Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi

İsim ve isimlendirme dini düşüncede merkezi bir öneme sahiptir. Öncelikle isimler zihinsel bir harita gibi insanın neye inandığının ve nasıl inandığının göstergelerini oluşturan hem şahsi hem de uzlaşım sal bir seçenekler düzenidir. Dikey bir ilişkiyle insan; aşkın, kutsal olanla irtibatını bu isimler ve isimlendirmenin araçsallığı üzerinden sağlamaktadır. Bu anlamıyla din, insanın yaratıcısına sesleniş, ibadeti, bir inanç sahibi olarak onun dost ve düşmanlarını tanıması için aynı zamanda bir isimler referansı ya da kılavuzudur. Dinin bu anlamda başka bir işlevi, Kutsal metinle buyrulan emir ve yasakları formüle etmesidir, çünkü emir ve yasaklar bir takım zaman ve yer ilgisiyle sabitlenir. Dini referanslar bu formülasyonu birtakım kavramlar yoluyla elde eder ki bu durum isimlerin sağladığı göstergesel bir zeminden hareketle anlaşılır.

Yatay anlamda düşündüğümüzde isimler, insanın sosyolojik plandaki varlığı, kültürel vasıfları, sanatsal etkinlikleri gibi her yönüyle kendisini gerçekleştirmesiyle tezahür eder. Bu açıdan insanoğlu; çizgisini, belirlediği zihinsel etiketlerle oluşturmaktadır. Bu etkinlikler isimlendirme eyleminin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç ifade edilen yatay anlamı açısından teolojik bir yön de taşır. Bir başka deyişle, aidiyet ve kimliğini irdeleyen insan; varoluşsal, metafizik, eskatolojik sorularına kim olduğu, nereden geldiği, ölünce nereye gittiği ve neye inandığı gibi dini düşünceyle kesişen hakikat arayışına isimler yoluyla verdiği cevaplarla bir açıklık getirir. İnsanın dünyada cari olan hukuk, beşeri ve siyasi düzenlerde bir tavır oluşturduğunun kabulü de aslında bu idrak seviyesine ulaşmasıyla mümkün olmaktadır. İnsanı diğer canlılardan ayırt eden şeyin ne olduğu felsefe tarihinin meşgul olduğu ontoloji alanına giren bir sorudur ki sadece insanın canlılar içinde isimlendirme yapıyor olması buna bir cevap teşkil eder. Nitekim insan doğduğu andan itibaren bir canlı olarak şahsiyetini bu soruyla elde eder ki konuşan bir canlı olarak öteden beri nitelenen epistemik meziyeti veya başka bir deyişle tanım yapabilen bir canlı olma beceresi bu idrak seviyesine bağlıdır. İsimler tanımların,

tanımlar da isimlerin tamamlayıcı bir ögesini oluşturur. Yer isimleri de aslında bu meselenin tam merkezinde durmaktadır.

Dini geleneklerde isim ve isimlendirmede ortaklaşan yanlar olduğu gibi ayrışan taraflar da mevcuttur. Aslında bunlar bize bir şeyi öteki üzerinden anlamlı hale getirme noktasında da taksonomik yani türlerine göre isimleri gruplandırmamızı daha kesin bir şekilde açıklayan bir şema olanağı sunar. Bu yüzden dini gelenekleri adeta sistematik kodlar halinde tasavvur edilebilecek netlikte son derece basitleştirici analiz ve ölçüm imkânını sağlayan yaklaşımlarla düşünmek gerekir. O halde anahtar kavramlar olan isimler dini geleneklerin anlaşılmasında yapı taşları olarak ele alınmalıdır. İsimlerin de alt birimlerinin en önemlileri arasında yer isimlerinin varlığı yer alır. Ancak burada sorgulanması gereken ilişki yer isimlerinin kavranması yoluyla isim ve isimlendirmenin kavranması arasındaki bağıntının ne olduğudur.

İsim ve isimlendirme konusunu dikey ve yatay bileşenleriyle ortaya koyan linguistiğin bir alt disiplini yer isimleri ya da teknik adıyla toponomidir. Bir başka yönüyle yer isimlerini inceleyen toponomi disiplini, çeşitli teoriler altında ve sorunlarıyla tarih içinde insanoğlunun yaşadığı evrendeki mekânların isimlendirme çabasını ortaya koyar. Bu nedenle toponomi; Linguistik, Arkeoloji, Dinler Tarihi, Sosyoloji, Kültür Antropolojisi gibi pek çok disiplini buluşturması bakımından öncelikli ve kritik bir öneme sahiptir. Bu açıdan dinler tarihinde olduğu gibi bölge, şehir ve ulus devlet tarihçiliği gibi özel alanlarda da toponominin, disiplinler arası köprü kuran bir saha olduğu vaki olmuştur.

Toponomi, Grekçe bir birleşik kelime olup: *topos*, “yer” ve *onyma* “isim” kelimelerinin birleşiminden oluşur. Toponomi ister salt teorik ve bilimsel ister pratik veya uygulamalı olsun yer isimlerini bütün açılardan inceleyen bilim dalının adıdır.⁷ Toponomiyle ilgili bir başka kavram ise toponomastiktir. Toponomastik de Grekçe bir kelime grubu olup *topos* kelimesiyle yanına gelen “isim veriyorum” *ὀνομάζω*⁸ *onomazo* fiilinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Carole Hough, iki kavram arasında bir ayrıma giderek linguistikte bu iki terimi farklı içeriklerle kullanmıştır. Hough, toponomiye inceleme sahası olarak dar bir anlamda salt yerleşim birimleri örneğin şehir, köy, kasaba gibi adlar için kullanırken; toponomastiği, bütün doğal varlıklar (dağlar, göller, denizler vs.) ve insan ürünü olan yapıları (yollar, köprüler,

---

⁷ Naftali Kadmon, **Toponym The Lore, Laws and Language of Geographical Names**, New York: Vantage Press, 1997, 2000, s. 3.

⁸ Henry George Liddell-Robert Scott, “The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon”, (çevrimiçi), <http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=76496>, 30 Aralık 2020.

binalar vs.) ihtiva edecek şekilde ele almaktadır.⁹ Ancak bu ayrımın Kutsal Kitap araştırmalarında henüz seçici bir ayrım olarak kullanıldığına tanık olmamaktayız. Bu yüzden literatüre uygun olarak toponomi terimiyle yetinmeye çalışacağız.

Uzmanlar toponomik terimlerin tarihsel kalıntılar içermesinden dolayı onları tarih alanındaki akademik çalışmaların destekleyici referansları olarak görmüşlerdir. Bu nedenle toponominin böylesine tarihsel bir kurucu vasfı üstlenmesi onu “tarihin aynası” gibi teşbihlere malzeme yapmıştır. Türkiye’de yapılan yer isimleri çalışmalarının bizzat Türk dilcilerinin itirafıyla salt yerel kaynaklarla sınırlı kalmış olması özellikle Dinler Tarihi alanında ülkemizde çok çeşitli uygarlıklara konu olan yer isimlerinin literatür birikimini yabancı kaynaklarla zenginleştirmeyi gerekli kılmaktadır.¹⁰

Modern dönemlerde toponomiye müstakil bir disiplin olarak ele alan ve onu teknik terimleriyle ve kurallarıyla inceleyen coğrafyacı Naftali Kadmon olmuştur. Kadmon da toponomi tanımının yanında toponomastik üzerinde kafa yormuştur. Fakat o bu konuda Hough’a göre daha fonksiyonel bir antropolojik anlam gözetmiştir. Ona göre etimolojik anlamıyla toponomastik yani “yer adlandırımı” avcı toplumlar ve kabile ekonomisi çerçevesinde karşımıza çıkan bir takım yer adlarıdır. Bunun için Kadmon, Kuzey Amerika’da “balık gölü” anlamına gelen *Fish Lake* ismini alan çeşitli lokasyonları örnek gösterir. Av oyunlarına sahne olan İngiltere’de pek çok yerin de bu türden olduğunu öne sürer. Örn. Huntingfield, Huntingtons ve Huntingdons. Günümüzde *hunting* “avcılık” ve *field* “alan” olarak modern İngilizcede hâlihazırda kullanılan yer isimlerinin olduğu bilinmektedir. *Ton* ve *tun* gibi isimler ise başlangıçta İngilizcenin modern öncesi dönemlerinde “çiftlik” anlamına gelirken *don* “tepe” manasında kullanılmış ve artık salt yer-isimleri olarak günümüz İngilizcesindeki varlıklarını sürdürmektedirler.¹¹ Kadmon, kapsamlı bir çalışmayla bize toponominin bağlantılı olduğu fiziksel coğrafya ve insanlık dokusuyla içe içe geçmiş olan felsefi bir bakış açısını sunar. O, insan ve fiziksel coğrafya arasında köprü görevi olan

---

⁹ Carole Hough, “37.1 Introduction”, **The Oxford Handbook of the Word**, ed. John R. Taylor, Oxford, Oxford University Press, 2015, ss. 634-35.

¹⁰ Aysun Gündüz Önal, “Batı Antalya Yer Adları”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018, ss. 4-10. Türkiye’de yapılan ve dünyada yapılan toponomi çalışmalarının kısa bir tarihini söz konusu sayfalar arasında bulmak mümkündür.

¹¹ William Thurlow, **Yorkshire Place Names**, Yorkshire: Clapham N., 1979, s. 19; Akt. Kadmon, **a.g.e.**, s.5.

toponomiyi aşağıda sunduğu perspektifiyle ele alırken varoluşsal bir öncüden yola çıkarak birtakım örnekler ortaya koyar:

“Bütün insanların doğar doğmaz nüfus kayıtlarına derhal iki özellik not edilir. Bunlardan bir tanesi o kişinin ismidir ki buna *antroponomi* diyoruz. Bir insanın ismi onun şahsi mülküdür. Birçok toplumda insan sahip olduğu her şeyi hatta medeni hak ve yükümlülüklerini yitirse de yine de ismini yitirmez. Bundan başka bir de kütüğüne insanın nerede doğduğu bilgisi kaydolur ki bu da *toponomi* dediğimiz yer ismini oluşturur. Doğum yeri adı ilerleyen yaşlarda kimi ülkelerde ikamet adıyla değişebilir zira bu türden isimler değişime tabi olurlar. Gerek antroponomi olsun gerekse toponomi olsun her iki isim de normal koşullarda bir insanın kimlik bilgilerinde yer almaktadır. Kimi zaman insanların mesleki unvanları dahi yer ismine ilave edilebilir. Eğer uzman olan Sinolog ise bu onun Çin konusunda uzmanlaştığını ortaya koyar. Bir coğrafyacı veya jeolog üzerinde yaşadığımız bu gezegenin bilgilerini inceler ki söz konusu terimdeki Grekçeden geçen γη *ge* dünya manasına gelir.”¹²

Toponomi, bir yerin kökeni ve o bölgenin tarihi yapısıyla ilgili bilgiler sunmuş olmakla birlikte çoğunlukla yer isimlerinin kökenin ne olduğu konusunda siyasi, kültürel ve tarihsel olarak ihtilaflı birtakım veriler de sağlar.¹³ Örneğin Kadmon’un Thurlow’dan naklen öne sürdüğü tepe ve şehir topo-etimolojileri (yer-ismi kökenleri) konusunda birbiriyle çatışan görüşlerden birisine modern araştırmacı Ekwall işaret etmiştir. Ekwall kimi topo-etimolojilerin, toponomastik bir kökeni değil, ırk ismini yansıtan etnonomi olduğunu ortaya koymuş ve buna örnek olarak Huntingfield’in Hunta halkı’nı olduğunu öne sürmüştür.¹⁴ Bu yönüyle coğrafi bir Kadmoncu bakış açısının açmazlarının söz konusu ihtilafların mecrasında cereyan ettiğinin de unutulmaması gerekliliği salık edilmiştir.

Öte yandan Wild diğer şartlar aynı olduğunda bu türden adlandırmalarla birçok yer isminin, ona ismini veren popülasyona ilişkin bir kültür ve uygarlık aidiyeti yansıttığını düşünmektedir. Nitekim belli başlı yer isimleri, insan ürünü olduklarını gösteren (şehirler,

---

¹² Kadmon, *a.g.y.*

¹³ Daha fazla bilgi için bkz. Noel Castree, Rob Kitchin, Alisdair Rogers, **Oxford Dictionary of Human Geography**, Oxford: Oxford University Press, 2013, s. 518-521.

¹⁴ Kadmon *a.g.y.*

evler, kuyular, kanallar vb.) bir yapıya sahiptir. Bu türden yer isimleri kendilerinden bağımsız bir etken olarak insanlar tarafından yapılmış olduklarını gösterirlerken aynı zamanda belirli coğrafi koşullar içinde şekillendiklerini ortaya koymaktadırlar. Bu durumun tipik örnekleri arasında meralar, harman yerleri, limanlardan vs. bahsedebiliriz. Bunlar insan yapımı olmasının özelliklerini yansıttığı kadar kırsal alanlarda ya da deniz kıyıları gibi bir takım yerleşim noktalarında bulundukları bilgisini de ima etmektedir. Bir yerin ismini almasına sebep olan amile eponomi denmektedir. Bir toponomik adlandırmanın eponomik arka planında ise söz konusu insan veya insan topluluklarının ilgisi ve ihtiyaçları aranmalıdır. Böylece söz konusu durum toponomi incelemesinde etimolojik bir tarihsel açıklamayı bağlayıcı kılmaktadır. Wild bunu ilginç bir örnekle şöyle ortaya koyar: Ormanlı bir ülkede küçük bir çalının ismi olmaz fakat çöldeki küçük bir çalının veya su birikintisinin isminin olması tabiidir.¹⁵ Özetleyecek olursak Wild'e göre insanlar rastgele eponomik gerekçelerle bir toponomiye belirlemezler. İçinde bulundukları coğrafi, toplumsal, iklimsel bir takım dışsal nedenler ve buna bağlı oluşan ihtiyaç ve ilgileri tercihlerini belirlemede etkin bir rol oynar.

Yer adlarını kavramak açısından onun bir üst başlığı olan adbilim ya da teknik adıyla *onomastik* konusuna genel olarak değinmekte fayda görüyoruz. İlk olarak onomastiğin genel bir bakış açısıyla ne olduğuna bakalım. Onomastik özel isimlerin gelişimini, çağını, etimolojilerini, anlamlarını ve coğrafi dağılımlarını bilimsel olarak araştıran bir çalışma alanıdır.¹⁶ Onomastik terimi kökeni Grekçe olan *ὄνομα* onoma “ad” kelimesinden gelmektedir. Her ne kadar etimolojisinden hareketle onomastik isimleri inceleyen bir dilbilim dalı ve alt terimi olarak doğru bir şekilde tanımlanabilecekse de ¹⁷daha dar bir anlamda ele alınmasının isabetli olduğu düşünülmektedir.¹⁸ Buna göre adbilimiyle ilgili daha doğru ve faydalı bir tanımlama onomastiği *özel adların kökenini ve tarihsel gelişimini inceleyen* bir disiplin olarak

---

¹⁵ D. Gerhardt, **Über die Stellung der Namen im lexikalischen System**, Beiträge 1 (1949-50) 1-24. F. Dornseiff, *Redende Namen*, Zeitschrift für Namenforschung 16 (1940) 25, s. 215 akt. Stefan Wild, **Libanesische Ortsnamen: Typologie und Deutung**, Beirut: Orient-Institut; Würzburg: Ergon, 2008, s. 3.

¹⁶ Hadumod Bussmann, “Onomastics”, **Routledge Dictionary of Language and Linguistics**, çev. ve ed., Gregory Trauth ve Kerstin Kazzazi, Londra-New York: Routledge, 1996, s. 835.

¹⁷ Ceyda Adıyaman, “Kutadgu Bilig’in Adbilim Bakımından İncelenmesi”, Pamukkale Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018, s.8.

¹⁸ Onomastik terimi için batı dillerinde başka isimlendirmeler de mevcuttur örn. *Onomastique*, *onomastics*, *namenkunde*, *onomasiologie*, *onomasiology*, *bezeichnungslehre* bkz. Aysun Gündüz Önal, **a.g.e.**, s. 2-3.

ifade etmekten geçer.¹⁹ Nitekim kimi dil çevreleri adbilimini terminolojik olarak “özel adbilim” şeklinde de ifade etmektedirler.²⁰

Onomastiğin tanım ve kapsamı bağlamında pek çok teori öne sürülmüştür. Bu yönüyle o da en az toponominin linguistik tanımı kadar netameli bir konu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu teoriler dolaylı olarak onomastiğin bir alt dalı olan yer isimlerine etkisi nedeniyle kısaca ele alınmayı gerektirmektedir. Crystal, onu semantiğin bir alt dalı olarak görmüş ve konusunu da kurumsallaşmış (özel) adların mesela antroponominin (insan-isimleri) ve toponomi (yer-isimlerinin) etimolojisini inceleyen linguistik bir alt bilim olarak tarif etmiştir.²¹ Raper ise onu özel isimlerin işleyiş gayesi olarak görmüştür. Buna göre özel bir isim diğer birçok dilsel işaret gibi ses dizgilerinden oluşmakta ve çeşitli yazı sistemlerine ait karakterlerle temsil edilebilen bir anlam ifade etmektedir. Koopman ise onomastiği isim ve isimlendirme sistemlerini inceleyen bir disiplin olarak tanımlar. Bu da onun herhangi bir dilsel birimin içinde yer aldığı sosyal bağlamınca anlaşılmasını salık verir ki bu yönüyle onomastik sosyo-linguistikle sıkı bir bağlantı içindedir. Ngubane ise onomastiği çeşitli kompleks mekanizmalarla bağlantılı olarak bir isimler incelemesi olarak değerlendirmiş; bu nedenle onomastiği sınırları açısından ucu açık bir disiplin olarak nitelemiştir. Bütün bu yaklaşımların satır aralarından bize taşıdığı asıl soru kişi isimlendirmelerinin mi yoksa yer isimlendirmelerinin mi birincil yahut ikincil olduğudur.²²

Türkiye’de Dinler Tarihi çalışmalarında Tanah onomastiği üzerindeki ilk detaylı linguistik örnek çalışma Yusuf peygamberin isminin etimoloji üzerine yapılmıştır. Bu çalışmada etimolojik ve hermenötik bir yöntemle Semitik diller ve Mısırcanın çapraz bir okumasıyla Yusuf onomastiği incelemiştir. Bu inceleme Tanah adbilimini “Biblik onomastik” olarak Türkçede bu haliyle ifade etmiş olan Mehmet Sait Toprak’a aittir.²³ Toprak, bu

---

¹⁹ Onomastik yahut adbilimiyle ilgili Türkiye’de modern dil akademilerinde süregelen bir içerik ve kapsam tartışması vardır. Bu konuyla ilgili literatür taramasına bir örnek olarak bkz. Eda Kutucu, “Karabük İli ve Isık Göl Bölgesinin Yerleşim Yeri Adları Üzerine İncelemeler”, Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018, ss. 23-27.

²⁰ Onomastik ve Onomasioloji arasındaki isimlendirme ve literatür tartışmaları hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. Ceyda Adıyaman, *a.g.e.*, s. 9.

²¹ Daha fazla tartışma için bkz. Sibusiso Elphus Shangase, “A Historical Perspective and Linguistic Analysis of Onomastic Elements with Special Reference to the Shangase Clan”, University of Kwazulu-Natal Howard College, Doktora Tezi, 2006, ss. 3-4.

²² *A.g.y.*

²³ Mehmet Sait Toprak, “Yûsuf Peygamber Adına Dâir Etimolojik-Etiyolojik Bir Araştırma” **Toplum Bilimleri Dergisi**, 27 (Aralık, 2019), ss. 353-383. Ayrıca bkz. Yasin Meral, “Ye’cûc ve Me’cûc Kelimelerinin Etimolojisine Dair”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 59 (2018): ss. 161-169.

çalışmasında onomastiğin yerli yerine oturtulması gerektiğini kaydederek, bu türden bir araştırmada kişi adları/antroponominin işlenmesinin gereğini dile getirmiş ve dini metinlerdeki kimliklerin etnik adlar/etnonomi ile açığa çıkarılmasının etimolojik bir yolla mümkün olduğunu savunmuştur.²⁴

Onomastik ve toponomi arasındaki ilişki arasında sıkı bir bağ vardır. Onomastiğin ve buna dâhil olarak toponominin linguistikten bağımsız bir disiplin olmadığı ve bunun yanında Arkeoloji, Tarih gibi disiplinlerle temas halinde olduğu ve aynı zamanda kültürel çalışmalarla, filolojik incelemelerle ele alınması gerektiği de bilinen bir gerçektir. Onomastik ve buna bağlı olarak toponomi, insanlığın gelişiminde toplumsal normların oluşmasıyla paralel bir dönüşüm süreci geçirmiştir. Bu yüzden birtakım araştırmacılar, eş zamansal (İng. *synchronic*) bir yöntemle yetinilmeksizin art süremlili (İng. *diachronic*) olarak yer-isimlerinin biçimsel değişimlere neden olan etkenlerinin de incelenmesi gerekliliğini savunmaktadırlar.²⁵ Bu araştırmacılarından biri olan Knauf, diyakronik ve eş zamanlı olarak iki yönlü bir incelemenin dışında toponomik araştırmaların bilimsel bir nosyon olarak görülemeyeceği ve geçmişte bu kayıtlardan bağımsız yapılan girişimlerin efsanevi ve folklorik olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur.²⁶ Toponominin ve onomastiğin içlem ve kaplam ilişkisi içinde oldukça kafa yormuş bir isim daha önce de kendisinden bahsettiğimiz Stefan Wild'dir. Onun uygulamalı toponomik bir çalışma olarak kaleme aldığı ve Lübnan yer isimlerini incelediği eserinde sistemli bir teorik çerçeve sunduğunu görmekteyiz. Ancak gerek çizdiği teorik çerçeveyle gerekse verdiği örnekleriyle onomastiği daha dar bir alana indirgeyerek onu, adeta özel isimler ve bunların yer isimleriyle olan ilişkisi açısından değerlendirmiştir. Wild yer ismi ve şahıs isimleri ilişkisine değinmiş, ancak Knauf'dan farklı olarak bir dil felsefi nosyonu ile ilkeler saptamaya çalışmıştır. Niceliksel bir ön kabul ile şahıs isimlerinin en sık kullanılan isimler olduğunu ve ardından yer isimlerinin bütün dünya dillerinde ikinci en geniş grubu kapsadığını öne sürmüştür. Bu tespite göre göksel cisimler, gemiler, fırtınalar, aylar, yıllar vs. isimleri toponomiden sayıca daha az geçer. Öte yandan Wild'in söz envanterine ilişkin bu varsayımının

---

²⁴ **A.g.y.** s. 354. Toprak'ın Onomastikle ilgili düşünceleri için ayrıca bkz. **a.g.y.**, s. 355, 357, 372, 373. Türkiye'de Kur'an terimlerine ilişkin etimoloji çalışmaları için daha fazla bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "Kur'an'ın Nasârâ Terimine Etimolojik ve Tarihsel Bir Yaklaşım", **Tezkire**, Üç Aylık Derleme, Bahar 1996, 9/ 10, ss. 171-189.

²⁵ Oana-Maria Poenaru Girigan, **The Relationship between Toponym and Linguistics**, Universit  de Suceava, Editura Universit tii din Suceava, 2013, ss. 154-156. **A.g.e.** Romence kelimelerdeki evrimsel toponomik değişime  rnekler   in bkz. s.157-164.

²⁶ Ernst Axel Knauf, "Toponyms and Toponymy", **Anchor Bible Dictionary**, ed. David Noel Freedman vd., New York: Doubleday, 1992, c. 6, s. 601-605.

sözlüksel bir istatistik (ing. *Lexicostatistics*) delili olduğu görülmemektedir. Nitekim o, bu konuda bütüncü dilbilimi açısından (ing. *Corpus Linguistics*) hiçbir çalışma zikretmediği gibi dijital bir sayım araştırması da yapmış değildir..²⁷

Dinler Tarihi ve Coğrafya ve Linguistik, Arkeoloji gibi pek çok alanın kesişimi olarak karşımıza çıkan toponomi literatürünün kimliği ve kullanımı onomastikle ayrılmaz bir bütün halinde kendini özellikle on dokuzuncu yüzyılda tarih sahnesinde göstermiştir. Bu alanın Kutsal Kitap eleştirisi ile metodik olarak kritik ve analitik bir kimlik kazanması ise yaklaşık bir yüzyıl kadar beklemeyi gerektirmiştir. Tanah toponomisinin bu görelî yeniliği onun canlı bir geçmişi ve kimliği olduğunu doğrulamakta seçici bir akademik karakter taşıdığını ortaya koymaktadır. Söz konusu alanın tarihini çıkışından bu yana incelemek, gerek insanlık literatürünün hacmi gerekse coğrafi keşiflerin ve muadili olan lokasyonlarının çokluğu göz önünde bulundurulduğunda makul bir araştırmanın sınırlarını aşmaktadır. Ayrıca insanlığın göçlerle ve çok dilli linguistik paylaşım ve yayılımından kaynaklanan güçlüklerini hesaba kattığımızda bu sınırların belirgin olarak çizilmesi boş bir hayal olacaktır. Bu tez açısından, gerçeklikten uzak bir iddia ve bir tanımlama yapmaktan kaçınılmıştır. Öte yandan genel bir tasnifle Batı'daki çeşitli disiplinlerle olan ilgisi ve yansımaları bakımından toponominin alan içinde bağımsızlaşması amacıyla tarih seyri merceğe altına alınmıştır. Bu yaklaşım hem bu araştırma açısından hem de argümanların sürdürülebilirliği bakımından gerçekçi bir fikir verebilir. Bu nedenle araştırmanın odağı olan Tanah coğrafyası yer isimlerini gözeterak özet bir toponomik genel bakış açısı sunulmaktadır.

Yukarıda toponominn genel anlamda yer, özel anlamda yerleşim isimlerini incelediğinden bahsetmiştik. Yerleşim kavramı insanların imarıyla oluşturulmuş yaşam alanlarıyken yerler coğrafi oluşumları da içine alan daha geniş bir kavramdır. Kendilerine isim verilen bütün coğrafi oluşumların yer isimleri, yapılarının karakteristik özelliklerine göre bir anlam da ifade etmekte ve bu nesnelerin bir zamanlar sadece cins isim olarak bir “dağ”, “şehir” ya da “nehir” olmadığına işaret etmektedir. Bu yönüyle belki bir eponomik nedene bağılı olarak büyük harflerle bireysellik kazanmış olmaları söz konusudur. Böylece bu yapılar “Dağ”, “Şehir” ve “Nehir” gibi ferdiyet kazanan kimlikler haline gelmişlerdir. Nitekim bu açıdan bakıldığında kimi denizlerin, göllerin, dağların, dağ takımlarının, kıyıların, vadilerin, tepelerin,

---

²⁷ Stefan Wild, **Libanesische Ortsnamen**, ss.2-3.

buzulların, çeşmelerin, kanalların, yolların, patikaların, çayırın, çöllerin, bataklıkların, hatta terk edilmiş evlerin, barınakların, söğütlüklerin, akarsu yataklarının dahi isimleri vardır. ²⁸

Yukarıda anlatılan gerekçe yönünden Tanah araştırmalarında Mısırcı onomastik ve toponimi incelemeleri açısından Türkçedeki literatüre bir katkı sağlanabilir. Türkçe kaynaklarda gerek toponomiden daha genel bir kategori olması gerekse yeterince seçici bir biçimlemeyle sunulmamış olması dolayısıyla alternatif bir model arayışı uygun görülmektedir. Gelecekte ideal bir modele ulaşana değin Mısırcının Yeni Krallık Dönemi'ne ilişkin Julien Cooper'ın hazırladığı toponomik terimler taslağını mümkün mertebe kullanabiliriz.

Terim	Tanım	Örnek
Allonomi	Bir veya birden fazla ismi olan bir yerin herhangi bir özelliğine gönderme yapan yer ismi. Aynı yer için kullanılan farklı yer isimleridir.	<i>Byzantion, Konsantantinapolis, İstanbul</i>
Otonomi/Endonomi	Yer isminin yerel kişilerce söylenişi	<i>el-Kâhira</i> (Kahire)
Horonomi	Geniş bir coğrafyayı içerecek şekilde kullanılan toponomi	Doğu Çölü
Eponomi	Bir insan ya da bir grup insanın ardından adlandırılarak oluşturulan yer ismi	Cebel Musa (Musa Dağı)
Egzonomi	Bir yer isminin yabancı bir isimle adlandırılan hali	(Arapçada <i>Mısır'a</i> karşılık) kullanılan örn. İng. <i>Egypt</i> .
Hidronomi	Su özelliklerini içerecek şekilde kullanılan yer ismi	<i>Süveyş Körfezi</i>

²⁸ Stefan Wild, *a.g.y.* Bütün bunlardan dolayı Wild'in ortaya koyduğu bu kuşatılması güç, geniş kapsamlı onomastik ve toponomik içeriğin nasıl bir linguistik özelleştirme ve türleştirmeye kategorize edebileceği sorusu bir muamma olarak kalmıştır. Bu güçlük Türkçe yapılan akademik araştırmalarda da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim sorun Türkiye'deki dil aydınlarının serzenişleriyle de yankı bulmuştur. Öyle ki kimi çalışmalarda salt onomastik kategorizasyonuna bazı modellemeler önerilmiş fakat bunlar teorik bir taslak olmasının dışında tatmin edici olmamıştır. Türk onomastiği diye özetleyeceğimiz bu yaklaşım, bir üst küme olarak onomastikte özelleştirilebilir kategorik bir açılım sağlamakla birlikte toponomiye ve onun alt başlıklarına hiyerarşik bir şekilde el atabilmiş değildir. Türk aydınlarına göre onomastiğin o kadar çok alt dalından bahsetmek mümkündür ki buna net bir tarif vermek şu aşamada imkân dâhilinde değildir. Günümüzde Türk onomastiği konusunda çalışan kişiler arasında Saim Sakaoğlu'nun teklifine bakılırsa onomastik dört genel grupta toplanabilir. 1) Kişi adları (Antroponim).2) Yer adları (Toponim).3) Dağ adları (Oronim).4) Su varlıkları adları (Hidronim). Daha fazla bilgi için bkz. Saim Sakaoğlu, **Türk Ad Bilim I**, Ankara: TDK Yayınları, 2001, s. 23, akt. Aysun Gündüz Önal, *a.g.e.*, s.3.

Odonomi	Su veya kara yollarında bulunan trafik veya güzergâh özelliği taşıyan yer isimleri	<i>Derb ul-Erba'in</i>
Oronomi	Yükseltili yerlere verilen özellikle dağ isimleri	<i>Cebel Uveynât</i>

²⁹ Julien Cooper, "Toponymy on the Periphery: Placenames of the Eastern Desert, Red Sea, and South Sinai in Egyptian Documents from the Early Dynastic until the end of the New Kingdom", Macquarie University, Doktora Tezi, 2015, ss. 16-17.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANAH TOPONOMİSİ

1.1. Tanah Toponomisi Tarihyazımı

Yukarıda sözü edilen bilimsel gelişmeler düşünüldüğünde, Tanah coğrafyasının toponomik literatürünün ani bir şekilde ortaya çıktığını söylemek gerçekçi bir yargı olmayacaktır. Kuşkusuz eski çağlardan beri din adamları ve seyyahlar yer isimleri konusunda çeşitli gözlemler, yorumlar ve değerlendirmeler yapmışlardır. Din müntesipleri de onlardan dini kıssaların ve mekânların otantik lokasyonlarıyla ilgili bir beklenti içine girmiş, onlar da bu beklentiye karşılamak amacıyla toponomik araştırmalar yapmaya çalışmışlardır. Orta Çağ'dan modern dönemlere uzanan toponominin serüveni modern dönemdeki keşiflerle bir yol ayrımına girmiştir. Tanah Toponomisinin dönemleri hakkında genel bir çerçeve çizilmesi yerinde olacaktır.

Konuyla ilgili ilk derli toplu çalışma 1978 yılında Anson Rainey tarafından yapılmıştır. *The Toponymics of Eretz-Israel* adlı makalesinde Rainey, tarih-yazımını 19. Yüzyıl erken döneminden başlatarak 19. Yüzyıl Dönemi, 20. Yüzyıl Dönemi ve 1. Dünya savaşı sonrasıyla onu tasnif etmiştir.³⁰ Ancak Rainey salt betimsel bir yolla literatürde yer alan çalışmalar hakkında bilgi vermekle yetinmiş ve dönemsal yaklaşımların üzerinde derinlemesine durmamıştır. Araştırmanın devamında Rainey'nin tasnifi yeniden yapılandırılarak toponominin düşünsel akademik hatlarının açığa çıkmasına çalışılmıştır.

1.1.1. Orta Çağ Toponomisi

İlk dönem toponomi çalışmalarının ağırlıklı olarak din adamlarının kaleminden çıktığını söylemek mümkündür. Elitsur'un tespitlerine göre elimizdeki en erken çalışmalar kilise babalarının yer isimleriyle ilgili yaptıkları yorumlara dayanır. Bunların ilki Kutsal Tanah'taki yer adlarını *Onomasticon* adıyla küçük çaplı bir eserde toplayan Caesarea'lı Eusebius'a (ö. 339)

---

³⁰ Anson. F. Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel" **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, no: 231, 1978, s. 1-17.

aittir. Bundan dolayı erken Orta Çağ'da yaşamış olan Caesarea'lı Eusebius, kadim Filistin topraklarıyla ilgili yazılmış ilk toponomi eserine sahip olan kişi olarak bilinmektedir. Diğer şahıs ise kilise babaları arasında filolojik ve coğrafi uzmanlığıyla ön plana çıkan ve Tanah topraklarını yakından tanıyan Eusebius Sophronius Hieronymus ya da Batı'da yaygın bilinen adıyla Jerome'dur. İddiasına göre Filistin coğrafyasını yıllarca enine boyuna incelemiş bir Talmud bilgini olan Estori Ha-Parhi'nin 1322'de yazdığı *Kaptor wa-Fera* eserinden bahsetmek de mümkündür. Kaynaklara göre bu eser Yahudi geleneğinde hazırlanmış ilk coğrafi ve toponomik çalışmadır.³¹ Elitsur'un değerlendirmesine göre Parhi bu yapıtında yüzlerce büyük ve küçük yerin ismini not etmiş ve onları Tanah'ta, Rabbinik nakillerde tarif edilen yerlerle özdeşleştirmeye çalışmıştır..³² Şu halde erken dönem Patristik ve Talmudik kaynaklarla Tanah toponomisinin ana hatlarıyla dini nakilciliği baz aldığını söylemek mümkündür.

1.1.2. 19. Yüzyıl Kolonyalizminde Toponominin Genel Karakteri

Napolyon'un 19. yüzyılın başlarında yürüttüğü Afrika çıkarmaları neticesinde Tanah uzmanları Orta Doğu'nun esrarlı coğrafyasını araştırma arzu ve heveslerine kavuşmuşlardır. Bu durum uzmanların artık seyyah sıfatıyla geniş Akdeniz havzasında yolculuk yapma imkânıyla ellerindeki filolojik ve lokasyon bilgilerini test etmelerine vesile olmuştur.³³ Barlett gibi bir takım yazarlar bu sürecin kolaylaştırıcı politik dinamizmine ek olarak kolonyalizmin yayılcı misyoner okullarının nasıl birer basamak noktası olarak kullandıklarına atıfta bulunmuşlardır. Bu sürece buhar, matbaa ve fotoğraf teknolojisinin yaygınlaşıp gelişmesi gibi teknolojik ve bilimsel faaliyetlerin de yadsınamaz bir katkısı olmuştur.³⁴

Dönemin bir takım araştırmacıları kayda değer bir meselenin de güvenlik sorunu olduğuna dikkat çekmiştir. Örneğin Miller, bölgenin hâkim unsuru olan bedevilerin müsaadesi altında ancak bahşişle seyahat edebildiğine değinir. Bundan dolayı Miller kadim İsrail

---

³¹ Yoel Elitsur, "Toponyms In the Land of Israel", **Encyclopedia Of Hebrew language and Linguistics**, c. 3, s. 779-778, ed. Geoffrey Khan, Brill, 2013. Toponomik çalışmalara ilk girişimin Yahudi geleneğinde aslında 600 yıl kadar önce bir Yahudi coğrafyacı Estori ha-Parhi tarafından yapıldığına dikkat çekmektedir. Bkz. Yoel Elitsur, **Ancient Place Names in the Holy Land: Preservation and History**, Jerusalem: Hebrew University Magnes Press, 2004, s.1. Daha fazla bilgi için bkz. Paul Romanoff, "Onomasticon of Palestine", **Proceedings of the American Academy for Jewish Research**, c. 7, 1935 - 1936, s. 149, s. 172

³² Elitsur, **Ancient Place Names in the Holy Land: Preservation and History**. s. 1.

³³ Frederick Jones Bliss, **Development of palestine exploration**, New York: Charles Scribner, 1906, s. 172-83., akt. Anson. F. Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel" **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, no: 231, 1978, ss. 1-7.

³⁴ John Raymond Bartlett, **Archaeology and Biblical Interpretation**, London ve New York, Routledge, 1997, s. 3-4.

coğrafyasındaki Moab yurdunu keşfetmek üzere yola koyulan mert ve yürekli seyyah-bilim adamlarını zikretmekten iftihar etmiştir.³⁵

Bu seyahatler ve keşif çalışmaları meyvesini vermiş ve süreç, deneysel yöntemlerle doğrulanarak kaleme alınan coğrafi ve toponomik ilk bilimsel çalışmalara önayak olmuştur. Bu çalışmalardan bir nirengi çalışması taslağı olup seyyah, gözlemci, coğrafyacı Pierre Jacotin tarafından hazırlanan ve 1810 yılında basılan Jacotin Haritasıdır. Bu haritada bazı toponomik isimler Arapça olarak gösterilmektedir. Bu dönemin karakteristik özelliği olarak haritacılık faaliyetinin ampirik çalışmalarla el ele vermiş olmasıdır. Bu noktada Kallner ve Karmon gibi birtakım uzmanlar eleştirel bir tavır alarak bu ve benzeri eserlerin yer isimlerindeki otantik adlandırma sorunlarından dolayı Tanah toponomisinin imkânsız bir hale geldiğini öne sürmüşlerdir. Buna göre ampimizme boğulan aşırı yorumlar ve yanlışlar ileriye yönelik eserleri de yanlış yönlendirmeye gebe olmuştur. Bu nedenle ampirik yöntemle dayalı toponomi çalışmaları güdük bir girişimden öteye geçememiştir.³⁶

Ampirik yöntemli toponomi çalışmaları arşivlerin genişlemesiyle mikro-sosyolojik tarih irdelemelerine kadar özelleşebilmiştir. Örneğin; bu manada Filistin'in doğusu (ing. *Transjordan*)³⁷ hakkında ilk tecrübi çalışmalar Alman oryantalist ve arkeolog Ulrich Jasper Seetzen³⁸ tarafından gerçekleştirilmiştir. Seetzen, Tell Abil'i Tanah'ın Abila'sı olarak belirlemiş ve akademik dünyada *Gerasa* kâşifi olarak 1802 yılında ünlenmiştir³⁹ Seetzen bölgede 1806 yılında gerçekleştirdiği bir dizi gezi sonucunda Doğu Filistin'de olduğu gibi başka yerlerde bulunmak suretiyle Arapçada "gizlenmiş" toponomik kelimeleri⁴⁰ de ayıklayabilmiştir ve böylece literatüre bir "hayalet toponomi" fikrini de kazandırmıştır. Bunun

³⁵ Bu isimler arasında Ulrich Seetzen (1805), Ludwig Burckhardt (1812), Charles Irby and James Mangles (1818), ve Louis de Saulcy vardır. Max Miller, *a.g.e.*, s. 194-204

³⁶ Yehuda Karmon, "An Analysis of Jacotin's Map of Palestine", *Israel Exploration Journal* 10:3/4, Hebrew University: Jerusalem, 1960.

³⁷ Osmanlı Türkçesinde ise Mâverâ-i Ürdün, Batılı Kaynaklarda ise *Transjordan* şeklinde geçen bu yer, Şeria Nehri'nin doğusuna, *Cisjordan* ise batı yakasına karşılık gelir. Arapçada ما وراء الأردن (Mâ verâ'il Urdun) İslam ve Hristiyan coğrafya eserlerinde görülmektedir. *Cis* ve *Trans* toponomik terimleri dünya literatüründe eksen alınan yere göre rölâtif olarak kullanılmaktadır. Eğer Orta Çağ tarih yazımını baz alırsak Avrupa medeniyetinin Roma ve İstanbul merkezli göstergebilimince şu sonuca ulaşıyoruz: Örn. *Trans* "öte" terimi ile Roma'ya izafeten nehrin doğuda kalan kısmı ve *cis* ile "yakın" anlamıyla Roma'ya nispetle nehrin batısı kast edilir.

³⁸ Hayatı ve eserleri için bkz. Udi Levy, *The Lost Civilization of Petra*, London: Rudolf Steiner Press, 1999, s. 17; Kemal Beydilli, "Ulrich Jasper (1767-1811) Alman şarkiyatçısı ve seyyahı.", c. EK-2, *DIA*, 2016, s. 487-489.

³⁹ John Dennis Wineland, "Tell Abil, Northern Jordan: An Archeological and Historical Examination of the Evidence", Miami University, Doktora Tezi, 1996, s. 17.

⁴⁰ Toponomi literatüründe bunlar hayalet kelimeler (İng. *ghost words*) olarak da geçmektedir.

bir örneğini *Macherus* Arapça karşılığında مکاور *Mukâver* toponomisinde görmekteyiz. O, bunu linguistik bir kazıyla gün yüzüne çıkartmayı başarmıştır.⁴¹ Ancak Arapça isimlerin sistemli ve dikkatli bir transkripsiyonunu yapmayı başaran ilk isim onun ardılı Johann Ludwig Burckhardt (1822)'dir.⁴² Rainey, bu arada toponomik bir skolastik hareketin varlığına işaret eder. Bu da kaynağını 19. yy' da yaşamış klasik İbranice grameri ve Tanah uzmanı olan oryantalist Wilhelm Gesenius (1786 -1842) ve onun kaleme aldığı sözlük, gramer çalışmalarından almaktadır.⁴³

Gesenius'un sözlüğü 19. yüzyılın toponomik saha incelemeleri yapan bir takım araştırmacıların filolojik alt yapısını oluşturduğu düşünülebilir. Böylelikle Knaufçu bir yaklaşımla ifade edecek olursa Yahudi-Hristiyan hac yollarının güzergahını belirlemede Tanah'ı otorite olarak baz alan⁴⁴ bir takım toponomi araştırmacılarının Orta Çağ'a nispetle farklı bir dini motivasyonda olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum onların Patristik veya Orta Çağ'ın dini nakilciliğinden ziyade kritik ve reformist dini tavırlarıyla uygun düşmektedir.

1.1.3. Tanah Toponomisinin Arkeolojik Öncüleri: Robinson ve Smith

Tanah coğrafyasının 'babası'⁴⁵ olarak bilinen Amerikalı Tanah uzmanı, seyyah Edward Robinson⁴⁶'un *Biblical Researches in Palestine* (1841-1856) eseri, Tanah uzmanları ve arkeologlar arasında Tanah coğrafyası ve toponomi tarihi için bir milat olarak kabul edilmektedir. Tanah filolojisi, sözlükçüsü ve Semitik diller üzerine eserler vermiş olan Robinson, Gesenius'un meşhur Tanah sözlüğünü İngilizceye kazandırmış olduğu gibi Tanah toponomisinin ilk sistemli çalışmasını yapmış ve böylece alanın öncüsü olmuştur.⁴⁷ Tanah topraklarına gerçekleştirdiği seyahatlerinin ilkinin 1838'de Mısır'a⁴⁸ ikincisini 1852'de

⁴¹ Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel", ss. 1-7.

⁴² Yaşamı ve eserleri için bkz. Silvana Lattmann, *Vita E Viaggi Di J. L. Burckhardt. Un Incontro Con L'islam Dell'ottocento*, Novara: Interlinea, 2016.

⁴³ Yaşamı, eserleri ve İbranice sözlük ve dil çalışmaları üzerindeki etkisi için bkz. Edward Frederick Miller, *The Influence of Gesenius on Hebrew Lexicography (Contributions to Oriental History and Literatures*, New York City, Columbia University Press, 1927.

⁴⁴ Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel", s.1. Ayrıca bkz. Knauf, , "Toponyms and Toponymy", ss. 601-605.

⁴⁵ John Laughlin, *Archaeology and the Bible*, London - New York, Routledge, 2002, s. 5

⁴⁶ Yaşamı, eserleri ve literatüre olan katkısı için bkz. Yehoshua Ben-Arieh, *The Rediscovery of the Holy Land in the Nineteenth Century*, Detroit: Michigan, Magnes Press/Hebrew University/Wayne State University Press, 1979

⁴⁷ Graham Davies, ed. Stefan Schorch, Ernst-Joachim Waschke, *Biblische Exegese und hebräische Lexikographie*, Berlin, Boston: Walter de Gruyter , 2013, s. 514., s.18, s.160,

⁴⁸ Andrew Oliver, *American Travelers on the Nile: Early U.S. Visitors to Egypt, 1774-1839*, Kahire: The American University in Cairo, 2014, s.2.

Filistin'e⁴⁹ gerçekleştirmiştir. At sırtında yaptığı zahmetli yolculukların karşılığını görmüş, tam yüz yerleşim yerinin ismini belirlemiştir.⁵⁰ Onun toponomik perspektifi kadim İsrail kent isimlerinin modern Arapçada muhafaza edildiği varsayımına dayanmaktadır.⁵¹ Robinson'a bu yolculuklarda akıcı Arapçasıyla Eli Smith eşlik etmiş ve ikisi Mısır'ın yanı sıra Filistin topraklarını boyu boyunca gezmiştir. Smith'in de yardımıyla Arapça yerleşim isimlerini derlediği iki ciltlik bir *Gazetteer* oluşturmuş ve böylece ilk defa Tanah toponomisini sahasında gözlemleyip kayıt altına almayı başaramıştır. Rainey'e göre Robison'un bu çalışması toponomik olarak Batı'da ilk yetkin filolojik ve linguistik ürün olarak kabul görmektedir. Nitekim bu anlamda toponomi coğrafi keşifle ilk defa kanıtlanabilir bilimsel bir ampirik kimlik kazanmıştır.⁵²

Barlett, Robinson'un bu eserinden övgüyle bahsederken, onun batı düşüncesinde günümüzde hâlâ geçerliliğini yitirmeyen bir ana referans kaynağı olduğunu düşünmektedir. Bütün bunlara rağmen Robinson'un eserinin anakronik yanlışlara saplandığından bahsederek temel bir metodik hata yapmış olduğunu kaydeder. Nitekim Robinson, Filistin'deki pek çok bölge ismini klasik Arapçadan bile değil, onun çok daha güncel bir formu olan modern standart Arapçadan hareketle incelemiştir. Buna göre örneğin Robinson, تَل *tell* ismi içeren toponimleri tümsek yığınları olarak değil de doğal tepe/dağ şekilleri olarak ele almakla yanılmıştır.⁵³ Robinson'un ilmi açıdan çok sınırlı olduğunu vurgulayan Barlett, bu hususta önde gelen bir Alman Protestan ilahiyatçı Albrecht Alt'ın (1883-1956) ironik bir tespitini alıntılar. Filistin tarihi, coğrafyası ve topografyasıyla ilgilenmiş bir Tanah tarihi uzmanı olan Alt'a göre ⁵⁴ Robinson'un bu dilsel hataları nesiller boyunca devam eden akademik dipnot hatalarının başlıca müsebbibidir.⁵⁵

---

⁴⁹ James B. Pritchard, **Harper Collins Atlas of Bible History**, New York, Harper Collins, 2010, s. 15.

⁵⁰ Laughlin, **a.g.e.**, s.5.

⁵¹ Thomas Davis, **The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE**, ed. Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew, Oxford: Oxford University Press, 2014. s.36

⁵² Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel", ss. 1-2 vd.

⁵³ Barlett, **a.g.e.** s.4.

⁵⁴ J. Katsnelson, Department of Antiquities, J. Kaplan, M. Avi-Yonah, B. Mazar and S. Applebaum, "Notes and News", **Israel Exploration Journal** c. 6, No. 4, 1956, s. 267, ayrıca yaşamıyla ilgili bilgi için aynı makalede bkz. ss. 267-269.

⁵⁵ akt. Barlett, **a.g.y.**

1.1.4. Modern Toponomi ve Filistin Arkeolojisinde Gelişmeler

Robinson ve Smith'in parlak çıkışının ardından Tanah coğrafyacılığı ve toponomisi gözle görülür bir durgunluk yaşamaya başlamıştır. Ne var ki çok geçmeden bu durgunluğu 1868'de İngiliz oryantalist ve seyyah Edward Henry Palmer (1840 –1882) dinamize etmiştir. Palmer, iki sene Sina Çölü'nde ve Doğu Filistin'in güneyinde kraliyet mühendislerinin nezdinde bir takım seyahatler gerçekleştirmiştir. Palmer topladığı bütün coğrafi terimleri kayıt altına almıştır. Palmer'ın bu notları Sina Yarımadası toponomisi için son derece kıymetli olup âdeta toponomi bilim dalına ait özel bir tasnif sunmaktadır.⁵⁶ 1880 yılında yüzlerce yer ismi hâlihazırda indekslenmiş bir halde muasır karşılıklarıyla gösterilmiştir. Bu süreçte Edward Palmer 1869 yılında Sina keşfine katılmıştır. Palmer'ın da selefi Robinson'la aynı toponomik paradigmayı benimsediği fark edilmektedir: Gerek Robison gerekse Palmer için Arap geleneği Tanah literatürü için el değmemiş “fosilleşen” bir isimler listesi yahut nomenklatür sunmaktadır.⁵⁷

Tanah bazlı bir dini toponomik incelemeye Palmer'ın katkısı, Robinson'un eksik bıraktığı Arap literatürü incelemesini tamamlaması olmuştur. Buna göre Robinson, toponomiye Arapçayla kayıtlarla notlandırmış, Palmer ise buna Arap geleneğini eklemiştir. Ardından Foliard, Filistin Keşif Fonu'nun (İng. *Palestine Exploration Fund*) mümkün mertebe Arapça toponomi örneklerini toplamış ve temel bir yaklaşım olarak onları etimolojik bir açıdan gözden geçirmiştir. Ancak peşlerinden gelen İngiliz Tanah uzmanları, Kutsal mekânlara ilişkin mahalli ve sözlü Hıristiyan geleneğine ve geleneksel Latin coğrafyasına itibar etmedikleri gibi, bu uzmanlardan oluşan gözlemci ve seyyahlar bölgenin sakinleri olan bedevilere de itibar etmemiş ve Arapça toponomilerin transliterasyonunu bir zaman kaybı olarak görmüşlerdir.⁵⁸ Ne var ki bu durumun tersi de söz konusu olmuştur. Robinson'un izinden giden Tanah arkeologlarından biri Süleyman Mabedi'ne olan ilgisiyle bilinen Charles Warren'dır (1840-1927).⁵⁹ Warren sistemli bir çapraz okumayla Robinson'un tespit ettiği yer isimlerini incelemiştir. Bu

⁵⁶ Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel", ss. 1-7. Bu tasnif kimi yazarlara göre ilerleyen dönemlerde toponomik faaliyetlerin Batılı sömürge güçler tarafından Filistin topraklarına yapılan işgali için bir malzeme olarak kullanılacak ve devleti kontrolü altında sunulan imkân nispetinde entelektüel bir enstrüman değeri kazanacaktır. Bkz. Nur Masalha, **Palestine: A Four Thousand Year History**, London: ZED, 2018, s. 336

⁵⁷ Daniel Foliard, **Dislocating the Orient: British Maps and the Making of the Middle East, 1854-1921**, Chicago, University of Chicago Press, 2017, s. 63.

⁵⁸ Foliard, *a.g.y.* s. 64, 65 vd.

⁵⁹ Hayatıyla ilgili otobiyografik bir çalışma için bkz. Sir Charles Warren, **Sir Charles Warren and Spion Kop: A Vindication**, London: Smith, Elder, & Co, 1902.

incelemelerin katkısıyla 19. yüzyılda Alman mimar Conrad Shick'in övgüsüne mazhar olmuştur. Zira Warren'ın toponomiden yola çıkarak geliştirdiği topografik etütler Schick'in meşhur bir Mabet rekonstrüksiyonunu tasarlamasını sağlamıştır.⁶⁰

Warren ve tercümanı dikkatli bir seçimle belirledikleri bir takım yer isimlerini bedevi Araplardan toplamışlar ve hazırladıkları bu listeleri her gece karşılaştırmışlardır. Onlara yardımcı olarak Kudüs'te bulunan bir Arap diyalektoloji uzmanı Carl Sandreczki söz konusu verileri gözden geçirmiştir. Ancak uzman bir ekip tarafından elde edilen bu verilerin sonuçta birbirleriyle çelişkili olduğulu fark edilmiş ve önemli ölçüde varyasyonlar taşıdığı kanaatine ulaşılmıştır. Bu durumla ilgili öne sürülen iki neden vardır. Bunlardan ilki bölge sakinlerinin yer isimlerini kendi anlam dünyalarına göre ifade etmeleridir. Çoklu isimlendirme olarak bakılabilecek bu durumda bir nehrin birden çok ismi olduğu gözlemlenmiştir. Diğer bir sebep ise Osmanlı müdahalelerinden korkan toplumun otosansür uygulamasıdır. Bundan dolayı bedevi Araplar bilgi saklamakla suçlanmışlardır. Buna göre dönemin bedevilerinin Osmanlılarla olan münafere kadar İngiliz kâşiflere de kucak açmadıkları düşünülmektedir. Çünkü onlar bu araştırmaları Batılıların "Yarımada için Hristiyanlara fiyat çıkartmak suretiyle vatanı asli müdaviimlerinden alıp kendilerini kovmaya çalışan bir ölçme-biçme" faaliyeti olarak görmüşlerdir.⁶¹

Palmer'ın yaptığı dizinleme faaliyeti takip eden süreçte Fransız entelektüel, seyyah Victor Guérin tarafından ilavelerle genişletilerek bir takım ilmi dergilerde basılmıştır. (1868; 1874; 1880).⁶² Guérin, yedi kez yaptığı Filistin ziyaretinin neticesinde içinde Filistin'in coğrafi ve tarihsel boyutlarını aktardığı *Description Géographique Historique et Archéologique de la Palestine* eserini yedi cilt olarak yayınlamıştır. Masalha, söylem analiziyle ele aldığı çalışmada tarihte ilk olarak Guérin'in "Tanah mekânı" tabirini kullandığına dikkat çekerek, toponomik araştırma metodu için Talmud ve Mişna'nın yanı sıra çağdaşı Robinson ve Orta Çağ'ın Latin haçlı yazarlarının nakillerini kullanmasına eleştirel bir bakış getirmiştir. Üretien bu oryantalist söylem Masalha'nın argümanına göre Siyonist işgalci bir yönelimin toponomiye Yahudileştirme, Tanahlaştırma ve Arap kimliğinden soyutlama operasyonunun temellerini atmıştır. Toponomiye politik bir sayfa aralayan bu dönem Masalha'nın tabiriyle siyasi heves ve

---

⁶⁰ Carol Meyers, "The Jerusalem Temple", New York: Doubleday, 1992, **Anchor Bible Dictionary**, c. 6, s. 350-369

⁶¹ Foliard, **a.g.y.**

⁶² Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel", s.2.

emellerine (*toponymicide*) toponomi katliamını alet ettiği gibi yöntem olarak (*mimicry*) mimiklemeyi baz almış ve bütün bunları bir (*De-Arabization*) Arapsızlaştırma siyaseti için yapmıştır.⁶³

Miller, Tanah Toponomisinin yoğun bir faaliyet olarak 19 ve 20. yüzyıllarda yapılan kazı çalışmalarının arkeolojik sit alanı belirleme açısından yapıldığını belirterek bu dönemde kullanılan toponomi öncülleri ve hedeflerini üç gruba ayırır. Bunlar; a) kadim yazılı kaynaklarda ve özellikle metinlerde belirtilen yer isimleri olup bunlara ilişkin ipuçlarından tarihsel ve topografik şartları açığa çıkarmak, b) modern yer isimlerinin kadim yer isimlerini hafızasında bulundurduğunu varsaymak, c) arkeologlar tarafından keşfedilen eserlerden yola çıkarak buluntular elde etmektir.⁶⁴ Robinson'un 1830'lu yıllarda başlattığı araştırmaların ardından geçen yüzyıl içerisinde Waldo R. Tobler (1930-2018), Mark Van de Velde (1909-2002), Fransız oryantalist ve arkeolog Charles Simon Clermont-Ganneau (1846-1923)⁶⁵, İngiliz asker, seyyah ve antikacı Claude Reignier Conder,⁶⁶ Alman inşaat mühendisi, mimar ve arkeolog Gottlieb Schumacher⁶⁷ ve yukarıda zikri geçen diğer isimlerin özellikle birinci seçeneğe uygun düştüğünü söyleyebiliriz.⁶⁸

1920'li yıllarda araştırmaların belli açılardan özel bir konuma ulaştığı görülmektedir. Örneğin, muhtemelen toponomik sıklığından dolayı *tell* kelimesinin onomastiğinin ve jeomorfolojik doğasının incelenmesi merkeze alınmış ve bu surette araştırmalar yapılmıştır. Diğer yandan tam da bu zamanlarda seramik tarihlendirmelerin arkeolojik dönemlendirmelerin ayırımında bir ölçüt olarak kullanılması önemli bir ayrıntıdır. Bu yönüyle toponomiler artık arkeometriyle buluşmaktadır.⁶⁹ Bu ekölü biraz daha detaylandırmak gerekirse Clermont-Ganneau, Arapça tarihi metinlerden hareketle elde ettiği bilgileri-Tell'ul-Cezer mıntıkasında bulunmasından dolayı- *Gezer* başlığıyla yayınlamıştır. Ancak bu malumat havuzunun en derli

---

⁶³ Masalha, *a.g.e.*, ss. 357, 358.

⁶⁴ J. Maxwell Miller, "A Problem Area in Contemporary Biblical Scholarship", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, c. 99, 1983, ss. 119-120.

⁶⁵ Hayatı ve eserleri için bkz. P. Kokovcov, "Charles Clermont Ganneau. 1846-1923. Nécrologie", *Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie. VI série* c. 18, No: 1-11, 1924, ss. 1-12.

⁶⁶ John James Moscrop, *Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund and British Interests in the Holy Land*, A&C Black, 2000, s.98.

⁶⁷ Yaşamıyla ilgili bilgi için bkz. Gottlieb Schumacher, *Across the Jordan: Being an Exploration and Survey of Part of Hauran and Jaulan*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

⁶⁸ Miller, *a.g.e.*, s.119-129

⁶⁹ Miller, *a.g.e.*, s.119-129

toplu hali bir din adamı olan William McClure Thomson (1806-1894) tarafından gözden geçirilerek kaleme alınmıştır.⁷⁰ Asuroloji ve Anadolu Bronz Çağı'na ilişkin yapılan bu türden tarihsel coğrafya araştırmaları, mekânsallık (İng. *spatiality*) ve arazi (İng. *landscape*) bilgisini ön plana çıkarmıştır. Toponomik vasıfların fiziksel çevreye uygunluğu ve ahengi arkeolojik yollarla tespit edilen toponominin karakteristik yaklaşımı haline gelmiştir. Nitekim Asur kentlerinde ticari faaliyetlerin organizasyonu ve Anadolu Asurluları üzerindeki açık etkisi fiziksel çevrenin anlaşılması için başat bir temel olmuştur. Öte yandan Asurolojist arkeologlar için bu durum başka bir sorun oluşturmuştur: Asur ticaret envanterinde bulunan toponomik arşivdeki devasa hacim, sayısız ticari yazışmaların ve akitlerin varlığı, ticaret lokasyonlarının yer isimlerini linguistik olarak yeniden inşa etme imkânına elvermemiştir. Zira Asurlu ticaret ve maliye kâtiplerinin ferdi ve idari belge notlarıyla ilişkide sundukları piyasa, coğrafya ve ekonomi içerikli yazışmaları muhataplarını anonim bir şekilde kayda geçirmişlerdir. Üstelik anonim olarak kayıt altına alınan belgeler içinde, toponomik verilerle de ilgili kayda değer tutarsızlıklar söz konusudur. Asurologlara göre bunun sebebi politik ve kültürel sürekliliğinin devamlılık arz etmesiyle açıklanmaktadır. Ne var ki Anadolu'ya kıyasla Levant ve Mezopotamya coğrafyasında toponomilerin geçtiğimiz dört bin yıl içinde son derece muhafazakâr bir tutum alması başka bir sonuca işaret etmektedir. Bu da Levant coğrafyasında toponomilerin kesintisiz olarak devam etmesinden hareketle günümüze değin lokasyonlarının tespitinin doğrulukla yapılmasına ilişkin bir fikir birliği olduğudur.⁷¹ Bununla birlikte Levant bölgesinde Bronz Çağ'ın baskın, emperyal, siyasal ve kültürel resmi dilinin Asurca olması, Asur uzmanlarının arkeoloji üzerinden tespit edilen toponomiler hakkında yaptıkları değerlendirmelerin önem kazanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan Asurolojik kaynaklarda geçen bir toponominin pek çok kent yerleşimi için kullanılıyor bir sorun oluşmuştur. Bu durum arkeolog ve Asur uzmanlarını yeni bir toponomik metoda yöneltmiştir. Mesela Tobler ve Wineburg linguistik yöntemle alternatif bir yol icat etmişlerdir. Bu iki araştırmacı eski Asurca yazıtlarda yer alan ve tekrar eden toponomi küme ve zincirlerini, serilendirmelerle (ing. *seriation*) ve istatistiksel çekim modelini (ing. *statistical gravity model*) kullanmak suretiyle bir analize tabi tutmuşlardır. İstatistiki hesaplarla yapılan bu uygulamada yerleşimler arasında

---

⁷⁰ Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel", s. 2.

⁷¹ Gojko Barjamovic, **A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period**, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2011, s.67.

bağlantılar kurulmuş, birbirleriyle irtibatlı olan kapsamlı bir toponomik örgü sahadaki sabit noktaları belirlemek için kullanılmıştır.⁷²

Çoğu zaman Tanah toponimleri zamanın tarzına uygun olarak da dillendirilmiştir. Nitekim Kudüs için Bethesda, Bezetha, Akra, ve Morya'nın sıklıkla kullanıldığı gibi yerli halkın kendi dilinde endonomi olarak tabir edilen toponimleri kullandığı da gözlemlenmektedir. Bunlara toponomilerin egzonomi yani yabancı bir dilde yapılan isimlendirmelerini de dâhil edilebiliriz. Van de Velde'nin 1858 yılında çizdiği Kudüs haritasına bağlı olarak yaptığı ve Arapça üzerinden gösterilen *Hârra Bab'ul Hitta* ve *Hârra'l-Muğaribi* adlandırmaları da dikkat çekici bir sonuç doğurmuştur. Bu haritadan yola çıkan Vincent Lemire, 19. yüzyılda Avrupalıların hazırladıkları haritaların şehrin dört bir tarafını eş değer bir şekilde taksim etmesinden söz ederek bu olgunun geç bir kartografik uygulama olduğunu ve öncesinin olmadığını öne sürmüştür.⁷³ Bu toponomik çalışmaların haritacılık faaliyeti altında yapılıyor olması düşündürücüdür. Bu çalışmaları yöntemleri açısından haritacılık faaliyetinin bir ürünü olarak görebiliriz.

Tarihçilerin pek çoğunun kaynaklarını değerlendirirken diğer disiplinlere başvurduğunu belirtmiştik. Mari ve Ugarit kaynakları ile Raş Amarna mektupları ve Mısır hiyeroglif literatürünün keşfi, Charles Simon Clermont-Ganneau gibi arkeologları sentezci bir bakış açısına sevk etmiştir. Onlar onomastik ve daha da özelde toponomik veriyle arkeolojik delilin mukayesesinde arkeolojik delili, özellikle tarih belirleme maksadıyla güçlü ve tercihe şayan bir kriter olarak benimsemişlerdir.⁷⁴ Filistin'in doğusunda gözlem çalışmaları Selah Merril ve Gottlieb Schumacher tarafından gerçekleştirilmiş ve bu çalışmalar *the Survey of Western Palestine* (1871-1874) ismiyle basılmıştır. Bu araştırmalar Batı Filistin'deki toponomik tarama çalışmalarına önemli katkılar sağlamıştır. Schumacher'in listesindeki Kuzey Doğu Filistin isimleri daha sonraları Carl Steuernagel tarafından tekrar çalışılmıştır. Steuernagel,

⁷² Gojko Barjamovic, *a.g.e.*, s.67. Daha fazla bilgi için Tobler ve Wideburg 1971 yılında yaptığı yayınlara bkz.

⁷³ Vincent Lemire, *Jerusalem 1900: The Holy City in the Age of Possibilities*, Chicago: University of Chicago Press ss. 26-27. 19. yüzyıl toponomilerine günümüzde bilişsel bir yaklaşım getiren Mark Van de Velde ve Willy Van Langendonck linguistik bazlı spesifik gramer kategorilerden bağımsız olarak isimleri, yer isimlerini pragmatik bir açıdan incelemişlerdir. Bir başka deyişle toponimleri, dilin toplum içinde kullanıldığı haliyle oluştuğu örfi yönüyle ele almışlardır. Bunun için Avrupa ve Afrika dillerinden geniş bir veri toplayarak yer isimlerinin belirtili isimler (İng. *definite nouns*) olduğunu ortaya koymuşlardır. Daha fazla bilgi için bkz. Willy Van Langendonck; Mark Van de Velde, "Names and Grammar", ed. Carole Hough and Daria Izdebska *The Oxford Handbook of Names and Naming*, Oxford, Oxford University Press, 2016, ss.17 vd.

⁷⁴ Rahkonen, *a.g.e.*, s. 50.

Schumacher'in Megiddo konusundaki müsvettelerini düzenleyip yayınlamıştır.⁷⁵ Claude Reignier Conder'in başını çektiği Filistin'in doğu bölgesinin toponomik taraması *The Survey of Eastern Palestine* olarak bu tarihlerde başlamış ancak siyasi ve askeri koşullardan dolayı tamamlanamamıştır. Aynı şekilde, Filistin'in batısıyla ilgili Conder ve Kitchener'in yaptığı incelemeler dönemin zirve seviyesine ulaşmıştır. Bu yüzden bazı araştırmacılar toponominin bu dönemdeki kazanımları dolayısıyla aynı dönemi "Arkeoloji öncesi dönem" olarak da nitelendirmektedirler.⁷⁶ Benzer bir şekilde Kudüs üzerinde yoğunlaşan Wilson, Doğu Filistin ve Batı Filistin coğrafyasına odaklanan Conder ve beraberinde Horatio Herbert Kitchener modern dönemin bölgesel arkeoloji öncüleri olarak da kabul edilmektedir.⁷⁷

Toponominin sağladığı yukarıda tartışılan bu birikimi göz önünde bulundurduğumuzda, kısmen de olsa kadim Filistin coğrafyasının gün yüzüne çıkarılmasının başarıldığı iddia edilmiştir. Eğer Olivier'in verdiği bilgilere bakacak olursak Conder ve ekibi neredeyse bütün Filistin'in batı yakasını trigonometrik hesaplarla doğru bir şekilde tespit etmiştir. Conder ve Kitchener'in *The Palestine Exploration Fund Map* adını taşıyan Filistin haritasının içinde kasabalar, tepeler, harabeler, nehirler, kaynaklar ve diğer doğa şekilleriyle toplam 9000 toponomi içerdiği ifade edilmektedir.⁷⁸ James Bennett Pritchard'ın iddiasına göre Conder'in sıraladığı 622 adet kadim isimden 434'ü kesinlik kazanan yerleşim yapılarına işaret etmektedir.⁷⁹

Gottlieb Schumacher, Filistin'in doğusu ve Golan bölgelerinde geniş incelemeler yapmıştır. Yaptığı çalışmalar sayesinde Conrad'ın Gilead ve Moab verilerine ilave bilgiler sağlamıştır.⁸⁰ Bu çalışmalarında Roma İmparatorluğu'nun 6. Lejyonu olan *Legio* toponomisini Arapça اللجون *el-leccûn* biçimini, Osmanlıca belgelerdeki kayıtlardan yola çıkarak çalışmıştır.

---

⁷⁵ Gabriella B. Rodrigues, "German Biblical Archaeology: Retrospective of a Neglected Legacy; A Study of the German contribution to the Archaeology of Palestine in its longue durée, from 1871 to 1945", Heidelberg, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Doktora Tezi, 2017, s. 78.

⁷⁶ Shmuel Ahituv, **Canaanite Toponyms in Ancient Egyptian Documents**, Leiden:Brill, 1984., s.2.

⁷⁷ Charles E. Carter, **The Emergence of Yehud in the Persian Period: A Social and Demographic Study**, A&C Black, Sheffield, 1999, s. 174.

⁷⁸ J P J Olivier, "The Dawn of Biblical Archaeology", **Journal of Northwest Semitic Languages**, c. 16, E. J. Brill., 1990, ss. 134, 135.

⁷⁹ James Bennett Pritchard, **Archaeology and the Old Testament**, Princeton University Press, Princeton, 2019, s. 68.

⁸⁰ E. B. Banning, ed. Suzanne Richard, **Near Eastern Archaeology: A Reader**, Winona Lake, Eisenbrauns, 2003 s. 164.

Bununla beraber Schumacher'in 1908 yılında yaptığı kazı çalışmaları bölgenin modern dönem öncesi fiziki, zirai yapısını ortaya koyan ilk arkeolojik çevre raporu kayıdır. Schumacher Bronz ve Demir Çağ dönemleri katmanlarında Tell Megiddo için yaptığı kazı çalışmalarının yanısıra Legio'daki arkeolojik materyali incelemiş ve Osmanlı harabeleri arasından Roma ve Bizans tiyatrosu ve su kanallarına ait fragmanları ortaya çıkarabilmiştir.⁸¹

Bu sürecin ardından oryantalist ve filolog Rudolf Ernst Brünnow (1858-1917)⁸² ile Avusturyalı tarihçi Alfred von Domaszewski (1856-1927)⁸³ Filistin'n doğusuyla ilgili araştırmalara devam etmiş ve bunları üç ciltlik başlıca yapıtları olan *Die Provincia Arabia*'da toplamışlardır.⁸⁴ Ayrıca iki yazar 1806 ve 1904 yılları arasında iki yüzden fazla telifin bir listesini çıkarmışlar, bu derlemeyi *Reisenwerke* olarak bilinen seyahat tutanaklarında yayınlamışlardır. Böylece 20. yüzyılın başlarında gözlem, deney ve Arkeolojiyi temel alan bu toponomik çalışmaların birikimi onu kendi içinde kritik ve analize dayalı bir tarihyazım aşamasına getirmiştir.⁸⁵ Hacimli bir çalışma olan *Reisenwerke* literatürü Çek teolog ve oryantalist Alois Musil (1868-1944)⁸⁶ tarafından 1907-1908 tarihlerinde daha da genişletilmiştir. Musil de mikro düzlemde Kuzey Arabistan'da incelemeler yapmıştır. Böylece Arabistan Yarımadası'nı, çöl yollarını bedevilerle kurduğu irtibatlar neticesinde ele almış Arap Petrası (Lat. *Arabia Petraea*), Kuzey Hicaz bölgesi, Moab, Edom ve daha pek çok noktayı yerinde incelemiştir.⁸⁷ Güney Mezopotamya üzerinde bilimsel makaleler ve taslak halinde notlar ve haritalar yayınlanmıştır.⁸⁸

---

⁸¹ J. A. Pincus vd., "Ground-penetrating Radar and Electromagnetic Archaeogeophysical Investigations at the Roman Legionary Camp at Legio", **Archaeologica Prospection**, c. 20, 2013, ss. 1-13.

⁸² Hayatı için bkz. John R. Bartlett, **Mapping Jordan Through Two Millennia**, Routledge, London, New York, 2008, s. 126.

⁸³ Hayatı için bkz. Martina Pesditschek, "Domaszewski, Alfred von", "Domaszewski, Alfred von", **Brill's New Pauly Supplements I - Volume 6: History of classical Scholarship - A Biographical Dictionary**, İng. ed. Chad M. Schroeder, Leiden: Brill, 2014.

⁸⁴ Glen Warren Bowersock, **Roman Arabia**, Cambridge, Harvard University Press, 1994, s.4.

⁸⁵ Wineland, **a.g.e.**, s. 17.

⁸⁶ Yaşamı ve eserleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, "Musil, Alois" (1868-1944)

Çek şarkiyatçısı. c. 31, **DIA**, 2006, s. 264-265.

⁸⁷ John Kirtland Wright, "Northern Arabia: The Explorations of Alois Musil", **Geographical Review**, c. 17, No. 2, 1927, s.180.

⁸⁸ Mustafa L. Bilge, **a.g.y.**

Musil, toponomik çalışmalarında Arap kaynaklarından oldukça etkilenmiş, bedevilerden aldığı folklorik ve etnografik bilgileri kullanarak yer isimleri ve yerleşim birimleri arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Bunların dışında oldukça dikkat çeken başka bir çalışması ise batıda son derece tartışmalı dini, tarihsel bir fenomen olan İsrailoğullarının Mısır'dan Çıkış kıssasının güzergahını yeniden kurgulama çabasıdır. Bu çabası bedevilerden⁸⁹ ve Arkeolojiden aldığı bilgilerin terkip etmesine borçludur. Çıkış yer isimlerini tekrar kurgulaması neticesinde Tanah toponomisinde köklü iddialar ortaya atmıştır. Buna Sina Dağı'nın Akabe'nin doğusunda bir yerde olduğunu düşünmesini örnek verebiliriz.⁹⁰ Thomas Evan Levy, onun aslında Tanah coğrafyasınının Arap çölünde cereyan ettiğini düşünmüş olduğunu dile getirmekte ve Musil'in bu düşüncesinin temelinde yatan gerçeğin çöl yerleşimcileri ve bedevilerin kendisine sağladığı sosyal ve antropolojik bilgiler olduğunu öne sürmektedir. Bu etkileşimi yine kendisi gibi Çek asıllı olan bir sosyal bilimci Ernest Gellner (1925-1995) doğrulamaktadır. Gellner, Musil'in nasıl Arap-merkezci bir paradigmaya kaydığına işaret etmiştir.⁹¹ Buna bir başka örnek ise Musil'in daha çizgi dışı bir çabasıyla gösterilebilir. Nitekim Musil, Çıkış kıssasını Arap Yarımadası'yla bağlantılı olarak mikro düzeyde yeniden kurgulamıştır. Bu kurguya göre Musa peygamber Ramses ve ordusundan kaçarken Akabe'nin kuzey noktası olarak işaret edilen Medyen'e doğru ilerlerken Akabe'ye varan kervan güneye kıvrılıp Midyan'a gitmiştir.⁹² Musil, 1895 ve 1902 yılları arasında yaptığı haritaların kat'i olmaması dolayısıyla eleştiri oklarına hedef olmuştur. Bu haritalardan faydalanan Newcombe gibi birtakım araştırmacılar 600 isimlik bir liste çıkarmışlar ve bunu 1:125,000 ölçekli bir harita olarak tasarlayıp 1915 yılında bastırmışlardır. Bu harita İngiliz ordusu tarafından Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Filistin'deki manda yönetim tarafından kullanılmıştır.⁹³

Bu söz konusu durum gerek Filistin'in doğusu ve Moab'da, gerekse diğer bölgelerde yapılan arkeolojik araştırmalar uzmanları Tanah'tan hareketle tarihsel sonuçlar çıkarılması

---

⁸⁹ Musil, bedeviler arasında en gözde kabul edilen Ruvala kabilesinin mensuplarıyla görüşmüş, çöl izlerine dair sıra dışı hâkimiyetlerini, parmak izi okuma becerilerini incelemiştir. Seyahatleri ve bedevi Araplarıyla kurduğu temaslar konusunda detaylı bilgi için bkz. John, Kirtland Wright, *a.g.e.*, s. 177-206

⁹⁰ Thomas Evan Levy, *Archaeology, Anthropology and Cult: The Sanctuary at Gilat, Israel*, Londra; New York: Routledge; Taylor & Francis Group, 2016. s. 30, 74.

⁹¹ Levy, *a.g.y.*

⁹² Tam ve detaylı bir coğrafi ve tarihi kurgu için bkz. Roy Hanu Hart, *Reading the Bible in the 21st Century*, y.y., Friesen Press, 2018, s. 60.

⁹³ Meron Benvenisti, *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land Since 1948*, Berkeley, California-London, University of California Press, 2002, s. 16-17.

konusunda daha temkinli olmaya sevk etmiştir. 1930'lu yılların bu tipik tavrı aslında kendisi hem bir haham olan hem de Tanah arkeolojisinde otorite bir isim olan Nelson Glueck⁹⁴ tarafından şekillenmiştir. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte sekteye uğrayan gözlem ve incelemeler ve toponomi çalışmaları 1930'lu yıllarda İngiliz mandası altında tekrar canlanmıştır. Bu canlılığın başlıca nedeni Nelson Glueck'ün Eski Eserler Bölümü (ing. *Department of Antiquities*) başına getirilmesi olmuştur. Glueck, Filistin'in doğusundaki çalışmalara hız vermiştir.⁹⁵ Bölgede arkeolojik çalışmalardan elde ettiği toponomik bulguları 1934, 1935, 1939, 1951 tarihlerinde yayınlamıştır.⁹⁶

Bu tarihlerde yapılan çalışmalarda özellikle yüzeyde dağılan çömlek parçacıklarından hareketle bir tarama yapılmıştır. Bu şekilde binlerce yer ismi, çömlek fragmanı bir araya getirilmek suretiyle tespit etmiştir. Glueck bu çömlek türlerinden popülasyon hareketliliklerini değerlendirmiş ve nüfusun birkaç milenyumdaki seyrine göre yerleşimlerin iniş ve yükseliş evrelerini saptamaya çalışmıştır.⁹⁷ Arkeoloji ve toponomiye bir araya getiren bu teknikle Vadi'l-Hasa mıntıkasında, Hirbetu'l Medeyne olarak günümüzde bilinen mevkiide bir Moab kalesi olduğunu öne sürmüştür ve bunu da Demir Çağ'ın Edom kentiyle bir tutmuştur. Dahası Sayılar, 21:11; 33:44'te geçen *Iye- 'abarim*'le buranın aynı yer olduğunu dile getirmiştir. MacDonald gibi bazı araştırmacılar onun bu tekliflerini yeterince delil ve veri olmamasından hareketle eleştirerek itirazlarını dile getirmişlerdir. Nitekim MacDonald bu kalıntıların bölgede bulunan diğer bir takım Orta Çağ ve Memlük dönemi Arap çömlekleri ile ayırt edilememesini bir delil zafiyeti saymıştır.⁹⁸

1.1.5. Semitik Çalışmalar ve Toponomi

Daha önce de değinildiği gibi İngiliz mandasının Filistin hâkimiyeti *Department of Antiquities*'in kuruluşuyla hız kazanmıştır. Böylece birçok idari proje yürürlüğe geçirilmiş ve coğrafyanın kapsamlı bir haritası dünyayla paylaşılmıştır. Kudüs ve civarında yoğunlaşan

---

⁹⁴ Yaşamı ve eserleri için bkz. Jonathan M. Brown, Laurence Kutler, **Nelson Glueck: Biblical Archaeologist and President of Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion**, Detroit, Michigan, Hebrew Union College Press, 2005.

⁹⁵ Jacqueline Calzini Gysens, "Interim Report on the Rabbathmoab and Qaşr Rabbah Project, East and West", c. 58., **IsIAO**, No: 1/4, 2008, s. 57.

⁹⁶ Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel", ss. 1-7.

⁹⁷ Suzanne Ricard, *a.g.e.*, s. 164.

⁹⁸ Burton MacDonald, "A Moabite Fortress on Wadi al-Hasa? A Reassessment of Khirbet al-Medeineh", **The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in Memory of James A. Sauer**, ed. Lawrence E. Stager, Joseph A. Greene, Michael D. Coogan, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2000., s. 321, 324.

lokasyonel, topografik problemler ve arkeolojik saha sorunlarıyla ilgili bir dizi yıllık bilimsel turlar düzenlenmiştir. Bunların turlara katılanlar arasında yukarıda da bahsettiğimiz Albrecht Alt ve Amerikalı arkeolog William Foxwell Albright vardır. Ecole Biblique'in katkıları da bu meyanda F. M. Abel'in iki ciltlik kapsamlı eserini yayınlamasına imkan sağlamıştır. Bu dönemde ön plana çıkan bazı Yahudi araştırmacılar da vardır. Bunlar arasında Samuel Klein, Benyamin Maisler (Mazar), Şmuel Yeivin zikredilebilir. Bu Yahudi uzmanların kitap ve incelemeleri toponomiye daha geniş bir perspektiften kuşatma çabası olarak düşünülmüştür. Metrik düzlemde çizilen öncekilere nispetle daha güncel haritalar toponomik çalışmaların ilerleyen merhalelerini de etkilemiştir. Tarihsel anıtların ve eserlerin tescil işlemi ciddi bir ölçeklendirmeye 1944 yılında gerçekleştirilmiştir. Bütün bu projeler İsrail Devleti ve Ürdün Hâşimi Krallığı'nın 1964 yılındaki eski eserler müdürlüğü üzerinden gerçekleştirilmiştir. Rainey, 1:20,000 ölçekli manda döneminden kalan haritaların İkinci Dünya Savaşı öncesinden daha eski olduğu ve bunların da büyük oranda orijinal Arapça toponimleri muhâfaza ettiğini belirtir.⁹⁹

Toponominin tarihi, arkeolojik, siyasi koşullarla nasıl gelişip serpildiğini anlamak kadar onun nasıl bir bağımsız linguistik disiplin olarak ortaya çıktığını ve geliştiğini anlamak da önemlidir. Toponominin akademik ve sistemli bir linguistik disiplin olmasındaki ilk kıvılcımlar Eberhardt Nestle'nin eserinde görülebilir. 19. yüzyılda yazan Nestle bu ilk işaretleri “onomatoloji” olarak adlandırdığı onomastiğe girişte ortaya koymuş ve araştırmasının bölümlerini teonomistik yani Tanah'ta yer alan İbranice Tanrı isimlerine ayırmıştır.¹⁰⁰ Onun ardından Oxfordlu bir araştırmacı olan George Buchanan Gray, daha spesifik bir yaklaşımla onomastik bir çalışma kaleme almış ve başta (aw “baba”, ah “erkek kardeş” vb.) akraba isimleri üzerinde durarak çekirdek ailenin daha genelinde olan ve kabilevi idari unvanlardan oluşan *Malah* “reis”, *Ba'al* “efendi” gibi kavramlarla onomastik çerçevesini şekillendirmiştir. Gray de selefine uygun olarak teoforik isimleri ele almış, özgün yorumlar ve arkeolojik bulgularla görüşlerini zenginleştirmiştir.¹⁰¹ Her ikisinin de çalışmaları toponomi ve onomastik arasında kesin çizgiler çizmemiş olsa da uygulamada araştırmalarının kapsamını isim incelemesi ve kimi noktalarda yer isimleriyle sınırlamışlardır. Her iki yazar da isimlerin tanrısal isim parçacığı

⁹⁹ Rainey, "The Toponymics of Eretz-Israel", ss. 1-7.

¹⁰⁰ Daha fazla bilgi için bkz. E. Nestle, **Die israelitischen Eigennamen nach ihrer Religionsgeschichtlichen Bedeutung**, De Erven F. Bohn: Haarlem, 1876.

¹⁰¹ Daha fazla bilgi için bkz. G. B. Gray, **Studies in Hebrew Proper Names**, London: A. & C. Black, 1896.

taşıyan¹⁰² unsurlarını müstakil bir şekilde irdelemiş ve söz konusu isimleri İsrail'in dini gelişimi sürecindeki tarihi dağılımına göre ele alarak toponomiye ayrı bir alan açmıştır.¹⁰³ Nitekim Gray, bu eserinde İsrail Devleti ve dininin yayılışında, fetihler yoluyla veya yayılmacı siyasetin sonucunda ortaya çıkan yerleşim isimlerinin tespit edileceğini öne sürmüştür. Onun bu sonuçlarına kökten bir biçimde itiraz getiren ve isimlerin belirlenmesinde sosyal gelenek ve göreneklerin etkin bir neden olduğunu savunan Henry Preserved Smith olmuştur. Smith itirazını dile getirdiği çalışmasında teoforik yer isimlerin bir listesi vermiştir. Ayrıca onları Semitik dillerle mukayeseli bir şekilde incelemiş ve teoforik etimolojilerini genelleyici kurallara bağlamıştır. Smith, bu kuralları üç aşamalı olarak analiz edip hipotezleştirmiştir. Yine kendisi çalışmasının özetinde bunları sırasıyla şöyle açıklamaktadır. 1) Bir şahsın veya coğrafi bir ismin tekil olduğu durumlarda sözcük kökeninde bir tanrısal isim olabilir. Eğer sıfat ya da partisip/sıfat-fiil halindeyse, tanrısal bir isimden türemiş olabilir. 2) Eğer bir şahıs ismi veya coğrafi bir isim iki isimden türüyorsa, bunlardan biri ya da her ikisi de tanrısal bir isim olabilir. 3) Eğer bir şahıs ismi bir isim ve fiilden oluşuyorsa, isim muhtemelen bir tanrı kökenli sözcükten gelmektedir.¹⁰⁴ Ancak bu yargıların günümüz Tarihsel Dilbilim kriterleri açısından geçerliliği söz konusu değildir. Zira bu savlar Semitik fonoloji ve morfoloji kuralları çerçevesinde sistemli bir açıklama sağlayamamaktadır.

Bütün bu girişimler kanaatimizce toponomi disiplinin oluşumunda önemli bir boyutu ortaya koymaktadır. Çünkü aslında bütün bu-dönemi toponominin “tedvin ve tasnif süreci” olarak niteleyebiliriz. Zira Gray tarafından yapılan bu tür bir kataloglama ürünü Tanah ansiklopedilerinin uzun süre vazgeçilmez bir referans kaynağı olmuştur. Modern Tanah yorum çalışmaları onun sağladığı bu veriler üzerine bina olmuştur. Bu süreç akademik dünyada Borée'nin toponomili kadim Filistin coğrafyasıyla devam etmiştir.¹⁰⁵

Öte yandan bu sürecin hemen ardından bir durağanlık baş göstermiştir. Bu duranlığın üstünde tefekkür etmek gerekmektedir. 1930 ve 1960 tarihlerinde toponomik araştırmaların duraksaması ardında İsrail Devleti'nin kurulma aşamasının öncesinde yaşadığı savaş hali ve

---

¹⁰² Teonim “Tanrı ismi”, Tanrısal isim ve Teofori de “Tanrı ismi parçalı” olarak ele alınabilir. Mesela YHWH bir teonimdir oysa *İsrail* sonuna aldığı *-el* teoniminden dolayı *İsrail* ismi Yakup peygamberi ifade eden teoforik bir isimdir.

¹⁰³ Richardson, *a.g.e.* s. 96.

¹⁰⁴ Henry Preserved Smith, “Theophorous Proper Names in the Old Testament”, **Old Testament and Semitic Studies in memory of William Rainey Harper**, ed. R. F. Harper vd., I, Chicago University Press, 1908, s. 49.

¹⁰⁵ W. Borée, *Die alten Ortmamen Palästinas*, Eduard Pfeiffer, Leipzig (1930) Richardson, *a.g.e.* s. 100.

istikrar sorunu söz konusudur. Nitekim 1948 yılında İsrail Devletinin kurulması sonrası bölgedeki kazı çalışmaları yeniden canlanmıştır. Öyle ki 1948'den sonraki on küsur yıl kadar kısa bir süre zarfında İsrailli akademisyenlerin onomastiğe ve toponomiye gösterdiği hummalı bir çaba ve adanmışlık son derece dikkat çekicidir. 1960 yıllarına gelindiğinde artık bağımsız bir saha olarak Tanah toponomisiyle ilgili ilk çalışmanın Tanah coğrafyasını konu alan eseriyle Yohanan Aharoni tarafından kaleme alındığını görmekteyiz.¹⁰⁶ Aharoni, Tanah coğrafyası eserinde İbranice özel isimlere kapsamlı bir yer ayırmıştır. Onun attığı bu temel, devletin kuruluş ve gelişim sürecinin arkeolojik kazılara verdiği önemle devam etmiştir. Filistin coğrafyasında yapılan kazıları belgeleyen eseri orijinal dili olan İbraniceden İngilizceye çevrilmiş ve İngilizce baskısı genişletilmiş bir ilaveyle okuyucuya sunulmuştur.¹⁰⁷ Aharoni'nin bu çalışması klasikleşmiş ve tarihte toponomi çalışmalarının başucu eseri olarak yerini almıştır. Sahadaki bu uyanışın ve canlanışın vasıflarını düşündüğümüzde Semitik diller üzerine yapılan çalışmaların önemli bir etkisi olduğundan da söz etmek doğru olacaktır.

Ugarit yazıtlarıyla elde edilen onomastik bulgular kapsamlı derleme çalışmaları halinde Berlin'de yayın sürecine sokulmuş ve ilerleyen seneler içinde basılmıştır. İsrail ve Almanya arasında kurulan bu “toponomik” köprü onomastik ve toponominin Semitik literatürünü Alman akademileri içine de taşımaya başlamıştır.¹⁰⁸ Toponomik ihtilafların bu dönemde arkeolojinin yardımıyla aşılmaya çalışıldığı vakidir. Nitekim lingüistik çalışmaların arkeolojik kazılar doğrultusunda ilerlemesi ve özellikle Fenike dilindeki yazıtların okunması İbranicedeki lingüistik biçimlerin arkaizmi konusunda fikir vermeye başlamıştır. Ras Şamra üzerine yapılan çalışmalar daha sonra da Hurri dilinden elde edilen Anadolu onomastiğiyle ile şekillenmiştir. Nihayet Akadca üzerinden yapılan incelemelerle söz konusu literatür iyice serpilmiştir. ¹⁰⁹

Batı Semitik dillerinde yapılan şahıs ismi incelemeleri 1980'li yıllarda ivmeli bir şekilde artış göstermiştir. Bunun sebebi arkeolojik çalışmaların sağladığı bulguların daha spesifik tasniflere imkân sağlamasıdır. Buna çalışmalara örnek olarak Jeffrey H Tigay, *You Shall Have No Other Gods: Israelite religion in the light of Hebrew inscriptions* (1986), Jeaneane D.

---

¹⁰⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Yohanan Aharoni, **The Land of the Bible**, The Westminster Press: Philadelphia, London, 1979.

¹⁰⁷ Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Richardson, *a.g.e.*, s. 95

¹⁰⁸ F. Grondahl, **Die Personennamen der Texte aus Ugarit (Studia Pohl Dissertationes Scientifcae de Rebus Orientis Antiqui 1**, Roma: Pontifical Biblical Institute, 1967.

¹⁰⁹ M. E. J. Richardson, “Hebrew Toponyms”, **Tyndale Bulletin** 20, 1969, s. 95.

Fowler, *Theophoric Personal Names in Ancient Hebrew: A Comparative study* (1988), Ran Zadok, *The Pre-Hellenistic Israelite Anthroponomy and Prosopography* (1988) Scott C Layton, *Archaic Features of Canaanite Personal Names in the Hebrew Bible* (1990) örnek gösterilebilir.¹¹⁰ Şahıs isimleri/antroponomi çalışmaları toponomik çalışmalara adeta gebe olmuş ve böylece daha geniş kapsamlı ama bir o kadar da spesifik coğrafi ve dilsel kategorilere uygun bir zemin oluşturmuştur. Örn. Brigitte Groneberg 1980 yılında Eski Babilce, Shmuel Ahituv 1984, Halid Neşif 1982 yılında Orta Babilce gibi alanlarda ürün vererek toponomik bir Semitik alt gruplandırma başarısını göstermişlerdir.¹¹¹

Bu durumu başka bir açıdan değerlendirmek gerekirse yer isimlerini linguistik kural-bazlı bir prensiple Filistin coğrafyası toponomisine uygulayan ve analiz eden ilk kişi Alman oryantalist Karl Georg Kampffmeyer olmuştur.¹¹² Bu anlamda Kampffmeyer 20. yüzyılda yapılan çalışmaların mecrasını belirlemiş olduğu söylenmektedir. Nitekim Eduard Yechezkel Kutscher ve Ran Zadok tarafından yapılan araştırmalar bu paradigma doğrultusunda şekillenmiştir. Kampffmeyer Filistin toponomisinin genel geçer Semitik kurallara indirgenerek açıklanabileceğini savunmuştur. Buna göre coğrafyadaki yerleşim isimleri İslam fetihleriyle beraber linguisik asimilasyon yoluyla Aramice ve İbraniceden dönüşerek Arapçalaşmışlardır. Kalıtsal varlığıyla halen orijinal Semitik aslını korumaktadır. Yoel Elitsur, Arapçalaşma iddiasının tarihsel realitelerle örtüşmediğini öne sürerken eski Yakın Doğu coğrafyasında her bölgenin kendisine has dilsel etkileşimiyle çözümlenmesi gerektiğinin altını çizer. Elitsur kendisine yapılan tek makul itirazın yapısalıcı bir tavırla Rainey'den geldiğini kaydetmekle bu tenkidi dikkate aldığını ihsas ettirmektedir. Aslında Elitsur, Kampffmeyer'in teorisinin yerine sistemli ve linguistik başka bir bütüncül alternatif koymadığı için Rainey tarafından eleştirilmiştir. Belki de bu itirazı Elitsur'un Levant coğrafyasında kural-bazlı, holistik bir yaklaşımı reddetmesi dolayısıyla her bir bölge için (*ad hoc*) indi açıklamalar getirdiği şeklinde de okuyabiliriz. Elitsur genelleyici açıklamaları özelleştirmek konusunda ısrarcı olduğu gibi muarızlarının linguistik tezlerini de tenkit etmiştir. Buna göre selefleri ve muasırlarından farklı olarak toponomik bir standartlaşmanın esasen klasik İbranice için geçerli olmadığını dile getirmiştir. Bu durum aslında ortografik bir takım özel durumlar üzerinden de teyit edilebilir.

---

¹¹⁰ Paul Rahkonen, "A Study on Some Semitic Toponymic Types of the Second Millennium BC in the Southern Levant", **Studentia Orientalia Electronica**, University of Helsinki, c .4, 2016, ss.111-112.

¹¹¹ Paul Rahkonen, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹¹² Georg Kampffmeyer bir şarkiyatçıdır. Yaşamı ve eserleri için bkz. Mehmet Kanar, "Kampffmeyer, G. (1864-1936)", **DIA**, c. 24, 2001, s. 286.

İbranicede *Begadkefat* kısaltmasıyla formüle edilen seslerin iki türlü yazımı olduğu bilinmektedir. Bu formülle ifade edilen harfler sırasıyla ב bet , א gimel, ט dalet, כ kaf, פ pe, ת tav'dan oluşur. Bu formülde yer alan sesler fonolojik olarak vurgusuz durak harfleri olup ses yumuşamasına (İng. *lenition*) uğrayarak sırasıyla b ~ v, β; g ~ γ; d ~ ð; p ~ f/φ; t ~ θ 'ye dönüşür. Ancak klasik İbranice yazımda nefeslenme (İng *spirantization*) yoluyla yumuşamaya uğrayan bu harflerin standart bir ayrışmayla tespit edilemeyeceği açıktır. Bu nedenle Elitsur, Kampffmeyer ve taraftarlarının klasik İbranice ortografisinde/imlasında temel bir yanlışlığı içinde olduklarını ve linguistik olarak yanlış bir sonuca vardıklarını ima etmektedir.¹¹³ Bu da aslında Kampffmeyer'in spekülatif bir kabulden yola çıkarak Semitik dil seslerini karşılaştırıp Filistin toponomilerini belirlediği anlamına gelir ki Elitsur de bu durumun bilimselliğini sorgulamaktadır.

Bu linguistik tartışmalardan tekrar toponomi tarihyazımına dönmek gerekirse 1990'lı yılların başına geldiğimizde artık arkeolojik yönetimli toponominin ulaştığı aşamanın yeni bir trendi tetiklediğinden bahsedilebilir. Bu aşamada artık Tanah toponomi kritikçilerinin su yüzüne çıktığı görülmektedir. Bu akımın araştırmacıları Semitik Dilbilimle Tanah hermenötiğini bir araya getiren eserler peyda etmişlerdir. Ancak onların büyük bir bölümü Yahudi kutsal kitabını mutlak ve eleştirilmez bir kaynak değil dilsel ve tarihsel veriler sunan bir hammadde olarak görmektedirler. Böylece toponomiler de aynı eleştiriden nasibini almış ve Tanah'ın toponomik tarihsel gerçekçiliği şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır.

1.1.6. Postmodern Toponomi

21. yüzyıl özellikle daha önceki asırlardan elde edilen birikime yönelik bir tepki olarak bakılabilir. Bu meyanda Koptoloji ve Mısırbilimle uğraşan araştırmacıların erken dönemlerinden bu yana elde ettikleri başarılar doğrultusunda bir takım gelişmeleri ve bunların tabii sonuçlarını çözümlemek gerekir. Bunlar hiyerogliflerin detaylı olarak çözümlenmesi, arşivlenmesi gibi bir dizi faaliyetleri kapsamaktadır. Bunlara yeni dönemde yapılan araştırmalar ve bilişim teknolojisindeki bir takım yenilikler de eklenince toponomiler çok farklı perspektiflerden yeniden sorgulanır olmuştur. 19. ve 20. yy'larda filizlenen Arkeoloji, Mısırbilim vb. disiplinler içinde keşif vaatleriyle dolup taşmıştır. Bu disiplinlerin çıkış noktasındaki inançlı, heyecanlı ve dinamik ruh yerini 21. yüzyılda çoğunlukla akademik bir

---

¹¹³Yoel Elitsur, "Toponyms In the Land of Israel", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, c. 3, s. 778-779.

inkârcı, septik, revizyonist yaklaşıma terk etmiştir. Bu nedenle Arkeoloji ve Mısırbilimin, Mısır'dan Çıkış anlatısıyla ilgili sansasyonel ve septik tavrıyla kimi zaman onu toptan yok sayan, kimi zaman revizyonist kurgularla yeniden yorumlayan biçimlerine şahit olunmaktadır.¹¹⁴ Nitekim Batı'da geline akademik ittifak, Tanah referanslı arkeoloji ve arkeometrinin imkânlarıyla gerçekçi bir kadim tarih-yazımının imkânsızlığını yüksek perdeden savunan egemen bir söylem olmuş ve kimi çevrelerde bu durum -abartısız ve ironik bir dille söylemek gerekirse - dogmatik bir tabu haline gelmiştir. Ne ironiktir ki beklentilerin aksine Batı'da 20. yüzyılın sonlarına doğru özellikle de 21. yüzyılın son çeyreği içinde sıklıkla gözlemlenen bu eğilimler bir takım model çalışmalar şeklinde akademik mecralarda yerini ittifakla almıştır. Tanah ve onun toponomisine meydan okumalarıyla ün salan; Tanah'ın, Çıkış olayının, Çıkış toponomilerinin tarihsel gerçekliğini reddetmek suretiyle bir tavır oraya koyan Israel Finkelstein¹¹⁵ veya Sina dağının Mısır'da değil de Negev'in güneyinde olduğunu öne sürmekle revizyonist bir yaklaşım sergileyen Emmanuel Anati gibi bir takım araştırmacıları bu duruma örnek olarak gösterebiliriz.¹¹⁶

Diğer taraftan Batı akademisinin geliştirdiği Tanah'ın bu yorumlarını andıran ve yeniden yorumlama çabaları içinde olan Doğu dünyasında da alternatif bir revizyonist akımın varlığına tanık olmaktayız. Lübnanlı tarihçi Kemal Salibi'nin¹¹⁷ başını çektiği bu fikir hareketi revizyonist bir Doğulu Tanah ekolünün ve buna bağlı olarak kendisine özgü bir Arap-İslam literatürünün doğmasına sebep olmuştur. Salibi'nin fikirleri ve eserleri temel İslam bilimlerinde meyve verecek kadar geçtiğimiz yirmi yılda literatüre sirayet edebilmiştir. Günümüzde Salibi'nin tezleri doğrultusunda yazılan tefsir, hadis ve siyer çalışmalarının varlığı Arap akademilerinde gerek konvansiyonel basında gerekse sosyal medyada sıkça tartışılır olmuştur. Salibi'nin Çıkış teorisini basitçe özetlemek gerekirse, Çıkış yolcuğu Arap Yarımadası'nda gerçekleşen lokal bir hadiseden ibarettir. Bu iddiasını Çıkış durak isimlerinin bölgedeki Arapça toponomilere olan benzerliğine dayandırmaktadır. Salibi bu iddiasını

---

¹¹⁴ Konuyla ilgili postmodern ve yeniden yapılandırmacı bir çalışma için bkz. Jan Assmann, **Moses the Egyptian: the Memory of Egypt in Western Monotheism**, Cambridge: Harvard University Press, 2009.

¹¹⁵ Tanah'ın Çıkış anlatısının tarihsel gerçekliğini büyük ölçüde yoksayan bir eser için bkz. İsrail Finkelstein, **The Bible Unearthed**, s. 48-72.

¹¹⁶ Revizyonizm için bkz. Sina dağı'nın Negev çölünde olduğunu savunan Emmanuel Anati, **Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai**, Brescia: Atelier, 2013, ss. 9-27, 85..

¹¹⁷ Kemal Salibi ve eseriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Kamal S. Salibi, **The Bible Came from Arabia**, Beirut: Naufal, 1996; Kamal S. Salibi, **Biblical Israel: studies in 1 & 2 Samuel**, Beirut : Dar Nelson, 2009; Kamal S. Salibi, **Secrets of Bible People**, London : Saqi books, 1988, Kamal S. Salibi; Şakhr Hâjj Hüsayn, Ziyâd Munâ, **The Arabia Bible Revisited**, Beirut, Lebanon : Cadmus Press, 2008.

desteklemek adına kaleme aldığı *The Bible came from Arabia, Biblical Israel: studies in 1 & 2 Samuel* vb. kitaplarında bu konuyu işlemekte ve Arabistan Yarımadası odaklı bir Tanah tarihyazımı geliştirmektedir. Bu nedenle Çıkış yolculuğunun toponomilerinin ait oldukları coğrafyayı Batı'da, yaygın olarak kabul gördüğü şekliyle Mısır ve Filistin hattı üzerinde bir haritada değil, Arabistan Yarımadası'nda aramak gerekmektedir.

Salibi, bu çalışmalarında bir Çıkış haritası da kurgulamış ve Tanah Çıkış yolculuğunun yer isimlerini günümüzde Batı Arabistan ve A'sir bölgesinde olan lokasyonlarıyla göstermiştir. Bu iddiaların Kur'an, hadisler, ayrıca Cahiliye şiiri, Arap tarihi eserleri ve Arap jeneolojisi gibi sözlü kaynaklardan deliller getirmek suretiyle temellendirmeye çalışmış; dahası iddialarını kronolojik bir tarihsel intizamla ortaya koyup Çıkış olayını bu perspektiften açıklamaya çalışmıştır. O bu noktada da ileri giderek Çıkış duraklarını etimolojik olarak yaptığı yorumlamalarla desteklemiştir. Bu kurguları kendisine tarihsel ve mitolojik kişiler ve bölgelerle ilgili şahsına özgü bir açıklama zemini sağlamıştır. Bu çerçevede geçtiğimiz çeyrek asır içinde Arap dünyasında Batı merkezli Kutsal Kitap eleştirisine çeşitli İslami ilimlerle yeni bir revizyonist bakışın varlığından bahsedebiliriz. Bu disiplinler içinde Arap Edebiyatı, İslam öncesi Arkeolojisi, Mitoloji, Etnografya ve Folklor gibi pek çok alanı zikretmek mümkündür. Sonuç olarak Doğu'da Salibi'nin halefleri arasında revizyonist bir Kutsal Kitap eleştirisinin türediğini söylemek mübalağa olmayacaktır.¹¹⁸

Bu çabanın Batı'da gereği gibi kapsamlı bir bilimsel eleştiri ve incelemeye tabi tutulmaması tarafımızca şaşırtıcı bir akademik olgu olarak karşımızda durmaktadır. Söz konusu yaklaşım özellikle başta akademik Arap dünyasında ve son yıllarda Türkiye'de faaliyet gösteren bir takım yayın gruplarında yansımalarını bulan ve akademik çalışmalarda yıldızı henüz parlamaya başlamış olup günden güne artan bir ivmeyle taraftar toplamaktadır. Öte yandan Batı akademisinin bu rağbetsizliğinin temelinde, hem Doğu ekolünün Batı'nın eleştiri geleneğindeki normatif kriterlerine ulaşamaması gerçeği yatmakta hem de bu yaklaşımın öncülerinin getirdiği tezlerin spekülasyondan öteye gitmeyen savlardan ibaret olarak algılanmasına yol açmıştır. Bu haklı eleştirilerin arkasında onun Tanah dillerine hâkim

¹¹⁸ Arabistan Yarımadası merkezli Tanah tarihi, mitolojik ve sözlü kültür çalışmaları için bkz. Fâdıl Rubâ'î, *Ust ârât 'ubûr al-Urdun wa-suqûṭ Ariḥā : man ikhtara'a hādḥā al-tārīkh?*, Beyrut, Lübnan : Cedâvil, 2014; *Iram Dhât al-'Imād : min Makkah ilâ Ūrshalīm : al-baḥṭh 'an al-jannah*, Beirut : Riyāḍ al-Rayyis lil-Kutub wa-al-Nashr, 2000; *al-Quds laysat Ūrshalīm : musāhamah fī taḥṭīḥ tārīkh Filasṭīn*, Nāblus : al-Shāmil lil-Nashr wa-al-Tawzī', 2017; Tefsir için bkz. İbn Qirnās, *Aḥsan al-qaṣaṣ : tārīkh al-Islām ka-mā warada min al-maṣḍar, ma'a tartīb al-suwar ḥasab al-nuzūl*, Bayrūt : Manshūrāt al-Jamal, 2010; İbn Qirnās, *Aṣ-ṣīr'a wa-l-minḥāḡ : nāfiḍa li-l-ta'arruf 'alā 'l-islām min maṣḍarih. 1-2*, Baghdād: Mansūrāt al-Ġamal, 2015.

olmaması, Tarihsel Dilbilim metotlarını bilmemesi ve Kutsal Kitap eleştirisine yetkin olmaması gibi pek çok neden sıralanmaktadır. Bütün bunlara bir de onun revizyonist perspektifini Arap milliyetçiliğine dayalı ideolojik önyargılarla geliştirdiği iddiası da eklenmelidir.¹¹⁹

Stefan Wild, kadim İsrail topraklarının bugünkü Filistin coğrafyasında değil Arabistan Yarımadası'nda olduğunu öne süren Lübnanlı Kemal Salibi'ye değinir. Wild, Kemal Salibi'nin tezlerinin Batı'da kabul görmemesini akademik anlamda makbul olmamak dışında başka bir sebeple izah etmemiştir. Günümüz Batı toponomi ekollerinin izafi sınırlarını düşündüğümüzde bu genel kabulün hangi ilmi çevreler, üniversite kürsüleri, akademik kurum ve kuruluşlar, araştırma enstitüleri olduğu sorusu tarafımızca meçhul bırakılmıştır. Batı'da hakim olan akademik konsensüs bunun etkin bir nedendir. Her ne kadar Wild, toponominin revizyonist teorisyenleri içinde Salibi'yi kronolojik doğruluk adına sona almış olsa da niceliksel bir değerlendirmeye Salibi'nin marjinalizmine Finkelstein, Anati ve diğer pek çok ismi eklediğimizde elde ettiğimiz yekûn büyük bir kütleyi oluşturmaktadır. Bize göre bu kendi içinde klikleşen bütün yapılar Doğu'da olsun Batı'da olsun tek bir paradigmada toplanabilir. Bu paradigma 21. yüzyılda içlerinden bazıları revizyonlarını; diğerlerinin yok saymaları, yapıbozumları; başkalarının ise septisizmini ortaya koyduğu postmodern bir toponomi çağıdır. Tarafımızca bir başka nokta daha netlik kazanmaktadır. Bu da ironik bir tabloyla karşı karşıya kaldığımız gerçeğidir. Çünkü Kutsal Kitap eleştiri geleneğinde varılan akademik noktada bir zamanların vaatlerle dolu realist lokasyon tespiti hayalleri yerini ittifakların varlığından bahsetmenin bile güç olduğu bir mecraya bırakmış; hattâ müntesipleri tarafından tarihsel realiteleri sorgulanır bir hale gelmiştir.

1.2. Tanah Toponomisinin Kaynakları

Tanah topraklarında geçen yer isimlerinin elde edildiği en eski metinler Mısırca kaynaklardan oluşmaktadır. Yoel Elitsur bu kaynakları MÖ. 2. binyılın başlarıyla tarihlenen Mısırca Lanet Metinleri'yle başlatır.¹²⁰ Elitsur'un çalışması Tanah coğrafyası özelinde ve yer isimleri bazında en güncel çalışmalardan biri olduğundan arkeolojik ve tarihsel kaynakları onun

---

¹¹⁹ Hakkında yapılan eleştirel çalışmalardan biri için bkz. Corrie Block, **The Qur'an in Christian-Muslim Dialogue: Historical and Modern Interpretations**, by. Routledge, 2019, s. 290-297. Hafize Zor, "2.5. Salibi'nin Tezine Yöneltilen Eleştiriler", "Kemal Salibi'nin Kitâb-ı Mukaddes'in Kökenine Dair Teorisi ve İsâ Anlayışına Yansımaları", Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

¹²⁰ Yoel Elitsur, "Toponyms: in the Land of Israel", **Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics**, c.3 , P-Z, ed. Geoffrey Khan vd., Leiden-Boston, Brill, 2013, s. 779.

teklifi doğrultusunda kullanılacaktır. Ancak araştırma kapsamı başlığı altında ifade edilen ölçüler uyarınca bu kaynaklarda bazı sınırlamalara gidildiği unutulmamalıdır.¹²¹

Elitsur, bölgenin bilimsel tarih araştırmaları ve toponomi çalışmalarını 19. yüzyıla başlatmış ve toponomik tarihi kaynakları son derece geniş bir spektrumla ve bir intizam içinde sıralamıştır. Bunu da erken ve geç olmak suretiyle iki alt gruba ayırmıştır. Bu tarihi kaynakları bir kronolojiyle şöyle sıralayabiliriz:

- I) Birinci Bölüm
1. Mısır lanet metinleri
2. Yeni Krallık Dönemi'ne ait Firavun Yıllıkları ve Mısır fetih listeleri
3. Amarna Mektupları
4. Tanah,
5. Meşa Yazıtı,
6. Asur analları ve birkaç Babil metni.
7. Apokrif İnciller,
8. Makabiler,
9. Zenon Papirüsleri,
10. Ölü Deniz Yazmaları ve özellikle Bakır Parşomen (ing. Copper Scroll)
11. Strabon ve Plinius'un metinleri
12. İnciller
13. Josephus Flavius'un kitapları
14. Ptolemaios'un Coğrafya kitabı
15. Bar-Kohba literatürü.

---

¹²¹ Konuyla ilgili Tanah toponimleri için tam bir liste vermese de Aramiler bağlamında gerek Tanah dışı ve gerek Tanah içi malzemedeki bilginin içindekileriyle kullanması bakımından bkz. Todd Blenn, "The Aramean Oppression of Israel in the Regin of Jehu", Doktora Tezi, Dallas Theological Seminary,, 2013. Doğu Filistin ve İsrail coğrafyası bağlamında yapılan bir başka çalışma için bkz. ve krş. David Vincent Santis, "The Land of Transjordan Israel in the Israel Age and Its Religious Traditions", New York University, Doktora Tezi, 2004.

II) İkinci Bölüm

1. Geç Roma ve Bizans dönemine ait Rabbinik literatür ve Hristiyan kaynakları

2. Patristik yazarlar ve Hristiyan seyyahların hac anlatıları.¹²²

1.2.1. Mısır Lanet Metinleri

Mısır Lanet Metinleri yahut Yasaklama Listeleri (ing. Execration List/ Proscription List) genellikle Eski krallık dönemi olarak kabul edilen MÖ. Üçüncü binin başından Kleopatra dönemine kadar yazılan metinlerden oluşur.¹²³ Aslında bu metinlerin içeriği adından da anlaşılacağı üzere Mısır dinindeki lanetleme ritüelidir. Bu ritüel için kullanılan Lanet Metinleri birtakım büyü formüllerinden oluşmaktadır. Metinlerin gayesi Mısır'ın düşmanı olarak görülen yabancı yerleri, kişileri, ülkeleri listeler halinde sunarak lanetlemektir.¹²⁴ Bu ritüelde söz konusu hasım insanlar ve ülkeler, sembolik olarak hapisane mahkûmu bir insan şekli verilen kilden figürlere dönüştürülür, isimleri üzerlerine yazılır¹²⁵ ardından sembolik olarak bir tören eşliğinde ya imha edilirdi ya da “etkisiz hale getirilirdi”.¹²⁶

Mısırbilimcilerin aktardığı bilgiler doğrultusunda Lanet Metinleri bize İsrailoğullarının ilk yurdu olan Kenan diyarı hakkında bir tür jeopolitik çevre fikri sağlayabilmektedir. Mısır'ın Eski ve Orta Krallık yılları olarak kabul edilen evre, Kenan krallıklarının var olduğu ve Samilerin Güney Levant'ı kolonize ettikleri MÖ. 2000 yıllarına tekabül etmektedir ki bu dönem Orta Bronz Çağı olarak isimlendirilir. Özellikle de 12. Hanedanlık dönemindeki (MÖ. 1991-1802) Kenan yurdunun jeopolitik örgütlenmesi Lanet Metinleri üzerinden toplu bir anlatımla gün yüzüne çıkabilmektedir. Kitchen'in ve ardılı olan araştırmacıların yaptığı çalışmalarla MÖ. 19. ve 12. yüzyıllarda Mısır'ın düşman ülke ve insan topluluklarını yansıttığı bu metinler

¹²² Yoel Elitsur, “Toponyms In the Land of Israel”, **Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics**, c. 3, ss. 778-779.

¹²³ Margaret R. Bunson, “Execration”, **Encyclopedia of Ancient Egypt**, New York: Facts On File, Inc., 2002, s. 134.

¹²⁴ Jonathan Michael Golden, Joseph Golden, **Ancient Canaan and Israel: New Perspectives**, Oxford; England: ABC-CLIO, 2004, s. 56.

¹²⁵ Bu uygulama hakkında söz konusu ritüele ilişkin spesifik bilgi için bkz. Donald B. Redford, “Execration Texts”, **The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt**, c.1. , Oxford: Oxford University, 2001, s.487

¹²⁶ Marc Van De Mieroop, **A History of Ancient Egypt**, Oxford: Wiley-Blackwell, 2011, ss.109-110. Yasin Meral, Tanah'ta geçen buzağıya tapma kıssasıyla ilgili olarak bu ritüele değinmiştir. Buna göre Hz. Musa'nın kıssadaki İsrailoğullarının ilah edindiği buzağıyı yakıp savurması Antik Mısır'daki lanet uygulamalarını çağrıştırmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Yasin Meral, **Samiri'nin Buzağısı**, Ankara Okulu Yayınları: Ankara, 2018, ss. 86-87.

dönemin Kenan haritası hakkında şehirleşme süreci ve dolayısıyla şehrsel toponomi ve lokasyon araştırmaları için vazgeçilmez bir kaynak hükmündedir. Lanet Metinleri'ni dönemsel olarak erken ve geç olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Erken dönem Lanet Metinleri kabile, lider ve bir takım şehir isimlerini (örn. Aşkelon, Yerusalayim) ihtiva etmekteyken geç dönem metinleri Akra, Hazor, Yerusalayim Layş, Kadeş, Şhem gibi kent isimlerini kapsar. Ayrıca bu metinler Aşkelon ve Yerusalayim gibi birkaç şehri haritada noktalandırarak göstermektedir.¹²⁷

Birinci grup isimler lanet merasimine uygun olarak kırılan parçalardan elde edilen verilerden oluşmaktadır. Aharoni, bu koleksiyonun takriben Filistin bölgesindeki 20 şehrin ve bölgenin ismiyle otuzdan fazla idarecinin ismini içerdiğini nakletmektedir. Bu isimlerin çoğu sadece Lanet Metinleri ile sınırlı olup başka kaynaklarda geçmemektedir. Bu isimler arasında Yerusalayim, Aşkelon, Rehob, Byblos'taki birtakım küçük şehirler bulunmaktadır. Fenike kıyısında yer alan Arkat ve Ullasa mntıklarının isimleri de zikredilmektedir. İkinci grup isimler ise yazıtlar ve hapishane mahkûmu formundaki küçük figüratif yapılardan oluşmaktadır. Burada altmış dört toponomiden bahseden Aharoni, birçoğunun son derece iyi bilinen şehirler olduğunu ve her bir yer için bir ya da iki tane lider isminin geçtiğine dikkat çeker.¹²⁸

Bununla birlikte söz konusu arkeolojik verileri yorumlayıp değerlendiren bazı modern araştırmacılar Mısır Lanet Metinleri'nin otantik anlamda Kenan ve İsrailoğulları tarihine ilişkin toponomik, lokasyonel bilgiler verdiği hakkındaki görüşlerle ilgili menfi kanaatlere sahiptir. Örneğin Amnon Ben-Tor, Lanet Metinleri'yle ilgili kategorik bir inceleme yapmış ve bu incelemesinin birinci ayağını metinlerin tarihlleme problemi üzerine kurgulamıştır. Bunun için Yerusalayim, Rehov (Tell Rehov), Pehel, Hazor Ahşaf ve Bet Şian'ın arkeolojik tespitinde uzman görüşlerin çelişkilerini tablolar halinde sıralamış ve metinlerin yorumlanmasındaki Mısırbilim gelişmelerine bağlı olan değişimlere de dikkat çekmiştir. Ben-Tor, Lanet Metinleri'nde kullanılan karakter ve kişilerin ayın öncesinde ölü olabileceği gibi bir ihtimali değerlendirmiş ve yine toponomilerin gerçeklikle uzaktan yakından bağlantılı olmayabileceğini belirtmiştir. Ayrıca bu metinlerde geçen Suriye ve Filistin haritalarının da aktüel anlamda bir harita yansıtmayacağının uzmanlar arasında geniş bir uzlaşa bulunduğunu ifade etmektedir Dahası, listelerde geçen Aşkelon, Afek, Akko ve Layş gibi toponomilerin birbirlerinden kesin

¹²⁷ Jonathan Michael Golden, Joseph Golden, *a.g.e.*, s. 145.

¹²⁸ Yohanan Aharoni, *The Land of the Bible: A Historical Geography*, s.144. Söz konusu toponomilerin coğrafi konumlandırmaya göre tanımlanabilenlerinin listesi için bkz, *a.g.e.*, s. 146.

çizgilerle ayrılamayacağını da belirtir. Ona göre bu metinlerin tek işlevi kült ve büyüyle ilgili sabit ve formüller bir Mısır dini ritüeli sunmasından ibarettir. Üstelik yazar, Lanet Metinleri'nin yazıldıkları tarihten daha öncesinden intikal eden Eski Krallık döneminin bir icadı olabileceğini düşünmekte ve bu yüzden çağının Filistin, Suriye toponomisi ve lokasyonunu yansıtamayacağını ileri sürmektedir. Bir başka deyişle Orta Krallık dönemindeki metinlerin Eski Krallık dönemi metinlerinin bir kopyası olmasından dolayı Orta Krallığın bu delillerle değerlendirilmesini anakronik bir hata olarak görmektedir.¹²⁹

Lanet Metinleri üzerine çalışan bir başka araştırmacı Kerry Muhlestein, Ben-Tor'un bu görüşlerini eleştirmiştir. Ona göre arkeoloji sahasındaki yerleşimlerle Lanet Metinleri'nde geçen isimler arasında örtüşme sabittir. Muhlestein, Ben-Tor'un Güney Levant bölgesiyle ilgili az sayıda referansın kesinlik taşımayan referansın haricinde metindeki yer adlarının gerçek bir karşılığı olduğunu düşünmektedir. Muhlestein, Ben-Tor'un iddiasını temellendirirken eşi Daphne Ben-Tor'un Mısır'ın böcek (ing. *scarab*) tılsımı verilerini kendi iddiasına yamadığını öne sürerek onu eleştirir. Muhlestein, arkeolojik verilerin yetersizliğini salık vererek metinsel kaynağın reddedilmesinde ihtiyatlı olunması gerekliliğini dile getirir. Ben-Tor'un yaklaşımlarının mutlakçı ve aşırı şüpheci olduğuna kanaat getiren Muhlestein, yerleşim yerlerinin sayıca seyrek olmasının bölgenin bütünüyle iskân edilmediği anlamına gelmeyeceğini düşünmekte veya bölgeyle Mısır'ın hiçbir ilişkisi olmadığını söylemenin doğru olmayacağını belirtmiş ve çeşitli itirazlarını bir dizi arkeolojik bulguyla güçlendirmeye çalışmıştır.¹³⁰ Lanet Metinleri'nin otantik anlamda bir Kenan toponomisi olarak yorumlanabilmesi ihtimali İsrail tarihi için son derece önemlidir. Ancak, Lanet Metinleri'nde belirtilen isimlerin Kenan krallıklarında veya Güney Levant'ta birtakım yerlere karşılık gelmesinin ötesinde toponomik bir nitelik taşıyıp taşıyamaması öncelikli bir sorundur. Görüldüğü kadarıyla toponomik oldukları konusunda literatürdeki polemğin her iki tarafı da kesin bir görüş oluşturmamıştır. Bu açıdan tartışmanın bir noktada, söz konusu isimlerin nasıl yorumlanmaları gerekliliğiyle temerküz ettiği düşünülebilir.

---

¹²⁹ Amnon Ben-Tor, "Do the Execration Texts Reflect an Accurate Picture of the Contemporary Settlement Map of Palestine?" **Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman**, ed. Yairah Amit, Ehud Ben Zvi vd., Indiana:Eisenbrauns, 2006, ss. 64- 83.

¹³⁰ Kerry Muhlestein, "Levantine Thinking in Egypt", **Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature: Proceedings of a Conference at the University of Haifa**, ed. S. Bar, D. Kahn, J.J. Shirley, Leiden: Brill, 2011, s. 196-197. Daha fazla itiraz ve gerekçe için bkz. *a.g.e.*, ss.197-226.

Mısır Lanet Metinleri'nin dini karakteri bir yana onun siyasi olarak bir nevi devlet otoritesi üzerinden gerçekleşen bir otosansür mekanizması ya da bir devlet propogandası aygıtı olduğu söylenebilir. Lanet Metinleri'nin konuları bakımından farklılığı kadar uygulandığı yüzey alanları ve biçimsel farklılıkları da dikkat çekicidir. Bu çerçevede erken dönemden geç döneme kadar yapılan sansürün sürekli olduğu varsayımından hareketle her bir metnin muhtevasının farklı bir onomastik barındırması normal şartlarda ihtimal dâhilindedir. Ancak Akhenaten'in (MÖ. 1353–1336 ya da 1351–1334) Mısır'daki din reformu bu uygulamada köklü değişiklikler getirmiş olabilir. Üstelik Çıkış anlatısının durak isimlerinin bu uygulamada neye uğradığı konusu tamamen müphemliğini korumaktadır. Bu açıdan Muhlestein'in arkeolojik verilerin yetersizliği karşısında telkin ettiği ihtiyat anlaşılır bir durumken Ben-Tor'un açıklamaları spekülatif ve kendi içinde çelişkili bir topo-mitik değerlendirmeden ibarettir. Yeterli sayıda kazılarla ortaya çıkarılmayı bekleyen geniş bir külliyyatın yeniden kompoze edilmesi durumunda emperyal bir sansür uygulaması olarak Lanet Metinleri'nin neleri örtbas etmeye çalıştığını öğrenmek mümkündür. Gelecekte yapılan Lanet Metinleri'nin keşfi kaçınılmaz olarak İsrailoğullarının görkemli Çıkış yolculuğunun delilleri ve izlerinin karartılması tezi ve Tanah bilgilerinin harici Mısır kaynaklarında ne derecede bastırıldığı gerçeğini ortaya koyabilir.

1.2.2. Yeni Krallık Dönemi Firavun Yıllıkları

Yeni Krallık Dönemi Firavun yıllıklarında (MÖ. 1300–1100) ve fetih listelerinde de bir takım toponomik bilgiler yer alır. Örneğin II. Ramses'in çok miktarda hiyeroglif kitâbe diktiren oğlu I. Seti, bu metinlerde firavunluğu sırasında Güney Levant bölgesine yaptığı birtakım seferleri anlatmaktadır. Bu seferler Tell'uş Şihâb, Tell Nebi Mend, Sur ve özellikle Beyt Şian'da bulunan zafer stellerinde ve Karnak'daki Büyük Hipostil duvarında yer alan hiyerogliflerde anlatılmaktadır. Mısır dilindeki bu anlatılarda Güney Levant yerleşimlerinin yer isimleri de verilmektedir. Kapsamı oldukça geniş olan bu dönemin arşivin en önemli kaynaklarından biri olan Merneptah Steli'ni ele almak yerinde olacaktır.¹³¹

¹³¹ Ann E. Killebrew, *a.g.e.*, 2012. s. 55. Bu kaynaklardaki toponomilerin tam bir listesi için bkz. Kenneth Anderson Kitchen, **Ramesside Inscriptions: Historical and Biographical**, Oxford: Blackwell, 1975, c.1., s. 6-32; Michael Gerald Hasel, **Domination and Resistance: Egyptian Military Activity in the Southern Levant, Ca. 1300-1185 B.C.** Leiden: Brill, 1998, s.150; Carolyn R Higginbotham, **Egyptianization and Elite Emulation in Ramesside Palestine: Governance and Accommodation on the Imperial Periphery**, Leiden: Brill, 2000, ss.19-28.

1.2.3. Merneptah veya İsrail Steli

Merneptah Steli Tanah toponomisinin Mısırca kaynaklarından biri olup göz ardı edilmemesi gereken bir toponomik referanstır. Steller eski dünyada anıt olarak diktirilen taş ve ahşaptan yapılan anıtlardır. Elitsur'un tarihi kaynaklarda zikretmediği ancak Oblath'ın Çıkış yolcuğuna ve toponomisine ışık tutması bakımından Mısırca kaynakçaları arasında yer verdiği MÖ. 13. yy'a ait Merneptah Steli son derece önemlidir.¹³² Mısır dilinde yazılmış bir stel olan Mernaptah¹³³ bir takım çevrelerce Kenan yurdunda yaşayan İsrailoğullarının varlığını doğrulayan arkeolojik bir belge olarak kabul edilmektedir. Öte yandan günümüzde metinde geçen İsrail kelimesi bir etnonomi olarak değil yaygın kanaatle bir toponomi olarak kabul edilmektedir.¹³⁴ Bu iddiayı dile getiren bir takım uzmanlar stelde geçen İsrail kelimesinin sosyo-etnik bir gönderme olduğunu düşünmektedirler. Bu iddianın gerekçesi ise metinde kelimenin sonunda yer alan ve insanları tanımlamak için kullanılan bir determinatifin kullanılmış olmasıdır. Determinatifler Mısırca'da kelime gruplarının türlerini gösterir. Buna göre isimlerin sonuna gelen bu determinatif etnik bir aidiyet ifade etmektedir. Ancak araştırmacılarından Hasel, 1950 yılında J.A. Wilson tarafından determinatiflerin Mısırca'daki işlevinin sorgulamasıyla bu iddianın sarsılmaya başladığını belirtmiş ve 1985 yılında G. Ahlström ve D. Edelman'ın çalışmalarında İsrail'in sosyo-etnik değil bütün Ephraim'in kırsalını kapsayan bir coğrafyayı tanımladığını ileri sürmüştür.¹³⁵ Stelde aynı zamanda Kenan kelimesinin geçtiği de bilinmektedir. Stelin toplamda ihtiva ettiği muhtemel toponomiler arasında Kenan, Aşkelon, Gezer, Yano'am, Hurru ve İsrail'in varlığı kabul edilmektedir.¹³⁶

---

¹³² Merneptah Steli ya da İsrail Steli olarak bilinen eski Mısır dilinde yazılı yapıt Tanah dışında *İsrail* lafzının geçtiği en erken kaydı oluşturmaktadır. 1896 yılında W.F. Petrie tarafından keşfedilmiştir. Bu keşif Tanah çalışmalarında bir sansasyonel bir etki oluşturmuştur. Steldeki metin ilk defa W. Spiegelberg tarafından çevrilmiş ve içinde geçen *Israel* lafzı okuyucuya sunulmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Michael Gerald Hasel, "The Battle of Kadesh: Identifying New Kingdom Politics, Places, and Peoples, in Canaan and Syria", **Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature: Proceedings of a Conference at the University of Haifa**, ed. S. Bar, D. Kahn, J.J. Shirley, 2009, s. 67.

¹³³ Ugarit tabletlerinde *Maryannu* olarak bilinen savaş sınıfına mensup bir yazardan elde edilen bilgi doğrultusunda *Yisr'il*, (**Yisrailu*) biçimleriyle söz konusu lafız bir yer ismi yahut bir kabile ismi olmaksızın bin sene öncesinde Ebla'da kullanılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Lester L. Grabbe, **The Land of Canaan in the Late Bronze Age**, London - New York: Bloomsbury Publishing, 2017, s.61.

¹³⁴ Michael David Oblath, "The Exodus Itinerary Sites -Their Locations from the Perspective of the Biblical Sources", University of California, Doktora Tezi, 2001, s.5.

¹³⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Michael G. Hasel, *a.g.e.*, s.67

¹³⁶ Kenton L. Sparks, **Ethnicity and Identity in Ancient Israel: Prolegomena to the Study of Ethnic Sentiments and Their Expression in the Hebrew Bible**, Warsaw: Eisenbrauns, 1999, s. 105.

Tüm bunların yanı sıra literatürde Merneptah Steli'ndeki toponomiler başka açılardan da tartışmalıdır. Bunlardan ilki Merneptah Steli'nde geçen hiyeroglifin İsrail'e karşılık gelecek şekilde okunmasıdır. Uzmanların önemli bir kısmı bunun İsrail olduğunu söylerken azınlık da olsa bir başka görüşle bir takım yazarlar kelimeyi *Cizril* şeklinde okumayı tercih etmektedir. Bu ikinci görüş yani *Cizril* baz alındığı takdirde Kenan yurdundaki toponomiler iki gruba ayrılır. Aşkelon ve Gezer güney kentleri temsil ederken, İsrail Kuzey Kenan kenti olmalıdır. Bu tartışmalar ekseriyetle lokasyonel değerlendirmelerle ilgilidir.¹³⁷ Bu lokasyonel problemlerin ihtilafı bununla da sınırlı değildir. Steldeki İsrail toponomisinin (ing. *Cisjordan*) Batı Filistin'de mi yoksa (ing. *Transjordan*) Doğu Filistin'de mi veyahut Kenan'da mı, Mısır'da mı olduğu da ihtilaflıdır.¹³⁸ Killebrew, von Beckerath, Vaux, Ahlström, Edelman, Yurco, Dever, Sparks, gibi uzmanların çoğunun kelimeyi *Yisril* olarak okumuşlar ve bunun da Tanah'taki İsrail ile ilişkili bulduklarını belirtmişlerdir. Na'aman, Herr gibi uzmanlar onun (ing. *Cisjordan*) Batı Filistin'de olduğunu dile getirmişlerdir. Öte yandan çok az da olsa Nibbi, Rendsburg gibi bir takım uzmanla söz konusu lokasyonun Mısır'da olduğunu öne sürmüşlerdir. Son olarak Thomposon gibi bazıları onu metaforik kabul ederek metinde geçen anlatıda Mısır ordusunun mecazi bir İsrail'i yendiğini öne sürmüştür. Metaforik bir okumayla İsrail toponomisinin Batı Filistin'e gönderme olduğu iddiasının gerekçesini şöyle özetleyebiliriz: Merneptah anlatısının ilahi ve şiir formunda olması bunu doğrulamaktadır. Ancak literal anlamda alındığında içeriğindeki toponomilerin tertibi birçok uzmanı onun Batı Filistin'de dağlık bir bölgede olduğu görüşüne yöneltmiştir.¹³⁹

Merneptah'daki İsrail'in bir toponomi olup olmadığıyla bir takım başka tartışmalar da mevcuttur. Örneğin Kitchen, stelin metninden hareketle buradaki kastın bir etnonomi olduğunu öne sürerek söz konusu etnik topluluğun Kenan vadilerinin yukarı kısımlarında yaşadığını iddia etmiştir. Hallo ve diğer pek çok araştırmacı ise İsrail lafzının MÖ. 13. yüzyıldan önce tek bir etnik grupta sınırlandırılmayacağı görüşündedirler. Onlara göre buradaki İsrail, kolektif anlamda, kapsayıcı bir kimlik için kullanılmaktadır. Bundan hareketle İsrail'in çoklu etnisite içeren bir anlam taşıdığı sonucu çıkarılmıştır. Ahlström, stelde İsrail lafzının geçtiği "İsrail yok edildi, tohumu artık yok" cümlesinden hareketle buranın coğrafi bir betimleme olduğunu

¹³⁷ Hasel, *a.g.e.*, s. 203. Daha fazla bilgi için bkz. *a.g.y.*

¹³⁸ Ann E. Killebrew, **Biblical Peoples and Ethnicity: An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and Early Israel, 1300–1100 B.C.E.**, y.y., Society of Biblical Lit, 2012, ss. 154-155.

¹³⁹ Uzmanlarla ilgili 25 ve 26. Dipnotlara bkz. Killebrew, *a.g.e.*, s. 188.

düşünmüş bunun da dayanağı olarak, literal anlamda, bir halkın ekinlerinin tükendiği ve ıssızlaştığı fikrinden yola çıkmıştır. Coote ve Whitelam, steldeki İsrail ile Tanah'ın İsrail'ini birbirinden ayırmıştır. Thompson da bu görüşe katılmış ve söz konusu steldeki İsrail'in Asur dönemine denk geldiğini ileri sürmüştür. Finkelstein steldeki İsrail'in ne coğrafi konumu ne de genişliği ile ilgili hiçbir fikre sahip olunamayacağını belirterek MÖ. 1207 yılında yani asırlar sonra kurulan monarşik İsrail Devleti ile steldeki İsrail'in hiçbir bağlantısının olmadığını ifade etmiştir. Gordon ise bütün bu ucu bucağı belli olmayan görüşleri değerlendirirken septisizmin aşırılaştığından dert yanmış; şüpheli ve yoksaymacı yazarların bir paradoksa için düştüklerini ifade ederek Tanah literatürü dışında kanıtlanamayan Süleyman ve Davud'un tarihselliğini benimsedikleri halde krallıkları ve onlara tekabül eden yerleşim yerlerinin gerçekliklerini reddetmekle nasıl bir çelişkiye düştüklerine işaret etmiştir.¹⁴⁰

1.2.4. Amarna Mektupları

Amarna Mektupları veya Amarna Tabletleri (MÖ. 1360-1332) kil tabletler üzerine Kenanca ve Akadca yazılmış bir arşivdir. Söz konusu arşiv Mısır idaresi ile Kenan ve Amurru bölgelerindeki diplomatik yazışmaları içermektedir. Bu mektuplar 18. Mısır hanedanlığı firavunu Akhenaten adıyla da bilinen IV. Amenhotep tarafından kurulan eski Mısır'ın başkenti Akhetaten kentinin yer aldığı modern Amarna'da, Kahire'nin 190 mil güneyinde Nil'in doğu yakasında bulunmuştur. Amarna Tabletleri'nin muhtevası ve keşfiyle ilgili literatürde tartışmalı bilgiler mevcuttur.¹⁴¹

Bu külliyyatın en önemli işlevlerinden birisi hiç kuşkusuz Kenan yurdunun sosyo-ekonomik ve politik dünyasının MÖ. 18. yüzyıldaki halini ortaya koymasıdır. 382 tane tabletten oluşan külliyyatın 40 adet kaydının Mısır ve eşit statüdeki Babil, Asur, Mitanni, Arzava, Alaşya ve Hatti medeniyetleriyle yapılan yazışmalar olduğunu düşündüğümüzde, bu kaynakların adres künyeleri bakımından vazgeçilmez bir toponomik kaynak olduğunu söyleyebiliriz.¹⁴²

---

¹⁴⁰ Daha fazla görüş için bkz. akt. Keith W. Whitelam, **Revealing the History of Ancient Palestine: Changing Perspectives 8**, New York: Routledge, 2018, s.151.

¹⁴¹ Amarna Mektupları'yla ilgili tarihsel bilgi için bkz. William L. Moran, **The Amarna Letters**, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992, s. 8.

¹⁴² Ann E. Killebrew, **Biblical Peoples and Ethnicity: An Archaeological Study of Egyptians, Canaanite**, y.y. Brill, 2005, s.54.

Nadav Na'aman ve Israel Finkelstein gibi arkeologlar söz konusu dönemlerdeki Kenan krallıklarının ve coğrafyasının sınırlarının çizilmesi ve site devletlerinin gün yüzüne çıkarılmasında Tanah'ın hesaba katılamayacağı görüşündedir. Bunun nedeni Tanah'ın Amarna Mektupları'nın yazıldığı Geç Bronz Çağı'ndan çok sonra kaleme alınmasıdır ki buna göre Tanah kâtiplerinin bu türden bir bilgiyi çoktan unutmuş olmalıdırlar. Na'aman, geçmişte Tanah coğrafyasının İsrail kabilelerini Kenan yurduna göre taksim ederek düzenlemesini kendisine esas almış ve bu türden bir süreklilik ilkesince hareket etmiş ancak çok geçmeden bu yöntemi terk etmiştir. Na'aman, Kenan krallıklarının listelerinin belirlenmesinde yalnızca Amarna Mektupları'nı baz aldığını özellikle vurgulamaktadır. Bu indirgeyici metodolojisini de gerekçelendirirken Mısır firavunlarının yalnızca Kenanlı politik grupların aristokratlarıyla muhatap olacak şekilde yazışmasını ileri sürmüştür. Na'aman'ın bu indirgeyici yaklaşımına karşın Amarna arşivinin şehir devletlerini ve dolayısıyla toponomilerini belirlemede yetersiz olduğu bir gerçektir. Bunun sebebi tabletlerin eksik olmasıdır. Üstelik arşivin bütün bir koleksiyonu içermemesi yanında, kadim Yakın Doğu arşivlerinden elde edilen veriler ile farklılıklar arz etmesi gibi aşılabilir sorunlar mevcuttur. Bunun da ötesinde bu sorunlara bir de erken dönem tabletlerindeki dönemin başkenti olan Teb'in yerini Akhetanen'in (günümüz Amarnası) alması dolayısıyla mektupların Akhenaten'e taşınması sonucunda kaybolması veya yok edilmesi olasılığı gibi bir belirsizlik de söz konusudur. Nitekim bu intikal sürecinin öncesinde ve sonrasında mektupların sayısının ne kadar olduğu ve ne kadarının keşfedilmeden kaybolduğu ve ne kadar önemli olduğunun tespit edilmesi oldukça güçtür. Sahadaki verilere dayanan arkeologlar söz konusu fiziki sorunlar karşısında ancak (ing. *Reconstruction*) yeniden yapılandırma yoluyla birtakım varsayımlar ileri sürmek ve belli başlı öncüllerle bir takım argümanlarda bulunmak dışında gerçekçi bir seçenek üretebilmiş değillerdir.¹⁴³

Amarna Mektupları'nda geçen bütün toponomiler, sistematik bir biçimde ilk kez 1907 yılında H. Clauss tarafından ele alınmıştır. Amarna'nın tarihi dönemlendirmesi nedeniyle Geç Bronz Çağı'na ait olan muhtevastaki yer isimlerini daha erken ve geç kaynaklarla ve aynı zamanda Tanah'ta geçen halleriyle ele alarak karşılaştıran Clauss, kimi yer isimleri için bir takım lokasyonlar öne sürmüştür. Onun ardından Dhorme 1908 ve 1909 yıllarında Geç Bronz Çağı toponomilerini içeren külliyatı taramış ve birtakım isimler için bazı yerler önermiştir. Doğrusu literatüre baktığımızda Kenanca toponomiler konusunda çok sayıda çalışma

¹⁴³ Nadav Na'aman, **Canaan in the Second Millennium B.C.E., Collected Essays**, Winona Lake – Indiana: Eisenbrauns, 2005, c. 2. ss. 147, 148. Bu konuyla ilgili başka fiziksel ve teorik sorunlar için bkz. ss. 148-150 vd.

yapılmıştır. 1930-50 yılları arasında yapılan çalışmalar sırasıyla Anton Jirku'nun 1937 yılında *Die ägyptischen Listen palästinensischer und syrischer Ortsnamen in Umschrift und mit historisch-archäologischem Kommentar*, Félix-Marie Abel'in 1938'de yazdığı *Géographie de la Palestine* ve Alan Gardiner'in 1947 yılında yaptığı *Ancient Egyptian Onomastica* gibi bir dizi eserden bahsedilebilir. Wolfgang Helck 1971 yılında yaptığı bir çalışmada Kenan krallıkları ve Mısır hanedanlıkları merkezli karşılaştırmalı ve detaylı inceleme yapmıştır. Na'aman'ın belirttiğine göre kadim Suriye ve Kenan krallıklarının sistemli bir haritasını basan ilk bilim adamı da Helck olmuştur. Öte yandan, bu çalışmada Helck arkeolojik ve topografik özellikleri ele almaması eleştiriye konu olmuştur. Bu çalışmanın eleştirilere rağmen Amarna Mektupları'nın anlaşılmasında büyük bir katkısı olduğu düşünülmektedir. Bu katkının ortaya çıkması Helck'den Aharoni'nin 1967 yılında telif ettiği *Land of The Bible* eseriyle Tanah'ın toponomik bir listesini çıkarmasıyla ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁴

Helck ve seleflerinin literatüre olan katkılarından yararlanarak bu listeyi oluşturan Aharoni, Amarna Mektupları'nın tamamına ulaşamadığını doğruladığı halde Geç Bronz Çağı'nda Kenan yurdunun haritasını zihinlerde canlandırmak için olsa gerek içinde Kenanca ve Akadca toponomilerin bölgesel dağılımına karşılık gelecek şekilde bir liste vermekten çekinmemiş ve ardından bunları Mısır metinlerindeki toponomi ve yerleşimlerle karşılaştırarak iki dil arasında filolojik bir takım örtüşmelerin var olduğunu öne sürmüştür. Sonuç olarak Aharoni Amarna Mektupları'nı kadim İsrail'in çevresel arkeolojisinde, toponomik Tanah dışındaki bir kanıt olarak değerlendirmiştir.¹⁴⁵

Toponomik linguistik incelemelerden birini Amarna'daki Akadca çekim (ing. *case endings*) ekleri üzerine yapan Maarten Kosmann'dır. Kosmann, Akad dilindeki Amarna toponomi ve onomastiğine özel bir yer ayırmıştır. Burada toponomilerin özel olarak aldığı bir çekim biçimi olmadığını dile getirmektedir. Nitekim kimi isimlerin -u bitimli (Usu), -a bitimli (Irqata), -ı bitimli (Ambi) olduğu; kimi isimlerinse çekim eki almayan (Uruşalim) bir halde olduğu görülmektedir.¹⁴⁶ Şahıs isimlerinin toponomiler gibi kullanıldığını ifade eden Kosmann, kimi yerlerde Sümerce fonetik değerlere göre birtakım ideogramatik telaffuzların varlığına

---

¹⁴⁴ Nadav Na'aman, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁴⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Yohanan Aharoni, *The Land of the Bible: A Historical Geography*, Westminster: John Knox Press, 1979, ss. 171, 172 vd.

¹⁴⁶ Maarten Kossmann, "The Case System of West -Semitized Amarna Akkadian", *Jaarbericht ex Orient Lux* n. 30, 1988, ss.46-47.

değindir. Buna metinlerde geçen DUG GA için *tu-ka* telaffuzları örnek gösterilmektedir. Bir başka örnek olarak *Ajab* kelimesinin A A BA ideogramı *ajaba* şeklinde [j] sesinin ilavesine sebep olmuştur. Söz konusu kelimenin sonundaki -a bitimi ise toponomi yazarlarının bütün durumlarda kullandığı değişmez bir ek olarak karşımıza çıkar. Bu durum toponomilerin yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hiçbir bitim almayan yer isimlerine paralel bir -*ajab* şeklini de destekler. Anlaşıldığı kadarıyla Kossmann, toponomilerin çekimsiz olduğu yargısına ulaşmış ve bu kanaatiyle Akadcada, Ugarit dilindeki toponomik ve onomastik bir (*diptote*) iki bitimliliği¹⁴⁷ düşündürecek herhangi bir sebep olmadığı sonucuna varmıştır.¹⁴⁸

Nadav Na'aman, Tanah'ta Şifila olarak bilinen ve coğrafi olarak Yahudiye ve Samiriye yüksek tepeleriyle sahil merkezinde yer alan ve modern karşılığı Vadi'l Halil olan günümüz Filistin'inin orta güney toponomilerini Amarna Mektupları'ndan hareketle bir çalışmada ele almıştır. Bu çalışmasının temel sorununu oluşturan nokta, Şifila'nın Mısır idare merkezine yakınlığı, Geç Bronz Çağı'nda oldukça yoğun bir yerleşime sahne olması, güneyden kuzeye giden bir geçiş yolu oluşturmaları ve zirai ekonomik potansiyeline karşın 18. ve 19. Hanedanlık döneminde Mısır topografi listelerinde adının geçmemiş olmasıdır.¹⁴⁹

Mısır yazıtlarının Gezer haricindeki bölgenin toponomilerindeki suskunluğu karşısında Amarna Mektupları'nda aynı bölgenin oynadığı büyük role değinen yazar bu durumun çapraşıklığını açıklamaya çalışmaktadır. Sonuç bölümünde mektupların tek başına incelenmesinin Kenan yurdunun koşullarının gerçek bir resmini yansıtmadığını belirtmiş böylece Amarna Mektupları'nın liyakatli bir değerlendirmesinin ancak arkeolojik delillerle yapılabileceğini ifade etmiştir. Öte yandan, Şifila bölgesi kasabalarının Mısırca toponomi/topografi listelerinde açıklanmamış olması anlaşılabilen bir durum değildir. Çünkü Şifila, Mısırlılar tarafından idaresi ve ekonomisi son derece önemli bir yerleşimdir. Bu nedenle Şifila'nın kasaba isimlerinin Mısır kayıtlarında geçmemesi girift bir durumdur. Na'aman, bunu devletin dış politikasına ait bir imaj sorunuyla açıklamaya çalışmıştır: Şifila, Kenan'ın güneyinde Mısır'ın askerî seferlerinden uzakta olan bir bölgedeydi. Bölgede aktif olan isyan hareketlerini bastırmak ve yerli idarecilerin güvenliğini sağlamak Mısır için Kenan'ın kuzey

¹⁴⁷ İki bitimlilik kelimelerin isim çekimlerinden sadece iki tür form alanlar olarak bilinir. Örn. Arapçada احمد Ahmed kelimesi ref halinde kelimenin sonunda damme; nasb ve cerr hallerinde ise fetha ile gelir.

¹⁴⁸ Maarten Kossmann, *a.g.e.*, s. 50-51.

¹⁴⁹ David Ussishkin; Israel Finkelstein, Nadav Na'aman; Eran Arie, **The Fire Signals of Lachish. Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin**, Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns, 2011, s. 281.

yönündeki güçlü düşmanlarıyla yaptığı çetin mücadeleler kadar prestijli bir iş değildi. Bu yüzden Mısır hanedanları topografi listelerinde Şifila'nın yerleşim noktalarını anmamışlardır. Na'aman bu iddiasını güçlendirmek için kuzey yolunun yakınında olan Aşkelon gibi merkezi bir yerin bile listelere ancak tek tük girmiş olmasını bir kıyas noktası sayarak bu iddiasını Aşkelon için de öne sürmektedir. Eski Mısır'da topografi listeleri kamu binaları üzerine prestij ve propoganda amacıyla kazınırdı. Basitçe söylemek gerekirse Şifila'da yerel Mısırlı yöneticilerin güvenliğini sağlamak Mısır'ın karizmasını parlatmak için görkemli bir icraat olmadığından anılmaya değer bulunmamıştır.¹⁵⁰

Amarna Mektupları'nda tartışma konusu olan bir diğer nokta da Kenan yurdunun sınırlarının ne olduğudur. Baranoswki, Amarna Mektupları'nda yer alan Kenan yurdunun coğrafi sınırlarının belirsiz olduğunu öne sürmüştür. Tanah'ta mesela Sayılar, 34:2-12; Hezekiel, 47:13-20; 48:1-17, 23-29'da karşımıza çıkan Kenan toponomilerinin karşılık geldiği yerleşimlerin çoğunlukla tartışmalı olduğuna dikkat çekerek Tanah yazıcılarının coğrafi ve siyasi dönemin gerçeklerine uygun olarak metni redakte etmiş olabileceklerine işaret eder. Buna göre Tanah'ın Kenan toponomilerinin Geç Bronz Çağı gerçekliğini yansıtmaması mümkün değildir.¹⁵¹ Baranowski bu noktada eleştirilerini coğrafya açısından genişletir. Ona göre her ne kadar Kenan toponomisi ve onomastiğini birçok modern çalışma MÖ. 2. bin yılına ait kaynakları günümüz İsrail, Suriye ve Lübnan bölgesine denk gelecek şekilde kullansa da bunların hiçbirisi Kenan yurdunun sınırlarını net bir şekilde ortaya koyamamıştır. Buna göre Geç Bronz Çağı Kenan sınırları Tanah'ın Kenan'a yaptığı projeksiyonlar üzerinden kurgulanarak MÖ. 2. milenyuma taşınmıştır. Baranowski bu tarz bir yaklaşımı metodik olarak hatalı bulmanın da ötesinde Tanah'ta geçen Kenan'ın coğrafi tariflerinin de büyük tutarsızlıklar gösterdiğini belirtmektedir.¹⁵² Anson Rainey'in bu güçlüğü aşmaya çalıştığı görülmektedir. Rainey, *Kenanlı* ve *Kenan'a* net bir tarif getirmeye çalışmış ve Kenan yerleşimcilerinin ve bölgenin günümüz Levant coğrafyasına göre Lübnan ve Suriye'de bulunan ve Arida'da Akdeniz'e boşalan Nehr'ul Kebir'in güneyi ile Orontes'deki kadim Kedeş mevzisi arasında yer

---

¹⁵⁰ A.g.y. 296.

¹⁵¹ Krzysztof J. Baranowski, "The Verb in the Amarna Letters from Canaan ", University of Toronto, 2014, Doktora Tezi, s. 60.

¹⁵² Sayılar, 34:1-12'de Kenanla ilgili detaylı bir tarifin ancak MÖ. 7. Yılda coğrafi sonucu yansıttığı öne sürülmektedir. Akt. Baranowski, *a.g.e.*, s. 64. Baranowski, Kenan sınırlarının Tanah'ta geçen Sayılar, 34:1-12; Yeşu, 13:1-6; Hezekiel, 47:13-20; 48:1:7 vs. tariflerinin güvenilir bir değerlendirmesine ilişkin Wazana'nın çalışmasına atıf yapar.

aldığını ileri sürmüştür.¹⁵³ Sidall böylesi bir tarifi III.Thuthmose'nin listesi¹⁵⁴ ve Sayılar, 34:1-12; Hezekiel, 47:13-48:29 pasuklarıyla örtüştüğünü doğrulamaktadır.¹⁵⁵ Amarna Mektupları'nın toponomik detayları ve tartışmalı verilerinin açmazlarından dolayı riskli bir saha olduğunu söyleyebiliriz. Bütün sonuçlar aslında bir takım hipotez ve ona bağlı olarak geliştirilen teorilerin arkeolojik bilgi ve belge yorumları tarafından doğrulanması üzerine kurgulanmıştır. Bunlardan bazıları yaygınlık kazanmış diğerleri ise aynı popülerliği kazanmamıştır. Amarna Mektupları'nda asıl odak noktasının Kenan onomastiği ve yerleşim yerleri olduğu sabittir. Burada Kenan ve Tanah arasındaki ilintinin bir önceki tarihi kaynaklara göre daha az polemiğe neden olduğu da görülmektedir. Bunun temel nedeni ise belki de birçok tarihi kaynağın ve Tanah'ın arasında sağlanan uzlaşının verdiği güvende aranabilir.

1.2.5. Meşa Steli

Moab Taşı olarak da bilinen Meşa Steli, Güney Levant coğrafyasına dair Demir Çağ'ın (MÖ. 1200-550) en uzun ve geniş bilgi kaynaklarından olması dolayısıyla uzmanlar için büyük bir ilgi odağı olmuştur.¹⁵⁶ Yakın zamanlarda Karbon 14 metotlu testlere göre arkeologlar stelin tarihini MÖ. 850 olarak belirlemişlerdir.¹⁵⁷ Moab ve Moablılarla ilgili bilgilere Tanah'ta çeşitli yerlerde rastlanmaktadır.¹⁵⁸ Bruce Routledge Moab kelimesinin ilk defa II. Ramses'le takriben MÖ 1279-1213 yılları arasında coğrafi bir isimlendirme olarak karşımıza çıktığından söz etmektedir. Ona göre bu durum Tanah'ta, Sayılar, 21-24'te doğrulanabilmektedir. Miller açısından Moab yerleşimi tarihi kaynaklara göre Helenistik dönemde Filistin'in doğusundaki Nebatilerinin eline geçtikten sonra, MS. 106 yılında Roma İmparatorluğu'na bağlanmış ve Arabia Petraea'ya ilhak edilmiştir. Bu anlamda Moab'ın orjinal yeri tarihte Ölü Deniz'in

¹⁵³ A. F. Rainey, "Who is a Canaanite? A Review of the Textual Evidence," **Bulletin of the American Schools of Oriental Research** 304 (1996), ss. 1–15.

¹⁵⁴ III. Thuthmose'nin topografya listesi ve Semitik karşılıkları için bkz. A. F. Rainey; R. S. Notley, **The Sacred Bridge: Carta's Atlas of the Biblical World**, Jerusalem: Carta, 2006, ss. 72–75.

¹⁵⁵ Luis Robert Siddall, "A Geographical Analysis of the Injunctive in the Amarna Letters from Syria-Palestine and its Relevance for Egyptian Imperialism", **Journal of Ancient Egyptian Interconnections**, c. 1, 2009, s.5 , Daha fazla bilgi için bkz., Nadav Na'aman, "The Canaanites and their Land: A Rejoinder," *Ugarit Forschungen* 26 , 1994, s. 397–418; ve Michael G. Hasel, "Pa-Canaan in the Egyptian New Kingdom: Canaan or Gaza?", **Journal of Ancient Egyptian Interconnections** 1/1, 2009, ss. 8–15.

¹⁵⁶ Bruce Routledge, **Moab in the Iron Age: Hegemony, Polity, Archaeology**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004, s.135.

¹⁵⁷ John Andrew Dearman, **Studies in the Mesha Inscription and Moab**, Atlanta: Scholars Press, 1989, s. 243.

¹⁵⁸ II. Krallar 3. bölüm.

doğusuna düşmektedir ki bu dönem tarihsel olarak Demir Çağ'ına tekabül etmektedir.¹⁵⁹ Moab'la ilgili ulaşılan Demir Çağ yargısı Tanah tarihi ve coğrafyasını gerekçelendirme çabalarını eleştirilene konu etmiştir. Bundan hareketle Routledge; Miller, Timm, Van Seters gibi araştırmacıların Tanah anlatılarındaki gerek kompozisyonel gerekse kronolojik yerleştirme kurgularının “aşırı problemli” olduğunu belirtmiştir. Routledge, bu toponomik değerlendirmesine paralel linguistik destekler bulmak için Moab'ın coğrafi isimlendirmesinin MÖ. beşinci yüzyılın başında *Ratha-Moba*, *Harak-Moba* şeklinde birleşik isimlerle karşımıza çıktığını ifade etmektedir. Demir Çağ'a özgüleme çabası olarak okunabilecek bu yaklaşım Moab'ın, Meşa Steli'nde bir (*polity*) polis yerleşimi olarak sunulması yanında Kemoş adında ulusal bir tanrıya sahip olmasıyla desteklenmektedir.¹⁶⁰

Moab isminin en erken tanıklıklarından biri olarak kabul edilen Meşa Steli veya Moab taşını ilk defa 1868 yılında (Lat. *in situ*) sahada keşfeden misyoner Friedrich August Klein olmuştur.¹⁶¹ Daha önce de söz ettiğimiz gibi Meşa Steli'ndeki yazıtın önemi muhtevasında taşıdığı birtakım bilgilerle Tanah'ın bazı bölümlerinde oluşan paralelliklere dayanmaktadır.¹⁶²

Bazı uzmanlar metnin son derece hassas bir şekilde stele kazındığını belirterek filolojik bir güçlüğe dikkat çekmekte ve yazıtın Paleo-İbranice ile kaleme alınmış olmasıyla bu güçlüğün derinleştiğini düşünmektedirler. Meşa Steli'nin ya da Moab Taşı'nın yazıldığı dilin Moabça olduğu söylenebilir. Bu dil bir yönüyle İbranice ve Fenikece benzerlikler taşımakta buna karşın Aramice özellikler de göstermektedir. Bu durumda Moab taşının dilinin Fenikece ve eski İbranice'ye benzerliğiyle birlikte özgün olarak Moabça olduğunu söylemek en isabetli tercih olmaktadır.¹⁶³ Meşa yazıtıyla ilgili ilk yayın Clermont-Genneau tarafından yapılmış ve

---

¹⁵⁹ Max Miller, “Ancient Moab: Still Largely Unknown”, **The Biblical Archaeologist**, c. 60, n. 4, 1997, s. 194. Kimi uzmanlar Moab ve Moablılarla ilgili bilgilerin büyük çoğunluğunun Tanah'tan, II. Krallar 3. bölümden ve Meşa Steli'nden geldiğini söylemektedirler. MÖ. 8 ve 10. yüzyıllara tarihlendirilen Asur yazıtlarının muhtelif yerlerinde Moab'tan bahsedilse de bunların nispeten daha geç referanslar olduğu düşünülmektedir. Bkz. **a.g.y.**

¹⁶⁰ Weippert'den akt. Routledge, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁶¹ Martin Heide, “The Moabite and Their Aftermath: How to Handle a Forgery Affair With an International Impact, New Inscriptions and Seals Relating to the Biblical World”, **New Inscriptions and Seals Relating to the Biblical World**, ed. Meir Lubetski, Edith Lubetski, Atlanta: **Society of Biblical Lit**, 2012, s. 193.

¹⁶² Christopher A. Rollston, **The Wiley Blackwell Companion to Ancient Israel**, ed. Susan Niditch, Chichester, West Sussex, UK: John Wiley & Sons, Ltd, 2016, s. 136. Ayrıca bkz. örn. II. Krallar, 3:4-8.

¹⁶³ Chris A. Rollston, **Writing and Literacy in the World of Ancient Israel: Epigraphic Evidence from the Iron Age**, Atlanta: Society of Biblical Lit, 2010, s.54. Konuyla ilgili dilsel ayrımlara ilişkin bilgi için bkz. **a.g.y.**

Paris'te 1860 yılında yayınlanmıştır.¹⁶⁴ Stelin konularını Moab kralı olan Meşa'nın MÖ. 9. yüzyılda yaptığı askeri seferler ve inşâ faaliyetleri oluşturmaktadır. Stelin anlatısı Tanah'taki II. Krallar, 1:1; 3:5'te geçen İsrail Devleti'nin başındaki Omri ve Gad klanı öyküsü ile paralellik göstermektedir. Meşa antroponomik bir isim olarak ilgili pasukta iki kez açıkça geçmekte ve yine aynı yerde İsrail, Yahudiye ve Edom kentlerine Moab tarafından yapılan akınlar hakkında detaylı bilgiler vermektedir.¹⁶⁵ Tanah'ta II. Krallar, 3. bölüme genel olarak baktığımızda İsrail kralı Yehoram'ın; Yahudiye, Edom krallarını toplamak suretiyle ittifak halinde Moab kralı Meşa'ya karşı bir akın düzenlediğini öğrenmekteyiz. Burada hücumun hedef coğrafyası Moab'dır ki bu da Tanah'ta geçen Arnon ve Zered nehirleri arasında yer almaktadır.¹⁶⁶

Bu coğrafi ayrıntılarla Routledge gibi bir takım eleştirel araştırmacılar iki kaynak arasındaki benzerliklerden hareketle Meşa Steli'nin tarihini Omri Hanedanlığı'yla eş zamanlı düşünmektedir. Öte yandan Todd Blenn gibi birtakım araştırmacılar bilinmezci bir çizgiye kaymışlardır. Onlara göre Tanah pasajlarındaki Meşa tarihi ve coğrafyasındaki detaylarda önemli farklılıklar yer almakta ve bunlar uzlaşmaz bir durum oluşturmaktadır. Bu sorunlar a) Meşa tarihinin Arnon Nehri isyanı ve İsrail işgaliyle aynı süre zarfında ortaya çıkması b) Meşa Steli'nin Yehoram'ın batıdan gelen isyanından bahsetmemesi c) II. Krallar 3. bölümün Meşa'nın kuzey zaferlerini milliyetçi bir algıyla anlatması d) Çok geniş bir zaman dilimine yayılan sözlü bir anlatım olması e) Bir takım kurgusal anlatılar içermesi f) Bazı uzmanların anlatıyı yeniden yapılandırma çabaları şeklinde sıralanabilir.¹⁶⁷ Öte yandan bazı araştırmacılar redaksiyon kritisizmi tekniğiyle problemleri aştıklarını ifade etmektedirler. Onlar II. Krallar, 3. bölümle ilgili değerlendirmelerinde orijinal anlatının 4-6, 24-27 pasukları arasında muhafaza edildiği kanısındadırlar. Anlaşılan bu pasukların otantikliği onlara göre İsrail'in Moab'a girişini Meşa'nın bastırılması için yapmış olduğu bilgisiyle desteklenmektedir. Nitekim İsrail ordusu coğrafi olarak kuzeyden kuşatmaya başlamış, Meşa'nın Keriho olarak bilinen başkentinde durmuş ve oradan da geri çekilmiştir. Bu anlatının MÖ. 9. yüzyıl Doğu Filistin yerleşim yapısıyla örtüştüğü ileri sürülmektedir. Buna göre İsrail devletinin, Yahudiye ve Edom'la yapacağı bir ittifakla Moab'ı güneyden kuşatması uygun bir senaryo olarak görülmektedir.

---

¹⁶⁴ Lawrence J. Mykytiuk, **Identifying Biblical Persons in Northwest Inscriptions of 1200-539 B.C.E.**, Leiden: Brill, 2004, s. 95.

¹⁶⁵ Todd Blenn, *a.g.e.*, s 39-40.

¹⁶⁶ Erasmus Gass, Topographical Considerations and Redaction Criticism in 2 Kings 3, **Journal of Biblical Literature**, c. 128, n. 1, 2009, s. 70.

¹⁶⁷ Todd Blenn, *a.g.e.*, s. 40.

Redaksiyon kritikçileri Tanah'ın milliyetçi söylem sorunu ve bir takım tutarsızlıklarını Yahudiye yanlısı bir redaktörün birbirinden farklı olan bilgileri üleştirme çabasının altında aramışlardır.¹⁶⁸

Meşa Steli'nde toponomik bilgilerin bir kısmı köktenci toponomik revizyonlara da sahne olmuştur. Metnin birinci ve ikinci satırlarında kralın kendini Dibon'lu olarak tanıtmasını kimi araştırmacılar toponomik bir vecihle almışlar ve Dibon adlı bir yerin Moab yurdunda olduğunu varsayarak onu ülkenin başkenti olarak yorumlamışlardır. Moab'ın toponomiye yorulması onun metinde Tanrı Kemoş'un yurdu olarak nitelendirilmesinden hareketle elde edilmiştir. Metne göre Moab tanrısı, Moablıların düşmanlarının ülkelerini istila etmesine izin vermiş ve yine aynı Tanrı, Meşa ve Moab'a zafer bahşetmiştir.¹⁶⁹ Steldeki bu anlatı Tanah'ta paralel bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Tanah'ta Kemoş'u tanrı edinenlere bu tanrının bir zafer sağlayacağı geçmektedir.¹⁷⁰ Keza Tanah, Moablıları, Kemoş'un adamları olarak nitelemektedir.¹⁷¹ Stelin yedinci ve sekizinci satırlarında geçen Mehadabah yurdu ve aynı yerde geçen kent isimleri Moab'ın Mişor yani Ölü Deniz'in doğusunda olmasıyla da tevil edilmiştir.¹⁷²

Bununla birlikte tarihi kaynaklarda İsrail'in Yehu Krallığı döneminde zayıfladığı doğrulanabilmektedir. Buna göre stel ve Tanah arasında filolojinin yanı sıra tarihsel bir örtüşmenin imkânı da ortaya çıkmaktadır. Eğer Yehu döneminden geriye dönük olarak steldeki anlatı okunursa köklü tarihi bir döngüye tanık olmaktadır: Bir zamanlar İsrail'e yıllık vergi veren Moab artık iyice çöken ve zayıflayan Yehu ikidarına diz çöktürmektedir. Yehu altında İsrail, Meşa'nın şehirlerine karşı yaptığı akınlara mukavemet edemeyecek kadar aciz bir duruma düşmüştür. Bu bağlamda Yehu zamanında korunmasız bırakılan İsrail şehirleri Medebah'nın yanısıra Ataroth, Nebo ve Jahaz olarak zikredilen yer isimlerinin bu süre zarfında toponomize edildiği ihtimali düşünülebilir. Bu toponomilerin aktarımında tasvire dayalı epik bir askeri-ve siyasi üslubun kullanıldığı göz önüne alındığında mübalağalı bir anlatımla Moab kralı, İsrail karşısındaki zaferini dile getirmekte ve yedi bin kişiyi Nebo'da katletmekle

---

¹⁶⁸ Grass, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁶⁹ Mytytiuk, *a.g.e.*, s. 118

¹⁷⁰ Hâkimler, 11:24.

¹⁷¹ Sayılar, 21:29; Yeremya, 48:46. Benzer referanslar için bkz. I. Krallar, 11:7, 33; II. Krallar, 23:13; Yeremya, 48:7, 13. Akt. Mytiuk, *a.g.e.*, s. 122

¹⁷² Bu kent isimleri için bkz. Aharoni, *a.g.e.*, s. 336-340, özellikle 338 ve 26. harita akt. Mytyiuk, *a.g.e.*, s.122.

övmüş ve Davud'un sunak ocağını Ataroth'tan çıkarmakla iftihar etmiştir. Ayrıca; Kral Meşa kraliyet akropolisinde İsrail vatandaşlarını köleleştirmekle de böbürlenmektedir.¹⁷³

Meşa temelinden hareketle Tanah'ın tarihsel bir gerçekliği olduğu savunusu yine bir metin yorumuna daha dayanmaktadır. Lemaire gibi bazı araştırmacılar Meşa yazıtında “Davud'un evi” ni çıkarsamışlardır. Lemaire bu iddiasını metnin 31. satırında geçen *Bet David* ifadesine dayandırmaktadır. Routledge metinde geçen *bet-X* tamlamalarının bir toponimi olduğu ya da “X mabedi” gibi bir anlama gelebileceğini kabul etmiştir. Öte yandan bu kalıbın bağlama göre anlamca değişiklik gösterdiğine de dikkat çekmiştir. Buna göre söz konusu tamlamalar gerek kuzey krallığındaki “İsrail” toponomisi için gerekse Yahudiye'ye için kullanılmaktadır. Bu durum Meşa'nın çağdaşı olan Tel Dan metinleriyle de bir paralellik göstermektedir.¹⁷⁴ Son tahlilde yukarıda aktarılan Meşa'nın Tanah zeminiyle ilgili tartışmaların neredeyse hiç birinde kesin bir çözüme ulaşılamadığını söylemek isabetli görülmektedir.

1.2.6. Asur Analları/Yıllıkları

Tanah tarihçiliğinin ve dolayısıyla toponomi literatürünün bir başka arkeolojik kaynağı da Asur yıllıklarıdır. Asur İmparatorluğu'nun MÖ. 1741 ve 621 tarihleri arasında bugünkü Kuzey Irak coğrafyası ve Türkiye'nin güneydoğusundan Güney İsrail'e uzanan bir hat üzerinde kurulduğu bilinmektedir.¹⁷⁵ Tanah arkeolojisi ve Filistin coğrafyasına yönelik yapılan çalışmaların yoğunluklu olarak III. Şalmaneser döneminden (MÖ. 858-842) Aşurbanipal'a (MÖ. 668-628) kadar uzanan Asur kaynaklarını referans aldığını söylemek mümkündür.¹⁷⁶

Tanah tarihçiliğinin Asurolojiye projeksiyon tutularak yapılması hususu bilimsel çevrelerde mâkes bulan bir tartışma olduğu için kısaca üzerinde durmakta faydalı olacaktır. Bazı araştırmacılar Yakın Doğu tarihçiliğinin geniş anlamda Asurca metinler üzerinden taranarak aslında bir tür Tanah tarihçiliği yapıldığı kanaatindedirler. Onlara göre bu paradigma hala varlığını sürdürmektedir. Örneğin L. L. Grabbe geç dönem İsrail monarşisinin tarihsel

---

¹⁷³ Todd Bolen, “The Aramean Oppression of Israel in the Reign of Jehu”, Dallas Theological Seminary, Dallas-Texas, Doktora Tezi, 2013, s.243.

¹⁷⁴ Bruce Routledge, The Politics of Mesha: Segmented Identities and State Formation in Iron Age Moab, Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. 43. No.3, 2000, s. 249. Bu tartışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz.

¹⁷⁵ Ihab J. Griess, “The Identification of the Northern Nations of Ezekiel 38:23 and 39:1 with Special Reference to “Rosh” “, Regent University, Yüksek Lisans Tezi, 2000, s. 51.

¹⁷⁶ David Vincent Santis, “The Land of Transjordan Israel in the Israel Age and Its Religious Traditions”, Doktora Tezi, New York University, 2004, s. 146.

otantikliğini temellendirmek için Asur kaynaklarını Tanah'la karşılaştırma çabası içine girmiştir. Diğer taraftan H. Niehr, ilkin İsrail tarihçiliğinde asıl ve ikincil kaynakların ne olduğunun belirlenmesi gerektiği üzerinde durarak Asur metinlerinin Tanah tarihçiliği için uygun bir zemin olduğunu düşünmüştür. O bu tezini kaynak teorisi üzerinden temellendirmiştir. Asur merkezli Tanah tarihçiliği savunusunda bir takım çarpıcı iddialar da vardır. Örneğin Niehr, Asur metinlerinin otantik tarihçiliğinden şüphe edilmeyeceği görüşünü Tesniye Kitabı gibi editöryel bir operasyondan geçmemiş olmalarıyla izah etmektedir.¹⁷⁷ Bu zihniyet tartışmalarını göz önünde bulundurduğumuzda geçtiğimiz on yıl içinde Batı'da yapılan Tanah dışında ona delil arayışında kaleme alınan bir dizi çalışmadan bahsedebiliriz. Örneğin Ihab J. Griess, Hezekiel Kitabı'nın 38-39. bölümlerindeki Gog, Magog, Meşek, Tubal, Gomer, Togarma etnik gruplarını ele almış, Roş klanı üzerinde durarak Roş'un ikamet ettiği bölgelerin toponomi ve lokasyonunu Asur Kral Yıllıkları'ndan hareketle incelemiş ve olası ikamet sınırlarını belirlemeye çalışmıştır.¹⁷⁸ Buna göre Griess, Roş'un ikamet yurdu için ilk aday olarak imparator Sargon'un 12. kraliyet yıllığında yer alan Dicle Nehri'nin doğusundaki *Raşi*'yi¹⁷⁹ işaret etmiştir. İkinci tercih olarak kuzeydoğuda, Dicle ve Fırat nehirlerinin güney seyrini içine alan *Ras-ap-pa*, *Rus-apu* lokasyonlarını ve üçüncü seçenek olarak Akdeniz Körfezi civarındaki Karkamış enleminde yer alan ve III. Tiglath Pileser yıllıklarında geçen *U-ruş-ša* lokasyonunu öne sürmüştür.¹⁸⁰

Ancak Asurca kaynaklar da toponomilerin etnonomi olarak değerlendirebileceği tartışmalarına konu olmuştur. Filistin'in doğusunda III. Şalmaneser'den (MÖ. 858-824) Aşurbanipal'a uzanan yıllıklar arasında geçen bazı toponimleri irdeleyen David Santis, Mısır metinleriyle Asur yıllıklarının gönderme yaptığı yerlerin Güney Levant ya da Yermuk'un güneyindeki birkaç bölge ve mıntıkayla ilgili olduğunu belirtmiştir. Asur kaynaklarında Ammon, Moab, Edom ve onun tebaa (İng. *vassal*) devletlerine yapılan atıfların oldukça çok sayıda olmasına dikkat çekerek söz konusu yıllıkların Yermuk'un güney bölgesiyle ilgili olmasının yanında içerdiği isim referanslarının bölgenin toponomisini değil etnonomisini

---

¹⁷⁷ Iain W. Provan, "Knowing and Believeing: Faith in the Past", **"Behind" the Text: History and Biblical Interpretation**, ed. Craig G. Bartholomew, C. Stephen Evans, Mary Healy, Grand Rapids, Mich.: Zondervan, 2011, s. 255.

¹⁷⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Ihab J Griess, *a.g.e.*

¹⁷⁹ Ihab J Griess, *a.g.y.* s.52.

¹⁸⁰ *A.g.y.* , s. 54. Bu paragraftaki bilgileri için bkz. Yasin Meral, **Yahudilerin Ahir Zamanı**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, ss.73-83.

yansıttığı kanaatindedir. Bir başka deyişle bu isimler yerleşimcilerinden oluşan politik gruplara yapılan atıflardır. Asur metinlerine dair yapılan bu çıkarım aslında Mısırlıların popülasyon gruplarını toponomik kalıplarla ifade etmiş olmaları kıyasına dayandırılmıştır.¹⁸¹ Bu sonuç başka bir medeniyet yorumuna paralel olarak yapılan bir varsayımdan hareketle oluşmaktadır. Bütün bu genellemelere karşın yine de Asur metinlerinde seyrek de olsa kesinlik taşıyan birkaç toponomik atfın varlığı reddedilmemektedir. Buna göre kesinlik taşıyan sadece iki toponomi vardır: *Haraun* ve *Qarnini*.¹⁸² Ancak bu iki toponomiden en azından *Qarnini* şüpheye mahal olmuştur. Örneğin Baranowski, Qarnini ile ilgili lokasyon tespitiyle ilgili literatürde arzu edilen aşamaya gelineemediğini öne sürmektedir. Bunun nedeni Tanah'ın yol açtığı toponomik bir komplikasyona bağlanmaktadır. Bu komplikasyonun arkasında yatan nedenin *Qarnaim*, *Aşterot-Qarnaim*, *Aşterot* şeklinde geçen toponomik varyantların olması düşünülmektedir.¹⁸³ Son tahlilde Santis'e göre Asur kaynaklarından yola çıkarak arkeolojik kayıtların Tanah harici delillendirilmesi sonuçsuz kalmaktadır.¹⁸⁴

Asurca kaynaklarda adı geçen ve son derece merkezi bir önemi olan bir başka yer ismi ise Aram'dır.¹⁸⁵ Bir toponomi olarak Aram isminin üç farklı şekilde kullanıldığı öne sürülmektedir. Bunlardan ilki ve en sık kullanılanı Damascus şehir devletinin toponomisiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu toponominin oluşum sebebi olarak Aram devletlerinin bölgede MÖ. 950'den 732 yılına kadar hüküm sürmesi düşünülmektedir. Bu açıdan İsrailoğulları perspektifinde Damascus şehir devleti "Aram'a ait olan yer" manasıyla egzonomik olarak toponomileştirilmiştir. İkinci kullanım Aram sözcüğünü içeren tamlama halinde kullanılan toponomilerdir. Bunlar da yine Demir Çağ'ına özgü örnekler olarak literatürde yerini alır: *Aram-Beth-Rehhob*, *Aram-Damascus*, *Aram-Maacah*, *Aram-Nharaim*, *Aram-Zobah* ve *Paddan-Aram* vs. tarihi kaynaklar içinde bu tamlamalı kullanımın yalnızca Tanah'a özgü olduğu öne sürülmüştür.¹⁸⁶ Bir başka deyişle Aram eklemeli toponomilerin Tanah'a özgü

---

¹⁸¹ David Vincent Santis, *a.g.e.*, 2004, s. 146.

¹⁸² Santis, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁸³ Konuyla ilgili tartışma ve detaylar için bkz. Piotr Bienkowski, "Transjordan and Assyria" **The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in Memory of James A. Sauer**, ed.: Lawrence E. Stager, Joseph A. Greene, Michael D. Coogan, Indiana: Eisenbrauns, 2000, s. 47.

¹⁸⁴ Santis, *a.g.y.*

¹⁸⁵ **Tekvin, 24:10.**

¹⁸⁶ Örnekler için bkz. "Aram-Naharaim". **Sayılar, 23:7; Hâkimler, 3:10; Aram-Zobah (II. Samuel, 10; I. Tarihler, 19.** Öte yandan Aram lafzı kullanılmaksızın da Tanah'ta karşılık bulur.

olduğu iddia edilmiştir. Üçüncü ve son olarak Aram'ın Tanah'ta¹⁸⁷ Aram krallık ve kabile gruplarının tümünü kapsayacak bir şekilde kolektif bir etnonomi olarak kullanıldığı ifade edilmiştir.¹⁸⁸ Aram kelimesiyle ilgili olan toponomi ve etnonomi tartışmalarının ikilemi bir çözüme kavuşturulamamıştır.

Bir diğer toponomik gözlem de Mika, 1:10-12 pasuklarıyla ilgili karşımıza çıkmaktadır. Filistin'de Vadi 'Accur'un güneyinde Hebron'un 35 kilometre kuzeydoğusunda yer alan ve ayrıca Tell Zeyta'nın kuzeyi olarak bilinen Tell'us-Safi körfezinin iç kısmında yapılan arkeolojik çalışmalardan elde edilen bulgularla bazı araştırmacılar Yahudiye'nin batısının bir fotoğrafını çıkarttıklarını düşünmektedirler. Bu da onlara göre Mika, 1:10-15'te anlatılan mıntıkayla özdeşleşmektedir. Buna göre Aram İmparatoru Sanherib'in üçüncü seferiyle yıkıma uğrayan bölge, uzmanlara göre ilgili pasuk arka planınca son derece doğru bir uyumla eklemlenebilmektedir. Bu söz konusu uyum Asurca kaynaklardaki Gath ve Lahiş ile Mika'nın yıkım kehaneti arasında kurulan paralel bir anlatıyla desteklenmektedir. Modern araştırmacılarından Suriano Mika, 1:10-15'te adı geçen ve İmparator Sanherib'in yıktığını iddia ettiği yer isimlerinin Hizkiya'nın sözünü ettiği kırk altı duvarla örülü olan şehirler arasında saymaktadır.¹⁸⁹ Bir diğer arkeolojik kazı ise Tell Cezer'de yürütülmüştür. Takriben Ramle'nin beş mil güneyinde Asurca kaynakların ve Tanah'ın paralel bir biçimde aktardığı öne sürülen Gezer gün yüzüne çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada *thm gsr* "Gezer sınırı" anlamına gelen Asurca yazıtlar delil gösterilmek suretiyle söz konusu yerleşimin Gezer olduğu öne sürülmüştür.¹⁹⁰ Bir diğer toponomik çalışma örneği ise Hezekiel, 38:6'da Bet Togarma olarak geçen Togarma'nın çivi yazılı tabletlerde Tanah uzmanlarınca Akadcadaki Tilgarimmu, Hititçe'deki Tegarma olduğu ileri sürülmüş ve Doğu Anadolu'da, Fırat Nehri'nin üstündeki vadi tarafında olduğu tespit edilmiştir.¹⁹¹ Ancak bütün bu iddialar esrarını korumakta ve yapılacak yeni arkeolojik çalışmaların ümidiyle test edilmeyi beklemektedir.

---

¹⁸⁷ Bkz. **Hâkimler, 10:6; I. Krallar, 10:29, II. Tarihler, 1:17; Yeremya, 35:11.**

¹⁸⁸ Konuyla ilgili spesifik bir çalışma için bkz. K. Lawson Younger Jr., "Aram and the Arameans", **The World around the Old Testament: The People and Places of the Ancient Near East**, ed. Bill T. Arnold, Brent A. Strawn, yy: **Baker Academic**, 2016, ss. 229-267.

¹⁸⁹ Matthew J. Suriano, "A Place in the Dust: Text, Topography and a Toponymic Note on Micah 1:10-12a", Indiana University, Bloomington, **Vetus Testamentum** c. 60, 2010, s. 445.

¹⁹⁰ Michael Gerald Hasel, "**Domination and Resistance: Egyptian Military Activity in the Southern Levant During the Late Bronze/Early Iron Age Transition**", The University of Arizona, Doktora Tezi, 1996, s. 260.

¹⁹¹ David M. Goldenberg, "Geographia Rabbinica: The Toponym Barbaria", University of Pennsylvania, **Journal of Jewish Studies**, c. 50, n.1, 1999, s.61. Goldenberg 33. Dipnotta detaylı bir literatür sunmaktadır.

Bu bölümde toponomik tarih-yazımıyla ilgili incelemede toponomi tarihinin dönemlendirilmesinin kronolojik olduğu kadar metodik olduğu sonucuna varılmıştır. Çünkü toponomi tarihinde ortaya çıkan farklı ekoller durağan olduğu kadar dinamiktir. Bu ekoller tarih boyunca farklı Tanah akademi çevrelerince benimsenmiş fakat ağırlık merkezleri değişkenlik göstermiştir. Bu durum toponominin organik bir bütünlük oluşturmasıyla açıklanabilir. Buna göre Orta Çağ'ın karakteristik dini anlayışının yapısından hareketle toponominin bu dönemde dini nakillere indirgenerek yapıldığı düşünülebilir. Ancak dini geleneğin sürekliliğini düşündüğümüzde bu toponomik ekolün her zaman var olacağını söylemek mümkündür. Napolyon'un 19. yüzyılda Mısır'ı işgali sonucunda Mısır biliminin ampirik bir kimliğe kavuşması ve ardından gelen arkeolojik keşifler toponomiye ampirik bir sürece taşımıştır. Günümüzde bu ekolün öncüleri akademik olmayan çevrelerden gelen bireyler olup belgesel niteliğinde hazırlanan sansasyonel projelerle karşımıza çıkabilmektedir. 19. yüzyılın geç dönemindeki arkeoloji baskınlık kazandığı bir faaliyet alanı olarak toponomiye ön plana çıkarmaktadır. Özellikle bu dönemde yapılan haritacılık çalışmaları toponominin kartografik yönünü yansıtmaktadır. Günümüzde bu eğilime dijital projelerle karşımıza çıkan ekoller arasında rastlanılabilir. Ancak geriye dönük bakıldığında 19. yüzyılın bu geç dönemini toponomi için arkeolojik bir geçiş dönemi olarak düşünmek de mümkündür. Çünkü bu dönemde akademik anlamda aktif bir geçişe tanık olunmaktadır.

20. yüzyılın başlangıcı ve ilerleyen yıllarında yaşanan bir takım küresel siyasal gelişmeler, toponomi için temel bir dönüşüm sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Filistin topraklarını yitirmesi ve Lord Balfour anlaşmasıyla bölgenin idaresinin İngilizlerin eline geçmesi neticesinde bölgede etkisini gösteren *Palestine Exploration Fund* özellikle Doğu Filistin ve Batı Filistin'de kadim İsrail bölgesi kazı çalışmaları dolayısıyla toponomi araştırmaları için yeni bir döneme damgasını vurmuştur. Toponomik çalışmalar bu dönemde büyük bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde toponomide elde edilen bulgularla bölgede bir Siyonist toponomi faaliyeti doğmuştur. İsrail Devleti, kurulmasını müteakip müesses bir nizam haline gelerek kurumlarıyla egemen bir güç haline dönüşmüş, tarih ve arkeoloji sahasında ontolojik bir meşruiyet arayışına girerek Tanah toponomisinin seyrini de belirlemiştir. Toponomi devlet politikası açısından Siyonist bir rejim aleti olarak kullanılmıştır. Siyonist toponomi bu süre zarfında altın çağını yaşamıştır. Bugün dahi bölgede İsrail Devleti'nin aynı kararlılıkla işgal edilen Filistin topraklarında kadim İsrail coğrafyasının yer isimlerini belirlemek maksadıyla kurduğu komiteleriyle kamusal bir faaliyet olarak toponomi

alışmalarını yürüttüğü bilinmektedir. Öte yandan 21. yüzyılda akademik bir yabancılaşma ironik bir durum oluşturmuştur çünkü beklentilerin aksine mutlakçı bir hakikat sorgulaması yerini şüphelere ve inkra bırakmıştır. 21. yüzyılda özellikle geçtiğimiz son 20 yıllık süre zarfında yoksaymacı, revizyonist ve şüpheci ekollerin Batı akademisinde egemen olduğu gözlemlenmektedir. Tanah araştırmaları ve Kutsal Kitap eleştiri geleneğinin geldiği bu nokta edebi tenkit (ing. *literary criticism*) ve diğer postmodern kavramların içinde yoğrulan toponominin artık postmodern bir toponomi dönemine girdiğine işaret etmektedir. Bu surette Tanah toponomisinin ontolojik varlığının sorgulanması kadar lokasyonlarının yok sayılması yahut yenilikçi söylemler arasında muhtelif coğrafyalarda aranması söz konusudur. Bu nedenle Tanah toponomisi tarihsel olayların temellendirilmesinde kritik bir kavramsal zemin olup polemik unsuru olmaya devam etmektedir.

Tanah toponomisinin bu tarihi macerasını bir daha gözden geçirmek gerekirse Orta ağ'ın Patristik Hıristiyan skolastikleri ve Yahudi Talmud otoritelerinin dogmatik kayıtları toponomi tarihinin temellerini atmıştır. Bu birikimin üstüne kolonyalist çağda dini reform faaliyetleri eklenmiştir. Dini reform toponomi çalışmalarına aydınlanmacı bir perspektif katmış; ampirik, kartografik metotlarla onu kuşatmıştır. Bütün bu süreç Batı akademisinde tarihsel gerçekçi arayışların yerini şüpheci, yoksaymacı ve revizyonizm tezlerine bırakmasıyla sonuçlanmıştır Bu durumu ilişkili olduğu pek çok problemi açısından Tanah toponomisinin tarihi kaynaklarında örnekleriyle ele aldık. Geçtiğimiz eyrek yüzyıldaki bu yeni paradigma iflasının İsrail Devleti'nin siyasi ve askeri başarısının grkeminde gerçekleşmesi ise ironik bir durum daha oluşturmaktadır. Başlangıcından bu güne değin geldiği noktada toponomi vizyonunun günümüzde ontolojik bir buhranla karşı karşıya olduğu söylenebilir. Bütün bu toponomi tarih-yazımının seyrine paralel olarak toponominin tarihsel ve arkeolojik kaynaklarının kronolojik biçimde içeriklerinin tartışılması ve literatür sorunlarının uygulamalı bir linguistik ve filolojik çerçevede aktarılması gerekmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

MISIR ÇIKIŞ TOPONOMİSİNİN FİLOLOJİK VE LİNGÜİSTİK SORUNLARININ İNCELEMESİ

2.1. Goşen

Goşen Tanah'taki anlatıya göre Yusuf'un Mısır'da otoriteyi elde ettiği bir zamanda hizmetinde bulunduğu dönemin firavunundan aldığı izinle babası Yakup ve ev halkını Mısır topraklarına yerleştirdiği bereketli bölgenin adıdır.¹⁹² Bazı uzmanlar İsrailoğullarının yani Yakup ve ev halkının Goşen'e yerleşmesini onların Mısır'dan Musa'nın öncülüğünde başlayacak olan uzun soluklu Çıkış yolculuğunun başlangıç noktası olarak saymaktadırlar.¹⁹³ Bundan dolayı Kenan yurdundan Mısır'a giriş noktası olan Goşen hem yer adlandırması bakımından dil kökeni tartışmalarında anahtar bir kavram olmuş hem de Mısır'ın siyasi hinterlandı, sınırları açısından vazgeçilmez bir ipucu olarak kullanılmıştır.

Goşen, Tanah'ta *יִשָּׁן* *Goşen* şeklinde geçmektedir. Tanah'ta onbeş yerde karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁴ Tanah araştırma tarihinde oldukça tartışmalıdır. Çünkü çeşitli kadim dillere ait farklı toponomik adlandırmalara konu olmuştur. Bu görüşler arasında kelimenin kökeninin Kıpticede *Gomnouti* yahut *Gemnouti*¹⁹⁵ olduğu yer alır. Bu da “Gem Tanrısı” yahut “Sem Tanrısı” anlamına gelmektedir.¹⁹⁶ Bu ismin Grekçe olarak karşılığının Σεβέννυτος¹⁹⁷

¹⁹² Tekvin, 45:10: “ve Goşen vilâyetinde oturursun ve sen, ve oğulların, ve oğullarının oğulları, ve sürülerin, ve sığırların, ve senin olan her şey bana yakın olursunuz”.

¹⁹³ Herbert Verreth, *The Northern Sinai From the 7th Century BC Till the 7th Century AD: A Guide to the Sources*, c. 1., Lueven, y.y., 2006, s.13.

¹⁹⁴ *יִשָּׁן* *Goşen* Tanah'ta 15 yerde geçmektedir: **Tekvin, 45:10; 46:28 (2 kez); Tekvin 46:29; 46:34; 47:1; 47:4; 47:6; 47:27; 50:8; Çıkış, 8:22; 9:26; Yeşaya: 10:41; 11:6; 15:51.** Ayrıntılı bilgi için bkz. James Strong, *Strong's Exhaustive concordance of the Bible: Updated and Expanded Edition*, Hendrickson Publishers, Inc.: Massachussetts, 2007, s. 456.

¹⁹⁵ Paul Ernest Jablonski, *Dissertationes Academicæ VIII. de Terra Gosen*, Johann Gottfried Conrad: Frankfurt, 1736, s. 84.

¹⁹⁶ John Gardner Wilkinson, *Modern Egypt and Thebes: Being a Description of Egypt, Including Required for Travellers in that Country*, London: A. Spottiswoode, 1843., s. 432.

¹⁹⁷ George Rawlinson, *The History of Herodotus*, London: William Clowes and Sons, 1875 c. 2, s.78, 1. dipnot.

Sebennütos ή Σεβεννυτική πόλις *he Sebennütike polis*, Arapça karşılığının سمند *Semennud* olduğu öne sürülmüştür. Goşen, Yetmişler çevirisinde Γεσεμ Αραβίας *Gesem Arabias* şeklinde geçmektedir. Öte yandan klasik ve modern öncesi tarihçiler Kıpticeye isnat edilen bir asıl köke bağlandığı ve καισαν *kaisan*, κεσσαν *kessan*, κωχωνή *kôhônê* gibi türev veya yedek isimleri (ing. allonym) olduğunu da öne sürmüşlerdir. Bir başka görüş kavram tercümesiyle Goşen'in Grekçe'ye ηρακλεοπολις *Herakleopolis* olarak geçtiği buradan da hareketle Latince kaynaklara *Heracleopolis Magna* olarak yansımastır.

Kıpticenin de daha arkaik bir kaynağı olarak kimi filologlar Goşen'in Eski Mısır dilinden geldiğini ifade etmişler ve bunun da *Phacusa* kelimesiyle karşılandığını belirtmişlerdir. Bu iddia sahipleri *Phacusa*'nın bir varyantının da *Pharcusa* olduğunu ortaya atmış; kimisi de bunun *Cusa* ismine dönüştüğünü ileri sürmüşlerdir.¹⁹⁸ Örneğin Jablonski *Phacusa* isminin Goşen'den izler taşıdığını dile getirmektedir. *Cusa* ismi ona göre Goşen'e çok uzak duran bir aday değildir. φα *Pha* bir öntakı olup Mısırlılarda herhangi bir mekâna verilen ad olarak görülmektedir. O bunun *articulus* belirleme eki yahut eril ekine karşılık gelen bir ek olduğunu da söylemektedir.¹⁹⁹

Söz konusu kaynaklarda yazı sistemi açısından da tartışılan Goşen'in Mısırcadaki *gsm(.t)* ya da *šsm(.t)*²⁰⁰ ile yazıtlardaki ilişkisi doğrulanmaya çalışılmış ve buna karşı birtakım itirazlar olmuştur.²⁰¹ Goşen isminin aslında ilk hecesi *Go*'nun *Kes* ile karşılandığını söyleyen birtakım araştırmacılar, başına Mısırca bir ek olan ve “yer, ülke, kara parçası” anlamın gelen *pa*'nın getirilmesiyle resim yazısı haline geldiğini savunmuştur.²⁰² Goşen'in çok farklı dillerde sayısız

¹⁹⁸ John Van Seters, **The Hyksos: A New Investigation**, Eugene; Oregon: Wipf & Stock, 2010, ss. 145, 147, 148.

¹⁹⁹ Jablonski Paul Ernest Jablonski, **Dissertationes Academicæ VIII. de Terra Gosen**, Johann Gottfried Conrad: Frankfurt, 1736, s. 90. Ayrıca bkz. Paul Ernst Jablonski, **Opuscula, quibus lingua et antiquitas Aegyptiorum et al**, Leiden: S. et J. Luchtmans, 1806, c.1., s. 90.

²⁰⁰ Sona gelen -t ekleri Mısırca'da dişilik alametidir. Bu yüzden bilhassa Mısırbilimciliğin bazı erken kaynaklarında diş kelimelerin transliterasyonları bu ekle yazılmaktadır.

²⁰¹ Edouard Naville, “The Geography of the Exodus”, **Journal of Egyptian Archaeology**, c. 10, 1924, s. 28, Alan H. Gardiner, “The Supposed Egyptian Equivalent of the Name of Goshen”, **Journal of Egyptian Archaeology**, c. 5, no:1, 1918, ss. 218-223.

²⁰² Heinrich Karl Brugsch, **Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler gesammelt während der auf Befehl seiner Majestät des Königs Friedrich Wilhelm IV. von Preussen unternommenen wissenschaftlichen Reise in Ägypten.**, J.C. Henrichsen Buchhandlung: Leipzig, 1857-60. c. 1, s.298. Brugsch bu iddiayı ileri atan ilk kişi olarak bilinir. Goşen birçok farklı formla da anılmaktadır: örn. *Phaccussa*, *Pa-Kesem* vs. Akt. Reginald Stuart Poole, **The Cities of Egypt**, London: Smith, Elder & CO, 1882, s. 375. *Phacusa*'nın Φακυσσαι *Faküssai* biçimine de rastlanmaktadır. Bkz. Stefan Timm, **Das christlich-koptische Ägypten in arabischer Zeit: eine Sammlung christlicher Stätten in Ägypten in arabischer Zeit, unter Ausschluss von Alexandria, Kairo, des**

önerilerle karşımıza çıkmasından dolayı²⁰³ bu iddiaları belli başlı olanlarıyla sınırlamak uygun görülmektedir. Bu nedenle Goşen'in etimolojisine ilişkin çeşitli dillerde öne sürülen başlıca iddiaların kronolojik bir çaba içinde; ses, biçim ve lokasyon özellikleri açısından dikkate alınarak incelenmesi gerekmektedir.

2.1.1. Goşen'in Orta Çağ Kaynaklarında Linguistik Tartışmaları

Dinler Tarihi alanında Kıptice ve Tanah'taki Goşen lafzı arasında sistemli bir linguistik irtibat kurma çabalarının öncüsü Viadrina Avrupa Üniversitesi'nden Jablonski'dir. 18. yüzyılın protestan bir Mısırbilimcisi olan Jablonski, Goşen konusunda müstakil bir kitap kaleme almıştır. Bu çalışmasında Goşen'in gerek ismi gerekse bulunduğu lokasyonla ilgili tartışmalarla ilgili olarak hem kendi çağının hem de klasik Grek ve Roma tarihçilerinin görüşlerine yer vermiştir. Bu görüşleri topluca analizden geçirerek Goşen'e Kıptice ve Mısırcaya merkezli bir etimolojik ve tarihsel kök bulduğunu iddia etmiştir.²⁰⁴

Tanah'taki Goşen isminin Mısır dilindeki karşılığına yönelik incelemesini, araştırmasının bir eksenini olarak sunan yazar, Goşen lafzının kökensel olarak İbranice değil Mısırcaya olduğunu iddia etmektedir. Burada yazar Goşen ismini filolojik bir incelemeye tabi tutmuş ve onun diğer dillerden aldığı varyantlarının gerek fonoloji gerekse ortografi açısından nasıl başkalaştığını ortaya koymak suretiyle tezini temellendirmiştir. Bu linguistik geçişlerde Mısırcaya ve İbranicedeki ses ve harf dönüşümlerini çalışmasının eksenine almıştır. Böylece Jablonski aslında Tanah'ın Goşen'i Mısırcadan dönüştürerek aldığı fikrini benimsemiş ve bu haliyle Mısırcaya aslına ışık tuttuğunu düşünmüştür. Onun için buna göre yapılması gereken ilk ve en önemli iş kelimeyi dilin kuralları göre takip ederek onu gün yüzüne çıkartmak olmuştur. Bu dilsel dönüşümlerde yaşanan ve kelimeyi tanınmaz hale getiren kritik bir nokta Mısırcada olup İbranicede olmayan bir takım otantik seslerin karşılanması problemidir. Bir diğer ifadeyle o, Mısırcada olup İbranicede olmayan seslerin tam bir şekilde karşılanamadığını da gündeme getirmektedir. Örneğin Mısır dilinde bir *gmel* sesinin olmamasını gerekçe olarak ileri sürmekle

---

Apa-Mena-Klosters (Dēr Abū Mina), der Skētis (Wādi n-Naṭrūn) und der Sinai-Region / Tl. 3, (G-L), Dr. Ludwig Reichert Verlag: Wiesbaden, 1984, c.2., ss. 923-926.

²⁰³ Redford ve diğerlerinin getirdiği farklı etimolojik türetimler de mevcuttur. Buradaki kapsamın dışında kalmasından dolayı sözkonusu görüşler ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır. Redford'a getirilen itirazlar da aynı yerde mülâhaza edilecektir. Kapsamlı bir araştırma için bkz. John Van Seters, **Changing Perspectives 1: Studies in the History, Literature and Religion of Biblical Israel**, New York: Routledge, 2011, s.127.

²⁰⁴ Jablonski'nin hayatı için bkz. Gustav Moritz Redslob, "Jablonski, Paul Ernst", **Allgemeine Deutsche Biographie**, Band 13, Duncker & Humblot: Leipzig, 1881, s. 526; Helderman, J. "Jablonski en Te Water: Twee Koptologen uit de tijd van de 'Verlichting.'" **Phoenix** 30 (1984), ss. 54-62.

Goşen'in Mısırcadaki asıl sesini araştırmaya koyulmuştur. Jablonski'nin metinlerinden İbranice *gmel* sesinin Mısırcada 𐤂 (g) ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Ancak Goşen'in, İbranicede yer almayan Mısırca sese karşılık olarak onun ilk sesinin *ayn*'la karşılandığı da ifade edilmiş ve bu yüzden İsrailoğulları tarafından 'Oşen şeklinde telaffuz edildiği de ileri sürülmüştür.²⁰⁵

Yaşadığı çağ itibariyle Karşılaştırmalı Dilbilim alanının henüz emeklilik aşamasında olması ve bu nedenle gerekli kümülatif, dilbilimsel formüllerden yoksun olmasıyla Jablonski'nin iddialarının bilimsel bir temeli olduğu düşünülemez. Muhtemelen bu konuyla ilgili bir takım bilgileri kendisine bu konuda selef olan Henri Estienne (1528, 1531 – 1598)'nden²⁰⁶ almış fakat isnadını göstermeyi ihmal etmiştir. Gerçekten de Estienne 𐤂 *gmel* sesinin Mısırcada hiçbir izinin olmadığını ifade ederek aslında söz konusu sesin Mısırcada (aslında Kıpticede *janija* karakteri olan) 𐤄 ile karşılandığını belirtmiştir. Böylece söz konusu fonetik güçlüğün nasıl aşıldığına ilişkin bir orantı sunmuştur. Öte yandan Estienne, başka bir alternatif yaklaşımla Kıptice kitaplardan elde ettiği bulgular doğrultusunda İbranicedeki *gmel* sesinin nasıl Kıptice 𐤄 sesine dönüştüğüne de işaret etmiştir.²⁰⁷ Aslında 𐤄 Kıptice olup ve Kıpti alfabesinin 29. harfi olan *janjia* (č) harfine karşılık gelmektedir. Mısırcada bu harfin hiyeroglif

değeri 𐤄 olup ilerleyen dönemde Demotik karşılığı 𐤄 karakteridir. Bu filolojik isabetsizlik dönemin Mısırca ve Kıptice arasındaki net ayrımlarının kararına varılamadığının bir göstergesi olarak düşünebilir. Ancak söz konusu filolojik hata anakronik bir sorun olarak görülmeyebilir çünkü son tahlilde Kıptice Mısır dilinin Geç Dönemine aittir ve bu yönüyle o da Mısırcadır. Günümüz Semitik fonoloji çalışmaları bize Mısırca'nın geç dönemi sayılan MÖ. 6. yüzyıllara denk düşen bir tarihte Demotik alfabeye kaleme alınmış Aramice birtakım metinlerde *ğayn* sesinin veya ona son derece benzeyen bir sesin varlığını doğrulamaktadır.²⁰⁸ Belki de

²⁰⁵ Jablonski, *de Terra Gosen*, s. 78.

²⁰⁶ Henri Estienne ya da Latincesiyle Henricus Stephanus 16. yy'da yaşamış Fransız dil bilimci ve klasik bir filologtur. Daha fazla bilgi için bkz. Fred Schreiber, *The Estiennes: An Annotated Catalogue of Three Hundred Highlights of Their Various Presses*, New York: E. K. Schreiber, 1982.

²⁰⁷ Bu ses olgusuna sesbilimde *assimilation* yahut benzeşme denmektedir. Tanım olarak "Bir sesin çıkış yeri ve biçimi açısından bir başka sese benzer ya da eş duruma gelmesi; örn. : parlamento, pantolon, anlamak, yanlış vb. sözcüklerin *parlementa*, *pantolon*, *annamak*, *yannış* olarak söylenmesi benzeşme sonucu olmaktadır" Kâmile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru, Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011, s. 49. Kıptice'deki bu ses benzeşmesiyle ilgili daha fazla örnek için bkz. La Crozius, Lex., s. 14. Akt. Henri Estienne, *Thēsauros tēs Hellēnikēs glōssēs*, Valpianis: Cenova, 1572, c.1, s. 410, 416.

²⁰⁸ R.C. Steiner; C.F. Nims, "Ashurbanipal and Shamash-shum-ukin: A Tale of Two Brothers from the Aramaic Text in Demotic Script", böl.1, *Revue Biblique*, n. 92. 1985, ss. 60-81.

Jablonski'nin bahsettiği bu ses dönüşümü söz konusu dönemde gerçekleşmiş veya dil teması (ing. *language contact*) yönünden bir linguistik biçim veya ses ödünçlemesine iz tutuyor olabilir ama bu konuda an itibarıyla herhangi bir spekülasyona kapılmanın doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Öte yandan Proto-Semitik olarak öngörülen faranj (yutak) *ayn* ve velar (damak) *ğayn* sesinin varlığı Yetmişler çevirisinde öteden beri bilinmektedir. Nitekim İbranice *ayn*'ın *ğayn* sesini yansıttığı örnekleri Yetmişler Çevirisi'ndeki²⁰⁹ onomastik transliterasyonlarda bulmaktayız. Örneğin Masoratik metinde Gazze kentinin ismi İbranice biçimiyle גזז 'aza Yetmişler Çevirisi'nde Γαζα *Gaza* şeklinde *Gayn* ile yansıtılmaktadır (İng. mirroring). Esasen bu ses dönüşümü günümüz Semitik dili uzmanları arasında ittifakla kabul görmektedir. Örneğin Elitsur, Yetmişler Çevirisi'nin İkinci Mabad Dönemi (MÖ. 515-MS. 70) İbranicesi ya da en azından *ğayn* sesinin *ayn*la karşılanması sadedinde bazı toponomik örnekler aktarmaktadır.²¹⁰

Bununla birlikte fonemik/sessel olarak ne düzeyde bu konuda bir tutarlılık olduğu uzmanlar arasında yine tartışma konusu olmuştur. Örneğin J. Blau konuyla ilgili değerlendirmesinde Arapçadan şahit tutulan *Gazze* örneğinin bir anahtar kavram oluşturduğunu aksi takdirde hiçbir *ayn*/*ğayn* biçimli toponominin ayrıştırılamayacağını vurgular. Fakat yine aynı Blau, Yetmişler Çevirisi'nin yüzyıllar sonra yapılması ilkesinden hareketle içinde hiçbir transliterasyonel bütünlük aranılmaması gerektiğini belirterek Ezra ve Nehemya kitaplarının bu ayrımları yansıtmadığına dikkat çekmiştir. Bunun nedeni Blau'ya göre Ezra ve Nehemya çevirileri yapıldığı zaman diliminde Yetmişler Çevirisi'nde geçerli polifonik/çoklu sesi ayrıştıran kıstasların süreç içinde çoktan unutulmuş olmasıdır.²¹¹ Elitsur da benzer bir biçimde *ğayn* sesinin İbranicede Bizans döneminde tamamen ortadan kaybolmuş olduğunu belirterek yerini basitçe *ayn* sesinin aldığını ifade etmektedir. Aslında bu tarz bir unutma gerekçesini ilk

---

²⁰⁹ Yetmişler Çevirisi ya da Batı'da bilindiği Latince ismiyle *Septuagintum* çevirisi Tanah'ın bilinen en eski çevirisidir. *Septuagintum* kaynaklarda yetmiş sayısına karşılık gelecek şekilde Roma rakamıyla LXX şeklinde gösterilmektedir. MÖ. 3. ve MÖ. 2. yüzyıllar arasında çevrildiği düşünülmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. M. K. H. Peters, "Septuagint", **The Anchor Bible Dictionary**, c. 5. (Ed.) David Noel Freedman, 1093–1104. New York: Doubleday, 1992.

²¹⁰ Yoel Elitsur, **Ancient Place Names in the Holy Land: Preservation and History**, s. 146.

²¹¹ Joshua Blau, **Phonology and Morphology of Biblical Hebrew, Linguistic Studies in Ancient West Semitic**, c.2., Eisenbrauns:Winona Lake, Indiana, 2010, s. 76.

defa Hieronymus ve Bizanslı Stephanos 5. yy'da öne sürmüş ve bu gerekçeye dayanarak Gazze kelimesinin niçin *ğayn*la değil de *ayn*'la 'azze şeklinde okunduğunu açıklamışlardır.²¹²

Filolog Jablonski'ye göre de Yetmişler Çevirisi bu ses dönüşümlerinin anlaşılmasında başat bir rol oynamaktadır. Onun bu konudaki yargısının temelinde İskenderiyeli tarihçi ve yazarların Mısır hadiseleri konusundaki tecrübesi ve olaylara aşinalığı yatmaktadır. Onların bu konuda tutarlılıkları için ortaya konan kıtas Yetmişler Çevirisi'nde Goşen ismini γεσεν *gesem* şeklinde aktarmaları ve yine bu biçimi bütün metinde homojen ve istikrarlı bir biçimde kullanmış olmalarıdır. Böylece Yetmişler Çevirisi fonolojik ve morfolojik bir prototip ölçü olarak alınmıştır. Bir diğer deyişle bu kâtipler Goşen ismini kadim *gesem* ismiyle korumada kararlılık göstermişlerdir. Dolayısıyla; buna göre Goşen'in İbranicedeki en erken ve "otantik" Mısırca ismiyle MÖ. 3. ve 4. yüzyıllarda yaşayan İskenderiyeli yazarların tanışık olmaması tabii bir durumdur.²¹³

Ancak bu konuda kâtiplerin ortografik hataları da neden gösterilmiştir. Nitekim Drusius²¹⁴ bu durumu sırf Greklerin yazım hatasına bağlamaktadır. Dolayısıyla Drusius sorunu bir ortografi kusuruna indirgemıştır. Buna göre Goşen'in Grekçesinde yer alan son harf olan v (n) yerine gelen μ (m) anlaşılabilir bir sorundur. Bunu paralel bir analogiyle açıklayacak olursak *Eden* yerine *Edem* ve *Madian* yerine *Madiam* gibi isimlerin hatalı olarak yazıldığı düşünülebilir.²¹⁵ Drusius'un bu konudaki tespitlerinin isabetli olup olmadığı tartışmaya açıktır. Gerçekten de -n- haliyle Μαειδάν *Maedian* ismi kilise babası Ceasariyalı Eusebius'un yer isimlerini incelediği *Onomastikon* eserinde geçmektedir. Eusebius eserini Grekçe yazmıştı. Peki, bu durum Latince metinlerde doğrulanabilir mi? Bu maddeyi işleyen Hieronymus lakaplı Eusebius'tan yaptığı alıntı da onu -m- şeklinde zikretmiştir: "Maedam civitas quam aedifavit Salomon"²¹⁶ Görüldüğü gibi Hieronymus, Eusebius'un İşaya, 10:26'da belirttiği Medyen'i μ

---

212 Joshua Blau, **On Polyphony in Biblical Hebrew**, *The Israel Academy of Sciences and Humanities Proceedings*, c.4, sayı. 2, Jerusalem 1982, 105-183, ss. 4 -40. Akt. Elitsur, *a.g.e.*, s.146.

213 Jablonski, *de Terra Gosen*, s. 78.

214 Flemenekçedeki ismiyle Johannes van den Driesche [or Drusius] (1550 –1616) Flaman Ooryantalist, Hristiyan İbranice uzmanı ve Tanah tefsircisidir. Rabbani, Talmudik ve Patristik literatüre olan derin müktesabatıyla biliniyordu. Daha fazla bilgi için bkz. Ernestine G.E. van der Wall, (2019, 03 Nisan) "Drusius, Joannes", **Religion Past and Present**. https://referenceworks.brillonline.com/entries/religion-past-and-present/drusius-joannes-SIM_03922.

215 Jablonski, *de Terra Gosen*, *a.g.y.*

216 Süleyman *Maedam* adında bir şehir inşa ettirmiştir. Timm, *a.g.y.* s.373.

(m) ile okumuştur ve bu biçimi Chrysostomos (ö. MS. 407)²¹⁷ da devam ettirmiştir. Öte yandan Eusebius'un *Onomastikon* eserinin Alexandrinus nüshası I. Krallar, 9:15'te Süleyman'ın inşa ettiği yeri *μεδαν medan* olarak zikretmektedir. Metnin Ermenice yazması da bunu doğrulamaktadır. Eğer bu iki toponimi aynı yeri belirtmiyorsa o halde bu durum Hieronymus'un -m- biçimine aykırıdır.²¹⁸ Ancak -n- aleyhine delil olacak bir biçimde Hz. Süleyman'ın inşa ettirdiği *μαδιαν madiam* yani -m- versiyonu aynı kenti niteleyecek şekilde Eusebius'un *Onomastikon* eserinin MS. a2 adlı yazmasında, Timm tarafından 509 no. ile gösterilmiştir.²¹⁹ Bu bilgiler doğrultusunda otantik bir yazım formunun tespitinin oldukça zor olduğu görülmektedir.

Goşen'in Yetmişler metninde Grekçeye dönüştürülmesiyle ilgili olarak Jablonski, İskenderiyeli mütercimlerin onu mutlak bir biçimde *Gesem* olarak muhafaza etmediklerini belirtmiştir. Ancak ona göre bu lafız ne bir tesadüf ne de bir hata sonucu oluşmuştur. Aksine ona göre spesifik olarak bu kelime sabit bir biçimde muhafaza edilerek intikal etmiştir. Buna göre Yahudi soferimin Yetmişler Çevirisindeki okuma ve yazı formları Grek yazarlardan Eusebius, Theodotus²²⁰ ve Artapanus'dan²²¹ ayrılmıştır. Örneğin Theodotus'un fragmanında Goşen'in *kaisan* ve Artapanus'un yazımında *Kessan* dikkat çekicidir.²²²

Öte yandan Estienne ve Jablonski'nin ardından Batı dünyasında bu yargıyı sarsmaya başlayan iddialar öne sürülmüştür. Goşen'in yazım farklılıkları nüsha sorunları olarak görülmeye başlanmıştır. Bu duruma Patristik literatürün modern edisyon kritik sürecinin doğal

²¹⁷ Iohannes Chrysostomos İstanbul Başpiskoposu ve erken dönem kilise babalarından biridir. Hayatıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Pauline Allen, Wendy Mayer, **John Chrysostom**, Taylor & Francis - Routledge, London: New York, 2002.

²¹⁸ Bkz. J. Ziegler, Isaias. VTG VOL. XIV, Göttingen 1939, S. 163, ayrıca bkz. ders, Der Jesajakommentar, **Eusebius Werke**, Bd. IX, GCS 55, Berlin, 1975, s. 78 vd. M.J. Hollerich, **Eusebius of Caesarea's Commentary on Isaiah, Christian Exegesis in the Age of Constantine**, Oxford Early Christian Studies, Oxford 199, ss. 73-74. akt. Stephan Timm. **a.g.e.** s. 220 Konuyla ilgili detaylı bir ortografik literatür ve tartışma için bkz **a.g.e.**

²¹⁹ Timm **a.g.e.** s. .375.

²²⁰ Theodotus Helenistik bir Yahudi yazardır. Hayatı ve eseriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Terence L. Donaldson, **Judaism and the Gentiles: Jewish Patterns of Universalism (to 135 CE)**, Waco – Texas: Baylor University Press, 2007, s. 126.

²²¹ İskenderiyeli Artapanus Helenistik bir Yahudi yazardır. Hayatı ve eserleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Lawrance, M. Wills, **Ancient Jewish Novels: An Anthology**, NewYork: Oxford University Press, 2002, ss. 9, 123, 165-173.

²²² Jablonski, **a.g.e.**, s. 78.

bir sonucu olarak bakabiliriz. Nitekim tüm bir literatürün bir araya getirilmesi²²³ bazı sonuçları tetiklemiştir. Örneğin Patristik külliyyatın editörü olan J. P. Migne, Goşen'in Grekçedeki varyantlarının nedenini açıkça metinlerin elyazmalarındaki dejenerasyonlara bağlamıştır. Böylece konu etimolojik ve toponomik bağlamı kadar Patristik yazına olan güvenin sorgulanmasıyla da kritik bir sorun olmuş ve Jablonski'nin ardından bir kez daha tartışma gündemi olmuştur. Nitekim Migne 9. bölümde zikredilen Κεσσάβ *Kessan* lafzının aslında Gessen isminin *per corruptionem* “bozulmasıyla/tahrifiyle” oluştuğunu ifade etmektedir. Migne, Grekçeden Latinceye yaptığı transkripsiyonla Goşen'in *Gessen* olarak asıl ve doğru karşılığı olduğunu düşünmektedir. Aynı dipnotta Patristik literatürün diğer bir hatalı yazım için Tekvin Kitabı'nın 27. bölümünde Goşen'e atfen yer alan Κεσσάβ *Kessan* biçimlerine dikkat çekilmektedir. Bir diğer örnek de mss. 468 referanslı yazmada kuşku götürmeyecek bir yanlış yazımla Goşen'i Τεσσάβ *Tessan* olarak karşımıza çıkarmaktadır.²²⁴

Greko-Romen kaynaklarından ve çağdaşı olan yazarlardan daha dip ve harici bir okuma yapma iddiasıyla Goşen isminin Manetho²²⁵ metinlerinde araştırılması gerektiğini salık eden Jablonski, Manetho'nun ilk hanedanlık kayıtlarında bu tip bir bilgiyi muhafaza ettiğini öngörür. Ancak keskin bir manevra yaparak Manetho yerine Eusebius'un Goşen'i κωχωνή *Kohone*²²⁶ şeklinde okumasını delil göstermiştir. Bu meçhul Goşen'in *Kohone* etimolojisiyle oluşan biçimselliği Scaliger'in²²⁷ Eusebius'tan naklettiği bir metinden hareketle ilerleyen dönemlerde

²²³ İlgili literatürün dijital bir *corpus*una şu internet adresinden ulaşmak mümkündür: <https://classiques-garnier.com/patrologia-graeca-1.html> (çevrimiçi) 1.1.2021.

²²⁴ J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus: ... omnium ss. patrum, doctorum, scriptorumque ecclesiasticorum sive Latinorum sive Græcorum ....Series Graeca*, Garnier Fratres et J.-P. Migne Successores, 1857, c.21, s.1573. Bkz. *a.g.y.* 9. Dipnot “Hoc dictum videtur per corruptionem”. Aynı yerde *Kessan* isminin de bir bozulma olduğunu ve diğer bozulma varyantlarını da dile getirmektedir.

²²⁵ Manetho yahut Grekçe ismiyle Μανέθων *Manethon* ve Latince sıfatıyla Sebennytos yahut Kıpticesiyle Γεμνούτ *Gemnuti* bölgesinin Mısır rahibi olarak bilinmektedir. Ptolemaios döneminde MÖ. 3. yüzyılda yaşamış ve Mısır tarihini anlattığı *Aegyptica* isimli eserini kaleme almıştır. Bu eseri firavunların yönetim dönemleri için kronolojik bir temel kaynaktır. Manetho ve ilgili eseriyle ilgi daha fazla bilgi için bkz. Hans Wolfgang Helck, “Manethon (1)”. *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike, auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ed. Konrat Ziegler; Walther Sontheimer, München: Alfred Druckenmüller Verlag, c.3, 1975, ss. 952–953.

²²⁶ Metnin orjinalinde geçen kelime *accusativus* yahut nesne halindedir. Buna göre Grekçesi *nominativus* özne hali Κωχωνή (*Kohone*) olmalıdır.

²²⁷ Joseph Scaliger (1540-1609) Rönesans döneminin metin kritik uzmanıdır. Daha fazla bilgi için bkz., Anthony Grafton, *Joseph Scaliger: Textual criticism and exegesis*, Oxford; United Kingdom: Clarendon Press, 1983.

Jacques Goar²²⁸ tarafından edite edilen Syncellus'ın²²⁹ eseriyle desteklenmiştir. Ancak Jablonski bir revizyonla bu terimi düzenleyerek büyük harflerle vurgulamak suretiyle ΚΩΧΩΜΗ *KOHOMĒ* şekliyle daha doğru bulmuştur.²³⁰

İspat ve reddin skolastik kokan bu tavrında bize göre çağın akademik dogmatik kalıpları hâkimdir. Nitekim; bu literatür zinciriyle Jablonski ve takipçileri, selefleriyle bir kuvvet merkezi oluşturmuştur. Örneğin Jablonski adeta –küçük harflerle söyleyecek olursak- *Kohome* naklini Eusebius'un yazmaları üzerinden meşrulaştırmak adına dönemin uzmanı John Marsham²³¹'in müspet bir görüşüne dayandırmıştır. Bu tespite göre yazmalarda okuma sorunu vardır. Zira Κωχωμη *Kohome* biçimi veya Eusebius'un dediğine göre Κωχωνη *Kohone* hali başka metinlerde güçlkle okunabilmektedir. Aslında Goşen'le ilgili pek çok farklı okuma ve ortografik varyantın varlığından haberdar olan Jablonski son noktada Eusebius'un Κωχωνη *Kohone*'sini makul bulunmuştur. Bu makuliyetin gerekçesi ise kitabının ilerleyen sayfalarında kendini açığa vurur: diğer pek çok Kıptice versiyon arasından onun Goşen'i Κωχωνη *Kohone* ile orijinal olarak taçlandırması aslında bu dönemin filologlarının otantikasyon çabalarıyla ilgilidir. Bu durum kelimeyi İbranice ve Kıpticedeki fonolojiye ve morfolojiye benzeşik kılma düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu noktada Jablonski, Eusebius'un İbranice ve Kıptice gibi kadim dillere gösterdiği sadakat konusundaki memnuniyetini ifade ederken hızını alamamış ve onun Manetho'dan dahi Goşen ve dolayısıyla Kıptice ve Mısırca ses, yazım ve biçim konusunda daha yetkin olduğunu iddia etmiştir.²³² Eusebius'un *Onomastikon* yazmalarında Jablonski ve benzerlerinin söz konusu kelime hakkındaki tespitlerinin doğrulanması gerekmektedir. Goşen ismiyle ilgili Yetmişler Çevirisi içinde farklı varyantlar olmasına karşın Eusebius yazmaları Gesem'i doğrulamaktadır. Keza Yetmişler Çevirisi de ağırlıklı olarak bu biçimi baz almıştır. Bununla beraber kimi Yetmişler yazmalarında Gosem

---

²²⁸ Jacques Goar (1601-1653) Fransız bir dominiken din adamı ve Helenisttir. Daha fazla bilgi için bkz. K.C. Felmy, "Jacques Goar und die Gottliche Liturgie in Rufiland" **Unser ganzes Leben Christus unserem Gott überantworten**, P. Hauptmann, ed., Vandenhoeck & Ruprecht, 1982 ss. 315-331.

²²⁹ Georgos Synkellos, (ö. 810 sonrası) Bizanslı kronik tarihçisi ve kilise yazarı. Daha fazla bilgi için bkz. William Adler, **The chronography of George Synkellos: a Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation**, United Kingdom: Oxford University Press, 2002.

²³⁰ Jablonski, **Dissertatio**, s. 77-80.

²³¹ John Marsham (1602-1685) Tanah kronolojisi üzerine yazan bir İngiliz antika koleksiyoneridir. Daha fazla bilgi için bkz. Scott Mandelbrote, **The Oxford Handbook of the Bible in Early Modern England, c. 1530-1700**, ed. Kevin Killeen, Helen Smith, Rachel Judith Willie, United Kingdom: Oxford University Press, 2015, ss. 189, 191.

²³² Jablonski, **Dissertatio**, s. 77-80.

şeklinde o telaffuzları da vakidir.²³³ Bu açıdan söz konusu iddialara kesin bir yanıt verilmesi son derece zordur.

Aslında Goşen'in klasik Grekçe literatürde tanıtılan pek çok varyantının olduğu sabittir. Bu varyantlar arasında Γεσεμ *Gesem*, καισαν *Kaisan*, κεσσαν *Kessan*, κοχωμ *Kôhôm* ya da κοχων *Kôhôn* gibi birçok form sayılabilir. Bunlardan özellikle de κοχων *Kôhôn* ismi Kıptice rekonstrüskyonu için son derece elverişli bulunmuştur. Kôhônun İbraniceye hangi bağlantılarla nasıl dönüştürüldüğü bu dönemde fantastik ses geçiş fikirleriyle ortaya konmuştur. Ancak bu heves çok sürmemiş konuyla ilgili başka bir kritik faktör gündeme gelmiştir. Grek yazarlarından intikal eden bu muhtelif okuma biçimlerinin söz konusu yazarların diyalekt farklılıklarından mı kaynaklandığı sorusuyla gündeme gelmiştir. Bu çerçevede Jablonski araştırmasını derinleştirerek mevcut lafız dönüşümlerinin Grekçeleşen yahut Grekçe formlarda aktarılan isimlerin dönemin Mısır'ındaki Grek lehçelerinden kaynaklanabileceğini öngörmüştür. Bu noktadan hareketle Mısır diyalektlerinde kelimelerin ikili biçimlerinin Teb ve Aegyptus lehçelerinden kaynaklanma ihtimalini dile getirmiştir. Grek diyalektlerdeki ikilem konusunda Mısır dönemi için öne sürülen en çarpıcı örneklerden biri Osiristir. Jablonski'ye göre Osiris, Mısır tarihinin en erken dönemlerinden intikal ederek Grekçe'ye geçmiş olan bir kelimedir. Bu isim aynı zamanda son derece kutsal bir Mısır tanrısının ismidir. Grekler tarafından aktarılan Grekçeleşmiş bu isim ona göre içinde hâlâ Mısırcı sesleri yansıtmaktadır. Zaten Grekler de bu ismin etimolojik yorumunu Mısırlıların inançlarına göre yapmışlardır. Jablonski ve diğer lehte yazarların bu meyanda başka klasik yazarların aktarımlarıyla iddialarını desteklemeye çalıştıkları görülmektedir.²³⁴

Jablonski'nin çizgi dışı Osiris tezi konusunda en sert eleştiri ve ilk itirazlardan birisini İskoç sosyal antropolog James George Frazer (1854-1941) getirmiştir. Frazer, Jablonski'nin klasik yazarlardan hareketle Osiris'in güneş anlamına geldiği hususunda bir ittifak olduğu yarısını sert bir dille eleştirmiştir. Bu eleştirinin temel nedeni Jablonski'nin, Grek tarihçi Diodorus Sicilus'u (ö. MÖ. 30) kaynak göstermesi ve Osiris'in güneş, İsis'in ay olduğunu iddia etmesidir. Frazer, Mısır dininin başlangıcını anlatması bakımından Sicilus'un son derece geç bir kaynak olduğunu ifade ederek bu durumun anakronik bir hata oluşturduğunu belirtmiştir. Jablonski'nin Macrobius atfı ise Frazer'e göre daha kötü bir tanıklıktır çünkü Macrobius bütün

²³³ Stefan Timm, **Eusebius und die Heilige Schrift Die Schriftvorlagen des Onomastikons der biblischen Ortsnamen**, Berlin-New York, De Gruyter, 2010. s. 119.

²³⁴ Jablonski, **Dissertatio**, ss. 79, 80-83.

tanrıları güneşe indirgeyen mitoloji yazarlarının başında gelmektedir. Dolayısıyla Frazer'e göre bu iddialar tarihsel bir realiteyle uzaktan ve yakından alakalı olamaz.²³⁵

2.1.2. Goşen'in Tarihi Kaynaklarda Lokasyon Tartışmaları

Goşen'in adları Grek ve Latince kaynaklarda oldukça çoktur. Bilinenin aksine bu isimlerden biri olarak kabul edilen Herakleopolis'i Goşen'le ilk defa ilişkilendiren Jablonski olmamıştır. Aksine o iki yüzyıl boyunca ileri sürülen bir kanıyı yinelemiştir. Doğrusu bu teori çok önceleri Henri Estienne tarafından ileri sürülmüştür. Estienne'nin Grekçe *glossarium*larını bir nevi Tanah konkordansı gibi hazırladığı notlar şeklinde düşünürsek Jablonski'nin savının anlaşılmasını da kolaylaştırmaktadır. Estienne, Goşen'in Mısır bölgelerinden birinin ismi olduğuna kanaat getirmiş ve İsrailoğullarının atası Yakub'un Goşen'e yerleşmesinden Çıkış olayına değin geçen sürede orada ikamet ettiklerini ifade etmiştir. O, vurgulu bir şekilde Goşen kelimesinin Mısır'ın Herakleopolis *nomos*'u yani idari bölgesi olarak anlaşılması gerektiğini dile getirir. Estienne, Greklerden aslı yabancı olan bir ismin muhtelif şekillerde yazılmış olmasının garipsenmemesi gerektiğini belirtmiş ve yaklaşık terimlerle ortaya çıkmasında şaşılacak bir durumun olmadığını dile getirmiştir. Böylece Jablonski'den çok önceleri bu kelimenin kökeninin Mısırca olduğu ve bölgenin de tam olarak Herakleopolis topraklarına karşılık geldiği konusunda Estienne Jablonski'ye öncü olmuştur.²³⁶

Jablonski, Hercules'in Mısırcadaki isminin Goşen lafzından izler taşıdığını filolojik bir analizle ispata çalışmıştır. O, Goşen'in Mısırca'da $\chi\epsilon\mu\mu\upsilon\tau$ *gemnouti* yani tanrıların erdemi olduğunu kaydetmektedir. Buna göre bizzat Mısırlılar kendi dillerinde bu ismi $\chi\omega\mu$ *gom* şeklinde kısaltarak anlamca erdem manasına gelecek şekilde kullanmaktaydılar. Üstelik o, bunun daha açık bir izinin Aşağı Mısır'da yer alan *Sebennyiticus* mıntkasında bulunduğunu düşünmektedir. Bu konuda Jablonski'nin yine Estienne'nin etkisinde kaldığı düşünülebilir nitekim o da aynı iddiayı birkaç asır önce ileri sürmüştür; fakat Jablonski, daha farklı bir yol haritası izlemiş ve başka bir Mısırca rekonstüksüyon yapmıştı. Jablonski'den farklı olarak Estienne, *gemnouti* kelimesini bir birleşik isim olarak görüp onu ikiye ayırmıştır: $\chi\epsilon\mu$, $\mu\upsilon\tau$ *Dsyom* ve *ennuti*. Jablonski, kelimeyi bu şekilde translitere eden Estienne'den ayrılarak yeni

²³⁵ James George Frazer, **The Golden Bough: A Study in Comparative Religion**, Cambridge University Press, New York, 1890, c.1., ss. 310-311.

²³⁶ Henri Estienne, *a.g.e.*, c.10 ss. 55-60. Bkz. Jablonski, *Dissertatio*, ss. 77-83.

bir teori geliştirmiştir. Bu da kelimenin Tanrı'nın erdemi manasına geldiğidir. Öte yandan Estienne'nin verdiğı anlamın ne olduğı ise tarafımızca tespit edilememiştir.²³⁷

Χεμ lafzındaki Χ -dz- sesinin nasıl -g-'ye taşındığı sorunsalı derinlikli bir araştırma konusu olmuştur. Bunun en basit özeti $\chi > \chi > \gamma$ süreciyle şekillendiğidir. Buradan hareketle aslında Grekçedeki Goşen'in *gamm*sındaki öykünün bir transformasyondan çok bir deformasyon olduğı iddia edilmiştir. Konuyla ilgili Orta Çağ yazarlarının Kıptice çalışmaları literatüre etkisi bakımından önem arz etmektedir. Örneğın Salmasius²³⁸ gerek linguistik bir analogi yoluyla gerekse Mısırcı ses kompozisyonlarından hareketle Xω (ha) ve Xα (ha)'nın Mısırlılarca bir vakit telaffuz edildiğini dile getirmiştir. Bundan yola çıkan Jablonski, Goşen kelimesindeki ilk hece olan sesin aslında bir kelime olduğunu farz etmiş ve karşılığının da Latince *terra* (kara, toprak parçası, ülke vs.) olduğunu söylemiştir. Bu teoriye göre ses dönüşümü oldukça ilginç bir yol izler. Grekçeye geçen Xω *ho* 'ya nihai bir ses olarak nedeni anlaşılmıyacak bir şekilde bir *m* ya da *n* eklenmiş ve böylece iki varyant elde edilmiştir: XΩM *hom* veya XΩN *hon*. Buna göre Tanah'taki Goşen'e tekabül eden kelime aslında bu formdur. Jablonski ikna edici olmak amacıyla tüm bu filolojik çıkarımlarını Salmasius'un Kıptice kitaplarına yaptığı atıflarla gerekçelendirir.²³⁹ Ne var ki Salmasius bir bakıma Jablonski'nin ortaya attığı bu özgün iddialardan başka çağrışımlar yapacak bilgiler sunmaktadır. Helen dili ve diyalektinin kökenini yorumlarıyla ele aldığı *De Hellenistica Commentarius*'unda χ *hi* sesinin arkaizmle δ *delta* ile örneklerken burada χω *ho* hecesinin Δω *dw* ile Homeros'ta bulunduğunu ve bunun da Scythia ve Parth gibi diğerk uzak Hint Avrupa dillerinde “ev” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Buna göre Mısırcı dilinde *kho*'nun *thesis* “koyma, yerleştirme, dikme vs.” ve *kosmos* “âlem” olduğı ifade edilmektedir. Salmasius bütün bu bilgileri Grekçede tüm kelimelerin tek yahut iki hece bitimli olduğunu öne sürmek için detaylandırmaktadır. Görüldüğü gibi burada ev olarak sunulan anlam Jablonski tarafından heyecanla ülke manasına çekilmiştir.²⁴⁰

²³⁷ Estienne, *Thesaurus*, s. 55-60. Kıpticede bu sesin eşit şekilde sadece *Gallou* (Latince: *vespertilio*) ve *Agw* (Latince: *peridito*) kelimelerinde görüldüğünü ifade eder. Daha fazla tartışma için aynı yere bkz.

²³⁸ Cladius Salmasius yahut Claude de Saumaise (1588-1655), Fransız asıllı Protestan bir klasik filologdur. Daha fazla bilgi için bkz. Döpp, Siegm, “Salmasius, Claudius”, *Brill's New Pauly Supplements I* –(çevrimiçi) https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly-supplements-i-6/salmasius-claudius-COM_00626, 14 Temmuz 2020.

²³⁹ Jablonski, *de Terra Gosen*, s. 82.

²⁴⁰ Cladius Salmasius, *De Hellenistica commentarius: controversiam de lingua Hellenistica decidens & plenissime pertractans originem & dialectos Graecae linguae*, Leiden: Elsevir, 1634, s. 391

Daha önce de işare edildiği gibi literatürde Goşen'in bir diğer toponomisi olarak *Cusa* kent ismi kabul edilmiş ve *Pha* ön ekiyle olan ilişkisine de değinilmiştir. Klasik tarihçilerden Strabon ve Bizanslı Stephanus eserlerinde kentin ilgili ismin *Phacusa* veya *Phacussa* olarak alıntılanmışlardır.²⁴¹ Jablonski, Christian Müller²⁴², den hareketle Masoratik metinde geçen *arets Goşen* ibaresinin Yetmişler Çevirisi'nde γην Γεσεμ Αραβιας *gen Gesem Arabias* şeklinde yer almasına dikkat çekmiş ve Goşen'in *Gesem* şeklinde çevrilmesi bağlamına işaret ederek kelimenin Kıptice aslı konusundaki kanaatini pekiştirmiştir.²⁴³ Müller *Satura Observationum Philologicarum*'da Jablonski'ye (Lat. *clarissimus*) “seçkin” sıfatıyla saygıda bulunmuş ve onun *De Terra Gosen* eserinden hareketle Goşen'in nasıl Hercules isminin dönüşümünden ibaret olduğunu ifade etmiş; ayrıca onun *hom* veya *sem* isminin tam olarak Kıpticede güç, kuvvet anlamlarını şüpheye mahal vermeyecek şekilde kanıtladığını düşünmüştür.²⁴⁴

Verilen bilgilere göre *Hon* ve *Hom* varyantları, içinde Mısırlıların son derece eski bir tanrı kültünü barındıran eski bir gelenektir. Grek tarih yazarlarının *Hon* ve *Hom* isimlerini bir Mısır kültü olan Hercules'e çevirdiklerine dair Sylburgius'ın²⁴⁵ editörlüğünü yaptığı anonim bir sözlük olan *Etymologici Magni*'deki bir rivayet bu görüşe ilham olmaktadır. Gerçekten de bu rivayet Mısırlıların, Hercules'e *Hon* dediklerini doğrulamaktadır. Diğer taraftan *Hon* eşsesli etnonomik bir referans da söz konusudur. Zira bu kayda göre Hercules yarımada bulunduğu için İtalya halkına da Mısır dilinde *Chona* denildiği ifade edilmektedir.²⁴⁶ Seslerin deformasyon

---

²⁴¹ Paul Ernst Jablonski, *Opuscula*, c.1., s.89

²⁴² Christian Müller 18. yy'da yaşamış Flaman bir filologdur. Kıptice özel isimler ve yer isimleri üzerinde çalışmıştır. Hayatı hakkında çok az bilgiye sahibiz. Müller'i *Satura Observationum Philologicarum* eseriyle tanımakayız. Bu eserinde, Kıptice kelimeleri irdeleyen Muller, Mısır toponomi etimolojilerine de değinmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. A. Hamilton, *The Copts and the West, 1439-1822, The European Discovery of the Egyptian Church*, Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 225.

²⁴³ Jablonski, *a.g.y.*

²⁴⁴ Christian Müller, *Satura Observationum Philologicarum Maximam Partem Sacrarum*, Leiden: LeMair, 1752, s. 107.

²⁴⁵ Fridericus Sylburgius (1536-1596) Alman bir Helenceci ve editör ve Henri Estienne'nin öğrencisidir. *Thesaurus Linguae Graecae*'nin hazırlanmasında ona yardımcı olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. John Anthony Butler, *John Greaves, Pyramidographia and other writings, with Birch's Life of John Greaves*, Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2018, s.169.

²⁴⁶ Friedrich Sylburg; Gottfried Heinrich Schäfer, *Etymologikon to mega ěgoun hē megalē grammatikē*..., Io. Aug. Gottl. Weigel: Leipzig, 1816, ss. 50, 52, 93, 98. *Hercules* isminin Mısırcada bu ve diğer varyantlarıyla isimlendirmesini teyiden daha fazla bilgi için bkz. Gustav Seyffarth, *Beyträge zur Kenntniß der Litteratur, Kunst, Mythologie und Geschichte des alten Ägypten : [Anzeige]*, Leipzig, Verlag John. Ambros Barth, 1833, s.120.

fikrini öne süren John Selden,²⁴⁷ belki de Grekçe literatürde Hercules kelimesinin muadillerinin deforme ortografiler olduğunu iddia edenlerin ilki olarak karşımıza çıkmaktadır. Seldon da Lilius Giraldus'dan²⁴⁸ naklen *chon* isminin Grekçedeki γῆγων *gigôn*'un – ki bu bazı klasik yazarlarca Hercules Aegyptius'tur- oldukça deforme olmuş bir hali olduğunu dile getirmiştir. Giraldus'un kaynağı ise 5 veya 6. yüzyılda yaşadığı kabul edilen leksikograf Grek gramercisi Hesychius'a uzanmaktadır. Hesychius bazılarının *Gignôn* dediğine bazılarının *Gigôn* bazılarının ise *Hercules Aegyption* dediklerini doğrulamaktadır.²⁴⁹

Jablonski ve yukarıda geçen diğer yazarlara baktığımızda Batı'da Coğrafya'nın kurucusu olarak bilinen Eratsothenes'in (ö. 194) metinlerinde ise Mısırca olan Σεμφοκράτης *Semfrokrates* ismine rastlanır. Bu da iki isimden yani Hercules'i ifade eden σεμ *sem* ve φοκράτης *frokrates*'i karşılayan *Harpokrates* sözcüklerinden oluşmuştur. Grekçe literatürde bu ve başka örneklerden Χωμ *Hom* ile Χων *Hon*'ım da Mısır kültürleri için kullanıldığı iddia edilmiştir. Burada bir ses nüansı ile Σεμ *sem* isminin oluşumu Greklerce Herkules isminin Grekçeleştirilmesinin bir sonucu olarak anlaşılmaktadır.²⁵⁰ Ne var ki Grek yazarlar her zaman Mısırca isimleri Grekçeye çevirdiklerinde bütün harfleri doğru olarak yansıtamamışlardır. Bu ortagrafik çevrim çabalarını otantik Mısırca sesleri gerek γ *gamma*, σ/ς *sigma* ile hatta χ *hi* sesini θ *theta*'yla karşılayacak şekilde ortaya koymuşlardır. Buna sıra dışı bir misal olarak Galce ve Mısırca arasında bir ses analogisi örnek gösterilmektedir. Bu analogiye göre Grekçede mevcut olmayan ve Galce'de *e* ve *i* sesinden önce telaffuz edilen söz konusu g, Mısırcadaki x *g*'ye yakın bir sestir. Böylece yazımda χομ *gom* olarak karşımıza çıkan, Mısırlılarca anlamı erdem, güç ve kudret şeklinde yorumlanan ve Mısırlılarda bir kült olarak tapınılan bu ismin Grekçede *Hercules*'ten başkası olmadığı düşünülmelidir.²⁵¹ 19. yüzyılın Mısırbilim öncülerinden İngiliz

²⁴⁷ John Seldon (1584-1654) İngiliz Hukukçu, Yahudi Hukukçusu. Çok yönlü bir bilim adamı olarak bilinmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. G.J. Toomer, **John Selden A Life in Scholarship**, Oxford-Warburg Studies: Oxford University Press, 2009.

²⁴⁸ Giglio Gregorio Giraldi (Lilius Gregorius Gyraldus ya da Giraldus) (1479 – 1552), İtalyan bir hümanist şair ve filologdur. Grek ve Latin mitolojisine dair ansiklopedik çalışması *Historia de diis gentium* ile bilinir. Daha fazla bilgi için bkz. Elliott M. Simon, **The Myth of Sisyphus: Renaissance Theories of Human Perfectibility**, Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2007, ss. 97-98.

²⁴⁹ Ioannis Seldenius, **De dis Syris syntagmata II**, Amsterdam: Henricum & Theodorum Boom: 1681, s. 273. Herakles heykel ve minyatürcülüğünün Grek tarihi bağlamında geniş bir literatürü olduğu bilinmektedir. Gerek bu konuyla gerekse Grek yazarların eser ve iddialarının bibliyografik detaylarıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Elizabeth Bartman, **Ancient Sculptural Copies in Miniature**, Leiden- NewYork- Köln: Brill, 1992, s. 191.

²⁵⁰ *Numen aliquod, quod modo Χωμ, modo χων, modo etiam Σεμ effertur, quodque Graeci Herculem interpretantur.*

²⁵¹ Jablonski, **a.g.e.**, s. 83.

seyyah Wilkinson (ö. 1875) gibi birtakım yazarların; Greklerin Tanah'ın Goşen'ine Hercules demelerini düşündürten temel yaklaşımlarını şu şekilde anlamaktayız: Mısırlılar, Hercules'i bir kült olarak kutsamışlar ve bu nedenle Mısırlılar kente Hercules'in ismini vererek onu onurlandırdıklarını düşünmüşlerdir. Onların bu toponomik kutsama teorilerinin öncüleri arasında Macrobius'u²⁵² sayabiliriz. Gerçekten de Macrobius, teonomik bir yaklaşımla bu yerleşimin etimolojisinde bir erdem hükümrani tanrı ya da tanrıların erdemi olduğunu çok önceden savunmuştur.²⁵³ Literatürdeki Herakleopolis'i tanıtlayan bu geniş bilgi birikimi linguistik olarak değil ancak geleneksel bir tarihyazımından onun bir bir Mısır mito-etimolojik veri olarak değerlendirilmesini makul kılmaktadır.

Diyakronik bir yolla kendi çağına uzanan filolojik dönüşümleri irdeleyen Jablonski, senkronik bir inceleme ve böylece Goşen'in kadim dünyada aldığı isimlerden birini çağdaşı olan Arap dünyasındaki ismi ve yeri üzerinden sorgulamıştır. Böylece yazar gerek seyyahları gerekse çağının akademisyenlerini tanık göstererek tecrübelerinden yararlanmış, Herakleopolis veya Tanah'ın Goşen'i saydığı meşhur kentin Mısır'daki *Semennud* olduğunu ileri sürmüştür. Latince kaleme aldığı metnin transliterasyonuna göre kent ilerleyen süreçte *Sammanud* Arapça سمند *semennud* ismini almıştır. O bu görüşünü Athanasius Kircher'in²⁵⁴ Kıptice, Latince ve Arapça kelimeler cetvelinden hareketle doğrulamaya çalışmıştır ki bu ismin Grekler tarafından Σεβεννυτον *sebennūton* olarak transkribe edilerek aktarıldığını ve böylece kelimenin nasıl muhafaza edildiğini de açıklamış olur.²⁵⁵ Ne var ki bu iddialara temel teşkil etmesi bakımından önemli bir eksiklik bunu doğrulayacak bir zaman çizelgesinin Kircher'in eserinde yer almamasıdır Nitekim Kircher'in ilgili eseri incelediğimizde hiçbir kronolojik takvime rastlanılamamaktadır. Aksi ispatlanmadığı sürece, Kircher'in Latince, Arapça ve Grekçe olarak

---

²⁵² Roma dilbilgisi uzmanı ve Neoplatonist filozof Ambrosius Theodosius Macrobius'dan 7 kitaptan oluşan *Saturnalia* adlı eseri ve başka bir takım çalışmaları günümüze ulaşmıştır. Yaşamı ve eserlerine yönelik daha fazla bilgi için bkz. Jaques (Venelles) Flamant; Franz (Munich) Tinnefeld, "Macrobius", <https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-paully/macrobius-e715770> (çevirimiçi) 14.07.2020.

²⁵³ Ambrosius Aurelius Theodosius Macrobius, , **Saturnaliorum**, c. I, böl. XX., by: Godofredi Bassii, 1852, s. 187.

²⁵⁴ Athanasius Kircher (1602-1680) Alman Cizvit dinadamı, multi-disipliner ve ansiklopedik bir yazardır. Telif eserleri 40 civarında olup karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Jeoloji ve Tıp gibi farklı alanları kapsar. Mısırbilim alanında yaptığı çalışmalar ve özellikle Kıptice için hazırladığı grameri bir başucu eseri olarak Orta Çağ'da dâimi bir kaynak olarak kullanılmıştır. Hayatı ve eserleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. John Edward Fletcher; Elizabeth Fletcher, **A Study of the Life and Works of Athanasius Kircher, 'Germanus Incredibilis': With a Selection of His Unpublished Correspondence and an Annotated Translation of His Autobiography**, Leiden: Brill, 2011.

²⁵⁵ Jablonski, **Terra Gosen**, ss. 84-85.

sunduğu çapraz dillere ait bir cetvelde olmayan bir malumatla bu türden bir çıkarımı yapmak bilimsel metodoloji açısından aşılmaz bir sıkıntı oluşturmaktadır.²⁵⁶

Jablonski'ye göre *Aegyptus* kelimesinin anlamı bizatihi Mısırlıların anıtlarından ve kadim yazarların tanıklıklarından hareketle anlaşılması bakımından önemlidir. Estienne'nin bıraktığı yerden devam eden Jablonski filolojik analizlere Kıpticenin leksikal boyutunu da katmıştır. Hatırlanacağı üzere Jablonski, Goşen'in Grekçe varyantlarını (vurgu için büyük harflerle yazdığı) ΚΩΧΩΜ *Kôhôm*, ΚΩΧΩΝ *Kôhôn* olarak kabul etmiş ve Grekçe toponomisinin Ηρακλεοπολις *Herakleopolis* olduğunu öne sürmüş, böylece Estienne çizgisinde bir etimolojiyi benimsemiştir. Buna göre yukarıdaki iki Grekçe kelimenin ilk hecesi olan Κω *kô*'yu varsayımsal olarak Kıpticenin bir diyalektinde sıklıkla kullanılan כאח, *kahi* ya da başka bir diyalektinde söylendiği haliyle כאח *kah* kelimeleriyle açıklamıştır.²⁵⁷ Böylece klasik Grek yazarlarından Theodotus'un da καισαν *kaisan* olarak ifade ettiği halde İbranicesinde telaffuz edilen ve ondan da kaynağını aldığı varsayılan Kıptice כאח, *kahin* Goşen isminde nasıl muhafaza edildiği izaha kavuşmuş olur. Aslında bütün bu Kıptice referanslar tek bir adrese doğru evrilmektedir. O da Maturin Veyssière La Croze'un derlemiş olduğu Latince Kıptice sözlüktür. Maturin Veyssière La Croze, כאח *kah* veya כאח, *kahi* maddesinde Grekçedeki γη *ge* “yer, ülke” ve χως *hôs* “toz” manasıyla sık sık geçtiğini dile getirir. Ancak kimi yerlerde örneğin Kıptice bir Tanah çevirisinde Mezmurlar, 21:15'te kullanılan kelime εδαφος *edafos* “yüzey, zemin” olarak da geçebilmektedir.²⁵⁸ Ama asıl mesele La Croze tarafından Kıpticedeki *Kahi* ile ve İbranicedeki Goşen arasında hiçbir etimolojik ve anlamsal bir ilginin kurulmamış olmasıdır.

Bu nedenle Jablonski'nin La Croze'dan farklı ve özgün bir görüş ortaya koyduğu söylenilebilir. Üstelik o sadece bir biçimden yola çıkarak Kıptice bir lafız ile İbranice bir lafzın sessel çağrışımından ibaret bir argümanla da yetinmemiştir. Bir başka deyişle o iki kelimenin bir araya gelmesinin ve tınılarının benzemesinin bir tesadüf eseri olamayacağını anlatmak istemiştir. Buna göre İki kelimenin veya sesin kompozisyonundan oluşan tamlama yapıları pek çok Mısırsca kelimeye görülebilir ve bu da כאח, *kah* כאח, *Kahi* örneklerinin biçim ve anlam yönünü destekleyebilir. Bu argümanına destek için Mısırcadaki kent bazında ve Greklerin son

²⁵⁶ Athanasius Kircher, *Lingua Aegyptiaca Restituta*, Roma: Hermann Scheus, 1643, s. 208.

²⁵⁷ Jablonski, *a.g.e.* s. 82.

²⁵⁸ Maturin Veyssière La Croze, *Lexicon Aegytiaco-Latinum*, Clarendon, Oxford, 1775, s. 31. Konuyla ilgili Tanah'taki bir başka ibareyle için ayrıca bkz. Mezmurlar, 118:25.

derece popüler yazım şekliyle kullandıkları *Canopus* ismini örnek göstermiştir. Greklerin Mısır tarihinde bir kaynak müellifi olan ve Mısırlı rahiplerin sözlerini aktaran Aristides²⁵⁹ *Canopus*'un kelime anlamının “altın dünya” olduğuna değinmiştir.²⁶⁰ Bundan hareketle Jablonski, Grekçedeki *Κανόπος* (Grekçede *canobos*, Latince’de *Canopus*) kelimesini Kıpticesinde kompozit bir şekilde tasavvur etmektedir. Bu kelimelerden La Croze²⁶¹ ilkinin *ⲕⲁⲓ* *kahi* Mısırca’da “yer”, “kara parçası”; ikincisinin ise *ⲛⲟⲩⲃ* *noub* “altın”²⁶² manasına geldiğini Aristides’ten hareketle dile getirmiştir. Aristides de Mısırlı rahiplerin kelimeyi Grekçe harflerle karşılamanın mümkün olmadığı bir takım otantik Mısırca seslerle telaffuz ettiğini belirtmiştir.²⁶³

“Altın dünya” görüşü Jablonski’den sonra Mısırbilimin kurucusu gösterilen Fransız asıllı Champollion tarafından ele alınmıştır. Champollion, Aristides’in bu görüşünü gülünç bulmuş; ancak hiçbir bilimsel itiraz da öne sürmemiştir.²⁶⁴ William Drummond, Aristides’in bu rivayetinden ve Le Croze’un bulgularından hareketle öne sürülen “altın dünya” etimolojisine anakronizm gerekçesiyle karşı çıkmıştır: Aristides Helenistik dönemde yaşamış biriydi, bu yüzden onun yaşağı dönem itibariyle eski Mısır dili çoktan deforme olmuş olmalıdır. Kaldı ki bu kelime Kıpticedeki *ⲕ* *hori* dışında başka da bir otantik ses yoktur. Bu ses de Grekçede nefesli bir harf olarak rahatlıkla karşılanabilirdi. Bundan dolayı Drummond bazı cahil Kıptilerin Aristides’in bu açıklamasına hayran kalarak bu etimolojiyi benimsemiş olabileceklerine değinir.²⁶⁵ Günümüzde ise Mısırbilimciler *Osiris* isminin kökensel olarak Mısırca değil Grekçe olduğu düşünmektedirler. Çünkü onlar *Canopus*'un bir Grek kahramanı olduğunu düşünmekte

---

²⁵⁹ Publius Aelius Aristides Theodorus (117–181) Grek hatibiydi ve hitabetle ilgili yazdığı eserlerle Helenistik dönemde etkisini sürdürdü. 165 yılında Antonius vebası olarak bilinen afete maruz kaldı. Bundan sağ olarak çıksa da yazı etkinliğini kaybederek kendini Askleipos kültüne adadı. 171 yılında başlıca eseri *Kutsal Masallar*’ı kaleme aldı. Hayatı ve eseriyle ilgili şu kaynaktan bulunabilir: C.A. Behr, *Aelius Aristides and the Sacred Tales*, Amsterdam: Hakkert, Oliva Paulus Stephanus, 1968.

²⁶⁰ Aelius Aristides, *Orationum Oliva Paulus Stephanus, Aelii Aristidiis adrianensis oratoris clarissimi*, Cenova, 1604, c. 3, s. 608.

²⁶¹ La Croze, *a.g.e.*, s. 31.

²⁶² *ⲛⲟⲩⲃ* *nub* maddesinin Kıptice’deki anlamları arasında Altın, para, sikke ve diğer anlamları için bkz. Walter .E. .Crum, *Coptic Dictionary*, Clarendon Press: yy, 1939, s. 221.

²⁶³ Aristides, *a.g.e.*

²⁶⁴ Jean François Champollion, *L’Egypte sous les Pharaons, ou recherches sur la géographie, la religion, la langue, les écritures et l’histoire de l’Egypte avant l’invasion de Cambyse*, c.1, Paris: Libraries du Roi, 1814, s. 259.

²⁶⁵ William Drummond, *An Essay on a Punic Inscription Found in the Island of Malta*, London: A.J. Valpy ve W.H Lunn, 1810 s. 76.

ve bunun delili olarak Greklerin cenaze törenlerinde yer alan adaklarını erken dönemlerde bile Canopus'a yapmış olmalarını öne sürmektedirler.²⁶⁶

Günümüz Mısırbilimcilerin verdiği bilgiler doğrultusunda bugün Canopus kentinin bulunduğu yerle ilgili lokasyonel bir açıklama bulmaktayız. Buna göre Canopus Nil Deltası'nın batı kıyısındaki Ebu Kîr mevkiindedir. Elbette bu kentin Goşen olduğunu doğrulayan bir kanıt henüz söz konusu değildir.²⁶⁷

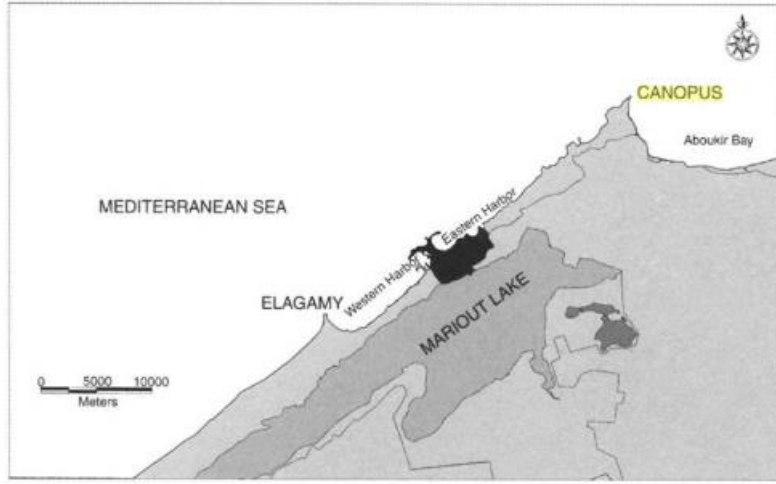

Figure 31.1. Alexandria, Egypt, and suburbs.

Harita 2.1.2.²⁶⁸

Kohon ve *Kohom* biçimlerinin etimolojik olarak Jablonski'nin marifetiyle nasıl *καχί kahi* kelimesiyle irtibatlandırıldığına yukarıda değinildi. Bu noktada bir de Goşen'in Kıptice nüshalarda nasıl geçtiğini çaprazlama olarak sorgulamak yerinde olacaktır. La Croze, Goşen'i Latincesiyle *Terra Gesem* olarak ifade etmek suretiyle kaleme aldığı sözlüğünde ilgili maddede Kıptice muadilini de değinmiştir. La Croze bu maddesinde Goşen'i Kıptice *Ḫεεμ gesem* ve Tekvin, 47:27'de geçtiği şekliyle *πκxḩβ πxεεεμ pkadi p'gessem* olarak alıntılanmaktadır. Bu takdirde Mısırcanın bir kolu olan Kıptice tercümelerde yer olanın Goşen *kahi* olarak değil de Gesem şeklinde geçmesi Jablonski'nin kurgusunun yanlış olduğu sonucunu doğurabilir. Jablonski ya bilgileri görmemiş olmalıdır ya da kasten görmezden gelmek suretiyle münakaşa

²⁶⁶ Margaret R. Bunson, "Canopus", *Encyclopedia of Ancient Egypt*, Revised Edition, ed. Margaret R. Bunson vd., New York, Facts on File Inc., 2002, s. 80.

²⁶⁷ E. Khalil ve M. Mustafa, "Underwater Archaeology in Egypt" *International Handbook of Underwater Archaeology*, ed. Carol V. Ruppe, Jane F. Barstad, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, s. 520.

²⁶⁸ E. Khalil ve M. Mustafa, *a.g.y.*

konusu etmemiştir.²⁶⁹ Her iki ihtimal de onun Mısır diline dair sistematik ve holistik bir linguistik perspektifine sahip olmadığını göstermektedir. Zaten yaşadığı dönemin akademik olgunluğu da buna elverişli değildir. Bu nedenle verdiği örneklerin anakronik ve eklektik olması dilin dönemsel özellikleri ve karakteristiklerini bilmemesinin olağan bir sonucudur. Nitekim Mısırbilimin verilerinden öğrendiğimiz Mısırcanın günümüzde dilsel tarih sınıflandırmasına göre Eski Mısırcı, Orta Mısırcı, Geç Mısırcı, Demotik ve Kıptice ve sonrası olarak bir ayrıma tabi tutulduğudur.²⁷⁰

Acaba bugün gerçekten Kıptice Tanah nüshalarında bir tarama yaparsak Avrupalı modern dönem öncesi Jablonski ve benzerlerinin Goşen için tekif ettiği *kahi* vd. örnekleri doğrulanabilir mi? Grekçe Yetmişler Çevirisi'nin MS. 3 ve 5. yy'larına tarihlendirilen Kıpticenin Sahidi diyalektinde yazılmış bir nüshası mevcuttur. Sahidi Kıpticesinde yazılan bu Yetmişler Çevirisi metnini Strong'un verdiği 15 Goşen sonucu için taradığımızda Goşen kelimesinin karşılığı olarak sadece ⲕⲙⲉ *kême* kelimesinin geçtiğini görmekteyiz. Bu kelimenin Mısırcada ⲕⲙⲉ *km* etimolojisiyle bağlantılı olduğu görülmektedir.²⁷¹ Mısırcada bu kelimenin “kara” anlamı Nil'in bereketli topraklarına bir atıf olarak düşünülmektedir. Kıpticede de kelimenin anlamları arasında “kara toprak” ve “Mısır” anlamları vardır.²⁷² Buna göre Jablonski'nin iddialarının doğrulanamaması bir yana kaynak aldığı la Croze'un da nasıl bir Kıptice nüshayı kullandığı tarafımızca meçhuldür. Bir başka araştırma Kıptice Tanah nüshalarının Orta Çağ'daki nüshaları üzerine bibliyografik bir incelemeyi hak edebilir.²⁷³ Ancak bu durum tezimizin araştırma kapsamı dışında kalmaktadır.

2.1.3. Goşen'in Mısırbilim Tartışmaları

Orta Çağ ve devamındaki süreçte coğrafya yazarlarının metinlerinde Goşen'in *Kesem* veya *Gesem* olarak okunabileceğini görmüştük. İskenderiye döneminden bakıldığında

---

²⁶⁹ La Croze, *a.g.e.* s. 165.

²⁷⁰ Stephen E. Thompson, “Egyptian Language and Writing”, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. ed., Kathryn A Bard.; Steven Blake Shubert, London – New York: Routledge, 1999, s. 325.

²⁷¹ Antonio Loprieno, *Ancient Egyptian – A linguistic introduction*, New York: Cambridge University Press, 2004, s.42.

²⁷² Crum'un Kıptice sözlüğünde “kara toprak”, “Mısır” gibi anlamlar yer almaktadır: “The black (land), Egypt, Égypte, das Schwarze (Land), Ägypten”. Akt. La Croze *a.g.e.* S.110.

²⁷³ Konuyla ilgili literatür için detaylı bir materyel Frank Feder, *Corpus Ieremiae* üzerine yazdığı giriş eserinde bulunabilir. Daha fazla bilgi bkz. Frank Feder, *Die textgeschichtliche Stellung des Corpus Ieremiae als Version der LXX Ieremias, Lamentationes (Threni), Epistula Ieremiae et Baruch*, Berlin: De Gruyter, 2002.

Yetmişler Çevirisi'nin Goşen için *Gesem Arabia* ismini vermesi dönemin toponomik ekolü açısından anlaşılabilir bir durumdur. *Gesem*'deki *Arabia* sıfatının Greko-Romen literatürde 20. nomos'a²⁷⁴ verilen görece geç bir sıfat olduğunu göz önünde bulundurabiliriz. Başkenti *Pisoped* olan günümüz Mısır Deltası'ndaki Seftu'l Hennah yerleşiminin *Phakusa* olarak isimlendirilmesi Jablonski gibi yazarların nezdindeki Kiptice kaynaklarda gözlemlenmişti. Goşen toponomisinin etimolojisi modern çalışmalar ve arkeolojik incelemelerle yeni bir disiplin altına girmiş ve onu zamansal bir çerçeveye oturtmuştur. Nitekim Goşen toponomisi ve coğrafya teorilerinin Çıkış kıssasıyla çağdaş olduğu kabul edilen Yeni Krallık Dönemi Mısırcası ve hiyeroglif yazı sistemi ile doğrulanması gerekmektedir. Goşen'in toponomi yazımında belki de Mısırcadaki hiyeroglif ile öne sürülen köklerden ilki Mısırcadaki *Gsm.(t)* kelimesidir. Bu iddianın yaygınlık kazanmadan reddolunduğu kimi uzmanlarca öne sürülse de²⁷⁵ tartışma son zamanlarda tekrar alevlenmiş ve Goşen'in Mısırcadaki *Gsm.t*'ye tekabül ettiği iddiaları tekrar gündeme gelmiştir.²⁷⁶

Van Seters, Goşen kelimesinin Mısırcaya olduğuna dair iddianın fikir babası olarak Naville'i²⁷⁷ görse de aslında durum pek öyle değildir. Nitekim Naville, Tanah'ta geçen Goşen'i Mısırcaya kökeni açısından ele alırken onun *Phacusa*'dan İbraniceleşerek Tanah'a geçtiği görüşünü Alman oryantalist ve tarihçi Hermann Van der Hardt'a (1690-1727)²⁷⁸ nispet eder.²⁷⁹ Van der Hardt bununla da kalmamış, coğrafi bir argümanla Tanah'taki Goşen'in Mısır'da²⁸⁰ olduğunu belirtmiş ve Tekvin, 47:1'i yorumlarken onun Zoan yahut Tanis krallıklarında olduğunu²⁸¹ ilk öne süren kişi olmuştur. Öyle görülüyor ki Hardt her ne kadar

---

²⁷⁴ Burada kast edilen Aşağı Mısır'ın 20. Nomos'udur. Bu idari bölgenin içinde önemli antik yerlerden Per-Sopdu (Seftu'l Henna) yer almaktadır. Bkz. <https://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/geo/nomel20.html> (çevrimiçi 4.1.20121).

²⁷⁵ James Karl Hoffmeier, **Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Traditions**, New York: Oxford University Press, 2011. s. 122.

²⁷⁶ John Van Seters, *a.g.e.*, s. 126.

²⁷⁷ Van Seters, *a.g.y.*

²⁷⁸ Hayatıyla ilgili bilgi için bkz. Ferdinand Lamey, **Hermann von der Hardt in seinen Briefen**, Karlsruhe: Groos, 1891.

²⁷⁹ Edouard Naville, **The Shrine of Saft el Henneh and the Land of Goshen**, London: Trübner, 1887, s. 16.

²⁸⁰ Hermann van der Hardt, **Ænigmata prisci orbis. Jonas in luce in historiam Manassis et Josiæ**, , Helmdstad: Salomon Schnorr, 1723, ss. 647-649,660.

²⁸¹ Van der Hardt, *a.g.e.*, s. 649

Goşen'i Tanis ile bir tutmuş ve bununla ilgili bir açılım getirmişse de çabası hermenötik bir analizle sınırlı kalmıştır.

Bir başka deyişle Van der Hardt takriben bir asır önce bu iddiayı zaten dile getirmiştir. Naville, onun; Tanah'ta geçen Goşen'in Mısırcı bir kökenden geldiği yaklaşımını takdir etmiştir. Tanah'a İbraniceleşerek geçen bu Mısırcı kelimeyi keşfiyle Van der Hardt ilim dünyasında takdirle yâd edilmiştir. Naville'e göre Van der Hardt bu keşifle de yetinmemiş Mısırcıdaki *Cusa*'nın İbranice Goşen lafzının ilk hecesi olan *go*'ya tekabül ettiğini öne sürmüş ve İbranice Goşen'in de böylece Grekçe metinlerde karşımıza Γεσεμ *gesem*, γεσεν *gesen*, Καισσαν *kaisan* ve Κεσσαν *kessan* haliyle çıktığını ifade etmiştir. Bütün bunlar Naville'de Jablonskici argümanın yansımalarını doğrular mahiyettir. Naville'in verdiği malumatlarda ise bazı hatalar ortadadır. Grekçe metinlerde çıkan isim varyantlarını adeta Van der Hardt'ın marifetine bırakmasının kabul edilemez bir mazeret olduğu söylenebilir. Nitekim Van der Hardt'ın eserlerinin hiçbirinde açık bir dille bu Grekçe lafızları kullanıp savunduğu görülmemektedir. O ancak sadece dolaylı olarak Patristik alıntılarda bunlara yer vermiş ve Eusebius'un *Onomastikon*'una isnatla²⁸² karşımıza çıkan çeşitlemeleriyle varlığını bildirmiştir.²⁸³

Öte yandan Van der Hardt gerçekten de Naville'in bahsettiği gibi Goşen lafzındaki *go* hecesinin *Pha-cusa*'daki *cusa* isminden dönüştüğünü söylemektedir. Dahası, Van der Hardt buna ilaveten bir de Phacunsa biçimini delil olarak sunmaktadır.²⁸⁴ Bize göre tüm bunlar Jablonski'nin çiçeklendiği literatürün modern döneme yansımaları olan romantik değerlendirmelerden ibaret olup bilimsel bir nosyonu olmayan ve Mısır dilinin tarihi ve linguistik ses, biçim ve gramer özelliklerine hâkim olunamamasının bir sonraki dönemsel sonucudur. Ancak Naville ve ardıllarının Jablonski ve düşünsel ürünlerine yeni bir boyut kattığını söylemek gerekir. O ve benzerleri sahada yaptığı kazılarla iddialarını ampirik bir

²⁸² Eusebius Caesariensis, **Praeparationis Evangelicae**, Libri XV.; Multo Emendatiores Cum ..., ed. Fridericus Adolphus Heinichen, Leipzig: Sergiana Libraria, 1843, c.2, s. 33.

²⁸³ Aslında Eusebius da bu görüşünü Artapanus'a dayandırmaktadır. Bkz. **Patrologiae cursus completus: ... omnium ss. patrum, doctorum ...**, c. 21, ed. J. P. Migne, D'Amboise, Paris, 1857 s. 727-728. Ayrıca bkz. Hermann van der Hardt, **Joelis libelli septem et epistola una in famem illius temporis et bellum Philistaeorum ... in Judam tempore Josaphati et Jehorami ...** ed. Hermann von der Hardt, Salom. Helmstad, Schnorr, 1720, ss. 44-48.

²⁸⁴ Hermann van der Hardt, **a.g.e.**, s. 44-48.

seviyeye taşımış ve böylelikle modern bir arkeolojik Çıkış toponomisini bilimsel bir temele dayandırmak istedikleri söylenebilir.

Bu arkeolojik değerlendirmelerin ilk detaylı ve sistemli savunucuları arasında Naville vardır ve takipçileri üzerinden etkisi hala Çıkış toponomisi ile kendini hissettirmektedir. Günümüzde halen bazı popüler Tanah yorumcuları Naville, Brugsch ve Seters'in görüşlerinin etkisiyle yorumlarını temellendirmektedirler. Ancak minimalist bir indirgeyicilikle *Go* için başka önerilerde de bulunmaktadır. Örneğin kimileri Goşen'in *Go* hecesini adeta İbranice bir *pictogram* resimli bir karakter olarak görüp onu Mısır hiyeroglifinde *ka* olarak telaffuz edilen bir boğa simgesiyle kıyaslamıştır. Ne var ki bu konuda herhangi bir delil ortaya konamamıştır.²⁸⁵ Naville, klasik coğrafyacıların *Pi-soped* olarak isimlendirdiği *Pha-kusa*'nın kökeninin Gesem'den geldiğini iddia etmiştir. O, bu argümanına II. Nehtanebo tarafından diktirilen ve Soped tanrısına adanan bir mabet yazıtını delil göstermiştir. Bu yazıtta *Kus* şehri olarak anılan bir yer vardır ki bu *Kus* ülkesi olarak da geçmektedir. Jablonskici bir çizgiyle Naville *Kus* şehri yahut *Phakusa* isminde *pha*'yı Mısırcadaki belirleme eki olarak kabul eder. Ancak o *Pha-kusa*'yı lokasyon olarak yorumlarken onun *Kus* yurdunun (Goşen yahut Gesem'in) başkenti olduğunu ileri sürmüştür.²⁸⁶ Van Seters, *Kus*'un, *Kes* olarak okunmasının *Kesem* isminin kusurlu bir okuması olduğunu ifade eder ki bu okuma ona göre *Per-Soped*'le bağlantılı olarak Naville'de her yerde karşımıza çıkmaktadır.²⁸⁷ Görünüşe göre *pa* ekinin hiyeroglifte yer almayan bir *h* ilavesiyle *ph* olarak yer alması meselenin geç dönem kaynaklarından Kıptice karışmasından kaynaklanmıştır. Öte yandan Mısırcanın erken dönemlerindeki kökeninde ise bu *pa*'nın işaret zahirine denk geldiği de düşünülebilir.

Goşen'in kökeninin Mısırca olduğu iddiasına ilk büyük itiraz Amerikalı Mısırbilimci Alan Gardiner tarafından yapılmıştır. Gardiner, Naville'in okuduğu Mısırca yazıtların başlangıç hiyeroglifinin *g* değil *šs* olarak okunabileceğini söylemiştir.²⁸⁸ Üstelik *šsm* yahut *šsm.t* olarak bilinen yer Eski ve Orta Krallık döneminde Sina'da yer almakta ve bir maden ocağı olarak

---

²⁸⁵ Tremper Longman, III.; David E Garland, "Goshen", **The Expositor's Bible Commentary**, Grand Rapids: Zondervan, 2009, s. 408.

²⁸⁶ Naville, **Saft el-Henneh**, ss. 9,12,14-20.

²⁸⁷ John Van Seters, **Changing Perspectives 1: Studies in the History, Literature and Religion of Biblical Israel**, s.126.

²⁸⁸ Alan H. Gardiner, "The Supposed Egyptian Equivalent of the Name Goshen", ss. 218-23. Ayrıca bkz. Alan H. Gardiner, "The Geography of the Exodus: An Answer to Professor Naville and Others", **JEA** n.10, 1924, ss. 87-96. Bkz. Heinrich Gauthier de Gardiner ile aynı görüştedir. Ayrıca bkz. Heinrich Gauthier, **Dictionnaire des Noms Géographiques Contenus dans les Textes Hiéroglyphique**, Kahire, 1925-31. c. 5, ss. 145 vd.

işletilmektedir. Buna göre kentsel anatomi olarak Goşen'i anıştıran bir anlam değeri yoktur.²⁸⁹ Ancak Van Seters yıllar sonra Gardiner'in bu itirazına karşı bir itiraz yapmıştır. Ona göre Gardiner itirazını tek bir nedene indirgeyerek yapılmıştır ki bu da hiyeroglifin *šsm* şeklinde okunmasıdır. Van Seters'e göre *gsm* ve *šsm.t* isimlerinin arasındaki çağrışıma konu olabilecek tek ortak nokta Soped tanrısıdır. Bu da tek başına kentlerin aynı olduğu konusunda kesin bir bilgi sağlayamamaktadır. Nitekim iki mekânı birbirinden ayıran birçok özellik bulunmaktadır. Bu özellikler arasında iki toponominin Mısır kaynaklarında bin yıl kadar bir süre ayrı tutulmuş olması, farklı coğrafyalarda yer alması, ortograflerinin birbirinden tamamen farklı olması ve son olarak Gesem'de *g* yahut *k* olarak okunması gereken bir ses biriminin yer alması gerekliliğidir.²⁹⁰ Van Seters, Naville'in Aşağı Mısır'ın 20. nomos'unu Goşen olarak belirlenmesine şüpheyle bakılmasının hiçbir sağlam nedene dayanmadığını düşünmektedir. Ancak Naville'in en temel hatası olarak onun bütün delilleri Ramses dönemine doğru geriye dönük olarak okumasında bulmuştur. Nitekim Van Seters'e göre Goşen Delta bölgesinde MÖ. 18. yy'da ortaya çıkan ve başkenti de Pi-soped bir prensliktir.²⁹¹

Amerikalı Mısırbilimci Gardiner'e göre, Goşen kelimesinin etimolojisinin Mısırcı olduğunu iddia eden ilk kişi Brugsch, onu takip eden ise Naville olmuştur.²⁹²

Brugsch da Goşen bölgesi veya yerleşimine karşılık gelen hiyeroglifleri şöyle sıralamıştır: ,   . Bu karakterlerde kuş hiyerogliflerinin daha az figüratif detayda olması Van Seters'in Naville'i eleştirdiği anakronizmine uygun görülmektedir. Öte yandan mesele böyle takdir edilirse, eleştiri oklarının ilk sahibinin niye Brugsch olduğu sorusu havada kalmaktadır. Gardiner bu yüzden söz konusu karakterlerin

²⁸⁹ Gardiner, "The Supposed Egyptian Equivalent of the Name Goshen", ss. 218-23. Ayrıca bkz. Alan H. Gardiner, "The Geography of the Exodus: An Answer to Professor Naville and Others", *a.g.e.*, ss. 87-96. Bkz. Heinrich Gauthier, *Dictionnaire des Noms Géographiques Contenus dans les Textes Hiéroglyphique*, ss. 145 vd.

²⁹⁰ John Van Seters, *Changing Perspectives*, ss. 126-127.

²⁹¹ *Gesem*'in hiyeroglif yazımı için bkz. John Van Seters, *Changing Perspectives*, s. 127 vd. Tartışmalar için bkz. Naville, "Geography", ss. 28-29; Montet, "Geographie", ss. 207-208. Van Seters, Gardiner'ın *JEA* 10, s.

94'teki karşı cevabını yetersiz bulmuştur. Van Seters, *Gesem* yani Goşen için   hiyeroglifini önermektedir.

Shesmet için öne sürdüğü hiyeroglif ise farklıdır: . Akt. Van Seters, *a.g.e.*, s. 127.

²⁹² *Dictionnaire Géographique*, s. 427; aynı zamanda bkz. s. 876, s. 1348 akt. Alan Gardiner, "The Supposed Egyptian Equivalent of the name of Goshen", s. 218.

QOSEM şeklinde okunduğunu bize aktarmaktadır çünkü burada *q* ya da *g* yazımı ona göre zamansal olarak uyum göstermektedir. Bu da aslında Greko-Romen yazarların Aşağı Mısır'ın

20. nomos'u olan *Soped*le ilişkilendirmesiyle açıklık kazanmaktadır.²⁹³ Kitchen ise bazı Mısırca metinlerde karşılaşılan *Gsm.t* isminin Yetmişler Çevirisi üzerinden Tanah'ın Goşen ile tanımlanmasına karşı çıkmıştır. O bu itirazını Gardiner'in etkisinde geliştirmiş ve kelimenin Mısırcasının *šsm.t* şeklinde okunması gerektiğini ileri sürmüştür. Buna göre hiyeroglifin Goşenle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.²⁹⁴

Fransız Mısırbilimci, arkeolog Pierre Montet de *Gsm.t* adının *Soped* yerleşimi olduğu teorisini benimsemiş ve onu Goşen'le bir tutmuştur.²⁹⁵ Montet, *Soped* yerleşimini gösteren hiyeroglifik içeriğinin temsil ettiği cinsel uzuv işaretinden olsa gerek nice Mısırbilimci tarafından okunmasındaki mahcubiyetine değinmiştir.²⁹⁶ Kanaatimizce bir otosansür sorunu olarak da ihtilaflara zemin hazırlamış olabilen bu durum, literatürün bilim etiği konusunu teşkil etmesi bakımından başka bir detaylı incelemeyi gerektirmektedir. Burada söz konusu soruna değinmeyi yeterli buluyoruz.

Montet, Naville'in Ptolemaios dönemi Arabia nomosu'nu *Soped* üzerinden tanımlamasını eleştirmiştir. Öte yandan Montet'e göre Naville kolaycılığının bedelini ödeyerek ilmi taarruz altında kalmış ve bu nedenle Goşen'in Mısırca mücadelesini kazanmamış olabilir. Fakat Gardiner karşısında yenilmediği de açıktır; zira teorik olarak aynı olmamakla birlikte Montet de Naville etkisinde kalmış ve o da bir *šsm.t* yurdunun/ülkesinin var olduğunu kabul etmiştir. O, *šsm*'in *Soped* kült tanrısına adandığı fikrini benimsemiş ve buna dayanak olarak da Mısırca metinlerdeki söz konusu Tanrı'nın *šsm* adında bir minerali bahşettiğine ilişkin mitolojik bir anlatıya işaret etmiştir. Ayrıca o, bu fikre katılan yaygın bir akademik çevrenin de olduğundan bahsetmektedir.²⁹⁷ Bu teoriye göre Mısır'da bir ülkenin *nom d'un pays* payetaht

²⁹³ Gardiner, *a.g.e.* ss. 218-219

²⁹⁴ K.A. Kitchen, "Goshen" *The New Bible dictionary*, (Ed.) J.D. Douglas; F.F. Bruce [et al.]. Michigan, WM. B. Eerdmans Publishing Co., 1962, s. 483.

²⁹⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Jozef Vergote, *Joseph en Egypte: Genèse Chat.37-50, a la Lumière des Études Egyptologiques Récentes*, Louvain: Publications Universitaires, 1959, ss.179-186.

²⁹⁶ Pierre Montet., *Géographie de l'Egypte Ancienne. Première partie: "TO-MEHOU", La Basse Egypte*: Paris: Imprimerie Nationale; Librairie C. Klincksieck, 1957, 1. böl, s. 207.

²⁹⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Naville, *Goshen and the shrine of Saft el Henneh*, ss.3-6; Brugsch, "Die Götter des Nomos Arabia", *ZAS* c. XIX, 1881, s. 15-18. *šsm.t* hakkında daha fazla bilgi için bkz. Percy E Newberry, "ssm. t" *Studies presented to F. LI. Griffith*, Oxford: Egypt Exploration Society, 1932, s. 316-323.

ismi karakteristik olan bir ürünün adıyla aynı olur. Bu o ismin Mısır yazı sistemine göre *desinans* sonu ve *determinatif* belirleyicisi olarak karşımıza çıkabilir. Bir ülke ve şehrin ismini ticaret yoluyla ithal edilen bir üründen alması da ihtimal dışı değildir. Bu nedenlerden dolayı Montet, Mısırcı yazıtın *šsm* olarak okumasının son derece makul olacağını düşünmektedir. Ona göre bu yerin *šsm.t* mahsülünün²⁹⁸ işleme tabi tutulduğu Soped başkentindeki üretim tesisi olması ya da söz konusu *šsm* mahsülünün sevkiyat merkezi olarak tasavvur edilmesi son derece rasyonel bir etimolojik açıklamadır. Öte yandan Montet, bunlara ilişkin hiçbir delil bulamamaktadır. Çünkü hiyeroglif karakterlere dair *Soped* ismini ve onun nahiyelerini açıklayıcı metinlerinden hiçbiri böyle bir minerale gönderme yapmamaktadır. Montet, ekonomik hayatı düzenlemede böylesi kritik bir rol oynayan ürün hakkında kesinlikle Mısır kâtiplerinin bilgi vermesi gerektiğini söylemektedir. Böyleyken Brugsch'un argümanlarının değerini koruduğunu kabullenerek Soped bölgesi yerleşimine *gsm* demeyi yerinde görür.²⁹⁹

Bir de bu yerleşim bölgesinden çok da uzakta olmayan ve Mısır'ı doğudan gelen yabancı istilalarından korumak amacıyla yapılmış bir surun varlığı söz konusudur. Montet sözlerinin devamında bu devasa yapıya benzer bir başka surun da varlığından bahseder. Firavunsal bir yapı olan bu sur *šsm*'de yer alan *šsm* surudur. Bir başka deyişle bu yapı Gesem'de yer alan Gesem'in bakırdan yapılan bir surudur. Öte yandan *šsm* okumasını öne sürenlerin bu okumayı "bakırdan bir sur" olarak değil de sırf "bakır" şeklinde bir çeviriyle yapmalarını yadırgamamaktadır. Aksine bu kaydı ciddiye alarak söz konusu iddia sahiplerinin ibareyi *šsm duvarı* şeklinde yapmış olmalarını önemsemektedir.³⁰⁰

Bu sonuçtan hareketle Mısır tarihi ve Çıkış kıssası arasında bir karakter analizi ve karşılaştırılması yapıldığı anlaşılmaktadır. Buradaki Mısır surları ile İsrailoğullarına karşı çekilen bir set fikrinin nasıl telif edilebileceği üzerinde durulmaktadır. Burada kilit nokta Montet'e göre *gsm* hiyeroglifinin gerçekten Tanah'taki Goşen'in Mısırcı orijinal mukabili olup olmadığını soruşturmadır. Ona göre kendiliğinden açık bir şekilde *Gsm* tam olarak Yetmişler Çevirisindeki Γεσεμ *Gesem*'i yansıtmaktadır. Bu durum Tanah'taki bilgilerin Goşen toprağının

²⁹⁸ Doğrusu *šsm.t*'in ürün olması konusundaki belirsizlikler çağın bir bilmecesidir. Onun basitçe bir "ot" olduğu da öne sürülmüştür. Bundan dolayı *P-khai n-gesem* Ot Ülkesi şeklinde de tercüme de edilmiştir. Bkz. James Bruce, **Travels to Discover the Source of the Nile**, Boston: Elibrin Classics, 2005. s. 130

²⁹⁹ Montet, *Géographie de l'Égypte Ancienne*, s. 208.

³⁰⁰ 3 Kemi VI, 28, akt. Montet *a.g.y.*

Kenan ülkesinden gelen göçmenlerle iskân edildiği Mısır girişinde bir yer olarak anlaşılmasını desteklemektedir.³⁰¹

Bu verileri dikkate aldığımızda Goşen'in sınırlarının Seft'ul Henna'nin bayındır toprakları boyunca Soped'in kuzeyine, Yukarı, Aşağı Herubin'e ve Doğu Dressoir'e kadar çekilmesi gerekmektedir. Bu bilgiyi doğrulayan başka bir dayanak da su tedarigi için Mısır'a gelen göçmenlerin İsmailiye mıntikasında buunan Tjeku'ya sıklıkla uğramış olmaları ve zorla durdurulana değin Vadi Tumilat'a kadar seyir halinde olmalarıdır. Bölgede yer alan prens duvarının önü de Goşen duvarı /suru olarak bilindiği söylenmektedir. Belki de bunun sebebi söz konusu ismin Kenanlıların diline sızmasıyla ona Mısırlılara nazaran daha geniş bir anlam yüklemeleridir. Soped yerleşim ismini Tanrı Soped'den alıyor olmalıdır. Ne var ki, Edfu metinleri Soped tanrısını yalnızca Şu tanrısının bir simgesi olarak sunmaktadır. Bu anlamda ilgili metinlerde “Şu (Tanrısı), Soped kılığıyla Montu'yu kırıp geçiren bir tanrı” vasfıyla sunulmuştur. Ancak Montet'e bakılırsa, Çıkış kıssasındaki kurtarıcı ve müşfik tanrı fikri Edfu metinlerindeki gazapkâr tanrı tasavvuruyla telif etmek bakımından oldukça sorunludur.³⁰²

2.2. Ramses

רַמְסֵס *Ra'mses* פִּתּוֹם *Pithom* ile Tanah'ın Çıkış Kitabında bir arada anılan Çıkış yolculuğunun iki kentidir. Bu iki yer İsrailoğullarının inşa etmeye mecbur bırakıldığı kentler olarak zikredilir. İki kentin bir diğer ortak özelliği ise ikisinin de depo kentleri olarak sunulmasıdır.³⁰³ İsrailoğullarının Çıkış hadisesi için harekete geçtikleri ilk nokta Ramses kentidir (Çıkış, 12:37; Sayılar, 33:3).³⁰⁴

³⁰¹ Bkz. Tekvin, 4: 46, 28-9; 47:9; Yudit, 1:7.

³⁰² Montet, *a.g.y.*

³⁰³ Çıkış, 1:11: “Öylece Mısırlılar İsraililer'in başına onları ağır işlere koşacak angaryacılar atadılar. İsraililer Firavun için Pitom ve Ramses adında ambarlı kentler yaptılar.”

³⁰⁴ Çıkış, 12:37: “İsraililer kadın ve çocukların dışında altı yüz bin kadar erkekle yaya olarak Ramses'ten Sukkot'a doğru yola çıktılar”; Sayılar, 33:3: “İsraililer Fısıh kurbanının ertesi günü –birinci ayın on beşinci günü– Mısırlılar'ın gözü önünde zafer havası içinde Ramses'ten yola çıktılar”.

Ramses Tanah'ta beş yerde geçmektedir ve karşımıza *ꜣꜣꜣꜣ* (Ra'smes) şeklinde aynı *segollü* olarak iki yerde³⁰⁵ ve aynı patahlı olarak bir yerde çıkmaktadır.³⁰⁶ Yetmişler Çevirisi'nde *Ραμεσση* *Ramesse* şeklinde yazılmıştır.

Goşen'den sonra Ramses kentinin kimliği de Çıkış hadisesinin gerçekliğini savunan yazarlarla mitolojik olduğunu iddia edenler arasında son derece yoğun tartışmalara konu olmuştur. Bunun sebepleri arasında kelimenin etimolojisi, ortografisi ve tarihi ile ilgili sorunlarla tarihî toponomik çeşitlilikleri yani tarih içinde aldığı yer isimleri de önemli rol oynamıştır. Tanah'taki Çıkış hadisesinin tarihsel gerçekliğini savunan uzmanlar geleneksel bir yorum olarak Ramses kentinin ismini onu Hyksoslara inşa ettiren II. Ramses'ten aldığını kabul etmektedirler. Bu yaklaşıma karşı çıkan Donald Redford gibi bir takım tarihçiler demitolojizasyon tekniğiyle hareket ederek Tanah'taki Ramses kentinin mitolojik bir kurgudan ibaret olduğunu ve geç dönemle editöryal bir müdahale ile metne sokulduğunu düşünmektedirler.³⁰⁷ Mısırcı kayıtlardan; kentin, Ramses kraliyetinin ikametgâh değişimi sonunda ortaya çıktığı kabul edilen 19. ve 20. yüzyıllarına tekabül eden Zoan, San, Tanis, Memfis, Avaris mntıkalarına konumlandırılmış olduğu söylenmektedir.³⁰⁸

Hoffmeier; Redford gibi bir takım seküler Mısırbilimcilerin eleştirilerini kasvet verici bulmuştur. Ona göre ilk defa Lemhe'nin şüpheciliğiyle sarsılan Redford'un görüşleri Lemhe'nin yetkinsizliğinden dolayı maksadına nail olamamıştır. Fakat Hans Wolfgang Helck'in corpus-linguistik temelli Redford'a yönelik itirazları gerekli yankıyı uyandırmıştır. Bu nedenle Redford Helck'in çalışması üzerine karşı reddiye kaleme almıştır. Diğer taraftan Hoffmeier, şüpheci Lemhe'nin günün sonunda Redford ile benzer bir kanaate ulaşmasından dolayı onu eleştirmektedir. Gerek Redford gerekse Lemhe'ye göre Ramses kenti Mısır

---

³⁰⁵ Tekvin, 47:11; Çıkış, 12:37; Sayılar, 33:3-5.

³⁰⁶ Çıkış, 1:11.

³⁰⁷ Daha fazla bilgi için bkz. G. I. Davies, **The Way of the Wilderness - A Geographical Study of the Wilderness Itineraries in the Old Testament**, Society for Old Testament Study Monograph Series; Cambridge: Cambridge University Press, 1979, s. 79. Modern dönemde yapılan tartışmalarda tarihsel gerçekliği reddedenlere alternatif olarak Çıkış duraklarını metafor olarak yorumlayanlardan biri Oblath'tır. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. M. D. Oblath, "O Pharaohs and Kings - Whence the Exodus?", **JSOT**, no: 87, 2000, ss. 39-40. Daha farklı konumsal teoriler için bkz. M. D. Oblath, **The Exodus Itinerary Sites: Their Locations from the Perspective of the Biblical Sources**, New York: Lang, 2004, s. 111. Ayrıca bkz. James Karl Hoffmeier, **Ancient Israel in Sinai: The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition**, Oxford-New York: Oxford University Press, 2011, s. 54. Ayrıca bkz. James K Hoffmeier, **Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition**, New York: Oxford University Press, 1999, s. 119.

³⁰⁸ Oblath, *a.g.y.*

Deltası'nın başkenti olan Pi-Ramses değildir. Bu Pi-Ramses onlara göre Tanis kentine verilen bir geç dönem ismidir. Tabii Hoffmeier bu görüşü şiddetle tenkit etmiştir. Bu eleştirisinin ilki konuyla ilgili, literatüre dayalı hiçbir destekleyici bulgunun olmamasıdır. Diğerisi ise bu varsayımın Yetmişler Çevirisi'nde Ramses kentinin mukabilinin Grekçe olarak Zoan'la karşılanması gereğidir. Çıkış güzergâhının başlangıcını literal bir sırayla Ramses'le başlatan Hoffmeier, hadisenin başlangıç tarihinin de MÖ. 1270 ve 1100 tarihleri arasında olduğunu ifade ederek bir yönüyle Orta Mısırcanın İbraniceleşmesi bağlamında toponomilerin Tanah'taki varlığını kabullenmiş olmaktadır.³⁰⁹

2.2.1. Ramses'in Linguistik Tartışmaları

Ramses yer-ismiyle ilgili tartışmalar modern dönemde dinmek bir yana giderek artan bir ivme göstermiş özellikle de modern Mısırbilim literatüründe hararetini sürdürmüştür. Tanah'ta yer alan Ramses kentinin Mısır dilindeki tarihsel gerçekliğini savunanlarla onun mitolojik bir fabrikasyon ürünü olduğunu düşünenlerin savları bu tartışmaların düğüm noktasını oluşturmaktadır. Ancak Ramses isminin filolojik arka planıyla ilgili yaşanan ihtilaflar tartışmanın asıl eksenini oluşturmaktadır. Bu görüşleri basitçe şöyle özetleyebiliriz:

1) Tanah'ta Ramses kelimesinin onomastik değil toponomik bir kullanım olduğu.

2) Ramses isminin Mısırcasında öncellendiği *pr* ekinin İbranice Masoratik metinde kullanılmaması; bir başka deyişle metinde Pr-Ramses olarak değil, Ramses (kenti) şeklinde geçmesi.

3) Etimolojik kökenleri Mısırcada *msi* fiil gövdesinden geldiği kabul edilen İbranice Musa ve Ramses kelimelerinin İbraniceye dönüşümlerinde Mısırcadaki *msi*'nin İbranice Musa'ya מֹשֶׁ *moşe* döndüğünde, içindeki *ψ* ş sesiyle zamansal uyumluluk sağladığı halde aynı kökten türeyen מֶרְסֵס *Ra'mses* kelimesindeki Mısırcada *s*'nin *sibilant* İbranice *o sameh* harfi ile karşılanması. Bu ortografik nedenden dolayı Musa ismini milattan önce ikinci milenyumda bir zamana nispet eden uzmanlar Ramses isminin birinci milenyum ortalarından geriye götürülmesinin anakronizm olduğunu düşünmektedirler. Onlara göre Tanah'ın Ramses toponomisi bu tarih lehine son derece geç bir filolojik kanıttır.

---

³⁰⁹ James Karl Hoffmeier, *a.g.e.*, s. 119.

4) Literatürde sadece ucundan değinilen bir diğer ihtilaf noktası da Tanah'taki Ramses kentinin tarihsel olarak kentin terk edilmesi ve bunun sonucunda kentin ortadan kaybolması ve unutulmasının yol açtığı filolojik tartışmadır. Bu konuda son dönemlerin araştırmacılarından Schipper'in demitolojizasyon yönelimli kritik bir değerlendirmesi olmuştur. O, unutmaya gibi bir fenomenin olmadığına altını çizmiş ve hâlihazırda Tanah'ın bahsettiği Ramses kentinin Ramses hanedanlığı sonrasında bilinmediği gibi, onun Helenistik dönemde Ramses ve eküri-kenti Pithom'la ancak milattan önce birinci milenyumda karşımıza çıktığını ifade etmiştir.³¹⁰

2.2.1.1. Ramses ve Musa'nın Ortak Etimolojik Kökenleri

Mısırcada etken çatı ortacı olan *msi*'nin (yapan, eden, doğuran) içinde yer alan *sibilant* ıslıksı -s- sesinin İbraniceye geçişinde farklı bir sesle karşılanması tartışma konusu olmuştur. Buna göre Musa kelimesinin İbranicesi, Mısırcadaki ıslıksı sesi verebilmek için İbranicede *šin* sesiyle (Moşe olarak) yazılmış; öte yandan Ramses'teki Mısırca -s- sesi, İbranicede *sameh* ile (Ra'amses olarak) karşılanmıştır. Bu da temel bir fonolojik çelişki oluşturmaktadır çünkü iki kelime de aynı *msi* kökünden gelmektedir. Schipper, Redford ve diğer bir takım kritik araştırmacılar bu durumun diyakronik bir incelemeyle anlaşılması gerektiği kanaatindedirler. Onlara göre Musa ismi Tanah'taki İbranice formunda (Moşe) MÖ. 2. milenyumda ait bir erken ortografik uyarılama ve ödünçlemeyken; Ramses (yer) ismi Tanah'taki biçimi olan *sameh* karşılığıyla MÖ. 1. milenyumun ortalarına aittir. Bu problemi ilk ortaya koyan Mısırbilimci W. Max Müller'dir. O, Gesenius'un *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch* üzerine kaleme aldığı ilgili maddesinde bu mesele üzerinde durmuştur.³¹¹

Bu durum Musa lafzından çıkıp onun tarihsel kimliğinin sorgulanmasına da yol açmıştır. Eleştiri geleneğinde tarihsel-kritik yöntemi temel alanlar arasında Meyer ve Hölscher, Musa'nın Yahudi din geleneği anlatısında oynadığı rolü bütünüyle yadsımakta, Albright ve Buber buna zıt olarak Musa'nın Yahudi dini gelenek anlatısında merkezi bir kimliği olduğunu belirtmektedir. Bu iki taban tabana zıt olan görüşün ortasında Auerbach ve Noth yer almaktadır. Onlara göre Musa'nın kimliğini oluşturan şey mitik anlatımların birikimi sonucunda oluşan bir üst yapıdan ibarettir. Nigosian bu son yaklaşım sayesinde tarihsel verilerin birkaç eksenle toplanmasıyla bir takım sorulara yanıt verdiğini düşünmektedir. Bunlar İsrailoğullarının

³¹⁰ Bernd Ulrich Schipper, "Raamses, Pithom, and the Exodus: A Critical Evaluation of Ex 1:11", c. 65: n. 2, **Vetus Testamentum**, 2015, s. 269.

³¹¹ Friedrich Heinrich Wilhelm Gesenius, **Wilhelm Gesenius' Hebräisches und Aramäisches handwörterbuch über das Alte Testament**, Berlin: Springer Verlag, 1962 s. 466.

Mısır'a giriş ve Çıkış olayının tarihi ve mahiyeti, Musa'nın doğumu ve yetişmesi, Musa'nın Midyanlılarla kurduğu ilişki ve vahiy deneyiminin içeriği, Mısır'a gönderilen afetler, Çıkış yolculuğunun koşulları ve çöl güzergâhı gibi unsurlardan oluşmaktadır. Öte yandan bu hususlardan hiçbirisi Musa isminin etimolojisi ve Ramses kelimesiyle olan irtibatını dikkate almamaktadır.³¹²

Musa isminin Mısırca kökü olarak yukarıda belirtilen *msi*'nin literatürdeki Mısırca tartışmaları da meseleye başka bir boyut katmıştır. İbranicedeki Ramses ve Musa'yı Mısırca bir kök olan *msi* ile açıklayanların başında Alman geleneğindeki Eski Ahitçi bazı araştırmacılar olduğunu bilinmektedir. Örneğin *Msi*'nin Mısırca kök fiil haliyle anlamı Osing'e göre "doğurmak"tır. Buna göre *msi* İbranice'ye taşındığı haliyle bir etken çatı ortaç haliyle ödünçlenmiştir. Anlamı ise "Onu Ra doğurdu/Onu doğuran Ra'dır."³¹³ Mısırcada kelimenin birleşik isimlerde kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Thutmose veya Hormose bu türdendir. Thutmose, *DHwty-msi(w)* olarak okunabilir. Bunun da anlamı "Thoth doğdu" dur. Hormose ise *Hr-msi(w)* olarak okunmalıdır. Bunun anlamı ise "Horus doğurdu" şeklinde değerlendirilmektedir.³¹⁴ Bu yaklaşıma göre Mısırca kaynaklardan hareketle, Musa'nın bu isimlerin bir kısaltması olduğu anlaşılmaktadır. Bu geçişin fonolojik bir orantısal açıklaması ise Mısırca ses'in İbraniceye intikalinde *šin* harfi ve sesi ile geçerken Ramses kelimesinde *samehe* dönüşmüş olduğudur. James Hoch *Moşe*'nin arkaplanında yer alan bu ses geçiş olayının Almancada *Lautgesetze*³¹⁵ olarak literatürde yer aldığını ifade etmiştir.³¹⁶ Herbert Marks ise kelimenin kaynak eleştirisi üzerinden *paranomisia* tekniğiyle retorik bir analizini yapmıştır. Başka bir ifadeyle Musa'nın İbranice ismindeki משה *moşe*'nin משה *maşa* "sudan çekmek" anlamına geldiğine işaret edilmiştir. Buna göre Musa'nın ismindeki bilinçli ve sofistike bir tercih kıssanın anlatımına uygun olarak halkını esaretten çekip çıkartan bir kurtarıcı fikrini vermekte ve bu nedenle Musa ismi kahraman karakterini yansıtmak için seçilmiş bir ikondur. Ancak durum böyle olsa da Marks'a göre bu anlatı Yahudi geleneğindeki popüler zihinsel algılamının Çıkış hadisesinden yüzyıllar sonra şekillendirdiği bir geleneği yansıtmaktadır. Öte

³¹² S.A. Nigosian, "Moses as They Saw Him", *Vetus Testamentum*, c. 43, fasikül: 3, 1993, ss. 339-340.

³¹³ Jürgen Osing, *Die Nominalbildung des Ägyptischen: Anmerkungen und Indices*, Mainz, Rhein von Zabern, 1976 s. 371, 479. akt. Schipper, *a.g.e.* s. 273.

³¹⁴ Manfred Görg, "Mose—Name und Namensträger", E. Otto (ed.), *Mose: Ägypten und das Alte Testament (SBS 189)*; Stuttgart, 2000, s. 19. 20; akt. Schipper, *a.g.e.*, s. 273.

³¹⁵ Almancada "Ses Kuralı".

³¹⁶ Schipper, *a.g.e.*, s. 495.

yandan kelimenin etimolojik olarak Mısırca bir kökü olduğunu da reddetmez. Bu görüş sahipleri Moşe isminin Thutmose’de yer alan teforik bir unsurun izi olduğunu düşünmektedir.³¹⁷

2.2.1.2. Ramses’in Önündeki Mısırca *Pr* Eki

Ramses isminin önündeki *pr*’in varlığı da başka bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu ek Mısırcadaki etimolojisiyle Ramses kentinin anlaşılması için başat bir önem oluşturmaktadır. *Pr* maddesinde karşımıza Mısır dilinde “ev, mesken, mabed, saray” anlamları çıkmaktadır.³¹⁸ Takács, bu anlam dizilerinden *pr*’in Proto Kıptice’de *PVr olması gerektiğini düşünerek aşağıda yer alan tarihsel bir rekonstrüksiyonu uygulamıştır:

“1. *-pôr ve (S)³¹⁹ 3enepôr ~ 3enepôôr (B) ~ 3enep^hôr, (F) 3elepôl (m., f.) “çatı”; Almanca’da Dach= çatı, tepe <*d3d3 pr. Lit. “Evin başı”.

2. *per-/*pr-, (S) periperoi (A2) prep^epro: “kraliyet sarayı” = “Königstpalast”; Mısırca *prj.t pr ‘ & *pr p3 pr- “Firavun’un sarayları”.³²⁰

Bu formülü özetlemek gerekirse Takács, Kıpticenin muhtemel bir kökü olarak *pr*’i *PVr köküne indirgemıştır. Bundan sonra da iki açıdan süreci incelemiştir. Birinci maddede gördüğümüz şekliyle (S) yani Saiti lehçesi olan güney diyalektinde ve (B) Buhayri Kıpticesinde *pr*’in pôr biçiminin 3enepôr ~ 3enepôôr kelime örneklerinde yer aldığını göstermiş; (F) Feyyum lehçesinde p^hôr şeklini aldığını göstermiştir. İkinci maddede ise *pr*’in *per* dönüşümünü ortaya koymuş ve yine güney (S) yani Saiti lehçesinde *periperoi*, Asyetik lehçede *prep^epro* ile bu dönüşümün başka bir çeşidini göstermiştir. Teknik olarak özetlemek gerekirse, Takács, *pr*’in etimolojik kökenini Mısırcadan rekonstrüktif olarak *prj.t pr ‘ ve *pr p3 pr’den gelecek şekilde

³¹⁷ Herbert Marks, “Biblical Naming and Poetic Etymology”, **Journal of Biblical Literature**, c. 114, no.1, 1995, s. 30. İbranicedeki Musa isminin detaylı bir retorik ve edebi analizi, paranomisik bir tahlili için bkz. **a.g.y.**, ss. 32,33,34.

³¹⁸ Gábor Takács, **Etymological Dictionary of Egyptian 3, M-**, Leiden : Brill, 2007.

³¹⁹ Saiti lehçesi.

³²⁰ Takács, **Etymological Dictionary of Egyptian 3, M-**, s. 457

açıklamaktadır. Bu dizginin anlamı şudur: Pr'in geldiği zeminin *pri olduğu varsayılmalıdır. Öte yandan öne sürülen bu teorilerin tartışmalı olduğu ihtiyatıyla en muhtemel teorinin yukarıdaki *prj'nin kökü olduğu dile getirilmiştir. Takács, bu tezini desteklemek üzere aynı maddede kelimenin Afrika dillerindeki paralellerine gönderme yapar.³²¹ Ancak bütün bu yargılar kesinliğe bir kapı aralamamıştır.

Pr ekiyle ilgili yapılan tahlillerin bir diğeri ise semantik yönelimli olup Karşılaştırmalı Dilbilim eksenlidir. Lteratürde pr'in Yakın Doğu dillerindeki “ev” terimiyle ilişkilendirmesinin uzun bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Fakat nedeni anlaşılmasa da Takács bunu ikna edici bulmamıştır. Ona göre bu noktada tek mümkün açıklama kelimenin *wanderwort* gezgin-bir kelime olduğudur. Bu haliyle ödünçlemenin sorunlu bir durum olduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşımda kesin surette pr'in Semitik olamayacağı çözümlenmiş ve böylece zımnen Tanah'taki Ramses'in muhtemel pr biçimlerinin atasının Mısırca olduğu vurgulanmıştır. Bu iddia aslında sadece Pr/Pi-Ramses'in değil, Çıkış güzergâhı toponomisinde yer alan Pithom ve Pi-Hahiot yer isimlerinin de orijinal kaynaklarının Mısırca olduğuna ışık tutmaktadır. Aynı şekilde, ileride görüleceği üzere, bu tavır Mısırcadaki Firavun kelimesinin hiyeroglifindeki ev sembolünün Semitik değil Mısır menşeli olduğuna işaret etmektedir, çünkü bütün bu isimler başlarına bir pr almaya elverişlidir. *wanderwort* “gezgin kelime” kavramı dikkat çekici olmakla Mısırca etimolojiyle detaylı bir çalışmanın yapmanın da mutlak bir sonuç sağlayamadığı görülmektedir.³²²

Pr'nin hece sıralaması problemlerin bir diğeridir. Georg Steindorff ve Wilhelm Spielberg gibi uzmanlar pr'in iki unsurdan müteşekkil olduğunu düşünmüş ve ilk hecesinde uzun bir ê sesinin olduğunu öne sürmüşlerdir. Fakat bu ötümleme pêr* şeklinde değil de Kıpticede ΠΗΙ (pey) şeklinde düşünülmüştür. Burada p sesinin belirleme eki ve ey'in de ev manasına geldiği vurgulanmıştır. Redford ise bunun doğru olmadığını ifade ederek bu yaklaşıma ilk itirazın 1913'te Lacau tarafından çok sert bir tenkitle yapıldığını kaydeder. Zaten Spielberg de sonradan bu savından vazgeçmiş ve Steindorff'un takipçisi Sethe *pey ve *par tercihleri arasında adeta mekik dokumuştur. Belki de sadece Fecht, Kıpti dili açısından iki durumun da tanıtlandığını ileri sürmüştür. Durum böyleyken pr'deki r sesinin okunması konusundaki tartışmalar 20. yy'da birçok farklı inişli çıkışla tartışmaya konu olmuştur. Redford bu görüşleri gözden

³²¹ Takács, *Etymological Dictionary of Egyptian* 3, M-. ., s 457.

³²² Eski Anadolu dilleri ve başka önerilerle ilgili daha fazla değerlendirme için bkz. Takács, *a.g.e.*, s. 457-458.

geçirmiş ve *pr*'deki *r* sesinin nasıl seslendirildiğiyle ilgili, Mısır dilinin seyri içindeki gelişimi kapsamında bir değerlendirme yapmıştır. Konuyla ilgili olarak onun bu görüşünü şöyle özetlemek mümkündür: Mısırcanın Eski Krallık Dönemi'nde güçlü ve sert bir ses olan *r* Demotik Dönem'de ses yumuşamasına uğramıştır. Bu nedenle *pr*'deki *r*'nin sesletimi belirleme eki olan *pi* ile sesteş olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla iki kelime modern araştırmacılar tarafından aynı şekilde muamele görmesinden dolayı literatürde bir karmaşaya yol açmıştır.³²³ Bir diğer deyişle Orta Dönem Mısırcasıyla başlayan *r* sesletiminin yumuşama süreci Geç Dönem Mısırcasıyla beraber artık tamamlanmış ve böylece *pr* adeta bağıl bir form haline gelmiş ve *r* sesi glottal³²⁴ bir hal alarak *şıva* ya da bir nevi Arapça'daki hemzeye dönüşmüştür. İlginçtir ki “ev” anlamına gelen *pr*'in zamanla unutulmaya yüz tutmasıyla yer isimlerinde geniş ölçüde yer alması arasında bir doğru orantı gözlemlenmektedir. Bu nedenle Redford spesifik olarak Geç Dönem Mısırcasında belirleme eki olan *-pi-* ile *ev-pr-* sembolünün birbirine karıştırılabildiğini düşünmektedir. Bu durum Akadca, Grekçe ve Kiptice transkripsiyonlar da *pr*'in *pi*'den ayrıştırılamayacak şekilde yer almasıyla da doğrulanmaktadır.³²⁵

Mısırca kaynaklarda Ramses'teki *pr* unsurunun yer yer atlandığı veya düşürüldüğü görüşü de söz konusu olmuştur.³²⁶ Örneğin Couroyer aynı şekilde Tanah içinde de *Pr*'nin atlanmış veya düşürülmüş olması varsayımından yola çıkarak Tanah ve Mısırca kaynaklar arasında bir uyum olduğunu düşünmüştür. Ancak bu uyum Redford tarafından yanıltıcı olarak görülmüştür. Çünkü ona göre *pr*'nin Ramses toponomilerinde yer almaması son derece az sayıda olduğu için bu durum istisna kabilinden sayılmıştır. Aslında o, bu türden istisnai toponomilerin varlığını da bir nedene bağlamıştır. Bu neden uyarınca *pr* içermeyen bütün toponomilerde bir *pA dmi n* ('in bu kasabası) ifadesi Mısırca olarak bir nevi *pr*'in telafisi olarak

---

³²³ Bu savla ilgili güçlü bir destek Kipticeden alınan türev örneklerle desteklemiştir. Örneğin $\pi\omega\rho$ (Mısırcada DADA n *pr*) kelimesindeki $\pi\omega\rho$ “çatı” (*por*), İbranicede $\pi\omega\rho$ (*par* 'o) (Mısırcası *pr-aA*) şeklinde karşılandığı gibi, ihtimal olarak İbranicede pervayim ve perwar biçimlerine de işaret eder. Burada Mısırcanın antik çağlarında açıkça görülen ses, “firavun” kelimesinin etimolojisinde yer almakta ve bir başka dile bu şekilde yabancı bir kelime olarak transfer olmaktadır. Donald B. Redford, “The Pronunciation of Pr in Late Toponyms”, **Journal of Near Eastern Studies**, c. 22, no. 2, 1963 ss. 119-122.

³²⁴ Karşılaştırma için Arapçadaki hemze sesi düşünülebilir.

³²⁵ Donald B. Redford, “The Pronunciation of Pr in Late Toponyms”, s. 119-122.

³²⁶ Donald B. Redford, “Exodus I:11”, **VT**, 13 (1963): 403-8 s. 409. n. 5. Couroyer'in görüşü için bkz. Redford, “Exodus I:11”, s. 409.

kullanılmıştır.³²⁷ *Pr*'nin Mısırca kaynaklarda istisna olarak geçmediği konusunda da görüşler öne sürülmüştür. Helck doğrudan Redford'u hedef alarak Pi-Ramses'in Tanah'ta *pr* ya da *pi* ekinin düşüşüyle karşımıza çıkması üstünde durmuştur. Bu durum ona göre marjinal bir hadiseden ibaret değildir, nitekim yer isimlerinde bir kral adı geçtiğinde sıklıkla *pr* ekinin düştüğüne ilişkin çok sayıda örnek vardır. Helck, Fairman ve ekibinin keşfettiği erken bir toponomi olarak *pr Ra- ms-sw mry Imn pA dmi* transliterasyonunu buna delil göstermektedir. Böylece aynı zamanda Nubia kentinden getirilen bu örnek sayesinde firavun mülkiyetine ait pek çok sayıda yerleşimin firavunun isminin başına Mısırca *-pr-* alacak şekilde üretilmesi de salık edilmiştir.³²⁸

Bir başka alternatif yaklaşım ise Mallon tarafından öne sürülmüştür. Mallon'a göre *pr* günlük konuşma dilinde meçhul fakat yazıda ilave edilen bir ektir.³²⁹ Buna karşın Redford günlük konuşma dilinde “falan şehrin” ifadesinin düştüğüne dair inandırıcı bir sebep bulunmadığını düşünmektedir. Üstelik II. Ramses'in Hititçe metinlerinden birinde aksini gösteren bir somut delille *pr*'in nasıl muhafaza edildiği gösterilmektedir. Buna göre, söz konusu toponomi Hititçede *al usa Ri-a-ma-se-sa ma-a-i d. A-ma-na* şeklinde yapılan transliterasyon gereğince tam olarak *pr Ra-ms-sw* yazımını karşılamakta ve böylece Mısırca *pr*, Hititli kâtipler tarafından Hititçeye *alu* olarak çevrilmektedir. Redford bu suretle Mısırca yazı dilinde bir *-pr-* formüllü toponominin ispatlandığını öne sürmektedir. Bunların bir örneğini Anastasi Papirüsü'nde göstermektedir: *wsr mAat Ra stp n Ra pA dmi*. Buna göre *pr* ekinin konuşma dilinde düştüğünü değil düşmediğini doğrulayan bir delil söylemek mümkündür.³³⁰

Ancak, Helck Redford'un bu değerlendirmesini anlaşılır bulmamaktadır. Zira onun *pr Ra-ms-sw mry Imn pA dmi*'yi hesaba katmadığını düşünmektedir. Çünkü bu örnekte *pA dmi* net bir şekilde *pr Ra-ms-sw*'nun arkasından geldiği halde, *pr*, *pA dmi n*'nin önüne geçmiş üstelik ifadenin başlangıcında açıkça kullanılmıştır. Helck *pA dmi n* biçiminin Redford'un sandığı gibi *pr*'in bir telafisi olmadığını, ifadeye daha belirgin bir özellik katmak için kullanıldığını ifade eder. Bunun bir örneği toponominin ağaç göndermesiyle yapılmasıdır. Örneğin *[nty m tA n(y)]*

³²⁷ Krş. Alan H. Gardiner, **Ancient Egyptian Onomastica**, London: Oxford Univ. Press, 1968, s. 137 ve 179. Ayrıca Anastasi III papirüsüne bakılabilir.

³²⁸ Hans Wolfgang Helck, “Tkw und die Ramses-Stadt”, **Vetus Testamentum**, 15 (1965), s.36.

³²⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Alexis Mallon, **Les Hebreux en Egypte**, Roma: Pontificio Instituto Biblico, 1922, s. 118. Ayrıca bkz. H. W. Fairman, “Report on the Excavations at 'Amārah West, Anglo-Egyptian Sudan, 1938-9”, **Journal of Egyptian Archaeology**, 25 (1939), s. 16.

³³⁰ Redford, “Exodus 1:11”, s.409 no.5

pA] *aS'*ın anlamı “bu sedirin bulunduğu yer” (Alm. *der Ort, der im Tannental liegt*) demektir. *Pr* ekinin konuşma dilinden düşürülmediği iddiası ise yalnızca II. Ramses’in işgalinin anlatıldığı Babilceden Hititçeye yapılan bir transliterasyon ve tercüme vasıtasıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Redford’un *alu* kelimesinin Mısırcada konuşma dilinde düşen bir *pr* ekini yansıttığı varsayımına karşı Helck, buradan hareketle *pr* ekinin Mısırcadaki konuşma dilinde düşüp düşmediğini tespit etmenin anlaşılmaz bir yaklaşım olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre *alu*’nun *pr* ya da *dmi* olarak çevrilebileceği iki olasılıklı bağlamlar da söz konusudur. Ancak durum ne olursa olsun Ramses kentiyle ilgili olarak Mısırca metinlerde tıpkı Tanah’ta geçtiği gibi sadece (*pr*’siz olarak) *Ra ms sw* şeklinde onu beklememiz de isabetli olmayacaktır.³³¹

Gerçekten de Mısırca metinlerde Ramses kenti uzun formlarından kısaltılarak da aktarıldığı doğrulanabilmektedir. Nitekim Gardiner’in Wilbour Papirüsü’nden bir örnekle Ramses kentin isminin *aA nḥtw* ile kısaltılabileceğini de zikretmektedir. Bir başka deyişle bu kısa biçim uzun hali olan *Ra-ms-sw aA nḥtw* aslında, *pr Ra-ms-sw mry Imn aA nḥtw* (Ramses’in evi, Amon’un sevgilisi, gücü/zaferi büyük olan) isminin kısaltmasıdır.³³²

Kısaltmanın hangi yer isminden ne kadar yapıldığı konusunda bir tartışmanın da olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili Gardiner’in tespiti çeşitli kombinasyonları kapsamaktadır. Buna göre “gücü/zaferi büyük olan” anlamına gelen epitaf *aA nḥtw* II. Ramses’in Altın Horus ismindeki bir birleşeni olarak düşünülebileceği gibi bir iki örnekle dahi sınırlı da olsa *pr Ra-ms-sw mry Imn* ismine eşlik etmeksizin, tek başına gelerek müstakil haliyle aynı yere karşılık gelen bir isim olabilir.³³³ Bu kısaltma bağlamı tartışmasında Schipper geline son noktayı ifade etmekte ve Ramses’in *pr Ra-ms-sw*’nun, *Ra-ms-sw mry Imn aA nḥtw*’nun kısaltması olabileceğini doğrulamakta ancak mevcut Mısırca literatürün hiçbir yerinde Çıkış, 1:11’de ifade edildiği gibi söz konusu bir yer isminin Ramses gibi kısaltılmadığını belirtmektedir.³³⁴

Bu noktada Ramses’in hiyeroglifik geçmişini irdelemekle bir tür bilgi arkeolojisi sorgulaması yapmak konunun epistemik derinliğini kavramayı kolaylaştırabilir. Nitekim bu mesele çok önceleri Gardiner tarafından 1918 yılında ele alınmıştır. Gardiner 18. ve 19.

³³¹ Helck, “Tkw und die Ramses-Stadt” s. 46.

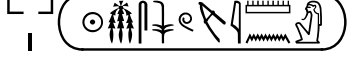
³³² Helck, “Tkw und die Ramses-Stadt” s. 46.

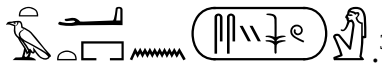
³³³ Alan H. Gardiner, “The Delta Residence of the Ramessides”, *Egypt Exploration Society*, 1918, s. 136.

³³⁴ Schipper, *a.g.e.* s. 272.

Hanedanlık dönemlerinde Ramses kentinin isminin okunuşunu *pr Ra-ms-sw mry Imn* şeklinde yapmış ve manasının “Amûn’un sevgilisi, Ramses’in Evi” olduğunu kaydetmiştir.³³⁵ O bu

toponominin hiyeroglifik aktarımını şeklinde yapmıştır. Burada yine açıkça *pr* karakterinin kullanıldığı gözlemlenmektedir. Ramses kelimesinin geçtiği kale içerikli toponomik hiyeroglifleri dikkate alan Gardiner, Anastasi Papirüsü V, 23.7-25.2 bölümlerinden de bir takım analizlerle Mısırca Pr-Ramses toponomilerini ele almıştır. Aynı yaklaşımı Harris Papirüsü’ne de uygulamış ve mekânın isminin Pr-Ramses şeklinde kullanıldığına dikkat çekmiştir. Ancak o burada *pr*’in kullanıldığı bağlamda referansın ya özel bir mabede yahut da böylesi bir mabede tahsis edilen bir araziye yönelik olduğunu dile getirmiş ve bu anlamda *pr*’in mülk cinsinden bir manayı kapsayacak şekilde daha sonradan genişletilmiş olduğunu düşünmüştür. Buraya kadar aktardığı bütün hiyerogliflerin karşılık geldiği anlamın ancak bir kasaba/şehir veya bir köy olarak genellenebileceğini savunur. Bu bilgilere kaynak olması bakımından Mısır ordusunda görevli iki yetkilinin kraliyet kâhyasına gönderilen bir mektubundan da bahsedilmektedir. Bu mektupta bu iki yetkilinin daha önceki ikametgâhlarının firavunun bulunduğu yer olduğu ifade edilmekte ve bunun yanında kralın emriyle beraberlerinde üç stel getirdikleri belirtilmektedir. Bu stellerde Thel adında bir hudut kalesinden henüz geçmiş oldukları ve diğerinde ise yüklerini “Amon’un sevgilisi, Ramses’in bu odası”

‘nda indirmek üzere oldukları ifade edilmektedir: . Gardiner böylece Pr-Ramses’in *Ssy-Sw konağı* şeklinde kısaltılmış olduğunu savunur. Bu mıntıka iki yetkilinin yoldaki ilk durak noktasını teşkil etmektedir. *Ssy-Sw*, Gardiner’in açıklamalarına göre Ramses’in kraliyet isminin çok iyi bilindik bir kısaltmasıdır. Bu da Anastasi Papirüsü I, 27.3’te şu hiyeroglifle kullanılmaktadır: .³³⁶

Anlaşılan Helck de bu kabil verilerden hareketle Ramses kentiyle ilgili olarak elimizde onun (*pr* eki olmaksızın) sadece *Ra-ms-sw* şeklinde geçtiğine dair kesin bir gösterge olmadığını söylerken Gardiner’la mutabık olmuştur. Nitekim o da *aA-nxwt* formunda bir kısaltmanın olabileceği üzerinde durmuştur. Ama mesele sadece kısaltma yollu bir düşürülmeden ibaret değildir. Nitekim Ebu Simbel nahiyesine gelen bir ziyaretçinin bıraktığı bir yazıt, başka bir linguistik olguya işaret eder. Bu söz konusu ziyaretçi metni Tanah’taki formlara uygun olan

³³⁵ Gardiner, “The Delta Residence of the Ramessides”, s. 127.

³³⁶ Gardiner, *a.g.y.*

kral onomastikli (isimlendirmeli) toponomize olmuş (yer ismi haline gelmiş) bir örnek sağlamaktadır.³³⁷ O halde Helck, *pr*'nin mutlak anlamda kısaltma amaçlı kullanılmadığı istisnalardan birini göstermiş olur. Gardiner tarafından sunulan farklı hiyeroglifik varyantlarla ve ortaya çıkan kısaltmaların varlığıyla bu görüşün pekiştirilmiş olduğu söylenebilir. Bu durum ideolojik bir söylem analiziyle 20. yüzyılın başındaki pozitivist bir Mısırbilim argümanının Redford'un demitolojizasyonuna karşı Helck tarafından apolojist bir eksende değerlendirildiğine ışık tutabilir.

Ramses kenti Avrupa'nın uç kentlerine (Alm. *Anlage*) benzetilmek suretiyle arazisi, süvari atları, köşkleri ve tarla çalışanlarıyla bir kale gibi düşünülmektedir. Ancak söz konusu Tanis'ten Kantire uzanan *pr Ra-ms-sw*'nin tipik bir Orta Çağ şehri olmayacağını da vurgular. Çünkü Helck'e göre *pr Ra-ms-sw* her şeyden önce yalnızca "kraliyete ait özel bir mülkiyet" anlamında idari bir terim olup bireysel bir adlandırma içerir. Bu yüzden örneğin Tanis'teki bitkilerle söz konusu olunca ek almış özel bir isimlendirmeden söz edilebilir (örneğin *aA nḥtw*).³³⁸ Daha önceden de belirtildiği gibi firavun mülkiyetine ait yerler, söz konusu firavun isminin başına Mısırca bir ilave (*pr*) getirilmesi yoluyla oluşturulabilir. Bununla ilgili mesafece oldukça farklı bir lokasyon olan Nubia'daki *pr* ekli yer isimlerinden bir örnek bile sunulabilir: *pr Ra-ms-sw mry Imn pA dmi* ('nin kasabası).³³⁹ Aşağıdaki haritalarda Yukarı ve Aşağı Nubia ile Tanis bölgesinin kuzeydoğu deltasında yer alan Tanis, Avaris, Kantir bölgeleri mesafe olarak karşılaştırılabilir.³⁴⁰

---

³³⁷Günther Roeder, "Namensunterschriften von Künstlern unter Tempelreliefs in Abu Simbel" **Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde**, 50 (1914), no: 1-2, ss.76-78. Ebu Simbel teonomik onomastiği tartışması krş. Helck, *a.g.e.*, s. 42.

³³⁸ W. Helck, **Materialien zur Wirtschaftsgeschichte des Neuen Reiches**, Wiesbaden, 1961, c.2. s. 205. Akt. Helck, *a.g.e.*, ss.41-42.

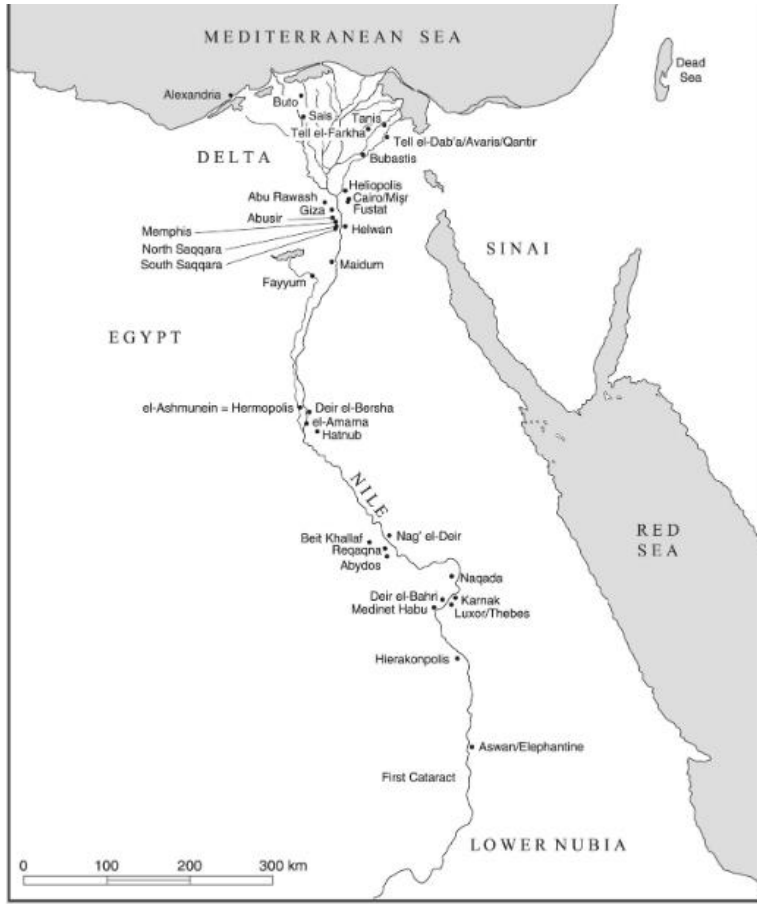
³³⁹ H. W. Fairman, "Report on the Excavations at 'Amārah West, Anglo-Egyptian Sudan, 1938-9", s. 16.

³⁴⁰ <https://www.britannica.com/place/Nubia> (çevrimiçi 19.08.2020)

Harita 2.2.1.³⁴¹

³⁴¹ A.g.y.

Harita 2.2.1³⁴²

Bu durumun aslında sahada doğrulandığı öne sürülmüştür. Nitekim İngiliz Mısırbilimci Fairman'ın Batı Amara ve antik Nubia bölgesindeki yaptığı kazılarda elde ettiği bulgular arasında Nil'in en uzak noktasındaki bir mabedin varlığını doğrulanmakta ve bu mabedin içinde II. Amenophis'ten XI. Ramses'e kadar uzanan on farklı firavun döneminden kalma hiyeroglifler yer almaktadır. Ayrıca söz konusu mabedin lokasyonu stratejik olarak önemli bir geçit noktası üzerinde, Ramses dönemlerine ait Yukarı Nubia bölgesindedir. Mabed, başlıca hipostil denilen sütun destekli tavan bölümü, vestibul denilen geçit bölümü ve *sanctuarium* denilen kutsal bölümden oluşur. Karşımıza çıkan kalıntılar bize bir yerleşim planını göstermektedir. Mabedin içinde bir avlunun bulunduğu, üzeri yazıtsız bazı sütunların varlığından bahsedilmektedir ki ilk bakışta çok ümitvâr gözükmeyen bu yerin öncü arkeologlarından Fairman, girişte yer alan stelin doğu yüzünün adeta Ebu Simbel'deki II. Ramses'in Rüya Steli'nin bir kopyası olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde batı yüzünün de II. Ramses'in evlilik akdini içerdiğini tespit etmiştir. Fairman'ın verdiği bilgiler ışığında duruma

³⁴² John Baines, "Ancient Egyptian Cities: Monumentality", **The Cambridge World History**, ed. Norman Yoffee, c.3, Early Cities in Comparative Perspective, 4000 BCE-1200 CE, s 29.

bakılırsa söz konusu stel Naville'in kopyasından önemli bir farklılık da göstermemektedir. Stelin I. Seti tarafından inşa ettirildiği bilinmekte ve taş söveleri VI. Ramses ve Nubia valisi *Ramessesnaht*'ın kartuşlarını taşımaktadır. Pl. xvi.2 altında yer alan II. Ramses'e ait olduğu öne sürülen bu steldeki hiyeroglif iki açıdan akademik ilgi konusu olmuştur: 1) Bu yazıtta yerleşimin resmi ismi verilmiştir. 2) Mabedin dönemin firavunu tarafından Nubia bölgesinden getirilen tanrı heykelleriyle yapıldığı ifade edilmiştir. Ancak şaşırtıcı bir şekilde Fairman bu kadar önemseydiği bir hiyeroglifin okunmasıyla ilgili tartışmaya değinmediği gibi transkripsiyonunu dahi yapmamıştır. Bu kazı çalışmalarının en önemli bulguları Mısır'ın Nubia valileri arasındaki kan bağı ve bir de açıkça zikredilen yer isimleri listeleridir. Ne var ki tek tük örnek dışında bu çalışmada Mısır yer isimlerinin ne olduğu açıklanmamıştır. Bununla birlikte hipostil bölmesinde tam 104 yer isminin varlığından bahsedilmektedir. Ancak duvarların en alt bölümünde yer alan bu yer isimlerinin aldığı hasar dolayısıyla okunamadığından şikâyet edilmektedir.³⁴³ Şu halde bu Ramses kenti adayının Tanah'la bir olmasını mutlak anlamda gerektirecek açık bir delil görülmemektedir.

2.2.1.3. Ramses'in Morfo-Fonolojik Tartışmaları

Ramses isminin ve *Pr* ekinin etimolojisi hakkında literatürde yer alan tartışmaların sistematik bir linguistik çerçevesini yukarıda çıkarmıştık. Hatırlamak gerekirse Ramses'in Mısırcadaki etimolojik anlamı “Onu Ra doğurdu/Onu doğuran Ra'dır” şeklinde kabul edilmektedir.³⁴⁴ Ramses isminin Morfo-Fonolojik meseleleri de bu tartışmalarla doğrudan bağlantılıdır.

Bu noktada en kritik ve hassas mesele Tanah'taki Ramses'in Mısırca morfo-fonolojik bir ahenk içinde olup olmadığı tartışmasıdır. Redford Tanah'tan Ramses'i Mısırca olarak rekonsrüksüyonla ortaya koyduğunda elde ettiği *Ri-a-ma-se-sa* (*Ra-ms-sw*) biçiminin bariz bir şekilde Mısırca'nın ses ve biçim yapısı açısından kusurlu olacağını düşünmektedir. Ona göre birinci kısmı *Ria* ve ikinci kısmı *masesa* olan kelimede sözdizimsel/sentatik bir yanlışlık söz konusudur.³⁴⁵ Bu yanlışlık linguistik bir teknik açıklamayla izah edilebilir. Şöyle ki ikinci

³⁴³ Fairman, *a.g.y.*

³⁴⁴ İngilizcede: “Re-It is that has fashioned him”; Almandaca: “*Re ist es, der ihn erzeugt hat*”.

³⁴⁵ Donald B. Redford, “The Land of Ramesses”, *Causing His Name to Live*, (Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murname), ed. Peter J. Brand; Louise Cooper, c. 37, Leiden-Boston: Brill, 2009, ss. 175, 176, 177.

kelimede yer alan etken çatı ortacının/ism-i failinin konumu, birinci ve ikinci kök arasında vurgulu ve uzun bir -a- seslisi taşır. Bu da CVCCe³⁴⁶ şeklinde bir ses/hece dizimi sağlamaktadır: sessiz, sesli, sessiz, sessiz ve sonra da bir glottik ses (örn. Ar. *hemze*). *Mâ-se-sa* olan ikinci kelimenin içindeki *mâse* etken çatı ortacının varlığı (yapmış olan, tasarlamış olan, yaratmış olan) ve bunun yanında *a*'nın uzun ve vurgulu olması bir söz dizim sıkıntısı oluşturmaktadır. Bu yaklaşıma göre Tanah'ta yer alan rekonstrüktif formun orijinal telaffuzu *Ri-a-ma-se-sa* (İng. *Re-it-is-that-has-fashioned-him*) Mısırcada sentaks/söz dizim yapısına uymamaktadır. Çünkü ikinci isimde (*mâ-se-sa*)'da uzun bir *a* olup CVCCe hece kümesinde birinci ve ikinci kök arasında vurgulu bir -a- sesi oluşmaktadır. Bu da birinci isim ve ikinci ismin yan yana geldiği Mısırcada tamlama yapısına aykırılık teşkil etmektedir. Redford bu yapısal kuralı Lopriano'ya atıfla destekler.³⁴⁷ Öte yandan, Lopriano'ya yapılan atıftaki ilgili yere baktığımızda Semitik dil etkisi altında Mısırcanın tamlama yapılarında bir takım Semitik gramer özellikleri de gösterebileceği doğrulanmaktadır. Lopriano, bitimli (*perfekt*) isimlerin etken çatılı bir dizi hece kalıbı örneğini aktarmıştır. Ancak görüldüğü kadarıyla bu örneklerde Redford'un yargısını haksız çıkaran bir biçime rastlanılmamaktadır.³⁴⁸

Tanah'ta geçen ve anakronik Ramses isminin MÖ. birinci milenyumdan başlayarak Mısırcada izinin sürülebileceği iddia edilmiştir. Buna göre teamülen *mâse(y)*'deki -a- nın uzun bir sesli olan -â- ile okunmuş olması Mısırbilimci olan Redford'u bu iddiaya sürüklemiştir. Nitekim kelimenin doğru bir okunuşunun Boğazköy'deki metinlerde yer aldığını ve orada *ma*'nın *a*'sının kısa olduğunu çok önceleri öne süren yine kendisidir. Bu analizinde MÖ. 19. yüzyıldaki Mısırcada *ayn* sesinin “güçlü oluşu” ve *furtive patah* bir gizli patah koşuluyla ön belirleyici bir (ing. preformative) *elif*'le³⁴⁹ birleşeceği hususuna dikkat çeker. Öte yandan Grekçe transkripsiyonlarda beklenmedik bir dönüşüm olduğu gözlemlenmektedir: Ραμεσσῆ Ramessê,, Ραμέσσης Ramessês, Ραμεσῆς Ramesês ve Ραμεσσῆς,Ramessês. Bütün bu değişimler şöyle özetlenebilir: MÖ. birinci milenyumdan başlayarak kelimedeki aksan etken

³⁴⁶ C: consonant (ünsüz), V: Vowel (ünlü). Küçük harfli *e* ise şıva'yı karşılar.

³⁴⁷ Redford, “The Land of Ramesses”, s. 1.

³⁴⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Antonio Loprieno, **Ancient Egyptian – A Linguistic Introduction**, s.87.

³⁴⁹ Benzer bir linguistik durum Arapçada da vardır. Buradaki durum, Arapçada *elif* harfinin sahih salim türünde emir fiillerine ilişkin ve okumayı kolaylaştıran sesleri gibidir. Örneğin انصر (unsur) “yardım et!” kipinde kök harfleri ن ص ر (na-sa-ra) olan fiilE *elif*in preformative ön-biçimlendirici olarak gelmesi gibi. Ayrıca bkz. Samuel Lee, **A Grammar of the Hebrew Language, Comprised in a Series of Lectures; Compiled from the Best Authorities, and Drawn Principally from Oriental Sources, Designed for the Use of Students in the Universities, Enriched with Much Original Matter Creative**, by., Media Partners; LLC, 2018, s. 339.

ortaç formundan dönüşmeye başlamış ve tedrici bir biçimde kelime sonuna kaymıştır. Buna ek olarak *a*’nın da fonolojik bir terimle söyleyecek olursak glottik bir harf olan *e*’ye veya bir başka deyişle “şıva” (Ar. hemze) sesine dönüşmesine sebep olmuştur. Redford vurgunun çekiliminin birinci hece üstündeki vurguyu da düşürdüğünü ifade eder ki ona göre bu durum sıklıkla -p-öfonisi bir başka deyişle ahenk sağlayıcı bir sesi beraberinde getiren bir olgudur.³⁵⁰

Ancak Redford’a bu konuda getirilen bir itiraz bu görüşünün özgün olmadığıyla ilgilidir. Nitekim Helck’e göre Redford yeni bir şey söylememektedir, zira gerek kelimenin ötümlenmesi gerekse kelimenin türetimi konuları onun öne sürdüğü biçimiyle daha önceden masaya yatırılmıştır. Nitekim bu yaklaşımla ilk derli toplu karşılaştırmalı ve morfolojik dilbilimsel incelemeyi Griffiths yapmıştır.³⁵¹ Böylece Helck, Griffiths’in Redford’un ötümlenme ve konsonant sıklığı konusunda selefi olduğunu belirtmekle bir nevi onun karizmasına gölge düşürmüştür.³⁵² Ayrıca Redford’un ötümlenmeden hareketle Tanah’taki Ramses toponomisinin temelinde Mısırca’nın değil Grekçenin olduğunu söylemesine atıfta bulunur. Ona göre Redford’un bunu yapmasının arkasında yatan sebep kelimenin aslını arkaik Mısırca’nın Ri’a-mas(j)-sa *Ra-ms-sw*³⁵³ formuna bağlamasıdır. Bunu firavunun ismini Hititçe parafrazlardan³⁵⁴ ve bir de mase(j)/ms(i) *Ra-ms-sw* unsurundan hareketle yapmaktadır.³⁵⁵ Böylece Helck, Redford’un sibilant -s- geçişi üzerinden yaptığı şu sağlamasına atıfta bulunur: “-se’de yer alan -e- sesi ile yansıtılan ünlü, -si- varyantında kısa olarak gösterilmiştir.” Öte yandan Redford bir bilgi hatasıyla da eleştiriye maruz kalır: Edel Steli’nde bu *se*’nin toplam 28 yerde geçtiği halde *si* varyantına rastlanılmadığı belirtilerek Redford’un argümanın asılsız olduğu iddia edilmektedir. Bu nedenle Helck *masê*’deki “e” ya da *şıva* değerlendirmesine yönelik Redford’un öne sürdüğü desteğin temelsiz olduğu kanaatindedir.³⁵⁶

---

³⁵⁰Thomas William Thacker, **The Relationship of the Semitic and Egyptian verbal systems**, Oxford: Clarendon Press, 1954, s.300 vd. akt. Redford, “Exodus I:11”, s. 410.

³⁵¹ J. Gwyn Griffiths, “The Egyptian Derivation of the name Moses”, **Journal of Near Eastern Studies**, no:12, 1953, s. 225-231.

³⁵² Helck, “Tkw und die Ramses-stadt”, s. 42.

³⁵³ Almanca’da j harfi y olarak okunur. Bu durum Almandaki Mısırca transliterasyonlar için de geçerlidir.

³⁵⁴ Parafaz tekniği meallendirme olarak da bilinen bir ifadeyi başka kelime ve cümleleriyle aktarmaktır.

³⁵⁵ Redford *a.g.y.*’de -se- de yer alan -e- sesi tarafından yansıtılan ünlünün -si- varyantında kısa olarak gösterildiğini ifade etmektedir..

³⁵⁶ Redford, **Exodus I:11**, s. 42.

Redford'un Mısırca rekonstrüksiyonunu eleştiren ve Tanah'ı haklı çıkaracak şekilde Ramses'i Mısırca'ya uygun olarak kurgulayanlar da olmuştur. Redford'un arkaik Mısırca Ramses rekonstrüksiyonu da Helck tarafından eleştirilmiş ve başka bir uzman olan Fecht tarafından da bu eleştiriye başka bir tanık ve argüman gösterilmiştir. Fecht, *masej* olan geçmiş zaman etken orta çatı ortacının/ (ism-i fail) Mısır dilinde yazıya geçtiğini fakat ilerleyen dönemlerde monoftongize olduğunu (tekseleştirdiğini) öne sürmüştür. Basitçe söylemek gerekirse buna göre kelimedeki -ey- çiftseslisi, -e- tek seslisine dönüşmüştür. Dolayısıyla başlangıç noktasının *masej* değil *mase* olarak alınması gerekmektedir. Dahası Fecht, *Riamšeši*'n yer aldığı ve kendisinden muasır aksan bağlantılarının türediği tekil bir kullanımı örnek gösterir. Bu da Firavun kendi ismini *Ri'amešeše* olarak neredeyse tıpkı Tanah'taki gibi telaffuz ettiği biçimdir (yani Ra'amses: 𓂏𓂛𓂏𓂛𓂏𓂛).³⁵⁷ Öyle görülüyor ki Fecht herhangi bir Grekçe ismin tesirini varsaymanın gerekli olmadığı kanaatindedir.

2.2.1.4. Ramses ve Mısırcayla Semitik Diller Arasında Sibilant Geçişleri

Ramses toponomisiyle ilgili bir diğer tartışma Mısırca ve Samice arasındaki sibilant veya ıslıksı denilen ses geçişiyle ilgilidir. Bu da Mısırcadaki s'nin Batı Samicede nasıl *sameh*'e dönüştüğü sorundur. Çünkü Ramses'in İbranice Masoratik metinde Tekvin, 47:11; Çıkış, 1:11; 12:37 ve Sayılar, 33:3-5'teki kullanımında 𓂏𓂛𓂏𓂛𓂏𓂛 *Ra'amses* şeklinde son iki harfi o *sameh* ile geçmektedir. Bu meselenin önemi ise Tanah'taki Ramses'in geç zamana ait bir *interpolatio* bir başka deyişle geç dönemlerde editörlerin metne yaptıkları bir ekleme olması iddiasıdır. Redford, Ramses'in otantik olarak Tanah'ta yer aldığına bu açıdan da itiraz etmiştir. Çünkü ona göre, burada *sameh*'in olması kelimenin metne çok ileri zamanlarda eklendiğinin bir kanıtı olmaktadır ki bu da MÖ. 8. yüzyıldan daha erken olamaz. Çünkü sibilant ses geçiş kuralı gereğince daha önceki tarihlerde Mısırcadan İbraniceye geçen kelimelerde, Mısırcadaki -s1- sesine karşılık İbranicede *šin* sesini beklememiz gerekir.³⁵⁸ Böylece Redford bu problemi *Ra'amses*'in Mısırca'daki -s- (s1) ³⁵⁹ sibilantının İbranicede *sameh*le yazılması gibi bir

³⁵⁷ Fecht'den akt. Jozef Vergote, *Grammaire copte / T. I, Introduction, phonétique et phonologie, morphologie synthématique (structure des sémantèmes)*, Louvain: Peeters, 1973, s.88.

³⁵⁸ Redford, "the Land of Ramesses", ss.1-2

³⁵⁹ Schipper seslerin ikili geçişini şu şekilde özetler: Buna göre Mısırca -s- nin İbranice *šin* ile translitere edilmesi MÖ. 2. milenyuma *sameh* ile yazılması MÖ. 1. milenyuma aittir. Birinci durum yani Mısırca s ile İbranice *šin*'in (kati bir dille söyleyecek olursak s1) ile karşılanması zamansal olarak ancak Kenancadaki s1'in s > š (s2) şeklinde ve s3'ün de 's > s'ye dönüşüp karşımıza çıkmasından önce bir tarihte gerçekleşmiştir. Oysa Mısırcadaki s'nin İbranice'deki *sameh*'e dönüşmesi bundan daha sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Bu teknik durum fonetik bir ses geçiş anlamına gelen *Lautverschiebung* olgusuyla açıklanmaktadır. Dolayısıyla Mısırcadaki s'nin İbranicedeki

ortografik karineyle açıklamaktadır. Bu ses dönüşümünden yola çıkarak yukarıdaki tarihi saptamasını yapmaya çalışmıştır. Schipper da Redford'u destekleyici mahiyette bu zamansal tespiti doğrulamakta ve Kenanca sibilantlar yoluyla analizi derinleştirerek Redford'un elini güçlendirmektedir. Buna göre İbranicede Mısırcadan ödünçlenen bütün MÖ. 1. milenyum kelimelerde *sameh* olup (Ramses gibi) bunların Mısırcadaki *š* aslını yansıttığını oysa daha eski yani İbranicedeki (Moşe) gibi olanların MÖ. 2. milenyuma ait olup Mısırcadaki *š* ile yazıldığı öne sürülmektedir. Mısırca *š* ve İbr. *o* *sameh* örneği için Tanahta'n Bubastis İbr. *תֹּבַע-בִּבְסֵת* Hezekiel, 30:17. Mısırca pr BASTt = “ (Tanrıça) Bastet'in evi” gösterilebilir.³⁶⁰ Bütün bu kelime verileri Mısırca *š*'nin MÖ. birinci milenyumda İbraniceye ödünçlenen Mısırca kelimelerde *sameh* ile karşılanmasına delil olarak sunulmaka; daha eski Mısırca ödünçlenen kelimelerin ise İbranicede *šin* ile karşılandığı ifade edilmektedir. Bu tespitleri yapan Schipper destek olarak bu yargılarını Hoch tarafından verilen bir kayıtlı doğrulamaya çalışmıştır. Buna göre örneğin Kuşatma-tepesi anlamına gelen Mısırcadaki *šólle* açıkça *š* ile geçmiş olmasına rağmen İbranicede *שָׁלָל* olarak *sameh* ile karşılanmıştır. Ancak tespitlerimize göre eserin ilgili sayfasında Hoch sekizinci yüzyıl İbranicesinin *t* bitimli dişil biçimini almasının muhtemel olmaması başka hiçbir linguistik yoruma yer vermemiştir.³⁶¹ Schipper bir “unutma” argümanı olarak Ramses toponomisinin kolektif hafızalardan MÖ. 12. yy'da silinmiş olduğu iddiasını kabul etmediği gibi eldeki verilerden hareketle hiçbir linguistik delilin onu MÖ. ikinci bine kadar götürmeyeceğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte kısmen Redford'dan ayrılarak *samehle* yazılan İbranice Ramses isminin Paleo-İbranice yazıtlarla kuralsal bir paralellik oluşturması bakımından onu MÖ. birinci milenyuma isnat etmek gerektiğini savunur.³⁶² Hoffmeier Redford'un bir yandan Çıkış'ın tarihselleştirilmiş bir mit olduğu zannıyla hareket ederken diğer yandan Tanah'ın kitaplarından Çıkış ve Sayılar'ın 6. yüzyıl sonrasına ait tarihsel bir gerçekliği olduğu varsayımını çelişkili bulmaktadır.³⁶³ Bu eleştiriyi Schipper ve diğer bütün demitolojik Tanah kritikçilerine de teşmil etmek mümkündür. Ancak bu Hoffmeier'in linguistik olarak haklılığını ispatlamayacaktır.

---

sameh ile karşılanması linguistik olarak geç bir dönem olgusu yönüyle temellendirilebilmektedir. Kenancadaki bu ses geçişini Schipper, s1: *s* -> *š* / s3: *'s* -> *s* olarak formüle eder. Bkz. Schipper, *a.g.e.*, s. 273.

³⁶⁰ Gesenius, *a.g.e.*, 1049; s. 925. Ayrıca bkz. Schipper, *a.g.e.* s. 274.

³⁶¹ James E. Hoch, **Semitic Words in Egyptian Texts of the New Kingdom and Third Intermediate Period**, Princeton: Princeton University Press, 1994, s. 368. 548. dipnotta bu bilgi aktarılmaktadır.

³⁶² Tarihendirme için bkz. Hoch, *a.g.e.*, n.54, Ayrıca bkz. Schipper, *a.g.e.*, s. 275.

³⁶³ Akt. Hoffmeier, **Ancient Israel**, s. 55.

2.3. Pithom

Pithom פתחם İbranilerin Mısır’da Firavun’un baskıcı otoritesi altında zorla çalıştırıldıkları Ramses’le bir arada anılan bir diğer kent ismidir. Mısırca kaynaklarda Pithom kenti Mısır’ın doğudan gelen yabancı akınları önlemek için kullandığı bir kale görevini de üstlenmiştir. Yaygın akademik kanaate göre Pithom Mısırca bir kökten gelmektedir. Mısırca anlamı *Pr Atum* “Atum’un evi” şeklinde açıklanmıştır.³⁶⁴ Pithom’un Mısırca’ya Semitik dillerden ödünçlenildiği de iddia edilmektedir. Manfred Bietak’ın “Pithom gölleri” olarak yorumladığı anlaşılan bu toponomi ona göre Mısırlı kâtipler tarafından Semitik bir ödünçlemeyle *b-r-k-w-t* şeklinde hecesel bir şekilde alıntılanmıştır. Buna göre Semitik dil konuşan bir popülasyonun orijinal Mısırca yerine bölgeye kendi dillerinde verdikleri bir başka ismi verecek kadar ilgili bölgede uzun bir dönem yaşadığı düşünülmektedir. Gardiner’den bir atıfla bu önermeyi desteklemek adına Amenope (Amenemopet) onomastiğinde 33 numaralı *b-r-k-t*’nin 34 no’lu *hnty (w)* “sınır ülkesi”, “hudut” ile nasıl anlamlı olarak ilişkilendirilebileceğine dikkat çeker.³⁶⁵

Pr ekinin mekân, yer anlamına geldiği bu çalışmada daha önce ifade edildi. Atum ise yine kaynaklara göre Mısır dininde güneşi şahsında toplayan Atum tanrısıdır. Mısır metinlerinden Ebu Simbel Steli, Harris Papirüsü, Wadihoesne yazıtları *pr Itm* şeklinde mabed yerleşimlerinde söz konusu ismin kullanıldığını göstermiştir. Bu da yapılan incelemelere göre (MÖ. 525) sonrasında yani Saiti döneminin son döneminden itibaren bir kent ismi olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Pithom kenti Tanah’ta doğrudan doğruya sadece Çıkış, 1:11’de geçmektedir. Bazı uzmanlar Pithom’un Tekvin, 46:28’deki Ramsesle aynı yere gönderme yaptığını öne sürmektedirler. Masoratik metinde Goşen olarak da anılan bu yer Yetmişler Çevirisi’nde Grekçede Ἡρώωνπόλις *Herôônpolis* kenti olarak geçmekte ve Pithom ile Atum üzerinden Tanrı Ero’ya nispet edilmektedir. Tanah’ın Buhayrı Kıpti çevirisinde ise *Herôônpolis* yerine Pithom geçmektedir.³⁶⁶

2.3.1. Pithom’un Linguistik ve Lokasyon Tartışmaları

Tanah’taki Pithom isminin içinde Mısırca kimi Ramses toponomilerinin başında gördüğümüz *pi* ön ekinin gömülü olduğu gözlemlenmektedir: *Pi-thom*. Söz konusu *pr* ‘nin *pi*

³⁶⁴ Redford, “Exodus I:11”, s. 403.

³⁶⁵ Manfred Bietak, “On the Historicity of the Exodus: What Egyptology Today Can Contribute to Assessing the Biblical Account of the Sojourn in Egypt” *Israel’s Exodus Perspective*, ss. 17.18 vd.

³⁶⁶ Tom F. Wei, “Pithom“, *Anchor Bible Dictionary*, c. 5, ss. 367-377.

dönüşümü geç dönem Mısırcasına ait bir özellik olduğu gösterilmişti. Daha önce de ifade edilmeye çalışıldığı gibi Redford'a göre aksansız olan *pê* sesi zamanla Mısırcadaki belirleme ekinden konuşma dilinde ayrıştırılamaz bir hale gelmiştir. Bunun Pithom'da başka bir yansıması daha görülmektedir: Mısırca -i- sesi öne geldiği yerde çoğunlukla bir -a- seslisini destekleyici bir işlev görmektedir. Bu yüzden Masoratik metinde örn. Çıkış, 1:11'de geçen *ꜥꜣꜥ* Pitom'daki *pe*'nin İbr. formunda *hirik* yani -i- okutucusu ile gelmesi kafa karıştırıcıdır. Örneğin Redford kelimenin bu koşulda *kamets* ile *ꜥꜣꜥ: *patom geçmesi gerektiğini düşünmektedir. Nitekim Herodotus'un Grekçede yaptığı bir transkripsiyon *pa* biçimini doğrulamaktadır: *πατουμος* (*patumos*).³⁶⁷

Başında *prli* halde *pr Itm* kelimesi Yeni Krallık ve Hristiyanlığa ait Mısır metinlerinde pek çok defa karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Heliopolis'le bağlantılı olarak Ebu Simbel Steli'nin 5. satırında yer aldığı sabittir. Söz konusu stelin tarihinin II. Ramses'in 35. yaş dönemine ait olduğu ve aynı yerde Pithom'un, Ptah'ın evi ifadeleriyle çifte kullanımla geçtiği görülmektedir.³⁶⁸ Ayrıca III. Ramses'in beyanını aktaran (27,1) Harris Papirüsü'nde de “*pr Itm*, iki yurdun, Heliopolis'in ve insanların efendisi olan hükümrani” şeklinde bir ünvana rastlanılmaktadır. Wilbour Papirüsü aynı isimden bahsetmemekle birlikte, Piankhi Steli'ndeki (105-6) küçük bir pasajda Piankhi'nin yaptığı ziyareti anlatan bir ibarede mezkûr toponimiye dile getirir: “O geldi ve babası Atum-Khepri'nin suretine uygun olarak *pr Itm*'e girdi”. Bu referansların hepsi Redford'a göre Heliopolis³⁶⁹ bölgesinin mabedini ve onun arazisini konu almaktadır. Nitekim köle sayısının 4,583 adet olması gerçeğiyle bu bilgiler doğrulanır nitelikte görülmektedir. Ancak Redford burada iki mabedin varlığından bahsetmektedir. Bunlardan bir tanesi Heliopolis'teki Ra-Horakhty mabedi diğeri ise çok daha küçük ve pek fazla önem arz etmeyen *pr Itm* mabedidir. Redford'un verdiği bilgilere göre Mısırca metinler *pr Itm* kentini *Hwt Itm* şeklinde de lanse etmektedir.³⁷⁰ *Pr Itm*, Anastasi Papirüsü VI'te “Merneptah-Hotephermaat'ın *pr Itm*'indeki su deliklerinin (kanallarının?)” Asya göçebeleri üzerine açıldığı nakledilmektedir.³⁷¹

³⁶⁷ Redford, “Exodus I:11”, s. 403.

³⁶⁸ Brugsch, **Dictionnaire Geographique**, s. 79.

³⁶⁹ W. Helck, “Ramessidische Inschriften aus Karnak” **ZÄS** 82 (1957), s.111; Redford, “Exodus I:11”, s. 403.

³⁷⁰ Redford, “Exodus I:11” s. 406.

³⁷¹ Anastasi VI, 4/15-16. Konuyla ilgili tartışma için bkz. Redford, **a.g.y.**

Tell'ul Meshûta'dan Ankhrenepnefer'e ait bir anıtın üstündeki yazıtta ise “babası için *pr Itm*'de hayırseverlik” yaptığından bahsedilmektedir. Ptolemaios zamanında *tkw* toponomisi olarak kullanıldığı ve Mısırca determinatifle kullanılmak suretiyle buranın şehir manasına geldiği tespit edilmiş, öte yandan *pr Itm*'in bir mabed olarak Hwt nTr şeklinde geçtiği de kayıtlar arasında yerini almıştır. Naville, Anastasi Papirüsü VI, 4. 13'teki hiyerogliflerin *Atuma* adındaki yabancı bir bölgeyi zikretmesinin yanında, göçebeler tarafından iskân edildiğini belirtmekte ve kalesinin de Kral Merneptah tarafından korunduğunu açıklamaktadır. Bu anlatımda *skair* kültü tarafından gözetilen bir kale olduğu dile getirilmektedir. Bu söz konusu coğrafya Pithom'la onun gölleri ve meralarını da içermektedir. *Ankhrenepnefer* anıtında bölgenin valisinin ismi *Atennu* olarak zikredilmektedir.³⁷² O, Tell'ul Meshûta'nın Ramses olmadığını belirterek bu konuda Lepsius'un öne sürdüğü eski teoriyi reddetmiştir. Bu iddiaya göre Tell'ul Meshûta Tanah'taki Pithom'dur. Anlamı da “Atum'un yurdu, evi” demektir. Buna göre söz konusu mıntika İsrailoğullarının Çıkış Kitabı'na göre zulüm gördüğü yerdir. Naville, *pr Itm*'in yer aldığı iki hiyeroglifik seçenek öne sürer. Bunlar ya ya da karakterleridir.³⁷³ Ancak Redford'a göre Naville'in öne sürdüğü Pithom'un bu toponomik hali geç bir dönemi yansıtmaktadır. Ona göre Naville'in toponomik yorumlamaları Yeni Krallık Dönemi'ne (MÖ. 16-15. yy) ait bir şehir toponomisini yansıtmamaktadır. Bu durum Naville'in anakronistik bir hatası olarak değerlendirilmektedir. Nitekim ancak Saiti döneminin ardından coğrafya listelerinden ve papirüslerden *pr Itm*'in şehir determinatifiyle bir toponomi (MÖ. 6-7. yy) kullanıldığına rastlanılmaktadır. Bu durumu destekleyen bir başka dayanak ise Grek ve Roma yazarlarının hiyeroglif yazıtlara ayna tutan Herôônpolis olarak bilinen Vadi Tumilat'taki geç döneme ait bir kenti bizlere aktarmış olmalarıdır.³⁷⁴

2.3.1.1. Ero

Naville'in verdiği toponomik transformasyon, Jablonski tarafından argümanlaştırılan Goşen'in dönüşümünü birebir andırmaktadır. Buna göre Pithom'un ismi Grekler yönetiminde değişmiş ve Herôônpolis olmuştur ki bunu da Romalılar kısaca Ero'ya çevirmişlerdir. Konuyla ilgili delil olarak bölgede bulunan Ero yazıtına gönderme yapan Naville, onun beyaz kalker taşına yazılı bir duvar üstüne kazındığını ve Roma duvar işçiliğini temsil eden Dromos içindeki

³⁷² Eduard Naville, *The Store City of Pithom and the Route of the Exodus*, London: Trübner, 1903., ss. 3-7.

³⁷³ Bkz. Naville, *The Store-city of Pithom and the Route of the Exodus*, ss.8-9 vd.

³⁷⁴ Redford, “Exodus I:11”, s. 407.

girişten çok uzakta olmadığını belirtmiştir. Yazıtı yorumlayan Naville anlamını çözemediğini ifade etse de kâtibin LO harfleriyle *Eropolis*'i kazımaya gayret ettiğini, fakat buna muvaffak olamadığını düşünmüştür. P harfinden sonra sanki kâtip kazımayı bırakmış ve adeta yazının kalanı başka bir el tarafından tamamlamıştır. Buna göre her hâlükârda metinde *ERO CASTRO* “Ero’nun karargâhı” açıkça okunabilmektedir. Naville’in verdiği verileri düşünürsek bunun da Jablonski’nin Goşen için Bizanslı Stephanus’dan naklen aldığı Hero veya Strabon’un Herôônpolis dediği yere karşılık geldiği düşünülebilir. Ayrıca bölgede bulunan Grekçe fragmanlardaki *HPOY Erou* (Eros’un) ifadeleri de söz konusu tezi desteklemektedir.³⁷⁵

Fig. 1.

Görsel 2.3.1.³⁷⁶

Colins, Stephanus’un “Ero” ile kastının Gr. ἥρῶν *Herôon*dan başka bir şey olmadığını ve buradaki nefessiz harfin (Lat. *spiritus lenis*) (yazıttan kaynaklanan bir ortografik durum olduğunu) not eder. Öte yandan bu durumun MÖ. 1. yüzyıla kadar uzanan Mısır Grekçesine ait bir konuşma özelliği olarak nefessizlenmeden (ing. *deaspiration*) kaynaklanması da söz konusudur. Mısır tanrısı Atum’un Grek tanrısı Hero ile eşitlenmesiyle ilgili bilinen, Ptolemaios

³⁷⁵ Naville, “The Store City”, s.5 vd.

³⁷⁶ Latince yazıt için bkz. Gillette, “Pithom”, s. 70.

dönemi Greklerinin gerçekten de Mısır tanrısı Atum’u ἥρως (Herôs) olarak benimsedikleridir. Bu nedenle Grekçe toponomi olan Herôônpolis (Herôs’un kenti) Mısırsca özel isminin çevirisinden ibaret olup *Per Atum* veya Tanah’ın Pithom’undan başka bir şey değildir. Tell’ul Meshûta’daki büyük Atum tanrısı mabedi kentin isminin buradan aldığının Andrew W Collins’e göre en açık eponomik belirtisidir. Ancak o, geç dönem klasik yazarların semantik olarak özel bir ismi Grekçeleştirip Ἡροωνπόλις Heroônpolis “Kahramanların şehri” şekline sokmak suretiyle yanlış bir etimoloji sunduklarını dile getirir.³⁷⁷

2.3.1.2. Herôônpolis

Jablonski’nin Goşenle *Herôônpolisi* özdeşleştirmesinden sonra Naville de Pithom’la Herôônpolis’i özdeşleştirmiştir. Bu konuda Lepsius’u şahit tutan Naville, Yetmişler Çevirisi’nin Tekvin, 46:28 ile sunduğu Grekçe metnin İbranice Masoratik metinden farklı olduğu ve Mısır coğrafyasını tarif etmesi bakımından daha doğru bir bilgi verdiğini ileri sürmüştür. Ancak Naville, Yetmişler Çevirisi’nin Goşen’i Heroônpolis olarak sunan Grekçe metni³⁷⁸ İbranicesinden coğrafi ve toponomik bilgi bakımından daha kıdemli bulmamaktadır. O, Kıptice Buhayri tercümesinde Herôônpolis’in daha kadim bir biçim olarak Herôônpolis yerine Pithom’u muhafaza ettiğini düşünmektedir. Bu nedenle Naville, Yetmişler Çevirisi’nin Pithom’u Herôônpolis’e dönüştürmesini daha geç bir olgu olarak anlamaktadır.³⁷⁹ Buna göre Tekvin, 46:28’de, Yetmişler Çevirisi’nin yaptığı bir “düzeltme” oldukça dikkate değerdir. Albright Masoratik metinde iki yerde *Gôşenâh* “Goşen’e” şeklinde geçtiği yerde Yetmişler Çevirisi’nin “Heroonpolis üzerinden” tabirini kullandığına dikkat çeker ve Kıptice tercümenin onu doğru bir şekilde “Pithom’a dönüştürdüğünü kaydeder. Buna göre Tekvin, 47:11’de Masoratik metnin *arsâh Goşen* tabiri Yetmişler Çevirisi tarafından “Ramses kenti” olacak şekilde dönüştürülmüştür. Albright bütün bunlardan hareketle Pithom ve Ramses isimlerinin Yetmişler Çevirisi’ndeki tazammun eden bir İbranice prototipe uzandığı kanaatindedir.

³⁷⁷ Andrew W. Collins, “Cleomenes of Naucratis, Heroonpolis, and the Revenue from Red Sea Trade under Alexander the Great”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 2012, Bd. 180, 2012, s 239.

³⁷⁸ καθ’ Ἡρώων πόλιν εἰς γῆν Ῥαμεσσῆ[v], *Kath’ Herôôn polis eis gên Ramesse(n)*. Heroôn kentinden Ramses toprağına doğru (...)

³⁷⁹ Naville, “The Store City”, *a.g.y.*

Görülen o ki Albright, Kıptice biçimi Pithom için asıl kabul eden Naville ile bu konuda mutabık olmuştur.³⁸⁰

Herôônpolis Mısırca'daki metinlerden hareketle marjinal bir yolla da anlamlandırılmıştır.

Ptolemaios rahipleriyle ilgili kullanılan hiyeroglif Naville tarafından *Mer ar* olarak okunur ki anlamı da “Depo evinin korucuyusu”dur.³⁸¹ Naville, kol resmiyle gösterilen *Ar* lafzının Grekçeye *HP Er* şeklinde translitere edileceğini ve böylece Pithom’un kuruluş esasına uygun olarak bu ismi aldığını düşünmektedir.³⁸² Bir başka deyişle Herôônpolis bir ruhban eponomisine dayanmaktadır.³⁸³ Collins modern dönemde Herôônpolis’in üzerine yapılan tartışmalar içinde onun Vadi Tumilat’ta olduğunu doğrularken bunun pek çok Grek ve Roma kaynağı tarafından işaret edildiğine dikkat çekmiştir. Örneğin Strabon ve Ptolemaios Heroonpolis’den “Arap körfezinde bir burun”³⁸⁴ olarak bahsetmişlerdir.³⁸⁵ Bizanlı tarihçilerden Bizanslı Stephanus onun bir Mısır kenti olduğunu doğrularken Strabon’un da bu görüşte olduğunu kaydeder.³⁸⁶

2.3.1.3. Tell’ul Meshûta/Tell’ur Ritâbe İkilemi

Pithom’un lokasyonu konusunda literatürde tartışma konusu olarak karşımıza iki yer çıkmaktadır. Bunlar Tell’ul Meshûta ve Tell’ur Ritâbe’dir. Söz konusu iki mıntıka da Vadi Tumilat’ta bulunmaktadır ve birbirlerine oldukça yakın bir alan içindedir. Tell’ur Ritâbe, Tell’ul Meshûta’nın takriben 8 mil batısında kalmaktadır.³⁸⁷

Bölgede yaptığı kazılarla ilk defa Naville’in Pithom’u Tell’ul Meshûta olarak tespit etmiş ardından bu görüş Petrie’nin kazı çalışmalarıyla desteklemiştir. Naville’in bu yaklaşımına

³⁸⁰ W. F. Albright, “New Light on Early Recensions of the Hebrew Bible”, **Qumran and the History of the Biblical Text**, ed. Frank Moore Cross and Shemeryahu Talmon, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts: London, , 1975, s. 144.

³⁸¹ (i)m(y) ra ar(w). Okunuşu: imy ra ar(u)

³⁸² Mısırca'da kol, *a* sesine ve Aslan *rw* sesine tekabül eder.

³⁸³ Naville, “The Store City” **a.g.y.**

³⁸⁴ καθ’ Ἡρώων πόλιν τὴν ἐν τῷ μυχῶ τοῦ Ἀραβίου κόλπου (kath Heroôn polin en tō mûhō tou Arabiou kolpou).

³⁸⁵ Heroonpolis’in lokasyonu ile ilgili tartışmalar için bkz. E. Bleiberg, “The Location of Pithom and Succoth”, **The Ancient World** 6, 1983, s. 21-27. Ayrıca bkz. Andrew W. Collins, “Cleomenes of Naucratis”, s. 238.

³⁸⁶ Stephanus (Byzantinus), **Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt**, ed. A. Meineke, Berlin, G. Reimer, 1849, c.1., s. 304.

³⁸⁷ John Van Seters, **Changing Perspectives 1: Studies in the History, Literature and Religion of Biblical Israel**, s. 117.

ilk eleştiriyi Gardiner, Naville'in Pithom'u Antoninus Augustus'un Yolcuğuluğu (Lat. *Itinerarium Antonini Augusti*) adlı bir Orta Çağ eserinden hareketle Tell'ul Meshûta'yla temellendirdiğini ileri sürmüştür.³⁸⁸

Meselenin ikilemi John S. Holladay'ın Vadi Tumilat bölgesinde başlattığı kazı çalışmalarıyla yeni bir çehre kazanmıştır. Buna göre Tell'ul Meshûta'daki kronoloji ve yabancı çanak-çömlek işçiliğinin Naville'in sonuçlarıyla bağdaşmadığı tespit edilmiştir. Bu tespitin gerekçeleri arasında Naville'in II. Ramses dönemine ait Mısır varlıklarını anakronik olarak yorumlaması yer almaktadır. Nitekim Holladay, bu kalıntıların bölgeye sonradan II. Necho tarafından Tell'ul Meshûta'nın bir yerleşim yeri haline getirildiğini ve Tanis'den bir su kanalı vasıtasıyla taşındığını belirtmektedir. Bu da yerleşimin varlığının en erken M.Ö. 6-7. yüzyıllardan daha öncesine gidemeyeceğini göstermektedir³⁸⁹ Bütün bu arkeometrik tahlillerden hareket eden Holladay, Tanah'taki Pithom atfının anakronistik olduğu sonucuna varmıştır.³⁹⁰

Hoffmeier, Holladay'ın bu görüşünü eleştirmiştir. Ona göre Holladay ve onun izinde gidenler dogmatik bir çizgiye kaymışlardır. Hoffmeier bu durumu Holladay'ın içinde düştüğü bir çıkmazla izah eder: Holladay, Tell'ul Meshûta'yı yeni bir *Per Atum* yerleşimi olmakla nitelendirmektedir. Oysa Tell'ul Meshûta'da MÖ. 610 ila sonrasına doğru uzanan yerleşimin aslında çok daha öncesinde *Per Atum*'u zikreden daha erken kaynaklar vardır. Bu da Pithom'un burada kentsel bir toponomi olarak çok öncesine var olduğuna işaret edebilir.³⁹¹

Russell E Gmirkin gibi bir takım araştırmacılar Ramses dönemi binalarının Tellu'r Ritâbe'de bulunması karşısında Tell'ul Meshûta'da bunlara rastlanılmamasını ikincisinin Pithom için uygun bir aday olması açısından ele almışlardır. Onlara göre bu görüşü destekleyen bir başka faktör de *Atum*'a atıfta bulunan yazıtların Tell'ur Ritâbe'de bulunmuş olmasıdır.³⁹² Gmirkin, Hoffmeier'i bu dengeleyici sebepleri göz ardı etmesinden dolayı eleştirmiştir. Üstelik Hoffmeier'in öne sürdüğü Tell'ur Ritâbe'nin Ramses döneminde *Per Atum* olarak bilinmesi

³⁸⁸ E. L. Bleiberg, "The Location of Pithom and Succoth", ss. 24-26.

³⁸⁹ John S. Holladay, "Pithom", **The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt**, ed. Donald B. Redford, New York: Oxford University Press, 2001, c.3, ss. 50-51.

³⁹⁰ John S. Holladay, "Tell el-Maskhuta" **Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt**, ed. Kathryn A. Bard, London-New York: Routledge, s. 958.

³⁹¹ Hoffmeier, *Ancient Israel in Sinai*, s. 59 vd.

³⁹² Russell E. Gmirkin, **Berosus and Genesis, Manetho and Exodus: Hellenistic Histories and the date of the Pentateuch**, Edinburgh: T. & T. Clark, 2006, s. 225.

ihhtimali söz konusu olsa da bunu doğrulayacak hiçbir toponomik delil bulunmamaktadır.³⁹³ Bunun yerine o, Herodotus'un Patumos referansının Pithom olduğunu düşünmektedir.³⁹⁴ Bunu düşünmesine sebep olan şey Herodotus'un Tarihler eserinin 2. kitabının 158 no'lu cümlesinde yer alan coğrafi ve tarihi bir bilgidir. Patumos'un Nil ve Kızıldeniz arasında bir kanalın yanında bir Arap yerleşim bölgesi olduğunu aktaran Gmirkin metin geçende Patumos'u parantez içinde "(Pithom)" şeklinde göstermektedir.³⁹⁵ Ancak metnin orjinalinde geçen Patumos terimiyle ilgili Herodotus'un onu Pithom olarak gördüğüne dair hiçbir lafzî illet yoktur.³⁹⁶

Collins'e göre Tanah toponomilerini haklı çıkartmak adına Yeni Krallık Dönemi'ndeki yerini belirlemek adına sayısız girişimde bulunulmuş ancak bu girişimlerin çoğu sonuçsuz kalmıştır. O çoğunlukla anakronistik olarak nitelediği bu çalışmaların yazarlarının daha kendi aralarında bile bir uzlaşmaya varamamış olmalarını eleştirmiştir.³⁹⁷ Oysa bu durum revizyonist ve yeniden-yapılandırmacı (ing. reconstructionist) Mısırbilimciler ve arkeologlar açısından da farklı olmamıştır. Yaklaşımlarındaki uzlaşsızlıklar ve muhatap oldukları dogmatizm suçlamalarıyla onlar da muhaliflerinden aynı eleştirileri almıştır.

2.4. Sukkot

İbranicede "çardaklar", "barakalar" anlamına gelen Sukkot, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkmalarının hemen ardından ilk kamp yaptıkları noktadır. Böylece Sukkot (Çıkış, 12:37; Sayılar, 33:5-6) Ramses ve Pithom'u bir tuttuğumuzda Çıkış güzergâhında zikredilen ikinci yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Çardaklar ve barakalar anlamının muhtemelen Mısırca bir isim olan *Tkw* yahut *tjeku*'ya karşılık geldiği düşünülmektedir. Söz konusu yerleşim Mısır metinlerinde yer almakta ve bugün modern uzmanların çoğunluğu onun Mısır'da Tell'ul Meshûta'da yer aldığını düşünmektedir. Dolayısıyla Pithom'la ilgili ele aldığımız lokasyon tartışmasının buraya da bir yansıması söz konusudur.

Sukkot ya da ona karşılık gelen Tjeku da kadim zamanlardan bu yana muhtemelen Semitik dil konuşan, çöl kabilelerinin ve tüccarların ikamet ettiği Vadi Tumilat dolaylarında bir

³⁹³ Gmirkin, **Berosus and Genesis**, s. 226; ayrıca bkz. Hoffmeier, **Israel in Egypt**, s. 119.

³⁹⁴ Gmirkin **a.g.y.**, ss. 226-227.

³⁹⁵ Gmirkin, **a.g.y.**, s. 226.

³⁹⁶ Herodotus, **Herodotus: with an English Translation by A.D. Godley**, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1960-63 c.2, s.471.

³⁹⁷ Andrew Collins, "The Biblical Pithom and Tell el-Maskhuta", **Scandinavian Journal of the Old Testament: An International Journal of Nordic Theology**, n. 1, 2008, c. 22, ss. 136-137.

yerleşimdi. Bu mıntıkanın daimî bir yerleşim olması söz konusu olmamakla birlikte bir nevi kervansaray olarak elverişli bir yerdî. Kimi uzmanlara ekolojik çevre olarak muhtemelen bitki saplarından ve dallarından oluşan nitelikler taşımaktaydı. Sukkot'un bugün Delta bölgesinde halen gözlemlenebilen yapıları ihtiva ettiği de hesaba katılmaktadır. Tjeku kelimesi etimolojik olarak bu özellikler açısından makul görünmektedir; zira İsrailoğulları Mısır'ı terk etmek üzereyken onları Mısırlılarca iskân edilmiş bir yerleşimde aramak isabetli görülmemektedir. Tjeku'nun "yabancıların kullandığı bir çeşit fırlatma çubuğu/sopası" anlamına gelen ʾ işaretinin determinatif olarak kullanılmasıyla yazılması henüz Delta ve Mısır sınırlarındayken, bu yerleşimin sınır civarında veya bir ihtimalle yabancıların yaşadığı bir bölgede olduğu izlenimini de vermektedir. Tjeku böylece Mısırca karakterlerden hareketle hem Mısır içinde hem de Mısır dışında lokalize edilmiş bir yorumla karşımıza çıkabilmektedir. Manfred Bietak, Anastasi Papirüsü VI, 4.11–6.5'teki Tjeku'nun hiyeroglif yazımında determinatif olarak fırlatma çubuğu ve yabancı ülke işaretinin kullanıldığını doğrular ancak Helck'e atıfla Tjeku'nun o dönemde ne bir kent ne de bir kale olamayacağını belirtmiştir.³⁹⁸

Tjeku Vadi Tumilat denilen ve Sukkot/Tjeku olarak bilinen spesifik yerleşimin adı olup bu bölgeye karşılık gelen bir toponomi olarak da görülmektedir, çünkü böylesi bir yerleşim profili Ramses'in 24 km kadar güneydoğusunda yer alan modern Tell'ul Meshûta'nın arkeolojisiyle uyumluluk arz eder. Öte yandan bu uyuma karşı söz konusu yerleşim bölgesinde yapılan kazılar sonucunda, Çıkış olayının gerçekleştiği düşünülen 18. Hanedanlık döneminde bir başka deyişle MÖ. 15. yy'da böyle bir şehrin mevcudiyeti henüz tespit edilememiştir. Sukkot'un bu yönü Çıkış yolculuğunun manevra alanını yorumlamak bakımından kritik olmuştur. Buna göre kimi uzmanlarca İsrailoğullarının nihai afetten sonra Ramses'i terk edip Kenan'ın doğusuna en kestirme ve güvenli bir yol olarak bilinen Horus yolundan geçip gitmeleri ihimal dışı tutulmuştur. Bu konuda alternatif olarak onların Vadi Tumilat'ta yer alan Sukkot'un güneydoğusuna doğru yöneldikleri ve bu yolun da onları Sina'ya sevk ettiği düşünülmüştür.³⁹⁹

---

³⁹⁸ Manfred Bietak, "On the Historicity of the Exodus: What Egyptology Today Can Contribute to Assessing the Biblical Account of the Sojourn in Egypt" **Israel's Exodus in Transdisciplinary Perspective: Text, Archaeology, Culture, and Geoscience**, Springer International Publishing; Cham, 2015, s.21.

³⁹⁹ Jo Ann H., "Succoth", **Anchor Bible Dictionary**, c. 6, s.217-218.

2.4.1. Sukkot'un Linguistik Tartışmaları

2.4.1.1. Sukkot'un Etimolojik Kökeni

Sukkot'un İbranice ve Mısırca arasında süregelen dil polemikleri diğer Çıkış durakları ve toponimleri arasında en kutuplaşmış tartışmalar içinde sayılabilir. Uzmanların büyük çoğunluğu Sukkot'un İbranice bir isim olduğu konusunda mutabık olup onun daha sonradan Mısırcaya geçtiğini düşünmektedirler. Ancak bunun tam tersinin de doğru olabileceği kabul edilmiştir. C. R. Conder, Sukkot olarak adlandırılan mezkûr yere Mısırlılar tarafından Tjeku denildiği iddiasıyla ilgili olarak Brugsch ve diğer uzmanlara değinir. Bunlara göre kelime Tanah yazarı tarafından İbranice olan Sukkot'a çevrilmiştir. Ancak bu iddianın bugün geçerliliği olmadığı görülmektedir. Bu da linguistik imkânsızlıkla açıklanabilmektedir. Örneğin Conder; Brugsch ve benzerlerinin öne sürdüğü morfolojik değişimi mümkün bulmamaktadır. Buna göre zaten İbranice bir isim olan Sukkot'un aslen Mısırca bir kelime olduğunu düşünmek bir hatadır. Çünkü varsayımsal olarak İbranicedeki *qof*'un Mısırcadaki T'ye karşılık gelerek dönüşmesi söz konusu değildir, nitekim bunu doğrulayan veriler yoktur.⁴⁰⁰

Kelimenin çekimsel özellikleri bakımından İbranice olması onun türevlerinin de o dilde sık kullanılmasıyla tespit edilebilir. Nitekim uzmanlar etimo-morfolojik olarak Tanah İbr.'deki *skk* için tek bir kök olduğunu detaylı olarak ortaya koymuşlardır. Bu konuda ihtilafların derinliği alt gruplandırmalarının çokluğu içinde dahi görülmektedir. Nitekim bu kökü inceleyen birtakım araştırmacılar Tanahtaki *skk*'nin üç farklı köke ayrıldığını düşünmektedirler. Diğer bazı uzmanlar ise *skk*'nin iki farklı kökü olduğunu düşünmektedirler. Bu konuyla ilgili TODT'daki ilgili madde aşağıdaki şekliyle yer almaktadır:

Sakak fiili Tanah'ta 13 defa *qal* babında (1. form), 3 kere Çıkış, 25:20; 37:9; 40:3 iki defa edat olarak Eyüp, 1:10; 40:22, Mezmurlar, 139:13; 140:8[7], Yeremya, 3:43, 44, ve Hezekiel, 28:14,16 ve bir kere olmak üzere I. Krallar, 8:7 ve I. Tarihler, 28:18'de geçmektedir. Bu 13 mevcudun, 12 tanesi *skk*'nin *qal* babına aittir. (Bir hata olarak KBL⁴⁰¹ Yeremya, 3:43'ü ıskalasa da HAL onu zikretmektedir). Bir tanesi de Mezmurlar, 139:13 *skk*'nin *pi'el* (2. form) babı olup Mezmurlar, 139:13'da geçer. Buna Eyüp, 29:4 (*skk* 1. form veya 3. formu olan *hif'il* babı) de dâhil edilebilir. Nihayet Yeremya, 3:43 vd. de geçen biçimi bir ihtimal *skk* III. formuna eklenebilir (Bkz.

⁴⁰⁰ R. K. Harrison, "Arabah" International Standard Bible Encyclopedia, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids-Michigan, ed. Geoffrey W. Bromiley c.1., s. 218-219, ayrıca bkz. *a.g.e.* ss. 276, 518.

⁴⁰¹ Ludwig Koehler; Walter Baumgartner, "skk", **The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament**, Brill, The Hebrew & Aramaic Lexicon of the Old Testament, CD-ROM Ed. 1994-2000 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.

Skk I). *Skk*'nin *nif'al* dediğimiz 7. formu sadece bir kere Mezmurlar, 8:23 (skk II) ve aynı zamanda Mezmurlar, 2:6'da bağlaç (skk II) şeklinde gözükmektedir. *Skk*'nin hif'il babının Tanah'ta yedi kez yer aldığı bunlardan 5 âdetinin skk I. Çıkış, 40:21; Eyüb, 3:23; 38:8; Mezmurlar, 5:12 [11]; 91:4 ve iki tanesinin de skk III. bapta Hâkimler, 3:24; I. Samuel, 24:4) geçtiğini görüyoruz. Son olarak *Po'el* denien ve *Pi'el* babının edilgen tekidli hali ile karşımıza Eyüp, 10:11 (skk II. bap) çıkmaktadır. Toplamda bu şekilde *skk*'nin (I-III baplarıyla) Tanah'ta 22 kez kullanıldığını görmekteyiz.⁴⁰²

Her ne kadar TODT'un yukarıdaki madde yazarı Kronholm aynı sayfada Mısır Çıkış toponomisi olan Sukkot'un Mısırcaya asıllı *Tkw*'dan geldiğini belirtse de de bu kadar çok sayıda isim ve fiil çekimine sahip olmasıyla Sukkot'un etimo-morfolojik yönüyle Semitik bir kelime olduğu güçlü bir gerekçe olarak düşünülebilir.⁴⁰³

2.4.1.2. Sukkot ve Mısırcaya-Semitik Sibilant Geçiş *s ~ t*

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çıkış, 12:37; 13:30 ve Sayılar, 33:5-6'da geçen Sukkot yer isminin etimolojisinin İbranice olduğu genel bir kabul görmektedir. Bu kabulün dilbilimsel referanslarının yanında tarihsel kaynağı başta Ramses dönemine ait Mısırcaya metinlerdir. Bu metinler S. O. Moshier ve Hoffmeier'e göre, Semitik bir kelime olan Sukkot'un Mısırcadaki *Tkw* toponomisinin aslını yansıtmaktadır. Üstelik günümüz Mısır coğrafyasındaki ilgili yerin adındaki المسخوطة (Meshûta) toponomisi halen bu İbranice formu içinde muhafaza etmektedir.⁴⁰⁴

Bu konuda iki yazar da Yoshiyuki Muchiki'nin yaptığı bir linguistik çalışmaya gönderme yapmaktadırlar. Bu çalışmada Muchiki kuzeybatı Semitik yazarların Mısırcaya sessizleri nasıl karşıladıklarını dile getirir. Muchiki'nin ileri sürdüğü teori Semitik ve Mısırcaya ödünçlemeler arasında üç farklı ilişkinin var olmasıdır. Bunlar; 1) Akriba/eşasılı (ing. cognate) kelimeler 2) Semitik dillerden Mısırcaya verintiler 3) Semitik dillerdeki Mısırcaya kelimeler. Muchiki, sukot kelimesinin Semitik dilin Mısırcaya verintisi olduğunu öne sürmektedir.⁴⁰⁵ Bir başka deyişle Mısırcaya bunu İbraniceden ödünçlemiştir. Bu dilsel ilişki ağının anlaşılması hususunda Muchiki

⁴⁰² Tryggve Kronholm, "skk", **Theological Dictionary of the Old Testament**, ed. G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Josef Fabry, Michigan-Cambridge,; William B. Eerdmans Publishing Company, 1974/2004, c. 10, ss. 236, 237.

⁴⁰³ Kronholm, *a.g.e.*, s. 238.

⁴⁰⁴ Stephen O. Moshier, James K. Hoffmeier, **Egyptologists and the Israelite Exodus from Egypt, Israel's Exodus in Transdisciplinary Perspective**, ed. Thomas E. Levy, Thomas Schneider, William H.C. Propp, Springer, 2015, s. 106.

⁴⁰⁵ Yoshiyuki Muchiki, "Egyptian proper names and loanwords in North-West Semitic", University of Liverpool, Doktora Tezi, 1990, s. 8.

hatalı bir yargının düzeltilmesi gerektiğini savunur. Bu yanlış yargı ona göre kendi zamanına kadar birçok linguistin fonolojik bir genelleme hatasıdır. Bir başka deyişle bu uzman ve yazarların çoğu Mısırlı ve Semitik kadim yazarların birbirlerinin dillerini translitere ederken bunu hep aynı şekilde yaptıklarını varsaymaktadırlar. Buna göre Mısırlı yazarlar Semitik s harfini karşılamak için T'yi kullanmışlardır. Buna karşılık olarak Semitik yazarların Mısırcadaki T için Semitik s'yi tercih ettiklerini düşünmüşlerdir. Basitçe söylemek gerekirse Mısırlı yazarların İbranice sesleri her zaman t olarak kayda geçirdikleri aynı kelimenin t harfini Sami yazarların hep -s- olarak geçirdiklerini düşünmüşlerdir. Oysa durum bundan farklıdır, çünkü yazıcılık faaliyetinde son derece muhafazakâr olan Mısırlılar hiyeroglif sisteme göre kayıt tutarken, Semitik yazarlar duyduklarını yazmıştır. İşte tam bu noktada Michuki, bunun en belirgin örneğinin Msr. Tkw'nun İbraniceye *skt* şeklinde dönüştüğü ancak bu durumun tersinin vârid olmadığını ifade etmektedir.⁴⁰⁶

2.4.1.3. Tjeku

Sukkot'un Mısırbilim literatür tarihinde karşılığı ilk olarak Tjeku ile öne sürülmüştür. Tarihte ilk defa 19. yüzyılın sonlarında Brugsch'un Mısır coğrafyası üzerine yaptığı derinlikli kazı çalışmaları dönemin Mısırbilimcilerinin ilgisini Tjeku ya da Tjekut'un hiyeroglif yazımına

çevirmiştir. Tjeku tek sesli tj (ç) işaretiyle telaffuz edilmektedir. Grekçe ve Kıpti alfabesinde σ *sigma* harfiyle, İbranicede ise *sameh*'le karşılanmaktadır. Örneğin Sebennüto

isminin bu yüzden Mısırcada Tjeb netjer olduğu $\sigma \sim$ sameh delillendirilmesiyle ileri sürülmüştür.⁴⁰⁷ Brugsch'un bu fonolojik geçişinden faydanlandığı anlaşılan Naville, Tjeku toponomisinin ilk sesinin Semitik bir ses olması ipucundan yola çıkarak onun Pithom değil Sukkot olduğunu düşünmüş olabilir. Üstelik Tjeku'yu “çadırlar” olarak yorumlaması da Sukkot ile leksiko-semantik bir gerekçeyle uyum sağlaması bakımından bunu desteklemektedir.⁴⁰⁸ O, Tell'ul Meshûta bölgesinde bulunan *Tjeku* ve *Tjekut* şeklinde okunabilen birtakım hiyeroglifleri şu şekilde sıralar.

1)   ,

⁴⁰⁶ Michuki, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁰⁷ C. R. Gillett, “Pithom”, *Journal of the Society of Biblical Literature and Exegesis* , no:2., 1886, c. 6, s. 77.

⁴⁰⁸ Naville, “The Store City”, s.5.

2.

3. 409

Tjeku veya Tjekut olarak okunan bu karakterler ona göre II. Ramses'e ait söz konusu fragmanda yabancılar tarafından iskân edilen veya bir sınır ülkesine ait isimdir. Bu da hiyerogliflerde yer alan determinatifle öne sürülmektedir. Anastasi Papirüsü'nde aynı şekilde geçen karakter Naville'e göre önceleri Tjeku olan bir bölgeye işaret etmekte, daha sonraki tarihlerde ise onun başkenti haline gelen yere işaret edebilir.⁴¹⁰

Naville'den bir asır sonra Hoffmeier, Sukkot yani Tjeku'nun Vadi Tumilat'a bir referans olduğunu düşünmektedir. Ona göre bunun tarihsel delili Mısırca kaynaklarda fırlatma çubuğu/sopası ve yabancı ülke/dağlık bölge anlamına gelen kum tepeleri determinatiflerinin kelimenin yazımında karşımıza çıkmasıdır. İkisi bir arada yabancı bir ülke veya Mısır'la hududu olan bir bölgeye işaret etmektedir.⁴¹¹ Ancak mesele bu kadar basit değildir. Nitekim Mısır tarihinde hiyeratik metinlere bakıldığında Tjeku (Sukkot)'u ifade eden determinatifler konusunda köklü bir değişim yaşanmıştır. Bu değişim çoklu karakterlerin kullanılması olarak özetlenebilir. Bu karakterler fırlatma çubuğu , kum tepeleri ve şehir determinatifleridir . Anthony J Spalinger bu değişimin metinlerden hareketle 18. Hanedanlık döneminde yaşandığını vurgulamaktadır ve Amarna'daki şarap mühürlerinde bu durumun doğrulandığını ifade etmektedir. II. Ramses'e ait olan Dört Yüzyıl Steli'nde Tjaru'nun geçtiği dört yerde kum tepeleri determinatifinin yer almaması buna karşın fırlatma çubuğunun gözlenmesi de bu değişimi bir telafi durumu olarak örneklemektedir. Hoffmeier fırlatma çubuğuna dönüşen bu şehir determinatifini Tjaru'nun göçebe olan topluluğunu yansıtan bir karakter olarak yorumlamıştır. Öte yandan Spalinger bunun Ramses ve sonraki dönemlerde kullanılan kaynaklar ışığında makul bulmamaktadır. Çünkü I. Seti'nin Karnak'taki savaş rölyeflerinde bedeviler için gerek kum tepeleri gerekse fırlatma çubuğunun kullanıldığı

⁴⁰⁹ Brugsch, **Dict. Geog.**, s. 50. Akt. Naville, "the Store City", s.5.

⁴¹⁰ Naville, "The Store City", s.5.

⁴¹¹ Kitchen, Helck ve diğerleri için bkz. akt. Hoffmeier, **Ancient Israel in Sinai**, ss. 65-67.

kanıtlanmıştır. Tjaru sadece kum tepeleri determinatiflye kullanılmış olduğu halde Şasu halkı için her iki determinatif de geçerli olmaktadır.⁴¹²

Kitchen'ın Tjeku'ya ilişkin bilinen bütün referansları derleyen bir çalışmasına atıfta bulunarak Hoffmeier, bunun birçok metinde daha ziyade yabancı ülke işareti kullanıldığına dikkat çekmektedir. Deyr'ul Medine'deki hiyeratik mektubun Tjeku tanrılarına gönderme olduğu bir bağlamdaysa bu hiyeroglifin şehir işareti olarak kullanıldığını belirtmektedir. Örneğin Anastasi Papirüsü V, 18.6-19.2'de bir askeri üst, astı olan bir görevlisine Medjay bölüğünü (Nubia askerlerini) Tjeku'da bulunan kendisine getirmesi talimatını vermiştir. Hoffmeier'e göre bu ifadenin anlamlı olması ancak mektubu alan kişinin Tjeku'yu muayyen bir lokasyon olarak algılamasıyla mümkündür. Kitchen bu iki referansın Anastasi Papirüsü V, 19.7-8'de geçen Tjeku'daki hisara (*sgr*) ya da Merneptah Hotepharmaat'ın kalesine işaret ettiğini belirtir. Anastasi Papirüsü VI, 54-61'in tam Mısırcı transkripsiyonunu da Htm Mr-n-PtH Htp-Hr-mAat anx wdA snb nty [m] Tkw şeklinde vermektedir. Bütün bu bilgilerle göre 19. Hanedanlık döneminde Mısır, Tjeku (Sukkot) olup Hoffmeier'e göre (Vadi Tumilat) gibi bir bölge ya da bölgenin içindeki spesifik bir lokasyonu nitelemelidir. Bu sonucu çıkarırken, Kitchen'ın Wolfgang Helck'le mutabık olduğu belirtilmektedir. Bu da bir tür akademik uzlaşının sağlandığını göstermektedir. Tjeku'ya Mısır metinlerinde gerek bir bölge gerekse bir kale olarak spesifik bir lokasyona karşılık gelebilecek şekilde bir ismin verilmiş olması, Tanah'taki Sukkot manasının da aynı şekilde anlaşılabilceğini ortaya koymaktadır.⁴¹³

Papirüslerde geçen anlatıda yer alan determinatifler kadar kişi ve toplulukların tarihsel kimliği de lokasyonun anlamlandırılmasında önemli olmuştur. Anastasi Papirüsü VI, 51-61. satırlarını çevirerek yorumlayan Goedicke metinde geçen insanların zorunlu olarak İsrailoğulları şeklinde yorumlanamayacağını ve lafzen bunu doğrulayan açık bir ibare olmadığını belirtmektedir. Buna göre metinde geçen seyyahlar anlamına gelen “Şasu” topluluğu yaşam tarzları Tora niteliğini tipik anlamda yansıtmayacak bir insan topluluğudur. Bu insanlık topluluğun papirüste belirtilen özellikleri arasında yerleşik yaşama geçmek vardır. Tüm bunlarla birlikte İsrailoğulları kimliğinin yadsınamayacağını da belirten Goedicke, genelde akademik çıkarsamaların beklenilenin hilafına olduğunu vurgular. Söz konusu metin,

---

⁴¹² J. K. Hoffmeier and R. D. Bull, 'New Inscriptions Mentioning Tjaru from Tell el-Borg, North Sinai', **RdE** 56 2005, ss. 79–84 akt. Anthony J. Spalinger, “A Garland of Determinatives”, **The Journal of Egyptian Archaeology**, c. 94, 2008, ss. 145-147. Daha fazla bilgi için bkz. dipnot 42.

⁴¹³ Kitchen, Helck ve diğerleri için bkz. akt. Hoffmeier, **Ancient Israel in Sinai**, ss. 65-67.

mahallî idarecilerin idari ve muhtasar raporları arasında yer alır. Bu raporda bir sınır yetkilisi şunları yazmaktadır.

“Kâtip Inana, Qa’-gabı hazine kâtibi efendisine hitaben, Sağlıklı, müreffeh ve hayatta olsun! Bu mektup efendimin bilmesi ve [kurulan] bir irtibattan bilgi sahibi olması içindir. Ben bana verilen görevleri bir maden sağlamlığında yapıyorum ve hiç yorgunluk göstermedim.”⁴¹⁴

Papirus Anastasi VI’da 51. vd. geçen satırlardaki bir diğer aktarım da şudur:

“Firavun’un kerametiyle – Sağlıklı, müreffeh ve hayatta olsun - Edom’lu Şasu/bedevi⁴¹⁵ gruplarını Tjeku’da yer alan Pithom havuzları [kanalları?] yakınlardaki Merneptah Hotephermaat’ın⁴¹⁶ kalesinden geçmelerini başarıyla sağladık. Kendilerinin ve davarlarının yaşamlarını idame etmeleri için 8,5. [artık] yılında tüm yeryüzünün iyi güneşi, Seth’in [oğlu]! Bunları ve diğer günlerde Tjeku’da bulunan - Sağlıklı, müreffeh ve hayatta olsun- Merneptah Hotephermaat’ın kalesi, efendimin olduğu mekâna bir rapor nüshası içinde getirttim”⁴¹⁷

Raporun farklı yorumlarının varlığı öteden beri bilinmektedir. Örneğin James Henry Breasted onu bir Mısır yetkilisinin âmirine takdim ettiği bir beyanat şeklinde görmüş; öte yandan Spielberg, Spielberg, Edom’un bu Şasu denilen ve bedevi olarak nitelendirilen kabilelerinin “su havuzu (kanalları?)” olarak algılanan Pithom’u geçtikten sonra Merneptah

⁴¹⁴ Hans Goedicke, “Papyrus Anastasi VI 51-61”, **Studien zur Altägyptischen Kultur**, Bd. 14, 1987, s. 83-84.

⁴¹⁵ Goedicke, **a.g.y.** Şasu olarak çevirmiştir.

⁴¹⁶ **A.g.y.** Goedicke, Merneptah-hotepher-ma’at, (aslında Merneptah Hotephermaat) şeklinde çevirmiştir.

⁴¹⁷ James B. Pritchard, “The Report of A Frontier Official” **Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament**, Princeton: Princeton University Press, 1969, ss. 258-259

kalesine varmakla Firavun'un meralarına girmek üzere bir nevi vize alabildiklerine dikkat çekmiştir.⁴¹⁸

Tjeku'nun içinde kullanılan bir ayrıntı da Sukkot'la ilişkilendirilmesi bakımından dikkat çekicidir. Bu ayrıntı Tjeku'nun "hisar", "kale" yahut "sur" (ing. *fort*) farklı anlamlarıyla çevrilmeye uygun düşen *sgr* kelimesidir. Anastasi Papirüsü V, 19.2-20.6'da kara birlikleri komutanı Ka-Kem-wer'in nasıl iki kaçak köleyi takip etmektedir. Metinde komutan, Firavun'un sarayının geniş koridorlarından gönderilip 3. ayın 9. gününde akşamleyin iki kölenin peşine düşmüş ve bu komutan Hoffmeier'in yorumuyla Tjeku'nun hisarına (*sgr*) gelmiştir. Komutan kaleye (*xm*) ulaştığında, "çölden damat gelmiş" şeklinde cana yakın bir hitapla karşılanmış ve firâilerin "Seti Merneptah'ın kule (*mktr*) duvarlarını geçmiş" oldukları belirtilmiştir.⁴¹⁹ Buna ilave olarak Bietak *s-g-r*'nin salt bir duvar, hisar veya kale gibi anlamlandırılmasının yanında bir tahkimi veya çevrelemeyi de ifade edebileceğini öne sürmüştür. Anlamdaki bu tercih ona göre isim vermese de Hoffmeier ve pek çok kişi tarafından Tjeku'unun niçin Tanah'taki Sukkot'un Mısırcası olarak anlaşıldığına yanıt olabilir. Tjeku'nun Sukkot olarak genelde kabul gördüğü gerçeğine ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini belirten Bietak, Pithom kelimesinin aksine Tjeku'nun hecesel bir şekilde yazılmadığına ve bu nedenle yabancı bir kelime olmadığına dikkat çekmektedir. Bir başka deyişle Tjeku'nun Semitik bir ödünçleme olduğunu gösteren bir emare söz konusu değildir.⁴²⁰ Bizce Bietak'ın bu görüşü anlaşılmamaktadır. Çünkü Bietak'ın bu iddiası doğru bile olsa Tanah'ta geçen Sukkot'un Mısırca adayı olarak Tjeku'ya karşılık gelmesine mani bir durum görülmemektedir. Çünkü Tanah'ın kendisinde Mısırca kelimeler bulunması onların otantik olmadığını göstermez⁴²¹

Yukarıda gözlemlenen Tjeku ve *xm* kelimesi arasındaki özel ilgiden dolayı *xm* 'nin bağlı bulunduğu *nomenclatura* ve anlam nüansları bir dizi araştırmaya tabi tutulmuştur. Bu noktada literatürde Mısırbilimcilerin karşılaştığı bir çeviri sıkıntısı doğmuştur. Çünkü Mısırbilimciler *xm* gibi *mnnw*, *mkdr*, *nxtw*, *bxn*, *sgr* gibi birçok kavramı "kale, hisar, sur" vb.

⁴¹⁸ Wilhelm Spiegelberg, *Der Aufenthalt Israels in Ägypten im Lichte der ägyptischen*

Monumente, Strassburg: Von Schlesier und Schweikhardt, 1904, s. 24. Metnin farklı yorumlarına ilişkin bir literatür için bkz. Goedicke, *a.g.e.* s.86

⁴¹⁹ Hoffmeier, *Ancient Israel in Israel*, ss. 65- 67; Ayrıca daha fazla bilgi için bkz. Hoffmeier, *Israel in Egypt*, s. 180.

⁴²⁰ Gardiner 1922: 213, n.2. Kitchen KRI II: 689,3., Bietak *a.g.e.*, s. 21.

⁴²¹ Örnekler için bkz. Helck, *a.g.e.*, s. 44, 45 vd.

anlamlara gelecek şekilde çevirmişlerdir. Ne var ki bu kelimelerin aralarındaki nüans farklılıklarının yansıtılamaması yanı sıra Mısır şehir planlamacılığı ve mimarisi açısından işlevsel rollerinin gereği gibi tanımlanmadığı belirtilmektedir. Söz gelimi Ellen Fowles Morris xtm'nin (sur) Mısır sınırındaki giriş ve çıkışları izlemek üzere inşa edildiğini savunmaktadır. Bu yönüyle etimolojisinin coğrafi bir mühür veya kilit olarak Mısırca bir terimde mündemiç olduğunu ortaya koymaktadır.⁴²² Eserde söz konusu bilgilerin ikna edici düzeyde Mısırca sözlük kaynakları yardımıyla doğruladığını görülebilmektedir. Bu da Sukkot'un hem Semitik etimolojisiyle hem de inşâi yapısıyla ilgili yeni ve uyumlu bir yorumu olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşımı destekleyen başka çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Spalinger *Amenemope Onomasticon*'u olarak bilinen papirüste Tjaru'nun xtm "kale" anlamıyla kullanıldığını doğrulamakta ve kelimenin bu yönüyle yerleşimin önemine dair Morris'in verdiği bilgileri destekleyebileceğini düşünmektedir.⁴²³

Yukarıda Morris'in yaptığı semantik değerlendirmeye baktığımızda kelimenin açık bir biçimde "mühürlemek", "kapatmak" manalarından türetilebilmesi bu tür bir yerleşim Yeni Krallık Dönemi'nin başlangıcında xtm'in savunmacı bir gayeyle yapıldığına ışık tutabilir.⁴²⁴ Morris bir gözetleme işlevi de gören kalenin Hyksos sürgünleri için akılcıca ölçüler de taşıdığını söylemektedir. Buna göre xtm'in doğuya konumlandırılması uygun düşmekte ve bir gözetleme kulesi işlevi olduğu doğrulanabilir. Ne var ki Morris buna ek olarak xtm'in müstahkem bir geçit de olduğuna işaret etmiştir. Nitekim bazı Mısırca metinlerde kuşatılmış ya da tehdit altında olan bir kentin kapıları olarak xtm'in kullanıldığına da değinilmiştir. Burada dikkat çekici bir ayrımdan daha bahsetmek gerekmektedir. xtm etrafı kapalı bir determinatif işaretiyle karşımıza Mısır imparatorluğunda bir yer isimi olarak fonetik heceli bir yazımla sadece mühür işlevini gören *h*tm şeklinde ve bazen de etrafı kapalı bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Morris bu açıklamalardan sembolü tercih ettiğini söyler. Buna göre söz konusu karakterin zımnında Mısırlıların inşâ etmiş oldukları bir kışla yer almakta ve Kenanlıların ancak müsaade isteyerek ayrılacakları bir yer tasavvuru oluşmaktadır. Metaforik bir deyişle Kenanlılar bu alanda adeta *mühürlenmiş* yani bir açık cezaevi ortamında yaşamaktadırlar.⁴²⁵

---

⁴²² Ellen Fowles Morris, **The Architecture Of Imperialism. Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom**, Brill: Leiden- Boston, 2005, ss. 4-5.

⁴²³ Spalinger, *a.g.e.*, s. 145.

⁴²⁴ Morris, *a.g.e.* s. 150-152.

⁴²⁵ Morris, *a.g.y.*

Kanaatimizce burada metafor çıkarımına gereksinim duyacak ikna edici bir sebep sunulmamaktadır. Çünkü tespitlerimizce bu yargıyı destekleyecek herhangi bir başka filolojik ve metinlerarası Mısırca bağlantı da ortaya konulmamıştır. Son tahlilde söz konusu bağlamda *xm* Mısır coğrafyasında yer alan bir geçiş noktası olarak kabul edilmiştir. Bu da Sukkot'un Yeni Krallık Dönemi'nde bir nevi etrafı çevrelenmiş bir yapı olarak bir tür gözetleme kulesi şeklinde yorumlanması fikrini beraberinde getirmiştir. Bu görüş kendi içinde tutarlı yorum kadar sistemli Mısırca hermenötik çalışmalarla ve yeni arkeolojik bulgularla desteklenmeye ihtiyaç duymaktadır.

2.5. Pi-Hahiot

Pi-Hahiot (ibr: פִּי הַחֵירוֹת) Çıkış yolculuğunun dördüncü durak noktasıdır. Çıkış ve Sayılar bölümünde Pi-Hahiot İsrailoğulları'nın Migdol ve deniz arasında, Ba'al Zephon karşısında kamp yaptıkları ve bekledikleri bir yer olarak nitelendirilmektedir. Pi-hahiot, Tanah'ta 4 yerde geçmektedir.⁴²⁶

2.5.1. Pi-Hahiot'un Mısır Toponomi ve Lokasyon Tartışmaları

Pi-Hahiot'un etimolojisi ile ilgili oldukça farklı yaklaşımlar öne sürülmüştür. Kelimenin başındaki *Pr*, pek çok araştırmacıyı kelimenin etimolojisini Mısırcada aramaya sevk etmiştir.⁴²⁷ Pi-Hahiot hakkında öne sürülen ilk iddialar arasında literatürde Per-Qeheret ismi ve “yılan evi” fikri yorumları yer almaktadır. Bu Mısırca öneri Naville, Pi-Hahiot'u Tell el Meshûta'daki Ptolemaios Steli'nde adı “yılan evi” olarak geçen Per-Qerehet ile ilişkilendirmiştir. Bu da Osiris yahut Greklerin terimiyle bir Serapon Mabedi'dir. Naville'in bu sansasyonel buluşları çok geçmeden yankısını bulmuş ve Tanah dünyasının romantiklerini heyecanlandığı gibi şüphecilerini de tereddüde sevk etmiştir. Dolayısıyla bir bakıma bu teoriler yankılarını hemen 20. yüzyılın başında göstermiştir. Örneğin Robinson, Timsah Gölü civarına konumlandığı bu yerin ismini “saz kenarı” olarak speküle etmiştir.⁴²⁸ Onun bu görüşünü çok geçmeden Robert Hanbury Brown eleştirmiştir. Brown, bunun fonetik olarak muhtemel bir eşleştirme olamayacağını dile getirmiştir.⁴²⁹ Bernard Bruyère, Naville'in görüşüne arka çıkmıştır. O da Pi-Hahiot'un *Qeheret*'ini İsis'in koruyucu figürü olan yılan tanrıçası Qerehet ile ilişkilendirmiştir.

⁴²⁶ “Hahiot” olarak Çıkış, 14:2; 14:9; Sayılar, 33:7,8 bkz. Strong's Hebrew Lexicon mad. H6367.

⁴²⁷ Henri Cazelles, “Les Localisations de l'Exode et la critique littéraire”, *Revue Biblique*, 62: 1955, s. 350.

⁴²⁸ George L. Robinson, “The Route of the Exodus from Egypt” *The Biblical World*, c. 18, No. 6, 1901, s. 420.

⁴²⁹ R. H. Brown, *The Land of Goshen and the Exodus*, London: E. Stanford, 1899, s. 71.

Böylece söz konusu kelimeyi bir *metathesis* yoluyla *Qeheret* şeklinde değil *Qerehet* şeklinde okumuştur. Bu görüş de peşi sıra eleştiri görmüştür. Cazelles *metathesis* çıkarımını zayıf bir ihtimal olarak değerlendirmiştir. Çünkü o, Mısırca'daki *q* sesinin İbranice'deki *n* *het*'e dönüşmesini fonolojik bir zorlama yorum olarak kabul etmiştir. Zira ona göre seslerin mahrecinin uzaklığı bu ihtimali teknik olarak imkânsız kılmaktadır. Dolayısıyla burada *methathesis* aranmamalıdır. Daha ziyade her iki terim de olasılık dışı tutulmalıdır.⁴³⁰

Diğer bir iddia Pi-Hahiroth'un Hathor kültüyle olan ilişkisiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu iddiayı öne süren Jean Clédat, Mısırca bir toponimi olarak Pi-Hahiroth'un, Hathor'un evi olduğunu teklif etmiştir. Bunun için kendi Mısırca telaffuzunu önermiştir: (*P*)*rt-ḥat -ḥrt*: “Hathor'un evi”, yahut Kiptice “Hator'un evi”. Günümüzde Hathor'un Mısırcada Hwt-Hr olarak geçtiği bilinmektedir. Ancak bu konuda tek bir muayyen lokasyon olmaması konuyu başka bir boyuttan sorunlu bir hale getirmiştir. Çok sayıda Hathor lokasyonu olduğunu dile getiren Henri Gauthier, Clédat'a itiraz olarak en az dokuz adet bu ismi taşıyan yer saymıştır. Bunların 7'si dönemin arkeologları arasında kabul gören Çıkış coğrafyasına ait deniz kıstağından (*isthmus*) uzaktır ki bunların Çıkış kıssasının kapsamı dışında kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak iki tanesi coğrafyanın sınırları içinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu çoklu lokasyon sorununa bir çare arayan Cazelle, Pi-Hathor'un Asurca transkripsiyonlarda *Pi-ha-at-ti-hu-ru-un-pi-ki* şeklinde geçtiğini belirtmekte ve karşılığının Terena olarak bilinen yer olduğunu öne sürmektedir.⁴³¹ Asurca transkripsiyonu çaprazlama olarak doğrulayıcı mahiyette Grek mitolojisindeki Afrodite'nin Mısırca muadili olan Atarbekis üzerinden yürütülen bir başka iddia izlemiştir. Bu iddiayı öne süren Alan. B. Lloyd, Herodotus'un Tarihler isimli eserinin 2.41.5 numaralı pasajında zikri geçen Hathor mabediyle Asurca listelerde *Pi-ha-at-ti-hu-ru-un-pi-ki* şeklinde geçen ismin Atarbekis'e karşılık geldiğini öne sürmüştür. Buradan hareketle mevcut veriyi analiz ederek buranın Aşağı Mısır'ın 4. *nomos*'u olduğu düşünmekte ve bu yargısının da Mısırca bir prototipik Atarbekis ismiyle destekleneceği kanaatindedir. O bu noktada gözünü Kum Ebu Billu ihtimalleri üzerinde çevirmiştir.⁴³²

⁴³⁰ Clédat, BIFAO., XVI, s. 219; Mallon, s. 172; Bonnet, akt. Otto Eissfeldt, **Baal Zaphon, Zeus Kasios, und der Durchzug der Israeliten durchs Meer**, Halle (Saale), M. Niemeyer, 1932, s. 55. Peet'in menfi yaklaşımı için bkz. Egypt and the O. T., Liverpool, 1924) Akt Cazelles, *a.g.e.*, s. 350.

⁴³¹ Cf. Legrain, *Äz*., XXXV, s. 18. Akt . Cazelles, *a.g.e.*, s. 351.

⁴³² Alan B Lloyd, **Herodotus, book II: commentary 1-98**, Leiden: Brill, 1994, ss. 187-188.

Yukarıda kısaca belirttiğimiz birçok Hathor yerleşimi arasında Tanis ve Bubastis merkezli bazı teklifler sahada kaydedilen bir takım arkeolojik gelişmelerle merkezi bir önem kazanmıştır. Bu teklifler Pi-Hahiot'u Tanis ve Bubastis karşısında bir yere konumlandırmıştır. Bu mevki Pi-basa adındaki bir kâtibin Pi-Ramses övgüsünde *pa-Tjouf* adıyla geçen bir yerleşimdir. Yirminci yüzyılın başında bölgede yaptığı kazılarla Clédat, Turquoise (Mefkat) yerleşiminde Hathor sahibesine (tanrıçası)'na sunulmuş bir mabed keşfetmiş ve böylece Pi-Hathor'u Ebu Hassa Dağı'nda var olduğunu düşündüğü Tanah'ın Migdol'üne ait bir referans olarak göstermiştir. Clédat'ın Per-Hathor tezi olarak bilinen bu görüşü benimseyen Albright Mısırca ve Asurca yazıtları topluca gözden geçirerek onu geliştirmiştir. Albright, *Hrt*'in Samiler arasında popüler bir tanrıça olduğunu ileri sürerek bu iddiasını Asurca ve Mısırca yazıtlarla belgelemeye çalışmıştır. Bu meyanda o, Pi-Hahiot'un Semitik orijinli olup *Hrt*'in “kazmak, oymak” anlamlarına geldiğini ileri sürmüştür. Albright'ın bu iddiası Cazelles tarafından itiraza konu olmuştur. O, Pi-Hahiot'un Semitik *Hrt* “kazmak” köküyle ilişkilendirilmesi halinde etimolojisinin Sâmilerce “kanal ağzları” şeklinde yaygın bir şekilde anlaşılması gerekliliğine değinir. Oysa Cazelles'e göre bu anlam Samiler arasında tarihte hiçbir zaman popülerlik kazanmamıştır. Üstelik Albright'ın iddiasının aksine Sâmilerce bu isimde bir Suriye tanrıçasının varlığı hemen hemen hiç bilinmemekte ve dolayısıyla bu tarz bir toponomik açıklama teknik açıdan büyük bir sorun oluşturmaktadır. Bundan hareketle Cazelles linguistik açıdan kelimenin “kanal” anlamına gelmediğini vurgulamakta ve kazmak anlamına gelen fiilin Fenikecede *HRT*; İbranicede ise *HRS* olduğuna dikkat çeker. Aslında Bütün bunlardan Cazelles, Pi-Hahiot'un Mısırcada aranmasını salık vermektedir. Cazelles aynı şekilde Albright dışında bir diğer Semitik köken teklifi yapan Daressy'nin “körfez ağzı” (Fr. *entrée des gouffres*), “bataklık kalıntıları” önerilerine de ihtiyatla yaklaşılmasını telkin eder. Çünkü Cazelles hem *hrt*'in anlamının körfez değil su taşkını olduğunu savunmaktadır, hem de Delta'daki erimelerin Mısırcada *Xwt* ile değil *Xwrt* ile ifade edildiğini düşünmektedir.⁴³³

Semitik tekliflerin bu semantik güçlükleri ve Mısırcada karşılıksız kalan yorumlarına rağmen “körfez ağzı” fikri üzerinde talepler dinmemiştir. Bu güçlükleri öngören Lester L. Grabbe, Pi-Hahiot'un anlamının ısrarla “kanal ağzları” olduğunu savunmuş ancak gerekçesini folklorik bir Semitik etimolojiye bağlamıştır. Hatta kelimenin bu yolla Mısırcaya Sami dilinden

⁴³³ Cazelles, *a.g.e.*, s. 351. Anlaşılan Mallon, Clédat'ın görüşünü *Hathor*'un *Hirôt* olmadığını belirterek Pi-Hahiot için arzu edilir bir eşleştirme olmadığını ifade etmiştir.

girdiğini de bile öne sürmüştür.⁴³⁴ Burada Hoch'un Mısırcıa metinlerde ele aldığı Semitik kelimelerle ilgili olan linguistik çalışmasını kendisine dayanak olarak almıştır.⁴³⁵ Diğer taraftan her ne kadar Kızıldeniz'in (İbr. יָם־סוּף *yom suf*) karşılığı olarak *pATwf*, *pA Hr* "(Pi-Hahiroth?), *pA S-Hr* "(Şihor? Yeşu, 13:3)" parantezler içinde tereddütle de gösterse Anastasi Papirüsü III, 2:8–12.65'te geçen anlatının Tanah'la aynı kontekste paralellik gösterdiğini kendinden emin bir şekilde ifade etmekten çekinmemiştir.⁴³⁶

Pi-Hahiroth'u İbranice *hiroth* kelimesinden türetenlerden birisi de Menashe Harel'dir. Harel, her ne kadar Pi'nin etimolojik olarak Mısırcıa olduğunu kabul etse de Albright'ın ibr. "kazmak" yorumunu benimsemiştir.⁴³⁷ Ne var ki o bu anlamı çağrıştıracak şekilde farklı İbranice varyantları ve telaffuzlara da dikkat çekmiştir. Kelimenin *haroth* şeklinde okunduğu gibi *Harots* olarak okunabileceğini de ifade etmiştir. Bu fiillerin anlamlarının İbranicede "oymak", "yarık açmak" ve "boyluca kesmek" olduğunu dile getirerek dağların arasından çıkan yarık ve çatlaklarla topografik bir ilişki öngörmüştür. Buna göre aslen İbranice bir kelime olan Pi-Hahiroth, kıssadaki temayı topografik olarak doğrulayan bir etmen olarak sunulmaktadır. Harel, bu teorisini Naville'in haritası ve Josephus Flavius'un bilgileriyle ispatlamaya çalışır. Naville'in haritasına göre Pi-Hahiroth, Acı göllerin doğusunda Guneyfe Dağı'nın yer aldığı göller bölgesindeki sıkışmış bir alandır. Bunun için tarihçi Josephus'un İsrailoğullarının bu mınıtkada deniz ve dağ arasında sıkışıp kaldığı bilgisi de dayanak olarak kullanılmaktadır. Ne var ki Harel takriben kendisinden on yıl kadar önce yayınlanan Cazelles'in değerlendirmelerini hiç zikretmez ve onları irdilemez; bu yüzden kendisinin takip ettiği Albrightçı Hebro-Sentrik/İbrani-merkezci etimolojiye getirilen itirazları karşılayamamıştır. Pi-Hahiroth'un lokasyonun ise Migdol'un doğusunda 'Acrud mevkiinde olduğu varsayımını uzmanların ittifakla kabul ettiği bir görüş olmasından dolayı benimsemektedir.⁴³⁸

---

⁴³⁴ Lester L. Grabbe, "Exodus and History" **The Book of Exodus: Composition, Reception, and Interpretation**, ed. Thomas Dozeman, Craig A. Evans, Joel N. Lohrs. Leiden: Brill, 2014 s. 75

⁴³⁵ Hoch, **Semitic Words in Egyptian Texts**, s. 232.

⁴³⁶ Bu konuyu ise Hoffmeier'in çözümlemesine havale etmekle linguistik bir argümanı uzatmaya yanaşmadığı fikrini uyandırmaktadır. Bkz. Lester L. Grabbe, "Exodus and History" **The Book of Exodus, Composition, Reception, and Interpretation**, Brill: Leiden-Boston, 2014 s. 75.

⁴³⁷ Menashe Harel, "Route of the Exodus of the Israelites from Egypt and Their Wandering in the Sinai Desert: A Geographic Study", New York University, Doktora Tezi, 1964, ss. 88, 146, 288.

⁴³⁸ Ayrıca bkz. Harel, *a.g.e.*, s.96, bkz. *a.g.e.*, s.146. Ayrıca bkz. Josephus Flavius, **Josephus: in Nine Volumes. Jewish Antiquities**, ed., çev. Ralph Marcus, Cambridge: Harvard University Press, 1976, c. II:15, ss. 3-5.

Pi-Hahiot varyantlarından biri de Mısırca aslının Akadcada *Pi-Hiriti* (kanal ağzı) formunu aldığı halidir. Bu şekliyle Pi-Hiriti, kelimenin İbranice transkripsiyonuyla biçimlenmiştir. Mısırcada Pa-Kherta, *Tefnut* tanrıçasına adanan kasaba biçiminde bir toponimi olarak da düşünülmüştür. Bu kasabanın günümüzdeki mevki ise Delta'nın doğu kıyısına düşmektedir. Bir harf farklılığıyla Ta Kherta şeklinde bir “su birikintisi” olarak da anlamlandırılmaktadır. Donald Redford bunların erken dönem Akadca formların bozulmuş şekilleri olarak değerlendirilebileceğini düşünmektedir. Diğer etimolojik adaylar arasında Tanis ve Bubastis (Geç Saiti dönemlerindeki şekliyle Hyksos olarak bilinen) mevkiiyle ilgili olarak Gardiner'in öne sürdüğü Per-Hathor (Tanrıça Hathor'ın evi) yer almaktadır.⁴³⁹ Clédat bugün Kantir'e yakın (Ramses döneminde) bir Pa-Hiret mıntıkasını da aday olarak önermektedir. Ne var ki Redford bu adayları gerek linguistik gerekse coğrafi nedenlerden dolayı makul görmemektedir.⁴⁴⁰

Uzmanların uzun süre kelimenin Mısırca mı Semitik mi olduğu konusundaki çözümsüz gerilimleri kimi yazarları akademik bir kötümserliğe sevk etmiştir. Örneğin Hoffmeier'e göre literatürde hiçbir Mısırca yer ismi ya da teorik olarak rekonstrüke edilmiş hiç bir isim hâlihazırda konsensüsle kabul görmemiştir. Bu uzlaşsımsızlığı kendisine bir motivasyon kaynağı olarak gören Hoffmeier da kendine özgü bir takım tespitler yapmıştır. Önce Pi-Hahiot'un semitik etimolojisiyle ilgili literatürde bir düzeltme yoluna girmiş ve Semitik orijinli “kanal ağzı” fikrini ilk ortaya atanın aslında Grey Hubert Skipwith olup, bunun ancak otuz beş yıl sonra William F. Albright tarafından kullanıldığına dikkat çekmiştir. Teklif edilen bu anlam ve yerleşim yeri Kuzey Sina'da, günümüzde kurumuş olan Ballah Gölü'nün olduğu konumun kuzey sınırlarının doğusunda yer almaktadır. Bu husus alanda antik bir kanalın izlerinin 1970'li yıllarda İsraili jeologlar tarafından keşfiyle güven kazanmaya başlamıştır. Bu kanalın yapılış tarihiyle ilgili daha fazla bilginin arkeolojik belgelere dayandırılması gerektiği ileri sürülmüştür. Konuyla ilgili Hoffmeier Stephen Moshier ile birlikte 1998 yılında bölgeye bizzat gittiğini zikreder. 1960 ve 1970'lerde kurulan CORONA uydularının sağladığı görüntülerin

---

⁴³⁹ A.H. Gardiner, “The Geography of The Exodus”, *Recueil d'etudes egyptologiques dediees a la memoire de Jean-Francois Champollion*, 1922, s. 213.

⁴⁴⁰ Donald. B. Redford, “Pi-Hahiot” *ABD*, c. 5. s. 371. Ayrıca detaylı bir eser için bkz. Donald. B Redford, “An Egyptian Perspective on the Exodus Narrative”, *Egypt, Israel, Sinai*, ed. A. F. Rainey, Tel Aviv, 1987.

yardımla kanalın doğusundaki lagünün güney ucunu geçip kuzeye dönmeyerek doğuya doğru devam edip bir vahada son bulduğunu ispatladıklarını öne sürer⁴⁴¹

Derin alüvyon kumluklarından oluşan elverişsiz ortamdan dolayı, kanalın özelliklerini keşfetmeye imkân sağlayacak arkeolojik kanıt tespit edemediklerini esefle dile getiren Hoffmeier, kanalın su oluklarının hala gözle görülebilir olduğunu ifade etmektedir. Pi-Hahiroth’la ilgili diğer bir toponomik “kanal ağzı” yorumu hakkında o, söz konusu ismin; kanalın ya Delta kolunun başlangıç noktasından ya da Delta kolundan beslenen Ballah Gölü’nün en kuzey kısmından geldiğini düşünmektedir.⁴⁴²

2.5.1.1. Per-Qerehet

Qerehet, Eski Mısır’da Orta Krallık dönemindeki bir yılan tanrıçası kültüdür. Bu yılan Mısır mitlerine göre ana rahminde insanlaşmıştır. Qerehet, ismini Eski Krallık döneminde doğrudan “rahim” kavramına gönderme olarak ya da yumurtanın güneş diski doğurmadan önceki ezeli yumurtlamasına binaen almıştır. Qerehet kullanılan determinatife göre Tanrı Khnum tarafından insan embriyosunu ve ölümden sonra yeniden doğmaya imkân tanıyan bir “gemi” olarak dizayn edilmiştir. Ancak Qerehet “yılan” determinatifiyle tanrıça ya da “yumurta” determinatifiyle Orta Krallık dönemi ve sonrasında kişinin aristokrat soyuna bir gönderme olabilir. Yumurta yorumu tanrıçaya verilen bir ezeli vasıftan ortaya çıkmış ve tanrıçanın Mısırlılarca yüce bir feminen ata olarak yorumlanmasına yol açmıştır. Orta Krallık ve sonrasında Qerehet diğer tanrıların rahimleri olarak da yorumlanmıştır. Ptolemaios dönemine ait Esna’daki bir mabedin tasvirlerinde Qerehet’in, bir çocuğun adeta civciv misali kabuğunu kırarcasına temsil edildiğini görmekteyiz. Bunlara ilişkin rahim biçimli vazolarda temsili kullanımlara rastlamaktayız.⁴⁴³

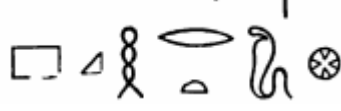
Mısır anıtları arasında II. Ptolemaios Philadelphus tarafından Pithom Steli olarak bilinen ve Naville tarafından Tell’ul Meshûta’da 1884 yılında keşfedilen bir yazıtta Pa-Qeheret

⁴⁴¹ James K. Hoffmeier, “Ancient Israel’s History”, **The Exodus and Wilderness Narrative, An Introduction to Issues and Sources**, ed. Bill. T. Arnold, Richard S. Hess, Grand Rapids-Michigan: Baker Academic, 2014, s. 76. Ayrıca bkz. Hoffmeier, **Ancient Israel in Sinai**, s. 100.

⁴⁴² Hoffmeier, **The Exodus and Wilderness Narratives**, ss. 75-77.

⁴⁴³ Cathie Spieser, “Aspects of the Womb and Embracing the Dead in Ancient Egypt”, **Cultural Constructions of the Uterus in Pre-modern Societies, Past and Present**, ed. M. Erica Couto-Ferreira, Lorenzo Verderame, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2018, ss. 87, 88

biçimine rastlamaktayız.

Stelin yukarı kısmında Ptolemaios'un

Temu tanrısına yaptığı sunuda “Büyük Thuku tanrısı ve Pa-Qeheret'te mukim Re'abt tanrısı Osiris” ifadeleri yer almaktadır.⁴⁴⁴

2.5.1.2. Hathor

Yukarıda da aktardığımız gibi Pi-Hahiot ile Hathor arasındaki bağlantı bir dizi tartışmaya konusu olmuştur. Daha önce de değindiğimiz gibi erken dönem Mısırbilimciler onu “Hathor'un evi” olarak yorumlamışlardır. Kısaca tekrar etmek gerekirse Albright kelimenin “kanal ağızları” olduğunu ve *Heret* adlı bir Mısır tanrıçasından türemiş olabileceğini iddia etmiştir. Günümüzde Mısırbilimciliğin Albright'ın getirdiği bu teze ilişkin değerlendirmesine değinmekte fayda var. Örneğin Mısırbilim uzmanlarından Redford başlangıçta *hrt*'in Semitik bir tanrıça ismi olan “heret”ten türediğini düşünmüş, fakat zamanla etimolojisinin de Semitik olduğuna kanaat getirmiştir.⁴⁴⁵ Redford'un bu görüş değişikliğini tahlil eden David Falk, Redford'un bu fikir değişikliğinin nedenini, söz konusu dönemde ne Levanten ne de Mısır kökenli bir tanrıça kültü bulamamasında aramaktadır. Hoffmeier da Albright'la benzer bir yorum getirmekle birlikte Albright'ın sunduğu etimolojiyi reddetmiştir. Öte yandan Falk bize Pi-Hahiot'un Mısır metinlerinde örn. Anastasi Papirüsü III, 3.3'te geçtiğini dile getirmektedir, fakat ona göre problem sadece ortografideki netliktir. Nitekim pr Hwt şeklinde geçen ve anlamı “mabed arazisi” olan toponominin Mısırca'daki teamül ile uyum gösterdiğini düşünmektedir. İlgili İfadenin bir tanrıça determinatifi ile bitmesinin ise toponominin teoforik olmasıyla açıklamaktadır. Böylece Falk, *Hrt*'in *Hry(t)-tp*'in bir varyantı olduğu olduğunu düşünmüş ve anlamının da “zirvede olan kişi” şeklinde yorumlamaştır. Ayrıca *tp* karakterinin *t* ile kısaltılmış olduğunu belirterek onun *Uraeus* Tanrıçasının bir vasfı (epiteth) olduğu görüşündedir. Bir karşılaştırma olarak bu hecelemin Karnak Hitabet Stelleri (KRI V 89.10); Buhen, Lesser Stelleri (KRI 1 101.10); Serapeum Steli, Apis-Defni, 30. Yıl (KRI II 370.9); Kadeş Savaşı (KRI II. 89.7-9) ve Harris Papirüsü I, 50.2'de benzer bir ortografi ortaya koyduğunu öne sürer.⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ E. A. Wallis Budge, **A History of Egypt from the End of the Neolithic Period to the Death of Cleopatra VII B.C. 30: Egypt Under the Ptolemies and Cleopatra**, yy: Trübner, 1902, c.7, s. 200.

⁴⁴⁵ David A. Falk, “The Egyptian Sojourn and the Exodus” **Behind the scenes of the Old Testament: Cultural, Social, and Historical Contexts**, ed. Jonathan S Greer; John W Hilber; John H Walton; Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2018, ss. 194-201.

⁴⁴⁶ David A. Falk, “The Egyptian Sojourn and the Exodus”, ss.194-201.

Hathor konusunda monografik bir eser kaleme alan Bleeker, Greklerin Hathor'a Αθϋρ (Athür) dedikleri ve onu Afrodit'le bir tuttuklarını ifade etmektedir. Bu özdeşleştirme Bleeker'e göre rastlantısal değildir. Çünkü Hathor Mısır geleneğinde tıpkı Afrodit gibi aşk ve üreme tanrıçası olarak kabul edilmiştir. Grek yazarı Plutarkhos, Hathor'u Geç Dönem'de İsis ile ilişkilendirilmiş ve bir diğer isminin Athyri olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁷ Buna göre Athyri Horus'un kozmik evi anlamına gelmekte ve mecazen varlığın başlangıcına işaret etmekteydi. Mısırcada Hwt-Hr şeklinde geçen Hathor, bu haliyle de "Horus'un evi" anlamına gelmektedir. Bleeker kelimenin "altın" ve "gök tanrıçası" gibi anlamları tazammun ettiğini belirtmektedir. Yine bunlar arasında "güzel" unvanı da bulunmaktadır. Bunların yanında Hapy "(Nil)'i veren" manasını almıştır. Ayrıca "dağların yöneticisi, kıymetli taşların sahibi, Ra'nın gözü, gökyüzünün yöneticisi, tanrıların kraliçesi ve Maat'ın sahibi" ve "ezeli tanrıça, kitabın cariyesi, ağzından çıkanın derhal yerine geleceği kişi" gibi birçok onurlandırmaya layık görülmüştür.⁴⁴⁸

Albright, Hathor'un kökü olduğunu iddia ettiği חרת Hrt'in Samiler arasında popüler bir tanrıça olduğunu ileri sürerek bu iddiasını Asurca ve Mısırca yazıtlarda belgelemeye çalışmıştır. Burada o, Pi-Hahiot'u Sami dilindeki fiiliyle ilişkili görmektedir ve anlamını da "kanal" olarak yorumlar. Albright, Tell'ul Meshûta ve Tell'ur Ritâbe'ye seyahatler gerçekleştirmiş ve bu seyahatlerin sonucunda bölgedeki incelemeleri akabinde Tahpanhes'in Grek Dafne'sinin günümüz Tell Dafne'si olduğuna işaret etmiştir. Böylece Aimé-Giron'un Çıkış, 14:2-9'da geçen Ba'al-Zephon'u Tanis'in güneydoğusunda Dafne'ye yerleştirmesini doğru bulmuştur. Şimdi sıra Pi-Hahiot'a gelmiştir ki bunun da yeri ona göre Migdol (Tell'ul Herr) ve Ba'al-Zephon yani Tell'ul Dafne arasında olmalıdır. İşte tam bu noktada Albright dâhiyane bir buluş gerçekleştirir: Pi-Hahiot (Kanallar Ağzı) anlamına gelen Mısırca kelime, anlamını semitik orijinli bir etimolojiye borçludur. Buna göre Pi-Hahiot Albright'ın çıkarımıyla Pi-Hrt (Hrt tanrıçasının mabedi) olarak aslında Mısırca ve Asurca metinlerde rastlanılan bir Asur tanrıçasıdır.⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ Plutarchus, *Ploutarchou Peri Isidos kai Osiridos = Plutarchi De Iside et Osiride liber : Graece et Anglice*, ed. Samuel Squire; Gulielmus Xylander; William Baxter; Richard Bentley; Jeremiah Markland, Cambridge: Typis Academicis, 1744, ss. 98-99, s.161.

⁴⁴⁸ C. J. Bleeker, *Hathor and Thoth: Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion*, Brill: Leiden, 1973, ss. 24-27.

⁴⁴⁹ W. F. Albright, "Exploring in Sinai with the University of California African Expedition", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 1948, dipnot. 109, 1948, s. 16.

Tespitlerimiz doğrultusunda bu sıfatlandırılmaların hiçbiri Pi-Hahirod etimolojisi için serbest çağrışım yoluyla da olsa bir bi “kanal” ilgisini ilk bakışta sağlamamaktadır. Ancak başka metinler üzerinden bazı referanslarla desteklenmesi halinde bir takım ipuçları bulunabilir. Örneğin “Nil’i veren”, “altın” gibi birtakım teşbihler kanala yönelik bir teknoloji güzelleme ilgisini sorgulatabilir. Ancak bu konuda mevcut çalışmalardan elde ettiğimiz bilgilerle herhangi bir hükme varmak gerek arkeoloji gerekse Mısırbilim kaynakları bakımından henüz çok erken. Albright’ın Semitik köken tespitleri ilgi çekicidir. Semitik Tanrıça ilişkilendirmesi tezi ise ilerleyen süreçte Redford’un Arkeolojik ve Mısırbilim kaygılarını giderecek cinsten yaygınlık kazanmamıştır.

2.5.1.4. Epaulis

Yetmişler Çevirisi’nde Çıkış, 14:2-9’da Pi-Hahirod yerine onomastik bir çeviri olarak ἑπαυλις epaulis isminin iyelik hali olan ἐπαύλεως epaulêos şeklini bulmaktayız. Wever’in tespitine göre birçok yorumcu metinde geçen Grekçe teriminin anlam bazlı bir çeviri olarak חצרת Hatsoret ismini yansıttığını düşünmektedir, çünkü bu onlara göre Grekçedeki Epaulis teriminin karşılığıdır. Sayılar, 32:41’de Menase’nin oğlu Yair, Gilead köylerini fethetmiş ve onları Επαυλεις Ιαιρ (Havvoth-Yair) olarak yeniden isimlendirmiştir. Buna göre Yetmişler Çevirisi Epaulis’i bir yer ismi olarak görmektedir. Öte yandan Sayılar, 33:7’de Yetmişler Çevirisi, Masoratik metnin על-פי החירת ‘al-pi ha-Hirot “Pi-Hahirod’a doğru” ifadesini Epaulis yerine ἐπὶ στόμα Εἰρωθ epì stoma Heirôth şeklinde literal olarak çevirmiştir.⁴⁵⁰

Grekçe bir kelime olan ἑπαυλις epaulis, ἐπί epì ve αὐλή aulê kelimelerinin birleşiminden oluşur. Bu da “çadır” ya da “geceyi geçirmek için bir yer” anlamına gelmektedir. Bu meyanda Thayer onun “kır evi, baraka” vs. anlamlarını aktarmaktadır.⁴⁵¹ Epaulis, Herodotus tarafından kullanılmıştır. Anlamı birinin “mahallî mekânı” demektir. Plutharkhos bunu “çiftlik binası, taşra evi” olarak kullanmıştır. Yine askeri bir terim olarak “askeri üs” manasına gelmektedir. Son olarak LSJ’deki “terk edilmiş köy” anlamını, Yetmişler Çevirisi, Levililer, 25:31 vd.

⁴⁵⁰ Larry Perkins, “What’s in a Name—Proper Names in Greek Exodus”, *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period*, 2010, c. 41, n. 4, 2010, s. 469.

⁴⁵¹ *Strong’s Concordance*, mad.,1886

bulmaktayız.⁴⁵² Epaulis haliyle Sayılar, 32:41; Tesniye, 3:14; I. Tarihler, 2:22’de yer almaktadır.⁴⁵³

Epaulis’in bir toponomi olduğu kadar olmadığı da günümüzde tartışma konusu olmuştur. Perkins, Yetmişler Tercümesi’nin Çıkış Kitabı’nın editörünün/müterciminin Epaulis’i bir yer ismi parçası ya da toponomik bir kısım olarak kullanmadığını düşünmektedir. Bunun da sebebi olarak Çıkış anlatısının Grekçe onomastiğinde özel bir gerekçe olması haricinde isimlerde, normal şartlarda *articulus* (belirleme eki) kullanılmamasıdır. Oysa ἐκ τῶν ἐπαύλεων *ek tôn epauleôn* şeklinde *genetivus*/iyelik halinde *articulusun*/belirleme ekinin kullanıldığını görmekteyiz.⁴⁵⁴ Perkins buna ilaveten Çıkış, 14:9’daki pasukta geçen τῆς ἐπαύλεως ἐξ ἐναντίας Βεελσεπφών *te epauleos eks enantias beelsefon* “Ba‘al-Zephon’un önündeki (*enantias*) Epaulis’in karşısında (*apenanti*)” ifadesini ele almaktadır. Ona göre pasajda tekrarla kullanılan önündeki (*enantias*) ve karşısında (*apenanti*) örneklerinin anlamlarının neredeyse eşanlamlı olmasından yola çıkarak metinde “Ba‘al-Zephon karşısında, duvarsız yerleşimin tam karşısında” demek suretiyle adeta Epaulis yani Pi-Hahiro’tu Ba‘al-Zephon’un bir *appositiosu*⁴⁵⁵ gibi düşünmüştür. Bir başka deyişle Pi-Hahiro’tu Epaulis, Ba‘al-Zephon’un sadece bir vasfı gibi aktarılmıştır.⁴⁵⁶ Ancak metinsel yorumla lehte ve aleyhte bir hüküm vermeyi gerektirecek kesin bir yargıya ulaşmak yerine yorumsal tercihlerin varlığından bahsetmek daha doğru görülmektedir.

2.6. Ba‘al Zephon

Ba‘al Zephon, Tanah’ta geçen bir diğer Çıkış yolculuğu yer-ismi olup literatürde yaygın olarak İbranice kökenli kabul edilmekte ve “Kuzey’in efendisi” şeklinde çevrilmiştir.⁴⁵⁷

⁴⁵² <https://beta.studydrive.org/lexicons/eng/greek/1886.html> (çevrimiçi 26.08.2020)

⁴⁵³ Charles J. Ellicott, **Ellicott's Commentary on the Whole Bible**, Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2015, c.2, s. 228.

⁴⁵⁴ Çıkış, 3:7-11 Yetmişler tercümesi: καὶ περιαιρεθήσονται οἱ βάτραχοι ἀπὸ σοῦ καὶ ἀπὸ τῶν οἰκιῶν ὑμῶν καὶ ἀπὸ τῶν ἐπαύλεων καὶ ἀπὸ τῶν θεραπόντων σου καὶ ἀπὸ τοῦ λαοῦ σου, πλὴν ἐν τῷ ποταμῷ ὑπολειφθήσονται. 8 ἐξῆλθε δὲ Μωυσῆς καὶ Ἀαρὼν ἀπὸ Φαραώ· καὶ ἐβόησε Μωυσῆς πρὸς Κύριον περὶ τοῦ ὀρίσμου τῶν βατράχων, ὥς ἐτάξατο Φαραώ. 9 ἐποίησε δὲ Κύριος καθάπερ εἶπε Μωυσῆς καὶ ἐτελεύτησαν οἱ βάτραχοι ἐκ τῶν οἰκιῶν καὶ ἐκ τῶν ἐπαύλεων καὶ ἐκ τῶν ἀγρῶν·

⁴⁵⁵ Lat. Appositio, İng. Apposition anlamca “yan yana koymak” demektir. Bu durum eş düzey öğelerin birbirleri yanına koyulmasıdır. Arapçada bu durum “bedel” olarak da ifade edilir.

⁴⁵⁶ Perkins, *a.g.e.*, s. 470.

⁴⁵⁷ W. F. Albright, “Baal-Zephon”, **Festschrift Bertholet**, Tübingen, 1950, s.1; Ayrıca bkz. Otto Eissfeldt, “Baal Zaphon, Zeus Kasios, und der Durchzug der Israeliten durchs Meer”, **Halle (Saale)** M. Niemeyer, 1932.

Ba'al, Kenan pagan geleneğindeki fırtına tanrısının adıdır. Din fenomenologları onu Grek mitolojisindeki Zeus-Casius ile karşılaştırmışlardır. Her iki kültün de öne çıkan özelliği gemi ve denizcilerin piri olarak bilinmesidir.⁴⁵⁸ Ayrıca söz konusu terim Çıkış duraklarından biri olarak da sayılır ve muhtemelen coğrafyasındaki yerleşik Ba'al kültüne ait bir mabedin de adıdır.⁴⁵⁹ Bulunduğu konumun Kızıldeniz civarında olduğu öne sürülmüştür. Ba'al Zephon'un geçtiği yerde onun Migdol ile anılması İsraililerin Kızıldeniz'i geçtikleri noktaya yakınlığı dolayısıyla Pi-Hahiroth'u tespit için de bir kolaylık oluşturmaktadır. Ba'al Zephon Tanah'ta iki yerde geçmektedir: Çıkış, 14:2, 9; Sayılar, 33:7.⁴⁶⁰ Tanah'ta ahit seremonileri ve dil itibarıyla YHWH ve Ba'al kültü karşıtlığında ele alan Norman C. Habel, Yahudi geleneğinin Hz. Harun'a nispet ettiği boğa kültünün Ba'al tapınımla alakalı olduğunu belirtmiştir. Bunu desteklemek amacıyla Ba'al Zephon toponomisinin Çıkış Kitabı'nda geçmesini Ba'al tanrısına bölgede tapıldığına delil olarak sunmaktadır.⁴⁶¹

2.6.1. Ba'al Zephon Toponomisi

Ba'al Zephon'un toponomik önemi lokasyonel bir nedene bağlıdır. Bilindiği gibi Çıkış güzergâhının ve Kızıldeniz'in nereden aşıldığı noktasında Ba'al Zephon'un adresi önemli bir lokasyonel ipucu sağlamaktadır. Durum böyle olduğu halde Ba'al Zephon'un lokasyonu gibi toponomisi ve etimolojisi de tıpkı Migdol ve Pi-Hahiroth gibi günümüzde dahi esrarını korumaktadır. Böylece üç bilinmeyenli bir denklem olarak sorun daha da karmaşılaşmaktadır. Bu noktada etimolojik ve hermenötik tartışmaları Kutsal Kitap eleştirisi geleneğindeki yeriyse on yedinci yüzyıldan itibaren genel bir bakışla ele almakta fayda vardır.⁴⁶²

⁴⁵⁸ Lawrance, A. Sinclair, "Baal-Zephon" **Eerdmans Dictionary of the Bible**, Ed. David Noel Freedman, Allen C. Myers, William B. Eerdmans Publishing Company: Cambridge, 2000.

⁴⁵⁹ Michael Avi Yonah, 'Baal Zephon', **Enyclopaedia Judaica**, ed. Fred Skolnik & Michael Berenbaum, 2. Baskı, 2007, c.3. s. 13.

⁴⁶⁰ Hoffmeier, **Ancient Israel's History**, ss. 79, 80, 81. Ayrıca bkz. **a.g.y.** Kenan tanrısının ismi Mısır'da Ramses dönemlerinde iyi bilinmekteydi. Ba'al kültü Memfis'e yakın bir yerde bir mabetle ilişki içindeydi. Tell'ul-Deb'a'da 1979 yılında Ba'al Zephon'un iki dağ zirvesinde ellerinde silahlarla yürüyüşünü temsil eden bir silindir mührü keşfedilmiştir. Edith Porada bu mührü MÖ. 18. yüzyıla tarihlendirmekte ve böylece erken bir dönemde Levant panteonunun etkisini ortaya koymaktadır.

⁴⁶¹ Habel'den akt. Brian Paul Irwin, "Baal and Yahweh in the Old Testament: A Fresh Examination of The Biblical and Extra-Biblical Data", University of Toronto, Doktora Tezi, 1999, s. 20.

⁴⁶² Zamanının akademik gerginliğini ortaya koyan İbranice uzmanı Calme, Ba'al Zephon'un Tanah'ta Musa ile bağlantı bir kent olması dışında başka hiçbir yerde geçmemesinden dolayı yaşadığı sıkıntıyı ifade etmiş ve profan olarak nitelediği seküler yazarlarına onu konumsal bilememelerinden dolayı yakınmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Augustin Calmet, "Dissertatio de Transfretatione Erythraei Per Hebraeos" in *Commentarius literalis in omnes*

Dönemin ünlü İbranice uzmanlarından olan ve Tanah tefsirinde Targumları kullanmasıyla bilinen Cristopher Cartwright diğer meslektaşları gibi Rabbani literatüre hâkimiyetiyle tanınırdı. Cartwright, Ba'al-Zephon'u Mısırlı Magilerin efsunlarında aramıştır. Ona göre Ba'al Zephon'daki *Zephon* muhtemelen İbranicede “bakmak”, “casusluk yapmak” anlamlarına gelmektedir. Ba'al Zephon'un kökeniyle ilgili olarak onun bir Mısır tanrısı olup toprağa gömüldüğü belirtilmekte ve Mısır inançlarına göre köleleri gözetleyen ve gerekirse onları sınırdan geçmekten alıkoyan bir tanrı olduğu ifade edilmiştir.⁴⁶³

19. yüzyıl sonlarında bazı araştırmacılar Tanah dışındaki kaynaklarda Ba'al Zephon isminin tanıtlandığını öne sürmektedirler. Bunlar arasında C. W. Goodwin ve George Smith'i zikretmek gerekir.⁴⁶⁴ Goodwin 1873 yılında Mısırca bir papirüste Ba'al Zephon'u bulduğunu ileri sürmüştür.⁴⁶⁵ Ardından bir yıl dahi geçmeden Smith çivi yazılı bir metinde Ba'al Zephon'u bulduğunu iddia etmiştir. 19. yy'da yoğunlaşan bütün bu keşif gayretlerine karşın lokasyonu konusunda ses bile çıkmamıştır. Ba'al Zephon'un 19. yy'daki Mısırca etimolojik iddiaları yapanların öncüleri arasındaysa Max Müller'i anmak gerekmektedir. Müller onun Mısırlılar tarafından *B'irati Dapuna* olarak isimlendirilen bir tanrı olduğunu söylemiştir. Öte yandan H. Winckler Yeremya, 15:12 pasajı yorumlarken bunun hem bir teonomi hem de bir toponomi olduğunu kaydetmiş ve Lübnan Dağı'nda bir yere karşılık geldiğini öne sürmüştür.⁴⁶⁶

Görece daha yakın dönemlerde yapılan araştırmalar sonucunda Ba'al Zephon'un Fenikece olması yolundaki linguistik yaklaşımlar arkeolojik kazılarla ağırlık kazanarak 20. yüzyılda bir uzlaşma halini almıştır. Daha da özelden bugün Ugarit dili üzerinden bir sınırlamaya tabi tutulduğunu söylemek mümkündür. Raabe, Ba'al Zephon'un kökeni olarak Ugarit metinlerinde geçen bir Kenan tanrısından geldiğini ifade etmiş ve söz konusu kültün aynı

---

libros Veteris et Novi Testamenti, c. 1, Luca, 1730, s. 368: Beelsephon sola Moysis relatione nota Urbs, nihil habet sive in Scriptura, sive apud Authores profanos, quo de ejus situ quidquam innotescat. Akt. Christoph Bultmann; Friedrich Vollhardt, **Gotthold Ephraim Lessings Religionsphilosophie im Kontext: Hamburger Fragmente und Wolfenbütteler Axiomata**; Walter De Gruyter, 2011, s.189

⁴⁶³ Bkz. Cartwright, **Critici sacri**, t. i, pars i, s. 293: “Et quoniam צפון *Zephon* deductum videtur, a צפה *Zapha* speculari, ideo Hebraei (uti etiam Fagius testatur) tradunt Baal Zephon idolum fuisse, arte magorum Aegyptiorum comparatum, atque in isto loco collocatum, ut servos ex Aegypto fugientes observaret, ac retineret. Hujus igitur idoli virtute Israelitas illic retentos credidisse Aegyptios.” Ulrich Groetsch, **Hermann Samuel Reimarus: (1694-1768); Classicist, Hebraist, Enlightenment Radical in Disguise**, Leiden: Brill, 2015, s.295.

⁴⁶⁴ E. Schrader, **Keilinschriften und Geschichtsforschung**, Giessen : J. Rieke, 1878, s. 398.

⁴⁶⁵ Zeitschrift für Agyptische Sprache, XI, s. 14 akt. Albright “Baal Zephon”, s.1.

⁴⁶⁶ H. Winckler, **Alttestamentliche Untersuchungen**, s. 179 akt. Louis Ginzberg, “Baal Zephon”, **The Jewish Encyclopedia**, Funk & Wagnalls, c.2, 1906, s. 387.

zamanda bir mevki ifade ettiğini dile getirmiştir. Nitekim Ugarit'in 40 km kuzeyinde Cebelu'l Akra mevkinde yer alan bir *b'l spn* kültü hakkında Ugarit kaynakları bir takım bilgiler vermektedir. Ugarit diliyle yazılı olan bu metinlerde Samiler bu yeri *Sapânu* Sami olmayanlar ise *hazi* olarak isimlendirmişlerdir. Buraya Greko-Romen kültürel geçişiyle daha sonraları Kasios ismi verilmiştir. Bununla birlikte *b'l spn* kültürünün yer aldığı merkezlerin sayısı çoktur ve farklı coğrafyalardadır. Bunlardan örneğin biri Mısır'da olup 18. yüzyıl Mısır Hanedanlık Dönemi'nde Memfis'de bulunan *Prw-nfr* yerleşimdir.⁴⁶⁷ Aslında bu bilgiler bir yüz yıl öncesinden itibaren eklektik bir halde günümüze kadar ulaşmıştır. Bir yandan Naville, Ba'al Zephon'un belirli bir yerleşim noktası olmadığını; daha ziyade Ba'al kültüne ait bir mabed olduğunu öne sürmüş,⁴⁶⁸ diğer yandan Henry Clay Trumbull⁴⁶⁹ onun Mısır'a Hyksoslar tarafından getirilen Semitik ve Mısır tanrılarının bir birleşimi olduğunu iddia etmiştir. 19. yüzyılın bu muğlak Ba'al Zephon yorumu arkeolojiyle ıslah edilmeye çalışılmıştır.

Çivi yazılı kaynaklarda Ba'al Zephon toponomisinin varlığını öne sürmekle William Foxwell Albright literatürde bir çığır açmış desek yeridir. O, Asurca kaynaklarda yer alan Ba'al Zephon'u "Kuzey'in Efendisi" şeklinde tefsir etmiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi günümüzde dahi oldukça yaygın kabul gören bu yorum halen geçerliliğini korumaktadır. Albright'a göre Ba'al Zephon, Mısır'ın kuzeydoğusundaki deniz kıyısına yakın veya bizatihi deniz kıyısında bir yerdedir. Albright'a bakıldığında Mısırca literatürde onun varlığını ilk keşfeden 1870 yıllarından sonra Charles Wycliffe Goodwin olmuştur. Goodwin, Ba'al Zephon'u 1873 yılında Mısırca bir papirüste tespit ettiğini bütün dünya kamuoyuna duyurmuştur. Ancak tekrar hatırlatmak gerekirse aslında daha az bilinen George Smith'in onu çivi yazılı bir metinde 1874'ten kısa bir süre önce bulduğunu iddia etmesidir. Albright, Ba'al Zephon'un yavaş ama istikrarlı keşif iddialarının zamanla bir düzineye ulaştığını ve bunların hiyeroglifler, hiyeratik Mısırca metinler, Asurca çivi yazıtları, Ugarit, Fenike ve halk Aramicesinde yazılı bir takım kaynaklardan elde edildiğini belirtir. Albright'ın Ba'al Zephonla ilgili âdeta çığır açan makalesini kaleme aldığı tarihin on yıl öncesinden bütün bu iddialar Ba'al

---

⁴⁶⁷ Paul R. Raabe, "Baal Zephon", **Anchor Bible Dictionary**, c. 1, ss. 554-555.

⁴⁶⁸ Naville, **The Store-City of Pithom and the Route of the Exodus**, ss. 6-11.

⁴⁶⁹ Henry Clay Trumbull, **Kadesh-Barnea: Its Importance and Probable Site, with the Story of a Hunt for it: Including Studies of the Route of the Exodus and the Southern Boundary of the Holy Land**, New York, C. Scribner's sons, 1884, s. 405-407, s. 418.

Zephon'un bir tanrı olarak anlaşılmasına katkı sağlamış ve eponomik olarak toponomisinin bir kült olduğu düşünülmüştür.⁴⁷⁰

Ba'al Zephon'nun isminin yanı sıra lokasyonu ile ilgili kayda değer bir başka araştırma da Albright'la aynı döneme denk gelmektedir. 1932 yılında Otto Eissfeldt, kaleme aldığı monografik bir çalışmada Ba'al Zephon'u Zeus Casius ile özdeşleştirmiştir.⁴⁷¹ Eissfeld'in Ba'al Zephon'un lokasyonu ile ilgili tezi onun *spn* "kuzey" olarak adlandırılması dolayısıyla bir dağ olduğu şeklindedir. Bu dağ Ugarit dilindeki kaynaklarda belirtilen Ugarit coğrafyasının kuzeyinde yer alan Latince bilinen ismiyle Casius Mons'tur. Bu yer Grekçede Κάσιον ορος *kasion oros* olarak da ifade edilmektedir. Her ne olursa olsun bu iddia Albright'a göre daha kesin bir dille ifadesini 1940 yılında Jean Charles Gabriel Vroilleaud'un 1938-39 yıllarındaki Ugarit coğrafyasına özgü Akadca ve Kenanca idari listelerle yaptığı yayınlarda bulmuştur.⁴⁷² Albright bu listelerde yer alan aşağıdaki formülasyonu yeterince ikna edici bulmaktadır:

āl Ḥal-bi ḤUR. SAG Ḥa-zi (si) = Ḥlb špn

"Ḥazi dağının Ḥalbu kasabası = Şafon Ḥlb

Bu noktadan yola çıkarak Albright, *špn*'in yukarıdaki listelerde ve Hititçe anlaşmalarda geçen Ḥazi Dağı'nın Kuzey Kenanca ismi olduğuna kesin bir kanaat getirmiştir. Bu tezini takviye etmek için III. Tiglathpileser ve II. Sargon yazıtlarında kullanılan Ba'al Zephon referanslarını öne sürmüştür. Ona göre bu konuda daha önce yapılan hatalar Forrer gibi bazı araştırmacıların dağın lokasyonunu tespit için güneye yönelmelerinden kaynaklanmıştır. Albright bu hatanın Karl Elliger tarafından düzeltilmesini düşünmektedir. Bu nedenle Elliger'in eserini Asur dönemi Kuzey Suriye lokasyonu ile ilgili taşıdığı detayları dolayısıyla övmüştür.

⁴⁷⁰ Otto Eissfeldt, **Baal Zaphon, Zeus Kasios, und der Durchzug der Israeliten durchs Meer**, s. 30-31 vd.

⁴⁷¹ Albright, **Baal Zephon**, s.1.

⁴⁷² Vroilleaud, Syria, XXI, ss. 123-151 akt. Albright, **a.g.e.**, s. 2.

Son tahlilde bütün bunlardan yola çıkan Albright Asurluların Ba ‘al Zephon’la kastettiklerinin Casius Dağı olarak günümüzde Cebel’ul Akra’ya karşılık geldiğine hükmetmiştir.⁴⁷³

Ba ‘al Zephon, Eissfeldt tarafından MÖ. 14. yüzyıldaki kurban metinlerinde geçtiğini göstermiştir. Ancak Eissfeldt bu çalışmada sadece Ba ‘al’a tanrısına Ugarit’te tapıldığına işaret etmektedir.⁴⁷⁴ Bundan dolayı Albright ancak Virolleaud tarafından 1941’de yayınlandıktan sonra ve Harold Louis Ginsberg tarafından 1946 yılında son derece başarıyla çevrilen Ugarit dilindeki Keret Destanı’nda Ba ‘al Zephon bir Dağ fikriyle lokalize edilerek karşımıza çıkmaktadır.

‘bd. ‘att ‘ab

şrry / tbkyk. ‘ab

ğr. B ‘l / şpn . hlm. qdš

‘any . hlm. ‘adr

hl/rhb. mknpt

Kadınlar bağırarak, ey babam,

Karıların sana ağlayacak, ey babam!

Ey dağ, Ba ‘al-Zephon, Ey ulu anka,

Ey ulu gemi “şanlı anka”

Geniş kanatlı Anka”⁴⁷⁵

Albright’a göre açık bir biçimde metinde kendisi için mersiye yapılan Ba ‘al Zephon tanrısı kabilenin yaşamını yitiren koruyucu reisini simgelemektedir. Ayrıca Kenan mitopoetikası açısından bu koruyucu figür onu dağı, gemisi vd. motifleriyle ilişkili olarak

---

⁴⁷³ Albright, *a.g.e.*, s. 3.

⁴⁷⁴ Eissfeldt, *ss.* 2-3.

⁴⁷⁵ Albright, “Exploring in Sinai”. s. 3

sunmaktadır. Bu dağa yapılan gönderme yukarıda ve diğer bütün Ugarit metinlerinde geçen *any* “gemi, küçük tekne” anlamına gelen kelime vasiyatıyla yapılmıştır. İddiaya göre yukarıdaki metinde “gemi” olan *any* Ba‘al-Zephon’a karşılık bir *appellative* “unvan” ya da bir amblem gibi kullanılmıştır. Bunun bir çapraz göstergesi ise Mısır literatüründe *any*’nin MÖ. 13. yüzyıla ait IV no’lu Salier Papirüsü’nde tanıtlanmış olmasıdır.⁴⁷⁶

Daha önce de ifade edildiği gibi literatürde Ba‘al kült ismiyle anılan pek çok coğrafi ismin varlığından söz konusudur. Mulder, Cazelles ve Lipinski⁴⁷⁷ gibi yazarlar Ba‘al ismiyle anılan yerleşimlerden çok sayıda örnek sıralamışlardır: *Ba‘al-Hazor*, *Ba‘al-Hermon*, *Ba‘al-Meon*, *Ba‘al-Perazim*, *Ba‘al-Şalişa*, *Ba‘al-Tamar*, *Bamot-Ba‘al*, *Ba‘al*, *Kiriat-Ba‘al* ve *Ba‘al-Zephon*. Öte yandan Dinler Tarihi söz konusu olduğunda literatür yoksunluğuyla bu yer isimlerinden elde edilecek bilginin son derece yetersiz olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁷⁸

Aslında Dinler Tarihinin imkânlarından yararlananlar da olmuştur. Örneğin Nissim R. Ganor, *Ba‘al*’in. orgiastik bir kült olduğunu kaydederek İbranilerin Kenan’a yerleşmeleri dolayısıyla öteden beri onunla tanışık olduklarını düşünmektedir. Bazı onomastiklerle kıyaslama yaparak *Haniba‘al*, *Yeruba‘al* ve daha pek çok *Ba‘al* bitimli İbranice isme de dikkat çekmek suretiyle bu görüşünü desteklemiştir.⁴⁷⁹

Ba‘al isminin etimolojik problematiğinin yanı sıra Zephon kelimesinin teolojik anlamı da sıkı tartışmalara konu olmuştur. Bu görüşler özellikle arkeolojik kazılarla elde edilen yeni bilgiler ışığında şekillenmiştir. Bunlardan en önemlileri PA 53 ismini taşıyan 19. yüzyılda Teb mevkiinde keşfedilen topraktan bir bakraç üzerine demotik alfabeyle kaleme alınmış Aramice bir dini metindir. Bu metin 1913-1947 yılları arasında British Museum’da muhafaza edilmiş ve

⁴⁷⁶ Albright, “Exploring in Sinai”. ss. 5-6. **A.g.y** bkz söz konusu papirüs, British Museum tarafından taşbaskıyla yayınlanmış daha sonra Budge tarafından fotografik olarak yeniden basılmıştır. Alan Gardiner 1937 yılında hiyeroglif transkripsiyonunu yapmış ve detaylı bir şekilde metni edite etmiştir. Gardiner, metnin tarihini II. Ramses dönemine yani MÖ. 1270–1250’li yıllara atfetmiştir. Albright metnin kâtibinin dikkatsiz olmasından dolayı papirüsün çok hasar gördüğünden söz etmekte ve metnin yorumlanmasının bu yüzden çok yavaş ilerlediğinden yakınmaktadır. Bundan dolayı uzmanlar uzun bir süre birbirinden kopuk mütalaalar ve teviller yapmışlardır. Gardiner’in yoğun çabalarını şükranla karşılayan Albright, sahada uzman olan Cerny’nin özenli çabaları sonucunda artık metnin tam bir güvenle okunabildiğine kanaat getirmiştir. Metnin panteon listesinde Baaltis, Qudşu, Ba‘al Zephon’un sabit olduğu ve bu Kenan tanrı üçlüsünün Memfis’te bir arada tapınılmış olduğu konusunda artık en ufak bir şüphe olmadığına emindir. Bkz. Albright, “Exploring in Sinai”. s. 7.

⁴⁷⁷ Cazelles, **a.g.e.**, s. 332 vd ; Lipinski, , 'Trois hebraïsmes oubliés ou méconnus', **RSO** 44, 1969, s. 83. akt M.J. Mulder, “Baal”, **TODT**, c. 2 , s. 186.

⁴⁷⁸ Mulder, **a.g.e.**, s. 194; ayrıca bkz. Cazelles, **a.g.e.**, s. 62

⁴⁷⁹ Nissim R. Ganor, **Who Were the Phoenicians?** Tel Aviv, KIP - Kotarim International publishing, 2015, s.175. Daha fazla örnek için bkz. dipnot 26.

Herbert Thompson gibi Mısırbilimciler tarafından çalışılmıştır. Bownman'ın başarısıyla metin çözülmüştür. Chalmers ilgili yazıtın Tanahla paralelliklerini göstermek amacıyla Mezmurlar, 20:3'te “mabed” ve “Sion” a karşılık olarak “Reş” ve “Zephon” kelimelerinin geçtiğine dikkat çekmiştir.⁴⁸⁰ Bu surette aslında Zephon'un bir mabed olduğu geç de olsa demotik bir papirüsçe doğrulanabilmektedir.

Son zamanlarda ileri sürülen bir başka rekonstrüksiyon çalışmasıyla Ba'al Zephon konusunda tartışmalara yeni bir soluk gelmiştir. Bu çalışmayı yapan Hossam M. K. Aboufotouh, Ba'al Zephon'u gerek hiyeroglifik gerekse rekonstrüktif bir linguistik analizle etimolojik olarak sorgulamıştır. Ancak o bunu mevcut Mısır ağzı verilerinden hareketle kurgulamıştır.⁴⁸¹ Onun için Ba'al Zephon'u Mısır Arapçasındaki *Bahol Sufe*'de aramak gerekir. Bunun da anlamı “Kral Suphis'in (Snefru) aslan heykeli”dir. Bu yapı analogik olarak şu şekilde

açıklanmaktadır: *Suph* kelimesi Grekçede σφύγγα (sfünga) yani sfenks kelimesine dönüşmüş ve Mısırcada Naques Sufe Nagus'a dönüşmüştür. Aynı şekilde Mısırcada *Bahol*, bugünkü Mısır Arapçasında Ebu-Elhol'a dönüşerek günümüzdeki dilde muhafaza edilmektedir.⁴⁸² Ancak Aboufotouh bu teorisinde yalnız kalmıştır. Zira bu revizyonist, rekonstrüktif yaklaşım Mısırbilim çevreleri tarafından entelektüel bir alaka görmemiştir.

2.6.2. Ba'al Zephon'un Mısır Coğrafyasında Lokasyon Tartışmaları

Günümüz coğrafyası içinde Ba'al-Zephon'la ilgili çok farklı lokasyonlar da öne sürülmüştür. Bunların arasında literatürde yaygınlık kazanan görüşlerden yukarıda Zeus Kasios'a değinmiştik. Ayrıca Tell Dafne, Timsah Gölü, Tjaru (Hebua) ve son olarak da Tell'us Saidiye üzerinde durmayı uygun görüyoruz.

⁴⁸⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Raymond A. Bowman, “An Aramaic Religious Text in Demotic Script,” *JNES* 3 (1944): 219-31. Akt. Scott Chalmers, “Who is the real *El? A reconstruction of the theology of Hosea's opponents at Bethel”, *The Lutheran School of Theology at Chicago, Doktora Tezi*, 2004, ss.246-247; ayrıca bkz. s. 260

⁴⁸¹ Hossam M. K. Aboufotouh, “Location of Pi-Hahirof of Moses's Exodus in Suez Gulf and The New Kingdom's scenario: An Interdisciplinary Approach”, *Mediterranean Archaeology & Archaeometry*, c. 17. no: 3 (2017), ss.121-136

⁴⁸² **Aboufotouh**, *a.g.y.*, s. 123. *Bahol* 'ün Hieroglif formu hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. (Hassan, 1949, s.151-153). Akt. Aboufotouh, *a.g.e.* s. 134. Mısır ağzında bu ses ve karakter dönüşümleri için *a.g.e.*, s. 127'de yer alan 1. Tablonun c bendine bakılabilir.

2.6.2.1. Tell Dafne

Ba'al Zephon için öne sürülen yerleşimler arasında en parlak adaylarından birisi Tell Dafne'dir. Albright, Tanis'te Montet ve Aimé-Giron tarafından ortaya çıkarılan Fenikece papirüs mektuplarından yararlanarak bu iddia için bazı çıkarımlarda bulunmuştur. Aimé-Giron'dan naklen Fenike dilinde yazılan bir mektupta "Ba'al-Zephon ve Tahpanes'in bütün tanrıları" ibaresinin geçmesine dayanarak Ba'al Zephon'un Çıkış Kitabı'ndaki isim olduğunu ifade etmiş hatta Taphanes'in de Yeremya, 43:8 ve devamında Kenan mabedi olduğunu ileri sürmüştür. Tahpanes'in daha sonradan Grekçe metinlerdeki Dafne olması ile kurduğu ilişkiden hareketle Tanah'taki Ba'al Zephon'un Dafne'de olduğunu hatta daha spesifik bir öngörüyle onun Kantira'nın çok uzaklarında olmaması beklentisindedir.⁴⁸³

Çıkış Kitabı'nda geçen Ba'al Zephon'la yazıtsal analizi gerektiren Fenikece metinler dışında bir de Tahpanhes (Tell Dafne)'deki Ba'al Zephon kültü tartışma konusu olmuştur. Albright ve Aimé-Giron ittifakla bölgedeki Tahpanhes kalesinin adını, Saiti dönemi öncesinden kalma bir kültten aldığını düşünmektedirler. Bunun sebebi de Tahpanhes mabedinin, kalenin yakınlarında yer almasıdır. Ba'al Zephon kültürünün Mısırlılar tarafından MÖ. 13. yüzyıla kadar tanınıp bilindiği ve bu yüzden geleneksel Çıkış tarihine uzanacak kadar eski olmasına mâni bir durumun olmadığını belirtmekle beraber spesifik olarak bu durumun söz konusu kültürün kadim tarihini ispatlamayacağını ifade eder.⁴⁸⁴ Spielberg'e göre Tahpanhes ismi Tahepenahse > Tahpnahse'den türemekte ve anlamı da "Penahse Kalesi"dir. Bu da "Siyahi (Nubialı) Kalesi" manasına gelmektedir. Penahse (Phinehas) MÖ. 11. yüzyılda yıldızı parlayan Teb'li, güçlü bir generaldi ve kuzeydeki isyanları öylesine yetkin bir şekilde bastırmıştı ki adı, yüzyıllar boyunca koyulan yer isimleriyle yâd edilmiştir. Buna rağmen Nubia'lı komutanın önemi Hermann Kees'in 1936 yılındaki materyal keşfine değin Mısırbilimciler tarafından fark edilememiştir. Spielberg sayesinde Bubastis ve Saiti Mısır'ında pek çok yerin Penahse "siyahi" üzerinden

⁴⁸³ W. F. Albright, "Exploring in Sinai with the University of California African Expedition", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, No. 109 (Feb ., 1948), ss. 5-20; Konuyla ilgili geniş bir çalışma için bkz. Graham I. Davies, **A critical and exegetical commentary on Exodus 1-18**, New York: T&T Clark, [London, England]: Bloomsbury Publishing, 2020, s. 247. Albright, Eissfeld'in denizden geçildiği nokta olarak kuzeydeki lokasyonu ile ilgili söyledikleriyle tamamen hemfikiridir. Buna göre o, Ba'al-Zephon olarak kabul ettiği çıkış noktasının ne Herodotus'ta ne de Greko-Romen kaynaklarında geçmediğini dile getirmekte ve söz konusu geçiş yerinin Kantara'nın yakınlarındaki Sele mevkiinden Gazze'ye giden eski Mısır kervan yolunun üstünde olmadığını söylemektedir. Albright'ın Ba'al Zephon'u gemiler ve denizcilerle ilişkilendirmesi, Ba'al Zephon'un iç kısımlarda bir kervan yoluna ya da Timsah Gölü'nün üstünde bir yere konumlandırılmayacağı fikrine sevk etmiştir. Bu yüzden Ba'al Zephon, Mısır'ın kuzeydoğu sınırında, Akdeniz'de veya ona bağlı bir su kütlesi üstünde gemilerin geçişine imkân sağlanan bir noktada olmalıdır. Bkz. Albright, "Baal Zephon", ss. 13-14.

⁴⁸⁴ W. F. Albright, "Exploring in Sinai", ss. 15-16.

adlandırıldığı sabit olmuştur. Bunlardan biri Herakleopolis'in mücavir alanında, Orta Kuzey Mısır'da, komutan Penahse tarafından imha edilen Hardai kasabasının yakınlarında bulunur. Diğer demotik bir kaynakta belirtilen Na'am-Penahse toponomisidir ki Delta'nın kuzeyinde, Tahpanhes yakınlarında bulunur. Grekçe Tanah tercümesinde Taphnas olarak geçen kelime, Helenize olmuş haliyle *Daphnai* şeklinde Daphne'ye dönüştüğü öne sürülmüş ve bugünkü yeri de Modern Tell Defne olarak konumlandırılmıştır.⁴⁸⁵

John Pairman Brown, Asur kralları için Suriye'deki Ba'al Zephon'un ilahlaştırılan bir dağ olduğu ihtimalini teyit etmiştir. III. Tiglath Pileser (MÖ. 744-727) üçüncü yılında, Asur ülkesini "Ba'al Zephon'dan Amanus'a" kadar eski haline getirdiğinden bahsetmiştir. Brown; Albright'ın Ugarit metinle ilgili getirdiği yoruma alternatif olarak Gordon'un ibareyi "kupa dağı" şeklinde yorumladığını ve gerçekten Kasios Dağı olup olmadığına dair şüpheleri olduğunu söyler. Çıkış Kitabı bağlamında geçen Ba'al Zephon'a da değinen Brown, Mısırdaki bulunan Aramice bir papirüs olan KAI 50.2-3'te onun tanrısallaştırıldığını belirtmektedir. Bu metin MÖ. 6. yüzyılda yazılmış olup bir erkeğin kız kardeşine Ba'al Zephon ve Tahpanhes'in bütün tanrılarından bereket dilemesinden bahsetmektedir. Metinden dolayı olarak Ba'al Zephon'un Tahpanhes panteonunda bir tanrı olduğu sonucu çıkabilmektedir.⁴⁸⁶

Denizlerin tanrısı olarak mitleşen Ba'al Zephon'un kritik uzmanlarca İsrailoğulları geleneğindeki bağlantısı ile doğrudan değil dolaylı bir fonksiyon ve mit olarak görülmüştür. Eissfeldt, Çıkış, 14'te geçen Ba'al Zephon'un Sina Yarımadası'nın kuzeybatısındaki Zeus Casius olarak adlandırılan limandan başka bir yer olmadığı görüşündedir. Albright, Eissfeldt'in Cledat'çı çizgisini devam ettirerek Ba'al Zephon'u ya da Zeus Casius (Kasion)'u, Muhammediye'de Nil Pelusiumu'nun 15 km doğusuna konumlandırmasını makul bulmamaktadır. Öte yandan Cledat daha sonraları Kasion'u, Muhammediye'nin 40 km doğusunda bulunan geniş bir vahanın yanındaki bir kum tepesi (ing. *sand ridge*) olan Ras Kasrûn ile bir tutmuştur.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ Albright, "Exploring in Sinai", ss. 13-14. Hatırlanacak olursa Albright'a göre bu dağ aynı zamanda Cebel'ul Akra'dır.

⁴⁸⁶ John Pairman Brown, **Israel and Hellas**, Berlin: De Gruyter, 1995, c. 1, s. 100. **A.g.y.** bkz. Bu ibare metinde בוכתר לבעל צפן אל תחפנס. *Brktk l b'l sfn u lkl al thpnhs* şeklinde geçmektedir.

⁴⁸⁷ Eissfeldt, **a.g.e.** s. 72.

Harita 2.6.2⁴⁸⁸

2.6.2.2. Timsah Gölü

Literatürde Ba'al Zephon'un yeri Kahire Müzesi'nin Ptolemaios dönemindeki coğrafi metinleriyle de doğrulanmaya çalışılmıştır. Bu coğrafi metin bir yolculuk güzergâhını ortaya koymakta ve içinde dört adet *migdol* "kale" yer almaktadır. Bunlar Ptolemaios Mısırı'nın sınır kalesi ve kervan trafiğinin muhafız istasyonları olarak işlev gören yapılardır. Gmirkin, bu dört kalenin "Migdol Ba'al Zephon" olarak adlandırıldığına da dikkat çeker. Böylece bir sonraki Çıkış yer-ismi olan Migdol ve Ba'al Zephon'un bu coğrafi metindeki varlığı hem Tanah'ın lokasyonuna işaret etmekte, hem de Ptolemaios dönemindeki toponimleri yansıtan coğrafi olayların detaylarını ortaya koymaktadır. Ayrıca Kalelerin Vadi Tumilat'tan Kızıldeniz kıyısına sevk eden bir istikamet üzerinde konumlandığı düşünülmektedir. Migdol, Ba'al Zephon olarak listenin sondan ikinci yerleşimi ise denize yakın durmaktadır. Gmirkin, Ba'al Zephon kültürünün denizcileri koruma mitiyle temsil edilmesinden ve deniz limanlarıyla olan ilişkisinin

⁴⁸⁸ Eissfeldt, *a.g.e.*, s. 72.

varlığından yola çıkarak, Ptolemaios döneminde ait coğrafi güzergâhında yer alan Pithom/Herôônpolis limanından açılan bir deniz ticaret yoluyla ilişkili olduğunu düşünmektedir. Bundan dolayı onun Pithom ve Kızıldeniz'i birbirine bağlayan kanal boyunca bir yerde olması gerektiğinden söz eder. Denizcilerin tapındığı Ba 'al Zephon mabedinin yeri ise Arsinoe-Cleopatra liman kentine yakın bir yerde olmalıdır ki bu da Ptolemaios Kanalı'nın Kızıldeniz'in Arap Körfezi'ne girdiği nokta olmalıdır. Gmirkin bu şekilde Migdol ve Ba'al Zephon'un Tanah içinde "denizin önünde" olmasına yönsel açıklık getirmeye çalışmıştır. Arsinoe yerleşimi arkeolojik olarak tanımlanamamasına rağmen o, buranın Timsah Gölü ve günümüzdeki Acı Göllerin batı hududu arasında yer aldığı fikrini makul bulmaktadır.⁴⁸⁹

2.6.2.3. Tjaru (Hebua)

Anastasi Papirüsü III'te kâtip Pabes'in Pi Ramses ve bataklık arazileri arasında, doğu tarafına doğru balıklar ve sazlarla dolu oldukça sulak ve yeşil bir alandan bahsettiği görülmektedir. Literatürde Hoffmeier ve Cazelles burayı Ba'al Zephon'la ilişkilendirmeye çalışmışlardır. Kâtibin "Ba'al suları" ve "Horus Suları" olarak bahsettiği bu yerlerin tuzlu olduğunu dile getirilmektedir. Anastasi Papirüsü III'te Ba'al ismi tanıtılansa da Zephon geçmemektedir. Hoffmeier bütün bunlarla Migdol, Pi-Hahiroth ve (Zephon'suz da olsa) bir Ba'al toponomisinin Tjaru (Hebua) mevkiinde, Ballah Gölü'nün kuzeyinde ve doğu lagününün batısında olduğu düşüncesindedir. Buna göre Çıkış Kitabı'nın 14. bölümdeki bataklık göller ve etrafını çevreleyen Mısır kaleleri anlatısı için ideal olan yerin burası olması beklenmektedir.⁴⁹⁰

2.6.2.4. Tell'us Saidiye

Anastasi Papirüsü III'te kâtip Pabes'in Pi Ramses'in metinde Zephon'un geçmediği belirtilmişti. Bu hârici tarihsel kaynak açığı Juan Pablo Vita'nın Amarna Mektupları'na yönelik bir çalışmasıyla Bütünce Dilbilim (İng. Corpus-Linguistics) yaklaşımı içinde kapatılmaya çalışılmıştır. Vita, Zephon ismini spesifik olarak ele almıştır.⁴⁹¹ Zephon, Tanah'ta Yeşu, 13:27

⁴⁸⁹ Gmirkin, *a.g.e.*, s.231-233.

⁴⁹⁰ Hoffmeier, *Ancient Israel's History*, ss. 79, 80, 81.

⁴⁹¹ Juan Pablo Vita, "Der biblische Ortsname Zaphon und die Amarnabriefe EA 273-274", *Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien- Palästinas*, Herausgegeben von Manfred Dietrich – Oswald Loretz, Ugarit- Verlag: Münster, c. 37, 2006.

ve Hâkimler, 12:1’de iki kere geçmektedir. Ayrıca Amarna Mektupları arasında EA 237 ve EA 274 no’lu belgelerde yer almaktadır.

Kısaca bir tarihyazım bilgisi vermek gerekirse Vita’dan önce Mario Liverani, H. N. Rösel ve Juan Antonio Belmonte konuyla ilgili değerlendirmeler yapmıştır. Liverani’nin ortaya koyduğu temel problemler arasında EA 274’teki toponominin okunması ve Zephon’un lokalizasyonu ile ilgili bilgi sorunu yer almaktadır. Albright EA 274’teki ifadeyi “Sapuna” olarak okuyarak onu Çıkış Kitabı’nın Ba’al Zephon’u ile bir tutmuştur ki günümüzde yaygın olarak Sapuna, Tell’us Saidiye içinde konumlandırılmaktadır. Öte yandan H. Clauss, J. F. Ross, Na’aman ve Zadok gibi yazarlar onu “Sapuna” olarak okumuşlar ve Filistin’deki Gezer mevkiinde konumlandırmışlardır. Vita, Liverani’nin EA 273-274 mektuplarının aslının Orta Filistin (Alm. *mittleren Jordan*) bölgesi olduğunu öne sürmüştür ve Sapuna’yı Zephon’la özdeş tutmuştur. Öte yandan metinlerdeki hitap biçimi ve selamla tarzının Ürdün Vadisi’nin güneyini işaret ettiğini düşünmüştür. Tanah’taki Ba’al Zephon’un burası, yani günümüzde Ürdün aşağısında bulunan Tell’us Saidiye olduğunu öne sürmüştür.⁴⁹² Rösel de bu görüşü desteklemiş, fakat bunun için hiçbir açık kanıt olmadığını da belirtmiştir. Öte yandan ilgili Amarna mektuplarından yola çıkarak Zephon’un bir toponomi olması halinde mukabil yerinin Tell’us Saidiye olmasının doğru olacağı kanaatindedir. Bununla birlikte EA 274’te zikri geçen kentin doğu yakasında olmasını mümkün görmemektedir.⁴⁹³ Vita, Belmonte’nin Syro-Filistin toponimleri üzerine yaptığı (2001) yılındaki çalışmasında, EA 274’ü “Şapuna” olarak okuduğunu, onun Tanah’taki Zephon’a işaret ettiğini ve böylece onu Tell’us Saidiye’de konumlandığını söyleyerek önceki görüşleri desteklemiştir.⁴⁹⁴

2.7. Migdol

Migdol, (İbr. מגדל) Tanah’ta İsrailoğullarının Kızıldeniz’i geçmeden önce kamp yaptıkları noktadır. Tanah’ta Çıkış, 14:2; Sayılar, 33:7; Yeremya, 44:1; 46:14; Hezekiel, 29:10 ve 30:6 olmak üzere altı yerde geçmektedir. Migdol’un bu pasajlardan Tanah’ın Çıkış ve Sayılar kitaplarındaki ilgili yerlerde Pi-Hahiot ve Ba’al Zephon’a yakınlığıyla ön plana çıktığı

⁴⁹² Liverani 1998b, 468-469, akt. Vita, *a.g.e.*, s. 1.

⁴⁹³ Rösel, s. 28-29, akt. Vita, *a.g.e.* s.1.

⁴⁹⁴ *A.g.y.*

ve bu anlamda Mısır'dan çıkışta kritik bir noktayı teşkil ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁵ Denize en yakın noktanın burası olması da son derece muhtemeldir.

Köken olarak *Migdol* isminin Mısırcı mı Semitik bir kelime mi olduğu ve anlamının “gözetleme”, “kale” vb. olduğu konusunda çeşitli görüşler ileri sürmülmüştür.⁴⁹⁶ Hoffmeier kelimenin etimolojisinin I. Seti'nin Karnak'taki tapınak rölyefinde tanıtlandığını öne sürmektedir. O burada geçen *Menmaatra* ibaresindeki Migdol'un “kale” anlamında kullanıldığını belirtir.⁴⁹⁷ Hoffmeier, Migdol'un kökensel olarak tartışmaya mahal vermeyecek şekilde Semitik bir dilden kaynaklandığına emindir. Gerekçe olarak sunduğu delil ise Yeni Krallık Dönemi'nde yaygın bir şekilde “kale” anlamına gelecek şekilde kelimenin geçtiği Mısırcı metinlerdir.⁴⁹⁸ O, bunun Mısırcıya bir verinti kelime olarak *mktr* şeklinde geçtiğini söylemektedir. Bu savı desteklemek için Baumgartner'ı şahit göstermeyi yeterli görmüştür.⁴⁹⁹

Mısır dilbilimcileri arasında örneğin Tacáks kelimenin Kenancadan alındığı görüşünü ayrıntılı olarak işlemiştir. Ayrıca ilgili kelime Gordon'un “kule” ve “gözetleme kulesi” ile İbr. Migdal olarak “Kule, Tahta iskeletli kule” önerilerine ve sonra da toponomik olarak terimleşmiş anlamıyla “Mısırdaki bir veya daha fazla yer” ve Fenikecedeki “kule” anlamları ile karşımıza çıkmaktadır. Ardından Tacáks Eski Güney Arapçada *mgdl* –(*nhn*) “sur”u ifade etmektedir. Öte yandan bu anlam diğer Eski Güney Arapçasının diğer bölgelerinde doğrulanmamıştır. Son olarak da Arapçadaki “kasr, istihkâm edilmiş kale” anlamları alıntılanmıştır.⁵⁰⁰ Tacáks bu konuda önemli bir uyarı yapmayı da ihmal etmez. Bunlardan ilki İbranicedeki sona gelen *-al* ekinin daha geç bir İbranice dil katmanını yansıttığıdır. Oysa daha eski form olan *-ol* nispeten daha eski bir Kenanca biçim olup Mısırcı ile senkronik olarak daha uyumludur. Bu nedenle Kenanca kelimenin teamülen *gdl* “büyük” kökünden türetildiği savını akla yatkın bulmaktadır. Nitekim Arapçada alet ismi yapan paraleli bir başka deyişle *micdel*'in mi-'si ile bu kanaatini pekiştirir ve dolayısıyla kelimenin Kenancadan ödünçlenilerek alındığı konusunda görüşünü netleştirir. Böylece Migdol, *gdl* kökünün Kenancada alet ismi kalıbına sokmuş halidir. Bu

⁴⁹⁵ Jeffrey K. Lott, “Migdol” **ABD**, c. 4, s. 822.

⁴⁹⁶ Halot 2:543-4; DCH 5:131-32. akt. James Hoch, **Semitic Words in Egyptian Texts**, s. 224.

⁴⁹⁷ Hoffmeier, **Ancient Israel in Sinai**, s. 94.

⁴⁹⁸ Hoffmeier, **Ancient Israel in Sinai**, s. 189.

⁴⁹⁹ Ludwig Koehler; Walter Baumgartner, **Lexicon in Veteris Testamenti Libros**, Leiden: Brill, 1985, s. 492-393. Akt. Hoffmeier, **Ancient Israel in Egypt**, s.197.

⁵⁰⁰ Tacaks, **a.g.e.**, c.3, ss. 673-674.

nedenle kelime köken olarak “büyük yer olma işlevi sağlayan” yer olarak anlamlandırılabilir. *Gdl* kökünden geldiğini öne sürenlerden Tacaks dışında, Harris, Gordon ve diğer birçok yazarın hemfikir olduğu gözlemlenmektedir. Kimileri kelimenin hipotetik bir **dgl* kökünden “izlemek” ile *metathesise* uğrayarak Mısırcaya geçtiğini savunmuştur. Tacaks bu görüşe linguistik olarak itiraz etmiştir, çünkü bunu morfo-fonolojik olarak mümkün görmemiştir.⁵⁰¹

Migdol hakkında bilhassa Greko-Romen kaynaklarda, dini gelenek hermenötiği içinde dikkat çekici örneklerle rastlamaktayız. Örneğin Hieronymus, Migdol’u Magdolos’u Turris yani “kule” manasıyla çevirmektedir. Ancak o, kelimeyi “yüce olan”, “ihtişam”, “görmek” gibi alegorik anlamlarla tefsir etme yoluna gitmiştir ve böylece Çıkış için Magdolon: “görmekli ve veya kule olan” (Lat. *Magdolon quis grandis vel turris*). Yeremya’da Magdolon “ihtişamlarında ve veya kulelerinde (Lat. *Magdolon, magnificentiae vel turri eorum*). Ve Hezekiel’de Migdol “İhtişam ve veya kule” (Lat. *Magdol, magnitudo vel turris*).⁵⁰²

2.7.1. Migdol’ün Tarihi Kaynaklarda Toponomi ve Lokasyon Tartışmaları

2.7.1.1. I. Seti Karnak Rölyefi

I. Seti’nin Karnak rölyeflerinde Migdol, Horus yoluna giden ilk kalelerden biridir. Çıkış Migdol’ü ile ilişkilendirilen de genelde bu Migdol’dür. Ayrıca Migdol Mısırca papirüslerde bir sınır kalesi olarak da ifade edilmiştir. Bunlar çöl sınırında insanların geçişini izlemek için kullanılan gözetleme kuleleridir. Bundan dolayı Anastasi Papirüsü V, 19:18’de Pithom ve Etham’daki iki firari ile ilgili aktarılan metin de söz konusu Çıkış Migdol’ü olarak öne sürülen bir kaynaktır.⁵⁰³

Benjamin Edidin Scolnic, Karnak rölyeflerindeki I. Seti’nin Migdolü ile Anastasi Papirüsü V, 25’te yer alan Migdol arasında hiçbir bağlantı kuramamaktadır. Bu Migdol’ün Çıkış Migdol’ü ile aynı yer olarak kullanılmasını gerektirecek hiçbir bir ihtimal de

---

⁵⁰¹ Tacaks, *a.g.y.*

⁵⁰² Akt. Herbert Verreth, *The Northern Sinai From the 7th Century BC Till the 7th Century AD: A Guide to the Sources*, c. 1., Lueven, y.y., 2006, s. 728. Ayrıca bkz. Migne, a.g.e., c. 22, s. 702. Hieronymus, *Diui Hieronymi Stridonensis Opera omnia: quae reperiri potuerunt*, Lutetia (Paris):Henricus Thiery typographus, 1578, ss. 463-464.

⁵⁰³ The Epigraphic Survey, the Battle Reliefs of King Sety I. Reliefs and Inscriptions at Karnak 4, Chicago, Oriental Institute, 1986, 6 numaralı çanak, akt. Benjamin Edidin Scolnic, “A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol”, *The Future of Biblical Archaeology: Reassessing Methodologies and Assumptions: the Proceedings of a Symposium*, August 12-14, 2001, ed. James Karl Hoffmeier, Alan Ralph Millard, Grand Rapids, Michigan: W.B. Eerdmans Pub., 2004, s. 102.

görememektedir. Bunun gerekçelerini doğrudan anlatmasa da Çıkış kıssasının motiflerini metinde açıkça bulamamasından yola çıkarak bu kanaate ulaştığı anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴

2.7.1.2. Amarna Mektubu EA 234

Tarihi kaynaklardan Migdol'e referans olan başka bir kaynak ise Amarna Mektupları'ndaki EA 234'dür. Akhenaten zamanında yazılan bu mektupta Akka lideri Satatna Zirdamyasda adında bir firariyle ilgili Akhenaten'in aldığı eylem kararlarından bahsedilmektedir.

“Akka Mısır'daki Magdalü gibidir. Acaba [efendim] kral Suta'nın bana karşı döndürüldüğünü duymadı mı? Efendimiz onu almak için görevlisini göndersinler.”

Burada dikkate konu olan Migdol'ün coğrafi olarak neye tekabül ettiği kadar “Akka Mısır'daki Magdalü” gibidir ibaresini çözmektir. Scolnic, Albright'ın metinde geçen Migdol'ün Tanah'ın Migdol'ü olduğundan emin olmasına kuşkulu yaklaşmaktadır. Bu kesinlik içinde söz konusu ibareyi Albright “Akka Mısır'daki Migdol kadar Mısır'ındır” diye çevirmiştir. Ancak mektubun kâtibi Satatna bu Migdol'ü belirli bir Firavun dönemindeki belirli bir Migdol olarak belirtmemiştir. Bu mektubu yazanın ve teslim alanın hangi Migdol'e gönderme yaptığı hususunda bir kriter sağlanamayacağı da vurgulanmaktadır. Son tahlilde yazarın Scolnic'in çıkardığı sonuç Yeni Krallık Dönemi'nde meşhur bir Migdol olduğu ve sabit olup mektup içinde yer almasıdır. I. Seti'nin halefi olan II. Ramses zamanında kalenin adı değiştirilmiştir. Aldığı yeni ismin ssy-sw (ikametgâhı) olup “Sese” telaffuz olarak edildiği ve Ramses'in bir kısaltılması olduğuna daha önce temas edilmişti. Sese ile metinde geçen kalenin tarif edildiği ve kalenin de böylece (II.) Ramses'in Migdol'ü olarak tanıtlandığı öne sürülmektedir.⁵⁰⁵ Buna göre kalenin ismi Hoffmeier'e göre MÖ. 1184-1153 tarihlerine denk

⁵⁰⁴ Benjamin Edidin Scolnic, “A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol”, s.104.

⁵⁰⁵ Scolnic, “A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol”, ss. 104-106. Ayrıca bkz. James K. Hoffmeier, **Ancient Israel's History**, s. 76.

düşmektedir. Kenan ve Akad dillerinde yazılan Amarna Mektupları'nda (EA 234) Kenan'ın Akka kenti bir yönüyle Mısır'daki *Megdalu* ile karşılanmıştır. Hoffmeier bu yer isminin Tanah'taki Migdol'e bir referans olabileceği ihtimalini yadsımamakla birlikte bu konuda ihtilaf eden William L. Moran'la hemfikir olarak bir benzerlik ilgisi kurulamayacağını teslim eder; ayrıca söz konusu ismin lokasyonu ile ilgili hiçbir ipucu da yoktur.⁵⁰⁶ Bu iki kentin metinde karşılaştırılması konusunda Moran net bir durumun oluşmadığını düşünmektedir. Metinle ilgili yaptığı çözümlemelerde iki seçenek üzerinde durmaktadır: Ya Albright'ın yorumuyla Akka ismi *Megdalu* olarak Fenikecesinden Mısırcalaşmıştır ya da “Akka'nın Magdalu gibi” olmasından kastedilen şey Na'aman'ın⁵⁰⁷ da ortaya koyduğu gibi sadakat bakımından yapılan bir teşbih olabilir.⁵⁰⁸

Bir başka çeviriyi de Anson Rainey yapmıştır. Rainey'nin aktardığı metnin 28 ve 29. satırlara yaptığı transkripsiyon ve çeviriye bakacak olursak “İşte, Akka kenti tıpkı Mısır ülkesindeki ‘Migdol’” ifadelerini buluyoruz. Rainey adeta Hoffmeier'in arzusunu gerçekleştirerek Tanah'taki Migdol'ü Kenan ve Akadca çivi yazılı Amarna Mektupları'nda keşfetmiştir. Rainey, ilgili 28. satırın çivi yazı transliterasyonunu aşağıdaki gibi sunar: *ki-ma URU Ma-ag-da-lī^{KI}*⁵⁰⁹ Bu ibarede *ki-ma*'yı örn. Arapçada bir edat olan *كما* *kemâ* “tıpkı” edatı olarak düşünebiliriz. *Uru* bir şehir determinatifi olarak kullanılmış ve *ki* eki iyelik edatı (ing. *possessive suffix* ya da krş. İngilizcedeki “of”) olarak görülmektedir. Dolayısıyla nominatif ya da özne halinde *Ma-ag-da-lī* şehrin ismi olarak kabul edilmektedir.

2.7.1.3. Aramca Elephantine Papirüsü

MÖ. 5. yüzyıla ait olan Aramca Elephantine papirüsünde bir Migdol daha vardır. Bu metinde bir baba Elephantine'deki Migdol garnizonunda bulunan oğluna hitaben bir mektup kaleme almıştır. Mektupta oğlunun iki nokta arasında yaptığı seyahat söz konusudur ki Scolnic'e göre burası Hezekiel coğrafyasının iki doğal sınırır. Ancak Scolnic bu mektubun tarihinin geç olmasından yola çıkarak içinde geçen Migdol'ün Çıkış yolcuğuna ait

⁵⁰⁶ James Karl Hoffmeier, **Ancient Israel in Sinai**, s.94.

⁵⁰⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Nadav Na'aman, “The “Political Disposition” and Historical Development of Eretz-Israel according to the Amarna Letters”, Tel Aviv University, Doktora tezi, 1975, s. 21, dipnot. 84.

⁵⁰⁸ William L. Moran, **The Amarna Letters**, Baltimore-Londra: The Johns Hopkins University Press, 1992, s. 292, 293, Dipnot. 5.

⁵⁰⁹ Anson F. Rainey, **The El-Amarna Correspondence**, Brill: Leiden-Boston, c.1, 2015, s.981.

olamayacağını düşünmektedir. Nitekim metnin tarihini Yeremya ve Hezekiel dönemleriyle eşzamanlı sayar.⁵¹⁰

2.7.1.4. Greko-Romen Kaynaklarda Migdol

Bazı araştırmacılar Herodotus'a dayanarak Magdolos'u, Çıkış Migdol'ü olarak değerlendirmişlerdir. Herodotus *Tarihler*'inde Kral Necho'nun karadan Suriyelilere bir sefer düzenlediğinden bahsetmekte ve onları nasıl Magdolos'da mağlup ettiğini ifade etmektedir.⁵¹¹ Ne var ki Magdolos'un, Çıkış Migdol'üne referans olamayacağı da belirtilmiş ve metinde Yosiya'nın Firavun karşısında savaşı kaybetmesi üzerinde durulmuştur. Burası Armageddon'un çıkacağı bir yer olarak Tanah'ta tasvir edilmektedir ki bu motiflere göre Çıkış Migdol'ü burada aranamaz. Bu yüzden Gardiner bu görüşü "Megiddo gafı" olarak nitelemiştir. Ona göre burası Migdol değil Megiddo'dur. Scolnic bu görüşü restore etmiştir. Bunun gerekçesi ise Eliezer Oren'in 1970 yılında Kuzey Sina'da T-21 mıntıkası (Tell Kedu) da yaptığı bir takım kazı çalışmaları dolayısıyla elde ettiği bir takım bulgulara dayanır. Bu bulgular doğrultusunda yeni bir kale tespit edilerek buranın da bir Migdol olduğu ileri sürülmüştür. Buna göre Erken Dönem Pers (MS. 4-6 yy)'lara kadar uzanan bu yerleşim Hezekiel ve Yeremya'nın savaş sahnesine konu olan Migdol'dür. Necho sefere çıkmadan önce, Yosiya onu Mısır ve Kenan arasında kadim yol üzerinde burada durdurmaya çalışmıştır. Bu savaştan sonra Necho yolun bitimindeki Gazze kentini ele geçirmiştir.⁵¹² Oren'in haklılığını teslim eden Scolnic Necho'nun Yosiya'yı önce Megiddo'da mağlup etmesi ve sonra tekrar Gazze'ye ricat etmesini makul bulmamaktadır. Şu hâlde Migdol Tell Kedu'da olabilir, ne var ki bu Çıkış'takini çağrıştıran bir Migdol değildir, Yeremya ve Hezekiel'in aktardığı Çıkış sonrası Migdolü'dür. Herodotus'un yaptığı gönderme de burası olabilir. Bu sayede Scolnic iki görüşü adeta cem ve te'lif etmiştir fakat Armageddon motifi konusunda suskundur.⁵¹³

Verreth, Çıkış yolculuğunun orijinal güzergâhının Kuzey Sina olması ihtimalini uzak görmemektedir. Öte yandan o da Bietak gibi birtakım uzmanların öne sürdüğü şekliyle Çıkış

---

⁵¹⁰ Scolnic, "A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol", s. 106.

⁵¹¹ Herodotus, **The Histories**, çev. Aubrey de Selincourt Penguin, London, 1996, s. 145 akt. Scolnic, "A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol", s. 107.

⁵¹² Eliezer Oren, "Migdol: A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta," **BASOR**, n. 256, 1984, s. 10, ss. 33-35 vd.

⁵¹³ **II. Krallar 23:29-30; II. Kronikler 35:20-24**; L. Elliot Binns, "The Syrian Campaign of Necho II", JTS 18, 1927, 36-47, 40; Yigael Yadin, *the Art of Warfare in Biblical Lands*, Jerusalem, International, 1963; c. 2, s. 375-376. Akt. Scolnic, **a.g.e.**, s. 107.

anlatısının aslında MÖ. 5 ve 6. Yüzyıllarına ait bir Yeni Krallık Dönemi coğrafyasını yansıttığı görüşünü makul bulmaktadır. Bu nedenle Saiti ve Pers dönemlerinde yer alan Magdolos'un Magdolos dışında bir şehri yansıtmadığı görüşündedir. Ancak literatürdeki pek çok ihtilaf dikkate alındığında bunu da bir hipotez olarak ihtiyatla değerlendirmektedir. Verreth birçok geç dönem Antik Roma ve Grek yazarının İsrailoğullarının üstünden geçtikleri denizin Kızıldeniz olduğunu belirttiklerine temas ederek Çıkış duraklarının da bu civarda olduğunu söylediklerini ifade etmiştir. Örneğin Psuedo-Ambrosius, Pi-Hahiot'un aslında Magdolos'un (Migdol) bir varoşu olduğunu belirtmiş ve bunun da Kızıldeniz yakınlarında olduğunu belirtmiştir.⁵¹⁴ Caesaria'lı Eusebius Çıkış *Magdolos* (Migdol)'ünü Kızıldeniz yakınlarında Hezekiel ve Yeremya'nın bahsettiği Magdolos'la bir tutmuş ve ikisini de Yahudilerin hatta Yeremya'nın yaşadığı bir ikamet olarak Mısır'da konumlandırmıştır. Buna göre Migdol onların Çıkış tasavvurunda bir bekleme noktası olup Kızıldeniz'le karşılaşmalarından önceki son noktadır. Aynı yer Hezekiel'de karşımıza çıkmaktadır. “*Magdolos'dan Soene*”ye ibaresinde Yeremya Yahudilerin Babil saldırılarından kurtulmak için Mısır'daki bu kentte yaşadıklarını söylemiştir.⁵¹⁵

2.7.1.5. Migdol'un Literatürdeki Tartışmaları

Migdol'un 19. yüzyıldaki tartışmaları Çıkış yolculuğunun denize açılan son duraklarından olması hasebiyle oldukça kritik tartışmalara sahne olmuştur. Ne var ki bu konudaki tarihyazımı da son derece teknik ve görüş çokluğundan yanlış anlaşılmalara müsaittir. Scolnic'in sözlerinden anlaşılan H. Clay Trumbull'in tespit ettiği üç Migdol söz konusudur. Buna göre Trumbull, I. Seti'nin Migdolü'nü Tell'us Salmut (günümüzde Tell Hebua I) Çıkış Migdol'ü olarak öne sürmektedir.⁵¹⁶ Ancak Ganor, Trumbull'un Migdol'ü Tell'us Samet yahut

⁵¹⁴ “Os Eroth alia translatione dicitur Phiairoth; vicus est et suburbium Magdali, versus mare Rubrum, ut habetur in libro exodi. Pseudo-Ambrosius, De XLII mansionibus filiorum Israel tractatus” akt. Verreth, *a.g.e.*, s. 721.

⁵¹⁵ Verreth, *a.g.e.*, s.730. Grekçe ibarede geçen *Magdolos* Migdol, *Seoene* ise Asvan'ın karşılığıdır. **Hezekiel, 29:10** “Ben de sana ve kanallarına karşıyım. Mısır'ı Migdol'dan Asvan'a, Kûş sınırına dek kimsesiz bırakacak, viraneye çevireceğim.” Ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 722. Verreth, MS. 4 ve 6. yy'da Hristiyan hacıların yaptıkları seyahatlerle Çıkış duraklarını aradıkları anılarından bahseder. Örneğin MS. 384 yılında Egeria, Kızıldeniz'de Klyasma'dan muhtemelen Vadi Tumlat'tan geçip Delta'daki Arabia kentine varmış ve burada Çıkış duraklarını aramıştır. Çöl yolunda küçük bir Roma kalesi ve bir takım askeri yetkilileri barındıran Magdolos'u ziyaret etmiştir. Burada Migdol'la ilgili verdiği bilgide önce Grekçe Epaulis (Pi-Hahiot)'a daha sonra da Magdalous'a (Migdol)'e ulaştığını belirten rahibe burada askeri Roma yetkililerinin bulunduğunu anlatmıştır. Romalı askerler ona bir sonraki kale durağına kadar eşlik etmişler ve nihayet o da *Belsefon* (Ba'al Zephon)'a gelmiş olmaktan duyduğu keyiften bahsetmektedir. Bununla birlikte her Hristiyan mistiğin aynı neticeye ulaşmadığına dair örnekler de vardır. Örneğin Antonius Placentinus, Sukkot ve Magdolos'u Sina Yarımadası'nın batısında aramışlardır. Bu da Egeria'nın yolculuğuyla bir uyum göstermemektedir.

⁵¹⁶ Scolnic, “A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol”, s. 107-108.

Tel Hebua'da konumlandığını ifade etmektedir.⁵¹⁷ Trumbull, Migdol'un Tell'ul Hayr'a nispetle Tell'us Samet de olmasını son derece düşük bir ihtimal olarak değerlendirmiştir. Hatta böyle bir görüşü 'absürd' olarak nitelendirmiştir.⁵¹⁸ Scolnic, Trumbull'ın Migdollerine ilave olarak Gardiner'in üç adet daha Migdol öne sürdüğünü belirtmekte ve hepsini Delta'nın doğusuna konumlandığını ifade etmektedir. Her birinin Kenan, Edom, Midyan "Şur Surları"na çıkan ana yollara bağlanabileceğini ileri sürmüştür. Düşmanlara karşı yapıldığını savunma maksadıyla yapılan bu Migdoller'in erzak temin etmek için gelen Semitik kabileler üzerinde gözetleme kulesi işlevi olduğu ifade edilmiştir. Bunlara bir de J. J. Simons'un, I. Seti ve II. Ramses Migdollerini Ebu-Hassa Dağı'nda konumlandırmasını eklemek gerekir. O Migdol'un tam karşısında ancak 8 km doğusunda bir hisar olduğunu ve Süveyş Kanalı'nın inşaatına değin faal halde olduğunu belirtmiştir. Bir Çıkış mucizesi olarak İsraililerin tam zamanında buradan geçtiğini söylemiştir. Bir başka deyişle ona göre Çıkış Migdol'u aslında tam olarak burasıdır.⁵¹⁹ Ebu Hassa Dağı'nda, Acı Gölleri'n güney ucunda yer alan ve Jean Clédat'ın 20. yüzyılın başında keşfettiği müstahkem bir mabedin varlığının bu tespiti kaynaklık etmiş olması mümkündür.⁵²⁰ Scolnic buna göre Migdol'un Akdeniz kıyısında olan ve Mısır listelerinde belirtilen Migdol'den başkası olamayacağını kaydederken bütün bu teorilerin sürdürülemez kuzey teorileri olduğunu söylemektedir. Bir başka deyişle Çıkış yolculuğunu Sina'nın kuzeyinde bir güzergâh üzerinden kurgulayan ve bu nedenle Çıkış toponomilerini söz konusu güzergâh üzerinde ele alan teorilerin doğru olmadığını düşünmektedir.⁵²¹ Sırasıyla Tell'ul Herr, Tell Kedu, Tell Ebu Sefeh, Tell Hebua görüşlerini irdelleyerek Migdol'un Tell'ul Burc içinde "Aslan İni" denilen bir mevkide araştırılması gerekliliğine kanaat getirmiştir. Aslan İni denilen bu yerin Karnak rölyeflerindeki "Sese ikametgâhı" ya da "Aslan ini" (İng. *the dwelling of the lion*) olarak bilindiği ifade ederek I. Anastasi Papirüsü'nde geçtiğini belirtir. Ona göre burada zikri geçen "aslan" aslında Firavun I. Seti'ye bir göndermedir. Söz konusu

---

⁵¹⁷ Ganor, **Who Were the Phoenicians?**, s.82.

⁵¹⁸ H. Clay Trumbull, **Kadesh-Barnea. Its Importance and Probable Site with the Story of a Hunt for It, including Studies on the Route of the Exodus and the Southern Boundary of the Holy Land**, London: C. Scribner's sons Univ.Bibliothek, 1884, ss. 376-367.

⁵¹⁹ Scolnic, "A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol", s. 107-108.

⁵²⁰ Hoffmeier, **Israel in Egypt**, s. 190.

⁵²¹ Scolnic, "A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol", s. 107-109.

unvan daha sonra Sese (II. Ramses) olarak değiştirilmiştir.⁵²² Scolnic, son tahlilde Aslan İni'nin Çıkış Migdol'ü olduğunu düşünmektedir.⁵²³

Araştırmacıların ve uzmanlarının öteden beri Mısır kaynakları ve tarihinde bir Çıkış Migdol'ü arayışında oldukları gözlemlenmekte ve çeşitli toponomik Migdoller arasında karşılaştırmalar ve çözümlemeler yaptıkları görülmektedir. Günümüzde Redford gibi bir takım eleştirel uzmanlar bu çabayı adeta beyhude bulmaktadırlar. Redford'a göre Amarna Mektupları, yukarıda tartışılan EA 234'de geçen Migdol kelimesi bir toponim olmayıp sadece “kule” manasına gelmektedir. Buna göre söz konusu isim toponomik olarak MÖ 14. yy'da Yeni Krallık Dönemi'yle tarihlendirilemez. Scolnic bu yaklaşımı şaşkıncı ve yanıltıcı bulmakta ve onu eleştirmektedir. Scolnic yöntem olarak Tanahtaki referansların geç ya da erken kayıtlarının göz ardı edilmeden ilgili verilerin muteber sayılıp kullanılması gerektiği kanaatindedir.⁵²⁴

Araştırmanın 2. bölümü araştırma kapsamında belirtilen Tevrat kaynaklı Çıkış toponomilerinin arkeolojik ve linguistik incelemesine ayrılmıştır. Bu inceleme Tarihsel Dilbilim, Arkeoloji kaynaklarındaki malzemenin ve etrafında oluşan literatürün değerlendirilmesine dayanmaktadır. Burada kapsam açısından bir hatırlatma yapmak gerekmektedir. Çıkış yolculuğunda bir yer ismi olmamakla birlikte Goşen'e yer verilmiştir. Zira Goşen İsrailoğullarının Kenan'dan Mısır'a yerleştikleri ilk nokta olup Çıkış toponomilerini, güzergâhını ve tarihsel yönelimini kavramak bakımından merkezi bir konuma sahiptir. Nitekim Jablonski ve destekçileri tarafından bütün Çıkış toponomisini kapsayacak şekilde coğrafi bir genişlikte kabul edilmiştir. Onlar Çıkış toponomilerinin Goşen'in kılık değiştirmiş biçimsel ve sessel kökeni ve varyantları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle Goşen'le ilgili problemler Greko-Romen kaynaklarda geçen etimoloji ve lokasyon tartışmaları, Mısırcadaki hiyeroglif iddiaları ve literatürdeki etkileri açısından incelenmiştir. Tekrar etmek gerekirse bu iddialar Avrupa'da dini bir toponomi dalgasının güçlü olduğu akademik dünyada bir asır boyunca egemen olmuş ancak Mısırbilimin keşfi ve gelişimi sonrasında sistematik çalışmalarla geçerliliğini yitirmiştir. Öte yandan Çıkış toponomileri Mısırbilim'in doğuşu ve gelişimini takip eden süreçte İsrail devletinin kurulması neticesinde bölgede yapılan Filistin merkezli arkeolojik kazı çalışmaları ve Mısır'da sahada yapılan incelemeler Tanah'ın Çıkış coğrafyası ve

⁵²² Daha fazla bilgi için bkz. Anastasi V 23-7-25, 2. Akt. Scolnic, *a.g.e.*, s. 116.

⁵²³ Scolnic “A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol”. 109-115.

⁵²⁴ Benjamin Edidin Scolnic, **If the Egyptians drowned in the Red Sea where are pharaoh's chariots?: Exploring the Historical Dimension of the Bible**, Lanham: University Press of America, cop., 2005

toponomilerini açıklığa kavuşturmaktan çok çetrefilleştirmişdir. Tanah'ın Çıkış toponimleri son yirmi yıldır yapılan tetkiklerle yoksaymacı, revizyonist, şüpheci ekollerin araçsallaştırdığı linguistik nesneler olarak muamele görmüştür. Bu noktada Tanah toponomisi aşırı indigemeci yaklaşımların çözümsüzlük adresi olmuş ve günümüzde birçok akademik tartışmanın bilinmezci açmazları olarak sorgulanmaktan kurtulamamıştır. Kutal Kitap araştırmalarında Tanah'ın yaygın olarak Batı'da hakikatin öznesi olarak kabul edilmediği ve bir nesne sorunu olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Bu araştırmaların yöntemi günümüzde çoğunlukla olgusal değil algısal ve betimselci bir yaklaşımla sınırlanmıştır. Bütün bunlar araştırmanın üçüncü bölümünde ele alınacak olan dini gelenek ve din dilinin Batı'daki akademik tartışmalarda bir eksen teşkil etmemesinin yol açtığı teorik ve yöntemsel aksaklıklara işaret etmektedir. Bu nedenle Tanah'ın Çıkış toponomisi din geleneği ve din dilinin kavramsal çerçevesi teknik analizlerle sunulan yeni bir teori ve yorumla uygulamalı olarak üçüncü bölümde ortaya konmaya çalışılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIDDUŞ HA-ŞEM VE HİLLUL HA-ŞEM

Araştırmanın bu bölümünde Yahudi geleneğinde Tanrı'nın ismini yüceltmek olarak ifade edilen Kidduş ha-Şem ve ona halel getirmek anlamına gelen Hillul ha-Şem terimleri ele alınacaktır. Ardından bu kavramların Tanah'ta geçen özel isimlerde ve daha da özelde yer isimlerinin mahiyet ve dönüşümlerini anlamada etkisi araştırılacaktır.

Bu bölümde önemli bir başvuru kaynağı olan Yahudi sözlü geleneğini kullanmak tercih edilmiştir. Bu nedenle, Yahudi otoritelerince Talmud ve Midraş'larda araştırma kapsamında belirtilen Çıkış toponomisiyle ilgili ortaya konan etimolojik açıklamalar ele alınmıştır. Etimolojik yorum boyutunda genelde özel isimlerin, özelde ise yer isimlerinin Yahudi dini yorum kaynakları olan Midraş ve folklorik bilgileri içeren Aggada içinde Kidduş ve Hillul⁵²⁵'un nasıl bu tasarruf doğrultusunda dini yorumda dinamik bir teolojik etki ürettiğine dair bir pencere açılmıştır.

Bu noktada Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem arasında organik bir bağlantı kurgulanmakla yeni bir bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Tanah'ta YHWH ve Tanrı'nın diğer tâli isimlerinden üretilen teoforik onomastik isimlerin modifikasyonlarının temelinde bir kutsiyet motivasyonu olduğunu ilk defa dillendiren Christian David Ginsburg olmuştur. O, bu modifikasyonların teoforik özel isimlerde dini çekinceler ve hassasiyetlerle yapıldığını belirtmiş ve söz konusu kelimelerin parçalarının silinmesi ve dönüştürülmesine sebep olarak bir kutsallık kaygısı öngörmüştür. Ancak Ginsburg ilgili yerde Yahudi geleneğindeki bu tutumun arkasında yatan nedeni müphem bırakmıştır.⁵²⁶

Bu iddianın sınaması için üçüncü bölümün sonunda Yahudi geleneğinin verileri kullanılarak fenomenolojik bir deneme yapılmaktadır. Yahudi geleneğinin verileri tarihsel gerçekçilik açısından ele alınmamıştır. Bu noktada tarihsel eleştiri yönteminden ziyade

---

⁵²⁵ Kolaylık açısından gerektiği yerlerde Kidduş ha-Şem *Kidduş* ve Hillul ha-Şem *Hillul* şeklinde kısaltılarak ifade edilecektir.

⁵²⁶ C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London, 1897, ss. 368-369.

edebiyat-tenkidiyle (İng. *literary criticism*) bir yaklaşım ortaya konmaktadır. Bu yolla dini geleneğin ve onun tarihsel kaynakları filolojik bir açıdan tartışılarak sonuçları paylaşılmıştır. Filolojik bir sorgulama yoluyla kaynağını bizatihi gelenekten alan Tanrı'nın telaffuz edilmemesi ve yazıldıktan sonra silinmemesi gereken mutlak ismi YHWH ile birlikte diğer tâli isimlerini kapsayan Şem ha-Meforaş hükmünün kural bazlı olup olmadığı; yazıcılık ve yorum faaliyetinde etkilerinin neler olduğu üzerinde durulmuştur.⁵²⁷ Bu çalışmada Ginsburg'un Masoratik nüshalardaki Tanrı isimlerine duyulan kutsiyet çekincesinin yol açtığı özel isimlerin dönüşümlerinin ortografik bir sayım ve kritik değerlendirmeye ele alınması araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Çünkü bu iddianın soruşturulması mevcut araştırmanın sınırlarını oldukça aşmaktadır.

3.1. Kidduş ha-Şem

Kidduş ha-Şem (קידוש השם) Tanrı'nın ismini takdis/kutsama/yüceltme anlamına gelen ve Yahudi teolojisinde son derece önemli bir yere sahip olan bir terimdir. Kaufmann Kohler, bu terimin Yahudi etiğinin en yüksek müspet ve menfi ölçülerini ifade ettiğini belirtir.⁵²⁸ Ancak Kohler'in yukarıdaki ifade ettiği terimin kavramsal içeriğinin tarihsel ve teolojik arkaplanının genişliğini düşünürsek en kuşatıcı yaklaşımın onun etik çerçevesini çizmek olduğu anlaşılmaktadır. Kidduş ha-Şem Yahudi geleneğindeki 613 mitzvadan biri olarak kabul edilmektedir.⁵²⁹ Kidduş ha-Şem'in Yahudi geleneği içindeki yorumsal motivasyonu ve dinamizmini kavramak için onun tarihsel ve yaygın kullanımı olarak öncelikle onun şahadet boyutunu kavramak kadar daha az vurgulanan öteki ve erdem bileşenlerini ele almak ve yer isimlerine etkisi açısından incelemek gerekmektedir. Yahudi geleneğinde Kidduş ha-Şem'in tarih boyunca Yahudi toplumuyla alâkadarlığını çarpıcı bir biçimde tarif eden Leser Lazarus, Kidduş ha-Şem'i “alanı dini ilimler olmayan, dini ve ahlaki konularda ortalama malumatı olan herhangi bir Yahudinin bile son derece üzücü bir musibette gereken sağduyuyu ortaya koymasını, azami bir gayret içinde hareket etmesini ve büyük bir adanmışlıkla sorumluluk

⁵²⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Wilhelm Bacher: “Shem ha-Meforash”, **The Jewish Encyclopedia**, Funk & Wagnalls: New York, 1906

⁵²⁸ Kaufmann Kohler “Kiddush ha-Shem and Hillul”, **The Jewish Encyclopedia**, Funk & Wagnalls company: New York; Londra, c.7, 1901-06, s.484-485. Ayrıca bkz. Türkiye’de konuyla ilgili hazırladığı Yüksek Lisans çalışması ile Rumeysa Bektaş Yahudilikte Tanrı'nın adını kutsamak olarak Kidduş ha-Şem'i ele almıştır. Gerek Kidduş ha-Şem gerekse Hillul ha-Şemle ilgili bir literatür incelemesi yapmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Rumeysa Bektaş “Yahudilikte İtikâdi Sapkınlıklar ve Cezaları”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2020, s.77.

⁵²⁹ Norman Lamm, “Kiddush Ha-Shem and Hillul Ha-Shem”, **Encyclopaedia Judaica**, İkinci Baskı, ed. Skolnik, Jerusalem: Thomson-Gale, 2006, c. 12, ss.139-143.

göstermesini gerektiren” bir terim olarak ifade eder.⁵³⁰ Bu fazilet öğretisinin yanı sıra şahadet ve öteki kavramsallaştırmalarını da aynı derecede vurgulayan 19. yüzyılın İngiltere Baş hahamı ve Tanah uzmanı Joseph Herman Hertz⁵³¹ tarihe bir iç hesaplaşmayı anıştıran şu notları düşmektedir.

“Bir insan ancak İsrail trajedisine göz yaşı döker ve şehitlerimizin kıssalarıyla ilham bulur, sonra da literatür zenginliğimiz ve insanlığa olan katkısı hakkında herhangi bir malumata vâkıf olursa, işte ancak o zaman Yahudiliğin o boyun bükmez ve mübarek halkının bir ferdi olması hasebiyle iftihar vesilesi olan aziz şuuruna haiz olabilir. Bir insan ancak İsrail tarihini talim etmek suretiyle, her ne kadar zahiren farklı görünse de İsrailoğullarının tüm zamanlarda ve tüm topraklarda kardeş olduğunu hissetmeye başladığında İsrail’in bütünleşmesini anlayabilir ve onun yüce ahlaki tazammunlarına ve Yahudi isminin ilhâd edilmesine karşı ikazı (Hillul ha-Şem) ve Tanrı’nın ismini mukaddes kılmanın ulvi vazifesini idrak eder”.⁵³²

Kidduş ha-Şem’in Tanah temelini ele alırken Avraham Holtz onu Yahudi geleneği ve hermenötiği açısından değerlendirir. Holtz’a göre bu kavramın Tanah temeli şu şekilde özetlenebilir: Rab kendi ismi içinde (*piel* vezninde) Mekadeş’tir. Bu durumda YHWH isminin lekelenmesi adına bir endişe söz konusudur. Holtz’a göre Rabbinik tefsirler ve açıklamalar Yahudilere mukaddes bir hak ve vazife olarak Mekadşe ha-Şem (Tanrı’nın ismini yüceltenler) olma imkânını tanımıştır. Holtz Yahudi’nin, gerek Yahudi olana gerekse Yahudi olmayan dostuna karşı günlük âdâb ve davranışları ve düzgün ilişkileriyle ve yine Yahudi olmayan komşularına yönelik örnek yaklaşımlarıyla Rabbinin adını yücelteceğini belirtir. Bu sayede erdemli, öteki sayesinde daha önceden belirtilen tanrısal bir davanın ve güvenin ideal temsilini sağlar.⁵³³

⁵³⁰ Leser Lazarus, **Zur Charakteristik der Talmudischen Ethik**, Frankfurt am Main: J. Kauffmann, 1922. s. 40.

⁵³¹ Yaşamı ve eserleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ronald L. Eisenberg, **Essential Figures in Jewish Scholarship**, Maryland: Rowman & Littlefield, 2014, s. 243.

⁵³² Joseph Herman Hertz, **Affirmations of Judaism**, London: Oxford University Press, Humphrey Milford, 1927, s. 111.

⁵³³ Avraham Holtz, “The Concept of Qiddush Hashem in the Jewish Prayer Book”, **The Harvard Theological Review**, c. 57, no. 2, 1964, s. 138.

Gerçekten Kidduş ha-Şem'in tanımını basit bir dille ifade etmek güçtür, çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi sınırları kesin bir kuralla çizilmiş değildir. Bu noktada pratik bir çözüme başvurmakla onu genel dini söylem içinde anlaşıldığı haliyle ifade etmek yerinde olacaktır. Kidduş ha-Şem'i en yalın biçimiyle dini gelenek içinde iki biçimde sınırlamakla şu tarif yapılabilir:

1. Kişinin gerekiyorsa Tanrı'nın uğruna yaşamını vermeye yani şehadet için hazır olması.
2. Yüksek ahlaki şuurla ve böylece Tora'ya uygun olacak şekilde yaşamak ve bu surette Tora'ya itibar ve hürmet sunmaktır.⁵³⁴

Bu tarif her ne kadar teolojik olarak açıklayıcı olsa da Kidduş ha-Şem'i kendi başına anlamak yeterli değildir. Diyalektik bir tarzda Kidduş ha-Şem'i zıttı olan Hillul ha-Şem'le (Tanrı'nın ismine halel getirme) ile kavramak gerekmektedir. Nitekim iki terim literatürde birlikte anılır⁵³⁵. İçerikleri bakımından tamamlayıcı olmakla birlikte birbirlerini dışlayıcıdır. Bir başka deyişle Yahudi geleneğinde kişi Tanrı'nın ismini yücelttiğinde Kidduş'u gerçekleştirmiş olurken aynı zamanda Hillul'u de engellemiş olur. Tanrı'nın ismine, şan ve şerefine gelebilecek bir saygısızlık Hillul suçu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da bir yönüyle Tanrı'nın isminin kutsiyet yönünü yok saymaktır. Bu şekilde Hillul ile Tanrı'nın ismini onurlandırmak olan Kidduş ortadan kaldırılmış olur.

Bu kavramlar kaynağını Rabbinik literatürden almaktadır.⁵³⁶ Söz konusu terimler Tanah'ta fikir olarak geçmekle birlikte lafzen geçmemektedir. Ancak geleneğe göre Tanah'tan kaynağını almaktadır. Geleneğe göre Kidduş ha-Şem'in Tanah'ta pek çok atfı söz konusudur. Bunlardan en merkezi olanları arasında olanı Levililer, 22:32'daki pasajdır.

“Kutsal adıma leke sürmeyeceksiniz. İsrail halkı arasında kutsal tanınacağım. Sizi kutsal kılan RAB benim.”

---

⁵³⁴ Norman Solomon, **Historical Dictionary of Judaism**, Lanham: Rowman & Littlefield, 2015, s. 368.

⁵³⁵ Norman Lamm, “Kiddush Ha-Shem and Hillul Ha-Shem”, ss.139-143.

⁵³⁶ Örnekler için bkz. **BT Sotah, 36b; BT, Tekvin Rabba 49.9; BT, Sanhredin 107a; BT Zevahim 156b; Tekvin Rabba 49:9, Sifre Şemini 45d.**

Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem ikilisi Yahudi dini geleneğinin temel dini ve ahlaki prensiplerini oluştururlar. Başta Tanah ve sonra sözlü Yahudi geleneğine baktığımızda Kidduş ha-Şem kavramsal olarak Tanrı'nın determinist bir biçimde dünyaya müdahale ederek kendini yüceltmek maksadıyla iradesini tecelli ettirmesi veya bu iradenin İsrailoğullarının etken olmasıyla ortaya koyduğu bütün müspet dini, ritüelistik, etik davranışları içerir. Yahudi geleneğinde kozmolojiden, toplumsal yapıya kadar seyreden bu geniş çerçevedeki anlamın dar anlamıyla kullanılıp bilhassa Tannaim döneminden sonra şahadet olarak özelleştiği bağlamlar da olmuştur.⁵³⁷ Tanah çerçevesinde baktığımızda Yahudiliğin tüm emir ve yasaklarını içine alacak şekilde son derece geniş olan bu kavramsallaştırma, Tanrı'nın dini uğruna savaşıp şehit olmak gibi spesifik bir anlama gelmekle birlikte, yine Yahudi bilginler tarafından farklı zamanlarda hümanist etik değerler olarak yeniden canlandırılmıştır. Bunun günümüzdeki örneklerini özellikle modern holokost çalışmalarında görmekteyiz.⁵³⁸

Bu iki terimin azami önemine karşın sınırlarının çok keskin hatlarla çizildiği bir dini düzenlemenin olmaması veya özel koşullarının hukuki olarak mutlak bir şekilde tanzim edilmemiş olması veya spesifik bir inanç, görüş ve dogmanın onu bütünüyle ifade etmemesi dolayısıyla ihtiyatlı olunması gerekmektedir. Bu noktada mutlak bir genel kaide benimsemek yerine bir takım aleyhte özel koşulların oluşması durumunda, hiçbir dini ve ahlaki sadakatten taviz vermemek kaydıyla bu iki ilkenin varlığından bahsetmek bir ihtiyat payının gereğidir. Her iki terim de dikey olduğu gibi yatay anlamda da toplumsal bir deontolojik yani ödev ahlaki yönü taşır. Bu ödev ahlakının ötesinde onun bir üst aşaması olarak ideal ahlakla özdeşleştirilen Kidduş ha-Şem ve Hilul ha-Şem Yahudilikte Tanrı'nın dinini Yahudi olmayanlara ahlaki olarak örnek teşkil edecek şekilde layıkıyla temsil etmek ve Tanrı'nın dinine hiçbir şekilde leke sürdürülmemesine özen gösterilmesi anlamlarını da kapsamaktadır.⁵³⁹

---

⁵³⁷ Norman Lamm, "Kiddush Ha-Shem and Hillul Ha-Shem", **Encyclopaedia Judaica**, İkinci Baskı, ed. Skolnik, Jerusalem: Thomson-Gale, 2006, c. 12., ss.139-143.

⁵³⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Stanley Brodwin, "History and Martyrological Tragedy: The Jewish Experience in Sholem Asch and André Schwarz-Bart", **Twentieth Century Literature**, c. 40, no. 1, 1994, ss. 72-91.

⁵³⁹ Avraham Holtz, "The Concept of Qiddush Hashem in the Jewish Prayer Book", **The Harvard Theological Review**, c. 57, no. 2, 1964, s. 138.

Yahudi geleneği tarihine baktığımızda Kidduş ve Hillul, başlangıçta salt İsrail merkezli olup monoteist bir dini hakikati muhafaza etmek üzerine örgülenmiş ve Tanrı'nın mutlak ismi olan YHWH⁵⁴⁰ özelinde koruyucu bir dille sunmuştur. Ancak bu korumacı saik bizatihi Yahudi geleneği tarafından aşamalı bir biçimde Yahudi hukukunca Kidduş kavramının esnek bir şekilde genişletilmesine ve daraltılmasına yol açarak beraberinde, mütemmim cüzü olan Hillul'a bağlı olarak öteki kültlerin, dinlerin ve medeniyet motiflerinin hedef tahtasına oturulmasıyla eleştirel bir tarzda yeniden şekillendirilmiştir. Nitekim Kidduş ve Hillul terimlerinin gelişimi kimi yazarlarca bir organizmanın doktriner olarak çevresel şartlara uyum göstererek daralması ve esnemesi gibi benzetmelere konu olmuştur.⁵⁴¹

Kidduş gelenekte terim anlamıyla eskatolojik bir yön de taşır. Buna göre insanın fitratında olan ve “gelecekteki dünyadan önce” Tanrı'nın ismini yüceltmenin bütün mitzvalara sahip çıkma gerekliliğini ifade eder. Hillul ha-Şem ise Tanrı'nın ismine hanel gelmesine yol açacak her şeyi, her türlü davranışı ifade eder.⁵⁴² Bu nedenle söz konusu terimlerin sahip olduğu önem ve genellenmenin altında hemen hemen her türlü terim, kavram ve eylemin dâhil edilmesini bekleyebiliriz. Kaldı ki iki ilke altında toplanan terim ve kavramlara ilişkin geleneksel literatürde çok çeşitli kalıplara şahit olmaktadır. Bununla birlikte söz konusu çeşitlilik geleneksel ve modern akademik çalışmalarda birtakım sınırlamalara uğramıştır. Özellikle Kidduş, Tannaim döneminden sonra yaygın olarak kurban ve şehadet bağlamında ele alınan Orta Çağ'da pogrom, anti-semitizm ve modern dönemde holokost çalışmalarının temel konusu olmuştur.⁵⁴³

---

⁵⁴⁰ YHWH'nin anlamı konusunda literatür oldukça geniştir. Bu konu araştırmanın kapsamında olmadığı için özel bir değerlendirmeye girilmeyecektir. Konuyla alakalı başvuru kaynak niteliğinde bir eser için bkz. G.H. Parke-Taylor, **Yahweh: The Divine Name in the Bible**, Waterloo- Ontario: Wilfried Laurier University Press, , 1975.

⁵⁴¹ H. G. Friedman, "Kiddush Hashem and Hillul Hashem", Cincinatti: **Hebrew Union College Annual**, 1904, s. 193.

⁵⁴² Kaufmann Kohler, "Kiddush ha-Shem and Hillul Hashem ("Sanctification" and "Desecration of the Name")", **Jewish Encyclopedia**, 1906, c. 7, ss.484-485.

⁵⁴³ Daha fazla bilgi için bkz. Stanley Brodwin, "History and Martyrological Tragedy: The Jewish Experience in Sholem Asch and André Schwarz-Bart", ss. 72-91.

3.1.1. Kidduş Kelimesinin Kökeni

Literatürde *KDŞ* kökeni üzerine bir birlik sağlanılamadığı anlaşılmaktadır. Kelimenin kökeni konusunda ihtilaflı görüşler bir yana kesinlik taşımayan bir geçmişi olduğu da öne sürülmektedir. Buna göre etimoloji tartışmaları iki ana düşünce etrafında kümelenmiş ve neticede çözümsüz bir mecraya savrulmuştur.⁵⁴⁴ Birinci ihtimal Gesenius tarafından ortaya sürülen iddiadır. Gesenius, *KDŞ* kökünün “temiz ve saf” olmak manasında olduğunu dile getirir.⁵⁴⁵ Diğer görüş ise Wolf Wilhem Grafen Baudissin’in öne sürdüğü teoridir.⁵⁴⁶ Bu da onun “kesmek, ayırmak” manasına gelen *KD* kökünden geldiğidir. Bu nedenle *KDŞ* “ayrılma”, “geri çekilme” manalarına yorumlanabilir. Semitik dillerde fiillerin üç kök harfli olanların Proto-Semitik bir iki kök harfli aslından kaynaklandığı düşündüğümüzde *KD* ve *KDŞ* arasında semantik bir ilginin var olduğu düşünülebilir. Öte yandan *KDŞ* kökünün “ayrı olmak” manasına gelen görüşü günümüzde yaygınlığını yitirmiş bir kanaattir.⁵⁴⁷ Bu kökün “yücelik” ve “aşkınlık” manasına geldiği nakledilmektedir.⁵⁴⁸ Ne var ki bu yüceltme ve aşkınlığın nasıl ve niçin olduğunun anlaşılmaz olduğunu dile getiren Parekh, kelimenin ancak varlık sahasında bir şeye nispet edilerek yücelik ve aşkınlık kazanacağını belirtmekte ve kelimenin kökensel anlamının soyut bir mefhum olmasını ontolojik olarak yadsımamaktadır. Tespitlerimize göre ilgili kök anlamının kesmek gibi bir maddi mana barındırması kadar, temizlik, saflık ve ayrılma ve kutsama anlamları arasında bir öncelleme yapmak tercih meselesidir. Yahudi geleneğini ve Kidduş ha-Şem kavramsallaştırmasını baz aldığımızda bir köken önerisi Tanrı’nın isminin kutsanmasıyla olan ilgisi bakımından irtibatlandırılmalıdır. Linguistik bir argüman için Parekh’in getirdiği ontolojik bir itiraz konusu bakımından farklıdır. Saflık, temizlik ve yücelik, ayrılma vasıflarının hepsi erdem ve şehitlik olarak içkinleşen Kidduş ha-Şem’in Yahudi geleneğindeki kavram çerçevesiyle de örtüşmektedir. Tarihsel olarak farklı anlamsal

⁵⁴⁴ Samson C. Parekh, “The lexical and theological significance of the root *Kodesh* in the Book of Isaiah”, Dallas Theological Seminary, Doktora Tezi, 1988, ss. 2-10; Semitik mukabilleri için bkz. *a.g.e.* ss. 19-46.

⁵⁴⁵ Wilhelm Gesenius, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Boston: Crocker & Brewster, 1871, s. 913.

⁵⁴⁶ Wolf Wilhem Grafen Baudissin, *Studien zur semitischen Religionsgeschichte*, Leipzig: Verlag Fr. Wilh. Grunow, 1878, c. 2, s. 35.

⁵⁴⁷ Philip P. Jenson, “Graded Holiness: A Key to the Priestly Conception of the World”, *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*, c. 106, s. 48,4; aynı zamanda bkz. Jan E. Wilson, “Holiness” and “Purity” in Mesopotamia, *Vluyn: Verlag Butzon & Bercker Kevelaer*, 1994, s. 85 akt. Parekh, *a.g.e.*

⁵⁴⁸ Parekh, *a.g.e.*, s.5.

tazammunları arz eden bu kelime terimleşerek Tannaik gelenek içinde kalıplaşmış olmalıdır ki bu surette salt şehitlik manasıyla Rabbinik literatürde iyice daralmış olabilir.

Nitekim İşaya, 8:13'teki örnekte *hif'il* vezninde olan *KDŞ* “kutsama” bağlamını açıkça yansıtmaktadır. Burada ettirgen nüansla “bir şeyi kutsal hale getirmek” diye çevirebileceğimiz içeriğiyle söz konusu anlam, artık Tanrı'ya ilişkin teolojik bir terim olarak kullanılmaktadır. Parekh ise böyle bir değerlendirmeden uzakta durmaktadır. Kendisi kelâmi ve felsefi bir tartışmayı leksikal bir boyuta sokmuş ve böylece değişmez ve mutlak olan Tanrı'yla kutsallaştırmanın ya da saflaştırmanın muhal olduğunu düşünmüştür. Buna göre *hif'il* veznindeki anlamının Tanrı'yı yüce olarak “kabul etme”, “takdir etme”, “değerlendirme” şeklinde ele alınması gerektiğini kaydetmektedir. Aksi takdirde ona göre İşaya, 5:16'da dönüşlü olarak kullanılan *KDŞ* kökünün de bir başka semantik problem üreteceğini belirtir. Kanaatimizce bütün bu kök bazlı tartışma Rabbinik literatürdeki kullanım tarzını göz önünde bulundurmakla teknik anlamda Yahudi geleneğine göre dini terimsel anlamı hesaba katarak yapılan değerlendirmelerle daha isabetli bir analize dönüşebilir.⁵⁴⁹

3.1.2. Kidduş ha-Şem Kavramları

3.1.2.1. Şehadet

Tanrı'nın onuru uğruna yapılan Kidduş ha-Şem faaliyetleri, neticede İsrailoğullarını şehadete götüren türlü sâiklerden örülü bir olgu olup Yahudi sözlü geleneğinde bilhassa Helenizm döneminde ilk defa şehitlik anlamıyla billurlaşarak karşımıza çıkmaktadır.

Geleneğe göre Kidduş öğretisi genel uygulamada ve tarihsel anlatıya göre en erken Rabbinik kayıtlarda şehitliği ölüme razı olma durumu olarak ele almıştır. Bu yönüyle kurban olma şeklinde dar anlamda kullanılan anlamıyla şehadet imanlının Tanrı'nın ismi uğruna canını vermesiyle gerçekleşir. Bunun örneği aleni olarak Grek baskısı altında putperestliğini ilan

⁵⁴⁹ Ayrıca burada eleştirel tarih metoduna uygun olarak farklı editöryel kalemlerin muhtelif üslupları da dikkate alınmamıştır. Nitekim yazar tezinin hiçbir yerinde Yahudi sözlü literatüründen hareketle kök ve terim tartışmalarına girmediği gibi kaynakçasında da onlara yer vermemektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Parekh, *a.g.y.* Bu durum aslında tek başına linguistik kök tartışmalarının gelenekten kopuk olması halinde çözümsüzlüklerin aşılamadığını göstermek için önem arz etmektedir. Geleneksel nakillerin linguistik doğruluğu mutlak olmamakla birlikte tarihsel olarak kazanılan anlamların araştırılması için öne sürülen bilgilerin kavramsal yapı olarak dini düşüncedeki yeriyle ilişkisini anlamak şarttır.

etmeye zorlanması karşısında ölümün tercih edilmesi şeklinde kavramsallaşır. Böylece imanlı adeta bir kurban misali Tanrı'nın ismini yüceltmış olur.⁵⁵⁰

Bilindiği kadarıyla Kudüs ve Yahudiye bölgesi Helenli idarecilerin yönetimi altına girdiği zaman Yahudilere dini baskılar yapılmıştır. Bu baskı daha sonra da Makabi savaşları olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehadet kavramının pasif ölümden aktif öldürme yollu anlam kazanması arasında kesin bir tarihsel ayrımı yapmak güçtür fakat Tanah'taki Makabi isyanlarını baz aldığımızda bu kavramsal genişlemenin miladını Antiochus IV. Epiphanes idaresinden sonra ortaya çıkan Makabi direnişleriyle aldığı düşünülebilir. Antiochus IV. Epiphanes en sert yaptırımları uygulayan Helenli idarecidir. Antiochus 167 yılında yayınladığı bir genelgede İsrailoğullarının kutsallarına saygısızlık göstermeyi icbar eden bir kanun çıkarmıştır. I. Makabiler kitabı bir bütün olarak bize bu konuda geniş bir bilgi vermektedir. Antiochus aldığı bu karara göre mabette kurban adamayı yasaklamıştır. Putperest sunaklar, kabirler, ikonlar dikilmesini, domuz ve diğer koşer olmayan hayvanların kurban edilmesini emretmiş, sünnet olmayı yasaklamış, Tanah'ın yakılmasını emretmiş ve daha başka birçok kutsala tecavüz eden karar alınmıştır. Bu karar sadece Kudüs'te değil, Yahudiye'nin kasabalarının genelinde ve aynı zamanda Samaria'da da geçerli olmuştur. Buna karşı çıkanlar ölüm cezasına çarptırılmıştır.⁵⁵¹

Yahudi tarihi İsrailoğullarının İmparator Hadrianus zamanında da İsrailoğullarının zulüm altında kaldıkları çeşitli durumları aktarmaktadır. Buna göre infaza gerekçe sayılan nedenler arasında bir adamın oğlunu sünnet ettirmesinden, Şabat gününü kutlamasına, Talmud yasalarını öğretmesinden, Pesah Bayramı'nda mayasız ekmek yemesine kadar birçok husus yer almaktadır. Bu bilgiler yukarıda bahsettiğimiz şehitliğe sevk eden türlü amillerin ne denli çeşitli olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir ve Kidduş ha-Şem'in köken araştırmasında değindiğimiz “ayrılma”, “safılık”, “öteki”, “yüceltme” kavramlarının dini pratikte nasıl somutlaştığını dini değerlerle örtüşerek ortaya koymaktadır.⁵⁵²

---

⁵⁵⁰ Midraş Tenhuma'da bkz Mezmurlar, 12:5. Daha sonra Filistinde Yahudi varlığının ölümler sonucunda azalarak yok olma tehlikesi karşısında Hillul'un kapsamı Lydda konsil kararıyla üç temel ilkeye indirgenmiştir: putperestlik, ensest, cinayet. Bunlar ölüm cezasını gerektiren suçlardır. (Bt, Sanhedrin, 74a). Bkz. İbn Meymun, **Mişne Tora, Yesodei ha-Torah**, 5. Tanah'ta İshak Yahudiler için kurban prototipi olarak sunulmaktadır. akt. Kohler, *a.g.y.*

⁵⁵¹Erich S. Gruen, **The Construct of Identity in Hellenistic Judaism, Hellenism and Persecution: Antiochus IV and the Jews**, Boston: De Gruyter, 2016, s. 350.

⁵⁵² Örnekler için bkz. **KT, Sotah 20c; BT, Berekot 14b; BT Berekot, 61b, BT Erubin, 21b; BT Pesahim, 112a; BT Yebamoth, 108b; BT Sanhedrin, 12a; BT Avoda Zara, 18a; Mehilta Semahot 8:12.**

Anlaşıldığı kadarıyla Helenizmin Filistin’i işgal ede ve baskıcı otoritesini esas alan modern araştırmacılar Kidduş ha-Şem uğruna ölmek fikrinin MÖ. 3. yüzyıldan önce çok yaygınlık kazanmadığı veya görülmediği konusunda hemfikirdirler. Buna göre özellikle Kidduş ha-Şem’in kavramsal olarak Yahudi inancı için inançlının canını vermesi şeklinde kullanılması bu tarihlerden sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Bu arada can alma ve verme arasında kesin bir şekilde terimin ayrılamayacağı ve her ikisinin de “yüce” bir ölüm olduğuna dikkat de çekilmiştir.⁵⁵³ Şu hâlde bu kavram Tanrı adına ölen gibi öldüren için de pekâlâ kullanılabilir. Her hâlükârda Kidduş ha-Şem uğruna ölmek kavramsa MS. 3. yüzyıldan önce yaygınlık kazanmadığı görülmektedir. Özellikle bu terimin Yahudi’nin inancı için canını vermesiyle ilgili olarak kullanılmasının bu tarihlerden sonra olduğu doğrulanabilmektedir.⁵⁵⁴

Buradaki bir diğer çarpıcı teolojik ikilem ise şehadetin Kidduş bağlamında Makabiler kitabında iki farklı kullanımdan biri olan pasif durumdan aktif duruma geçerek karşı koyma ve direnişin ortaya çıkmasıdır. Bu nokta tam olarak I. Makabiler, 2:34’le ele alınmaktadır. Bu muğlaklığı iyice derinleştiren bir diğer konu ise normatif bir paradoks olarak Mattathias’ın direktifi doğrultusunda hareket eden Helen karşıtı direnişçi Yahudi grubun Şabat’ı direnişle bozmasıdır.⁵⁵⁵

Kimi Yahudi otoriteleri Tanrı’nın isminin yüceltilmesinde şehadeti en üstün makam saymışlardır. Bunun nedeni ise insanın Tanrı’nın uğruna ölümü göze almasının insanın Tanrı’ya olan bağlılığını ispatlamasının en son noktası olmasıdır. Kidduş’un şehadet boyutu için yorumcular Tanah’ta Mezmurlar 44:21-23’ü baz almışlardır. Burada dikkat çekici olan bu pasukta yapılan göndermenin ötekinin inancı ve teolojisi üzerinden teonomik bir kapı aralamaktadır. Bu da araştırmamızın ana sorunu olan isimlerin değişimi konusundaki etkisi

---

⁵⁵³ Scott A. Hoffman, “The Evolution of the Concept of Repentance in Biblical, Second Temple and Rabbinic Sources”, New York University, Doktora Tezi, 2012, s.222.

⁵⁵⁴ Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz.. J. W. van Henten; F. Avemarie, **Martyrdom and Noble Death: Selected Texts from Graeco-Roman, Jewish and Christian Antiquity**, London: Routledge, 2002; D. Boyarin, **Dying for God: Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism**, California: Stanford University Press, 1999; A. J. Droge; James D. Tabor, **A Noble Death: Suicide and Martyrdom among Jews and Christians in Antiquity**, San Francisco, Harper Collins, 1992.

⁵⁵⁵ Bu konuda şehadet literatürdeki tartışmalar için bkz. Shmuel Shepkaru, **Jewish Martyrs in the Pagan and Christian Worlds**, New York: Cambridge University Press, 2006 ss. 1-20. Ayrıca bkz. Miriam Bodian, “Jewish Martyrs in the Pagan and Christian Worlds by Shmuel Shepkaru”, **AJS Review**, c. 32, n. 2, 2008, ss. 430-431

hususunda dikkat çekicidir.⁵⁵⁶ Mezmurların bu ilgili babında Tanrı'ya öteki ulusların yaptığı zulüm ve baskılar dolayısıyla bir sitem ve serzeniş vardır.⁵⁵⁷

Tanrı'nın adının unutulmaması ve ötekilere el açıp yalvarmak arasında kurulan ilişkinin şahadet temelinde ele alınmış olması bu araştırmada Kidduş'un yapı taşı olan olan şahadet, öteki ve erdem arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadır. Ancak bu durum diğer din ve medeniyetlerin isimleri üzerinden yürütülen filolojik bir tasarruf yetkisine de perde aralamaktadır. Bu durum tarihte geriye dönük olarak yapılan bir yorum çabasının şahadet, öteki ve erdem bağlamlarını açığa çıkarmaktadır. Ancak Kidduş'un "erdem" ve "öteki" saç ayaklarıyla iç ilişkilerini de ortaya koymak gerekmektedir.

Kidduş ve Hillul'un anlaşılmasında ötekinin rolünü ön plana çıkartan Avraham Holtz, söz konusu terimlerin, sadece öteki uluslarla bağlantılı olduğu bağlamlarda anlaşabileceğini savunmuştur. Holtz, ulusların farkındalığının geçerli olmadığı bir ortamda Rabbin mukaddes kılınmasının söz konusu edilemeyeceğinden Kidduş ha-Şem'in de gerçekleşmesinin düşünülemeyeceğini savunmuştur.⁵⁵⁸ Şu halde erdem ve şahadet kavramları içinde mündemiç olarak bir öteki unsurundan bahsetmek mümkündür.

Şahadet yoluyla bir Yahudi, Tanrı'ya bağımlılığını dile getirirken "öteki" de bu duruma şahit olmaktadır. Buna karşın Hillul durumunda İsrail Tanrısı'nı ve Yahudi halkını aleni olarak küçük düşürme kastedilmiş olmaktadır. Buna göre örneğin 15. yüzyıla ait bir anonim eser olan *Ortkhot Tsaddakim* Hillul ha-Şem'i "ötekilerin" şahit olup örnek alabileceği yanlış davranışlar olarak nitelemektedir.⁵⁵⁹

---

⁵⁵⁶ Friedrich Niewöhner, "Der Name und die Namen Gottes. Zur Theologie des Begriffs „Der Name“ im Jüdischen Denken: Mit einem Anhang: Jakob von Edessa, „Scholion über den ausgezeichneten und besonderen Namen“, *Archiv für Begriffsgeschichte*, , no. 2, 1981, c. 25, s. 148.

⁵⁵⁷ **Mezmurlar**, 44:20-24: "20. Eğer Tanrımız'ın adını unutsaydık, Yabancı bir ilaha ellerimizi açsaydık, 21. Tanrı bunu ortaya çıkarmaz mıydı? Çünkü O yürekteki gizleri bilir. 22. Senin uğruna her gün öldürülüyoruz, Kasaplık koyun sayılıyor. 23. Uyan, ya Rab! Niçin uyuyorsun? Kalk! Sonsuza dek terk etme bizi! 24. Niçin yüzünü gizliyorsun? Neden mazlum halimizi, üzerimizdeki baskıyı unutuyorsun?"

⁵⁵⁸ Avraham Holtz, "Kiddush and Hillul Hashem," *Judaism* 10 (1961): ss. 360-366 akt. S. Tamar Kamionkowski, "Did the Priests Have a "Name" Theology?", **Iggud: Selected Essays, Jewish Studies, The Bible and Its World, Rabbinic Literature and Jewish Law, and Jewish Thought**, 2005, c.1, s. 23.

⁵⁵⁹ Gavriel Zaloshinsky; Shraga Silverstein, **The Ways of the Tzaddikim**, Jerusalem: Feldheim, 1995, akt. S. Tamar Kamionkowski, *a.g.y.*

3.1.2.2. Erdem

Geleneksel kaynaklara bakıldığında bir Yahudinin vazifesi icabı toplumunun adını, namını, ismini korumak için gereken her şeyi yapmalıdır. Buna göre bütün İsraililerin ortak bir emre tabi olmaları gerekir. Bu durum Yahudi toplumunun bütün bireylerinin birbirlerinden sorumlu olmasıyla karşımıza çıkar. Bir bütün olarak Tanrısal yasaya itaat ve böylece dayanışma ruhu içinde olmak gibi bir faziletle Kidduş ha-Şem'in erdem çerçevesini çizebiliriz. Bu erdem yönelimi ikili bir etik mekanizmayı da ortaya koymaktadır. Bir yandan Yahudiler bir konuda en iyi olmayı başarmalıdır, diğer taraftan isimlerine gelebilecek her türlü lekeden berî olmak için özel bir yükümlülük taşımalıdır. Bu açıdan Hezekiel 36. bölümde İsrailoğullarının dinlerinin kendilerine yüklediği yüce ideallere olan bağlılıklarına karşın menfi cezalara çarptırılmış olmaları ikileminde bir Tanrı sorgulaması başlatılır. Bu bölümde niçin Tanrı'nın gücünü geri çektiği, halkını zilletten kurtarmadığı, hangi sebeple kendisi için güvensizliğe yol açtığı ve niye yasaya bağlı oldukları halde onları günahattan çekip çıkarmadığı gibi birtakım anahtar sorgulamalar yer almaktadır. Geleneğe göre bütün bunlar aslında Rabbinik otoritelerin Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem yaklaşımlarıyla açığa kavuşmaktadır. Buna göre her bir günah aleni olmayarak işlense de Tanrı'nın mukaddes ismine gölge düşürülmüştür ve gizli günah sahibinin aleniyetle yani kamu önünde bunu aklamayı gerektirmektedir. Bu da Tanrı'nın ismini yüceltmek ve onu mukaddes kılmakla mümkündür. Gizliden yapılan günah zatı itibarıyla ayıplanmalıdır. Öte yandan aleni olarak kamu önünde işlenen günah bir rezalettir. Nitekim bu durum bütün toplumu günahkâr birey düzeyine indirger ve "İsrail'in Tanrısı'na" bir hakaret mahiyetindedir. Böylesi bir kamu suçu bütün sağduyu sahibi Yahudiler bakımından özellikle kınanmayı gerektirir, çünkü söz konusu durum kötü bir emsaldır ve şok edici yönüyle diğer insanların zihinlerini kötülüğe çekebilir. Bu yüzden günahıyla övünen, onu gizleyen bir Yahudi'ye nispetle daha çok yerilmeyi hak etmektedir.⁵⁶⁰ Rabbinik otoriterler böyle bir durumun aklanamayacak bir suç olduğunu belirtmişler ve çarpıcı bir metaforla bu durumu şöyle açıklamışlardır. Mukaddes isme hael geleceğine Tora'nın bir harfinin silinmesi tercihe şayandır.⁵⁶¹

⁵⁶⁰ Morris Joseph, **Judaism as creed and life**, London: The Macmillan Company, 1903, s. 506-507.

⁵⁶¹ **Yebamoth, 79a.** "Rav Yohanan dedi ki "Bu yolla ve böylece Mukaddes isme alenen hael geleceğine Tora'nın bir harfi ve bir mitzvosunun silinmesi daha iyidir. Gibeonluların Yahudiler tarafından öldürülmesi Tanrı'nın ismine hael getirmiştir. Bu hasarın tamir edilmesi için Davud her ne kadar Tora'nın kanunlarına aykırı da olsa onların taleplerine razı olmuştur."

3.1.3. Kidduş ha-Şem'in Tarihsel Arka Planı

3.1.3.1. Tanah'ta Kidduş ha-Şem

Gerek Kidduş ha-Şem gerekse Hillul ha-Şem, Tanah'ta bir terim olarak lafzen geçmemektedir.⁵⁶² Bununla birlikte iki terimin kaynağı Yahudi geleneği tarafından Levililer, 22:32⁵⁶³ ile temellendirilir.⁵⁶⁴ Bu pasuk bir yandan Harun soyunun ruhbanlığının ilkelerinin nihai hüküm cümlelerini de oluşturmakta diğer yandan onları mabedin hamileri olarak niteleyerek kendilerine emanet edilen mukaddes vazifeye gölge düşürmemeleri gereken bir mirası da simgelemektedir.⁵⁶⁵

3.1.3.1.1. Kidduş ha-Şem'de Etkenlik ve Edilgenlik

Öncesinde de belirtildiği gibi Kidduş ve Hillul gelenek açısından etkenlik ve edilgenlik üzerinden ele alınmaktadır. Bunlardan ilki Tanrı'nın fail olduğu ve İsrailoğullarının edilgen olduğu bir durumu, diğeri ise tersini yani onun edilgen olmasıyla İsrailoğullarının özne olduğu bir koşulu ifade eder. Birinci durumda Tanrı kendi eylemleriyle ismini kutsamaktadır. Bu durum adaleti tesis etmek üzerinden İşaya, 5:6'da ve özellikle Hezekiel'de karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümlerde İsrailoğullarının kaderi ve akıbeti Tanrı'nın isminin yüceltilmesi veya ona halel getirilmesi bağlamında değerlendirilmiştir.⁵⁶⁶

İsrailoğulları'nın Tanrıyla yaptıkları ahit dolayısıyla İsrailoğullarının zor durumda olması (Hezekiel, 20:9-14, 22) ve başına gelen sürgünler (Hezekiel, 22:16; 36:22,23; 39:7) Tanrı'nın da ismine, şanına leke sürülmesi olarak görülmüş, diğer halklar nezdinde Tanrı'nın otoritesine halel getirilmesi (Hezekiel, 36:10) şeklinde bakılmıştır.⁵⁶⁷ Tanrı öcünü almış (İşaya, 48:9) ve böylece uluslar karşısında kendisini yüceltme ve onlara tanıtma kudretini ortaya koymuştur. Hezekiel'in bu çağırısı Tanrı'nın fail olduğu bir Kidduş'a neden olmuş ve böylece Tanrı, kendi ismini mukaddes kılmıştır. İsrailoğullarının kriz durumuna bizatihi mucizevi bir şekilde müdahale eden Tanrı ismiyle yücelmiştir. Zira İsrailoğullarını esaretten kurtarmış (İşaya,

⁵⁶² Yeremya, 34:16 ve Amos 2:7'de aynı kökten lafızlar mevcuttur.

⁵⁶³ Ve mukaddes ismimi bozmayacaksınız; İsrail oğulları arasında takdis olunacağım, ben sizi takdis eden RAB'İM; 33 Allahınız olmak için sizi Mısır diyarından çıkardım; ben RAB'İM.

⁵⁶⁴ Gerald J. Blidstein, "Tikkun Olam", *A Journal of Orthodox Jewish Thought*, c. 29, n. 2, 1995, s. 11.

⁵⁶⁵ Kaufmann Kohler, *Jewish Theology*, New York: the Macmillan Company, 1918, ss. 348, 349.

⁵⁶⁶ Norman Lamm, "Kiddush Ha-Shem and Hillul Ha-Shem", *Encyclopaedia Judaica*, ss. 139-143.

⁵⁶⁷ Friedman, a.g.e, 194., *Encyclopedia Judaica*, a.g.y.

36:22-23; 20:41); kudretini düşmanlarını yok etmek suretiyle ortaya koymuştur (İşaya, 28:22,25,26). Buna göre Tanrı İsrailoğullarını kendi hallerine terk etse yahut sürgünde bırakmış olsaydı bu durum İsrail halkının acı çekmesine neden olacak ve böylece Tanrı'nın ismine halel (*hillul*) gelmiş olacaktı.⁵⁶⁸ Gerald J. Blidstein bu noktayı öne çıkarırken İsrail halkının kendi iradelerinden dolayı değil kaderlerini gerçekleştiren Tanrı'nın onları bir Kidduş ve Hillul ha-Şem uğruna sanki bir enstrüman olarak kullandığını ifade etmiş ve bunun sonucunda *tikkun 'olam'*⁵⁶⁹ öğretisinin tahakkuk ettiğine dikkat çekmiştir.⁵⁷⁰ O, bu noktadan sonra Yahudilerin dünya saadeti ve refahı için çalışma sorumluluğunun önemine temas etmiştir. Bunun da anlamı Blidstein'e göre İsrailoğullarının özne olarak artık kendi özgür iradeleriyle kaderlerini çizmeleri gerektiği ve Tanrısal plan olan *tikkun 'olam'*ı gerçekleştirmeleri demektir. Bu durum yazara göre doğrudan İsrailoğullarının müdahalesi sonucunda değil *goyların* yani Yahudi olmayanların onların hallerinden ibret almaları sayesinde olmuştur.⁵⁷¹

Bir diğer yaklaşıma göre insan Tanrı'yı eylemleriyle yüceltir veya ona halel getirir. Bu da insanın davranışlarını merkeze alan bir Kidduş ve Hillul perspektifini oluşturur. Bu durumun Tanah'taki örneklerine Amos, 2: 7 ve Yeremya, 34:16'da rastlamaktayız. Cohon'a göre Kidduş ha-Şem öğretisinin biricikliği aslında onun insandan türeyen bu ikinci yaklaşımıdır. Bu da insanın ulvi ideal ve Yahudi toplumunun yükümlülüğüdür. Buna karşın Amos, 2:7'de söz konusu insan-etkin Kidduş tarifinin ilk negatif örneğini oluşturan Hillul'un burada karşımıza çıktığını kaydeder. Burada Tanrı'nın ismi insanlar tarafından ibadet yükümlülüklerine riayet edilmekle yüceltilmekte yani Kidduş ha-Şem gerçekleşmekteyken başta Yahudi din adamlarının dine aykırı davranışlar sergilemesiyle birlikte Tanrı'nın ismine halel gelmekte ve dolayısıyla Hillul ha-Şem ortaya çıkmaktadır. Bu durum Cohon açısından bütün Tanah ruhban literatüründe bir temel teşkil etmektedir. Hem ruhbanlar hem *neviim* hem de tüm İsrail halkının Tanrı'ya olan davranış ve yaklaşımları Tanrı'nın ismini mukaddes kılma ve onurlandırma açısından kritiktir. İnsan-etkin Hillul örnekleri genel olarak Levililer, 22: 32; 10:3; 19:8; 21: 1-6; 22:2; Hezekiel, 20:39, Malaki, 1:12 pasajları ile öne sürülmüştür. Cohon insan-etkin Kidduş ve Hillul ikilemindeki pasuklara İşaya, 8:13, 19:21 ve 29:23'teki ahlaki temalı biçimleri de

---

⁵⁶⁸ E.J. *a.g.y.*

⁵⁶⁹ Tikkun Olam'la ilgili bir çalışma için bkz. Mürsel Özalp, "Yahudilik'te 'Tikkun Olam: Dünyayı Tamir Etme' Kavramı Üzerine Bir Araştırma", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23 /1 (2019): ss. 291-309.

⁵⁷⁰ Blidstein, *a.g.y.*

⁵⁷¹ Cohon, *a.g.e.*, s. 134.

ekleyerek Tanah'taki kapsamını genişletmektedir. Genelde Tanrı-etkin Kidduş ve Hilul biçimi olarak görülen İşaya, 5:6 ise burada insan-etkin kategorisine dâhil edilmektedir.⁵⁷² İnsan-temelli Hillul'un bir başka örneği Molok tapınımla ilgili olarak Levililer, 28:21; 10:3; putperestlikle Hezekiel, 20:39, yalan yere yeminle Levililer, 19:12'da karşımıza çıkmaktadır. Kidduş ha-Şem'in bir başka kavramsal kullanımı da karşılığını mucizelerin gerçekleşmesiyle ilgili olarak Tanrı'nın ismini, onun şanını yüceltme yönünde Sayılar, 20:12; 27:14; Tesniye 30:51'de bulmaktadır.⁵⁷³

3.1.3.1.2. Helenistik Dönemde Kidduş ve Hillul ha-Şem

Makabiler Kitabı'ndaki İsrailoğulları'nın bekâ mücadelesiyle Kidduş ve Hillul'un yeni bir boyut kazandığını görüyoruz. Helenizmin paganik-senkretik siyaset felsefesi ve kültürel asimilasyonuna karşı monoteist dini kurum ve hukuka her koşul altında bağlılık göstermek ve gerekiyorsa bu uğurda canını vermek üzerinden Kidduş ve Hillul ha-Şem'in anlamının yenilendiğini ifade eden Friedman, Yahudiliğin korunması ve yüceltilmesi şeklinde Kidduş'un Midraş literatüründe egemen hale geldiğini belirtmiştir. H. G. Friedman'ın yaptığı analize baktığımızda o sanki Hezekiel Kitabı'nı Hillul için bütüncül bir tema olarak görmekte buna karşılık Kidduş'u İşaya Kitabı'ndaki olayların bir simetrisi olarak kabul etmektedir. Tanah'taki diğer Kidduş ve Hillul anlamlarının ise daha sonradan geliştirilen kavramlar olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷⁴

3.1.3.2. Talmud'da Kidduş ha-Şem

3.1.3.2.1. Erdem

Kidduş ha-Şem konusunda Kudüs Talmudu, bir cesedin derhal gömülmesi vazifesinin görülmesiyle ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada Talmud otoritelerine göre söz konusu problem Davud'un Gibeonlulara yaptığı muamele ile Kral Saul'un oğullarına yaptığı muamele arasında bir durumu telif etmek içindir.

---

⁵⁷² Cohon, *a.g.e.*, s. 135.

⁵⁷³ Friedman, *a.g.e.*, s. 194.

⁵⁷⁴ Friedman, *A.g.y.*

“(Rav) Bar Zamina R. Hoşaya’dan: “Tanrı’nın isminin takdis edilmesi [Kidduş ha-Şem] onun ismine hallel getirilmesinden [Hillul ha-Şem]’den ⁵⁷⁵ daha büyüktür. İsme hallel getirmekle ilgili olarak Tesniye, 21:23’de “cesedi bütün gece ağaç üzerinde” denmekte ve takdis etmekle ilgili olarak II. Samuel, 21:10’da “yağmur üzerlerine dökülünceye kadar astılar” denmektedir. Bu haber aslında onların Nisan’ın on altısından Marşevan’ın on yedisine kadar asıldıkları bilgisini vermektedir.⁵⁷⁶ Yanlarından geçen biri şöyle demektedir: “Bu adamlar nasıl bir günah işlediler ki ilahi adalet bunlara son derece açık bir şekilde tecelli etti?” Onlar da şöyle cevap verdiler: “Bunlar lanetten korunma altında olan mühtedilere zarar verdiler. (...) şayet bu [Gibeonlular] doğru bir niyetle [göklerin rızası için] din değiştirmedilerse de, Mukaddes olan, ismi mübarek olsun, onların ölümü için öç aldı. Salih bir niyetle ihtida edenlerin kanları için [Mukaddes olan, ismi yüce olsun] nasıl da öç almış! O gün pek çok [insan] hidayet bulmuştur, böyle yazılmaktadır.”⁵⁷⁷

Bu ve benzeri pasajlarda Talmud’da Tanrı merkezli Kidduş ha-Şem’in etkin olduğunu anlamaktayız. İlkel olarak Kidduş meselesinde Tanrı’nın gazabına müstahak olan insanlar onun emrini çiğnemek suretiyle Hillul suçu işleyip Tanrı’nın ismine, şanına hallel getirmişler ve bu nedenden dolayı Tanrı intikam yoluyla otoritesine gelen bu saygısızlığı bertaraf etmiştir. Burada ilahi adaletin her zaman tecelli ettiği fikri de bir şekilde tazammun etmekte ve dolayısıyla etiolojik bir ahlak öğretisiyle Tanrı’nın ve Tora’nın yasalarına olan bağlılığın gerekliliği vurgulanmaktadır.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ Tanrı’nın ismine hallel getirenin cezası (Hillul ha-Şem) Babil Talmudu’na göre ölümle gelen kefarettir. **Yoma, 87a.**

⁵⁷⁶ **KT., Sanhedrin 29b.**

⁵⁷⁷ **KT., Yebamoth, 78b-79a.** “Bu mesele Kidduşun 4.1’de bütünüyle açıklanmıştır. İlgili paralelller için bkz. **BT., Yebamoth, 78b-79a, Sayılar, Rabba 8(4), Midraş Samuel, 28(5)**’de bulunabilir”. Daha fazla bilgi için bkz. akt. **The Jerusalem Talmud, Fourth Order: Neziqin, Tractates Sanhedrin, Makkot, and Horaiot**, ed. ve çev. Heinrich W. Guggenheimer, 2010, de Gruyter, s.207.

⁵⁷⁸ Talmud burada **II. Tarihler, 2:17-18** pasuklarına gönderme yapmaktadır. Ayrıca bkz. **BT., Bava Kamma 113a:** “Rav Aşi dedi ki: Mişna Yahudi olmayan bir gümrük görevlisiyle ilgili şu hükmü tanzim eder. Bir şahıs bir barayta kaydında gösterildiği üzere kandırılmıştır. Eğer bir Yahudi ve bir *goy* hukuki bir ihtilafta mahkemeye başvurulursa, Yahudi’yi Yahudi şeriatına göre koruyabilirsen, öyle yaparsın ve bir *goy*’a ”bizim yasamız budur” dersin. Eğer onu [Yahudiyi] *goy* yasalarında savunabiliyorsan öyle yap ve *goy*’a de ki: “ Sizin yasanız budur”. Eğer o iki sistem altında korunamıyorsa, o zaman dolambaçlı olarak davaya yaklaşılır ve böylece Yahudi’ye meşruiyet sağlanır. Yişmael’in görüşü budur. Öte yandan Akiva buna karşı çıkmıştır ve demiştir ki “Biri [Yahudi] Tanrı’nın adını yüceltmek maksadıyla [Kidduş ha-Şem] davaya dolambaçlı olarak bir Yahudi’yi koruma altına almak maksadıyla yakışık almaz; çünkü bu Yahudi yargıcın dürüst olmayan yöntemlere başvurusu ile Tanrı’nın adına hallel getirmesi olur [Hillul ha-Şem]. Gemara bu baraytadan şu sonucu çıkarmaktadır: Rav Akiva için dahi, mahkemenin bir Yahudiyi korumak adına hileye başvurmamasının nedeni sadece meselenin Tanrı’nın ismini takdis etmekten ibaret olmasıdır. [Kidduş ha-Şem]. Bu nedenle, Tanrı’nın isminin yüceltilmesi, takdis edilmesi durumu söz konusu olmadığında mahkeme davaya dolambaçlı bir şekilde yaklaşabilir.”

3.1.3.2.2. *Şehadet*

Talmud'un Kidduş ha-Şem'i ötekine temsiliyet bağlamında şehadetle ilişkilendirdiği ve putperestliğin önünü de monoteizmle aldığı birtakım örneklerle bakalım.

3.1.3.2.2.1. *BT. Sanhedrin, 74a*

Kaynaklara göre Lydda'daki 2. yüzyılda yer alan Rabbinik konsülde Yahudi din bilginleri Yahudiliğin şehadetle ilgili hükmi prensiplerini belirlemişlerdir. Talmud'da normal şartlar altında, bir Yahudi dinini inkâr etmeksizin ölümü seçmek zorundadır. Bu ihlalle ilgili İbranicede geçen ifade (*yehareg ve-al ya 'avor*) olarak belirtilmektedir. Dini inkâr olan putperestliğin yanı sıra, zina ve cinayet suçları da kapsam altındadır. Diğer bütün emirlerle ilgili durumlar, Talmud'un şehadete kesinlikle izin vermediği ve kişinin öldürülmekten ziyade suç işlemesini buyurmaktadır (*ya 'avor ve al-yehareg*).⁵⁷⁹

Yahudi din bilginleri, Talmudun söz konusu kaidelerinin “normal” şartlar altında geçerli olduğunu belirtmiş ve bu tip bir ihlalin aleni değil gizliden işlenmesi illetini öne sürmüştür. Ona göre dini bir zulüm veya dinden dönmeye ilgili birinin aleni olarak yani kamu önünde haddi aşmaya mecbur olduğu zaman, fertlerin bir suç işlenmektense veya bir örfü delmektense şehit olarak ölmelerinin, kurban olmalarının zorunluluğu ifade edilmiştir. Hatta bu durum kişinin sandaletlerini belirli bir şekilde bağlamasını içermek gibi hiçbir yasal ağırlığı taşımayan bir teferruat bile olsa da söz konusu aynı hüküm geçerliliğini korumuştur.⁵⁸⁰

3.1.3.2.2.2. *BT. Avoda Zara, 18a*

Bu metnin konusu Hadrianus zamanında yaşayan bir din adamı olan Hananya ben Teradyon'un Roma otoritelerinin elindeki işkenceli ölümüdür. Hananya'nın öğrencileri Tora rulosuna sarılmış olarak onun yavaşça yandığını ve ıstıraplar içinde can verdiğine şahit olmuştur. Öğrencileri ona ağzını açıp alevleri yutması ve böylece ölümünü hızlandırıp acısını sona erdirmesi için yalvarsalar da o bunu dinlememiş ve o esnada taraftarlarına insan hayatının sadece onu bahşeden ve bir olan Tanrı tarafından alınması gerekliliğini tembihlemiş ve böylece insanın kendine şiddet uygulamaması gerektiğini öğretmiştir. Hananya'nın Romalılar

⁵⁷⁹ Burada şehadet ölümüne rıza olarak algılanmalıdır. Bu mesele ilerde daha detaylı ele alınacaktır. **BT., Sanhedrin, 74a.** Ayrıca detaylı bir inceleme için bkz. Rachel Furst, “The Religious Implications of an Historical Approach to Jewish Studies”, **ATID** (Academy for Torah Initiatives and Directions in Jewish Education) Jerusalem: Israel, 2001, s. 43-44.

⁵⁸⁰ Furst, **A.g.y.**

tarafından öldürülmesinin sebebi Hananya'nın yayınlanan, yukarıda zikri geçen genelgeyle yasaklanmış olduğu halde Tora dersleri verme konusunda ısrar etmesiydi.⁵⁸¹

3.1.3.2.2.3. BT. Berekot 61b; KT. Sotah 5:5.

Konusu Akiva'nın Romalı otoritelerce ölümle infazıdır. Akiva'nın şehadeti ise BT, Berekot, 61b'de anlatılmaktadır. Buna göre İmparator Hadrianus'un çıkardığı Tora eğitimini yasaklayan emre itaat etmeyen Akiva kendisine söylenen tehlikelere kulak asmamış ve sonunda verdiği dersler dolayısıyla Romalı askerlerce tutuklanmış ve ölüme mahkûm edilmiştir. Gemara'nın verdiği bilgilere göre Akiva'nın idam edileceği sırada Şema duasını okuma vakti gelmiştir. Akiva'nın vücudu demirden tırmıklarla dağlanırken kendisi bu işkenceye aldırış etmemiş ve Şema'yı okumaya devam etmiştir.⁵⁸²

Kidduş ha-Şem kökensel olarak getirilen tartışmalarla bir kez daha linguistik verilerin yapısalcı kimliğinde buharlaşan bir anlam sorununa ışık tutmaktadır. Bu konuda ayrıca *KDŞ* kökü üzerinde hususi bir araştırma yapılması gerekliliği bu tez içinde söylemekle yetinilmektedir. Şehadet, öteki ve erdem alt bileşenlerinin Kidduş ha-Şem'in tarihsel seyri içinde değişmez geleneksel unsurları olduğu söylenebilir. Kidduş ha-Şem tarihsel seyri bakımından Yahudi geleneğinin tasavvuru açısından bir takım tarihsel sorunlara gebe olmuştur. Bu sorunlara verilecek cevaplar yürütülmekte olan araştırmalarda tarihsel gerçekçi doğrulama yaklaşımları için Arkeoloji ve Dinler Tarihi disiplinin henüz ulaşamadığı bir takım yeni verilere ihtiyaç duymaktadır. Bu araştırmada geleneksel tarihe uygun olarak yapılan incelemede Tanah'ta Tanrı ve toplumun etkenlik ve edilgenliği boyutları irdelenmiştir. Kidduş ha-Şem'in Helenistik dönemde “şehadet”le sınırlanması fikri üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak böyle bir sınırlılık Yahudilik tarihinde geleneğin kullanımının sürekliliğine baktığımızda mutlak anlamda vaki olmamıştır.

---

⁵⁸¹ **BT. Avoda Zara, 18a**

⁵⁸² “Öğrencileri ona bu sırada “Ey Rav, şu anda bile Şema'yı mı okuyorsun?” diye sorduklarında o da şöyle yanıt vermiştir: “Her gün şu pasuğu düşünüyordum: “Bütün canınla” yani Tanrı canını alsa da. Kendime dedim ki “Bu pasuku yerine getirmemi sağlayacak fırsat ne zaman verilecek? Mademki şimdi bana bu fırsat sağlanmış, onu yerine getirmeyeyim mi? “Ehad” [tek] kelimesi son sözü olacak şekilde devam etmiş ve kelimenin hecesini de uzatmıştır. Gemara bu aktarımında gökten bir sesin ona şöyle hitap ettiğini bildirir :”Ne mutlu sana Rav Akiva, çünkü ruhun bedenini “tek” diyerek teslim etti.” bkz. **BT., Berekot 61b; KT., Sotah 5:5.**

3.2. Hillul ha-Şem

Daha önce de belirtildiği gibi Hillul ha-Şem “Tanrı’nın ismine halel getirmek” demektir. Terimsel tamlama içindeki *şem* “isim” anlamına gelir. *Ha-Şem* aslında Tanrı’nın mutlak ismi olan YHWH’ye bir göndermedir. Terimsel olan kavramsallaşmada bile Tanrı’nın ismine saygısızlık göstermeme hassasiyeti tazammun etmiştir. Yahudi geleneğinde Hillul ha-Şem son derece kapsamlı bir suçtur. Bu durum Halaka boyutuyla bugün aynı tazeliğini korumaktadır. Bu anlamda geleneğin günümüz uzantısına kısaca değinmek geçmişini anlamlandırmak için yerinde görünmektedir. Modern araştırmacılardan bazıları Hillul ha-Şem’i dinsizlik suçuyla ilgili birden çok terimin üst çatısı olarak görmektedirler.⁵⁸³ Bu noktadan hareketle Halaka açısından en genel çerçevede bir hüküm olarak Hillul ha-Şem’in Tanrı’ya halel getirme suçu olduğu söylenebilir. Hillul ha-Şem birçok şekilde anlaşılabilmekte, pratikte ise en tipik haliyle Yahudi geleneğinde Tanrı’nın kutsal isminin kutsiyetini gideren bir söz ve davranışta bulunmak demektir. Bir başka deyişle Tanrı’ya yönelik herhangi bir tür profan eylemde ve lekelemede bulunmaktır. Hillul ha-Şem’in ortadan kaldırılmasıyla Tanrı’nın zatına ismi üzerinden yapılan saygısızlıktan kurtulmuş olunur. Bu da Yahudi geleneğinin Tanrının mutlak ismi üzerinde filolojik bir operasyonu olup bu yolla Tanrı’nın ismini korunması amaçlanmaktadır. Bu durumu açıklaması bakımından günümüzdeki Hasidik bir uygulamaya örnek gösterilebilir. Hasidik Yahudiler İngilizce’de *God* “Tanrı” kelimesini yazarken onu kısaltarak *G-d* şeklinde yazmaktadırlar. Böylece Tanrı’nın ismini muhafaza etmek maksadıyla “ortası boşaltmış” (İng. *Hallowing*) olur ve Hillul ha-Şem riskinden kaçınmış olurlar.⁵⁸⁴

3.2.1. Hillul Kelimesinin Kökeni

İbranicede Hillul *לל* *h-l-l* etimolojik olarak birbiriyle bağlantılı muhtelif anlamlara gelmektedir. Bunlar fiil kökü olarak “boşluk oluşturmak, delmek, oymak” gibi anlamlara gelebilirken isim hali de bu anlamları yansıtmaktadır. Diğer Semitik dil mukabilleri de bu bilgiyi destekleyici mahiyettedir.⁵⁸⁵ Yukarıdaki anlamların yanı sıra *h-l-l* kökünden “kılıçla

⁵⁸³ Norman Lamm, “Kiddush Ha-Shem and Hillul Ha-Shem”, ss. 139-143. Bkz. *a.g.y.* Tanrı’yla ilgili olanlardan sövme suçlamaları adı altında Hillul ha-Şem’in literatürde ileri sürülen alt terimleri arasında bkz. *Niutz, giduf, heruf, barak, kalal, nakav/kabab, silatu arar*.

⁵⁸⁴ Gideon Aran, “Khilul Hashem: Blasphemy in Past and Present Israel”, *Israel Studies*, c. 21 n: 2, s. 4, ss. 155-156.

⁵⁸⁵ *לל* *halel* fiil anlamında “oymak, delmek” (Ar. “delmek, içini oymak” vb., Habeş dilinde “ortasını delmek”) okumak; Aramice *לל* *halal* “ortasını boşaltmak”, *לל* *halila* “boru”; sıfat: “boş”, isim “mağara”, “kın”, vb; Geç Dönem İbranicesi türevleriyle *לל* *halal* isim. “boşluk”, sıfat. “kıyılmış”, *לל* *halil* “boru”. Bkz. Francis Brown; S. Rç Driver; Charles A. Briggs; Wilhelm Gesenius; James Strong, “halal”, **BDB-The enhanced Brown-Driver-**

delik deşik edilerek öldürülen bir insan” anlamı da ileri sürülmektedir. Bu mecâzi yoruma göre yaşam ruhundan mahrum olmuş, içi boşalmış olan insan âdetâ kılıçla delik deşik olmuştur.⁵⁸⁶ Bu türden bir ezoterik açıklama ile sanki anlamca çökmüş bir bireyle simgesel olarak Hillul ha-Şem çağrıştırılmakta ve onunla bir araya gelmektedir.

Hillul ha-Şem’in semantik gelişimi için terimsel alt bileşenlerindeki nüansların irdelenmesi de bir tekliftir. Bu nedenle etimolojik boyutu ile alakalı bir dizinleme de söz konusu olmuştur. Çıkış, 20:7 ve Tesniye, 5:11’deki YHWH’nin olumsuz yüklendiği anlamlarıyla ללן *halel* fiilinin örnekleri dikkat çekicidir. ללן *halel* eş seslilikleri aşikâr bir biçimde birbirleriyle alakasız gibi görünen beş kadar farklı anlamdaki fiil kalıbına dökülmektedir: ללן; I = “profane etmek”; II = “başlamak”; III = “delinmek”; IV = “flüt çalmak”; V = “titremek.”⁵⁸⁷

Ne var ki bu kelimenin etimolojisindeki beş farklı anlam dağılımı etimolojik anlam ilgisi bakımından kolaylıkla tevil edilebilir. Bir şeyi mecazi anlamda “delmek” bir taraftan dini bir bağlamda “profanite” Tanrısal yasayı ihlal olarak anlaşılabileceği gibi delme hareketinin bir sonucu olarak titreşim fikrini de çağrıştırmaktadır. Aynı şekilde delik açma düşüncesinden bir enstrüman olarak “flüt” de bu serbest çağrışım içinde düşünülebilir.

3.2.2. Hillul ha-Şem’in Tarihsel Arka Planı

Tarih seyrinde Kidduş ve Hillul’un kapsamlarının Yahudi tarihinde genişlemiş olduğu görülmektedir. Başlangıçta salt putperestlik yolunda ölümü tercih etmek gibi bir kurban mefhumuyken çok sonraları, Helenistik dönemde Makabi isyanlarında görüldüğü gibi işgalcilere karşı çıkmak şeklinde tezahür etmiştir. Bu duruma Kidduş ha-Şem olarak Tanrı’nın ismini yüceltmek şekliyle bakılacağı gibi tamamlayıcı yönüyle Tanrı’nın ismine getirilen haleli temizlemek olarak Hillul ha-Şem olarak da değerlendirilmektedir. Haşmoni Krallığının kurulmasıyla elde edilen ve mabet merkezli dini otoritenin yaygınlaşmasıyla sağlanan tebliğ faaliyetleriyle birlikte monoteist etkinliklerin arttığı bir nüfuz ortamı oluşmuştur. Böylece Yahudi geleneği gerektiğinde Yahudilerin goylar karşısında yaptıkları bütün insani ve yüce

---

Briggs Hebrew and English lexicon: with an appendix containing the biblical Aramaic, CD-ROM, Oak Harbor, Washington: Logos Research Systems, 2000.

⁵⁸⁶ Gideon Aran, “Khilul Hashem: Blasphemy in Past and Present Israel”, s. 156.

⁵⁸⁷ Carmen Joy Imes, “Bearing Yhwh’s Name at Sinai: A Reexamination of the Name Command of the Decalogue”, Wheaton College, Doktora Tezi, 2018, s. 119.

gönüllü davranışları; insanları, Tanrı'nın mesajına davet eden ve onlara kurtuluş vaat eden bir paradigma olarak görülmüş, bir Kidduş meselesi olarak kabul edilmiştir.⁵⁸⁸

3.2.3.Tanah'ta Hillul ha-Şem

Geleneğe göre Hillul ha-Şem'in Tanah'ta pek çok atfı söz konusudur. Bunlardan en belirleyici ve mücmel olanı Kidduş ha-Şem'le müşterek dayanak noktası olan Levililer, 22:32'daki pasajdır.

“Kutsal adıma leke sürmeyeceksiniz. İsrail halkı arasında kutsal tanınacağım. Sizi kutsal kılan RAB benim.”

Bu pasuk çözümlendiğinde birinci söz öbeğinde Kutsalın isminin profane edilmesinin yasaklandığı, ikinci söz öbeğinde Tanrı'nın adının yüceltildiğine dikkat çekilmiş ve böylece bir mefhum-ı muhalif/ *ad contrarium* mantık oluşabilmiştir. Buna göre Tanrı'nın isminin mukaddes kılınmasının başarısız olduğu her durum aslında onun ismini yermeye sebep olan bir suça yol açabilmektedir. Bu durum gerçekten makul görülebilir. Çünkü Hillul durumunu ancak bir Kidduş eylemi bertaraf edebilir ki bu yine iki kavramın nasıl sıkı bir biçimde mütekabiliyet içinde olduğunu doğrulamaktadır.

Hillul ha-Şem'le ilgili pasuklar içinde araştırmanın erdem ve öteki ayağının bel kemiği olan putperestlikle ilgili olan başka kritik pasuklar da vardır. Örneğin Levililer 18:21:

---

⁵⁸⁸ Hezekiel'in diğer halklar nezdinde Tanrı'nın adını yüceltmek gereğiyle ilgili yaptığı vurgu bu meyandadır **Hezekiel, 20:31, 39:27** ve diğer Yahudiler de aynı şekilde etraflarındaki insanların onlara nasıl tepki göstereceklerini dikkate almışlardır. **Yaratılış, 34:30-31; Çıkış, 32:12; Mezmurlar, 115:2**. Yahudi olmayanlar karşısında dürüstlük ve dindarlıklarıyla örnek olmaları beklenirdi. Simeon bin Şetah bunun prototipi olarak gösterilmektedir. Rivayete göre kendisi Araplardan bir eşek satın almış ve hizmetçileri eşeğin boynundaki mücevher kolyeyi fark etmişler, bunun üzerine Simeon kolyeyi sahibine iade etmiş ve sahibi olan Arap şöyle demiştir “Yahudilerin Tanrısının ismi mübarek olsun!” Bkz. **BT, Yoma, 86a**. Ayrıca bkz. Cohon, **a.g.y.**

“İlah Molek'e ateşte kurban edilmek üzere çocuklarından hiçbirini vermeyeceksin. Tanrı'nın adına leke getirmeyeceksin. RAB benim” ile gösterilmektedir.

Bu metin aslında doğrudan hem paganik hem de teonomik bir referans yoluyla gösterilen negatif bir kullanımın örneğidir. Levililer, 20:3 spesifik olarak putperestlik eylemiyle ilgili bir diğer pasuktur. Benzer bir biçimde burada da Molek'e olan tapınım şiddetle kınanmaktadır ve bunun Tanrı'nın ismine halel getirdiği açıktır. Saul J. Berman buna yalan söylemek, ve yalan yere ant içmek fiillerine konu olan Hillul ha-Şem pasajlarını da dahil etmektedir. Tanrı'nın ismine halel getirilmesiyle ilgili olan üçüncü bir pasuk ise onun ismiyle yalan yere yemin etmekle ilgilidir. Levililer 19:12:

“ Benim adımla yalan yere ant içmeyeceksiniz. Tanrınızın adını aşağılamış olursunuz. RAB benim.”

Berman'a göre bütün bir pasaja bakıldığında 2 ila 31 arasındaki pasuklar putperestlik, 20 ila 29 arasındakiler cinsel suçlar ve 37. pasuk ise Tanrı'nın tüm kurallarına itaat edilmesini içerir.⁵⁸⁹

Kanaatimizce Halaka ile sınırlandırılarak yapılan Hillul ha-Şem suçları oldukça dar bir kapsamda spesifik bir biçimde putperestlik, zina, yalan yere yemin, bir takım ritüellerden ibaret sayılmıştır. Halahik olmasa da teolojik olarak Kidduş ha-Şem'in tamamlayıcısı şeklinde Yahudi ilahiyatında mevzilenen Hillul ha-Şem'in her türlü kötülük ve itibarsızlık için geçerli olduğu araştırmanın Kidduş ha-Şem kısmında gösterilmiştir. Bununla birlikte pasuklarda Hillul ha-Şem'i putperestlik, zina, yalan yere yemin etme gibi dini suçlara Halahik anlamda indirgemek bu çalışmada öteki, erdem ve şahadet üçlüsü seçkisinin aslında ne kadar doğru bir ahenk oluşturduğunu doğrulamaktadır. Molek tapınımına razı olmamak doğrudan bir ötekiyi

⁵⁸⁹ Saul J. Berman, **The Boundaries of Loyalty: Testimony Against Fellow Jews in Non-Jewish Courts**, New York: The Tikvah Center for Law & Jewish Civilization:, 2011, s. 84.

gerektirmektedir ki bu erdeme nail olmak için imanlının bu erdem uğrunda şehit olmayı göze almasıyla Tanrının ismini yüceltmesi ve dolayısıyla ona hael getirilmemesini ortaya koymaktadır.

3.2.4. Talmud'da Hillul ha-Şem

Talmud'da "boş vaadlerde bulunma, yalan yere yemin etme, Tanrı'nın ismine hael getirme, Şabat gününün kutsiyetini ortadan kaldırma" gibi suçların Yahudileri itibarsızlaştırması ve bu yüzden Yahudiliğin kınanmasına yol açmasından dolayı Hillul ha-Şem'e sebep olmaktadır.⁵⁹⁰ Rabbinik otoriteler Tanrı'nın dualarına cevap vermemesi ve mucizelerini gerçekleştirmemesini Tanrı'nın mukaddes ismine canları pahasına sahip çıkmamalarıyla açıklamaktadır.⁵⁹¹ Ayrıca selamlaşma ve Şem-ha-Meforaş'ın telaffuz edilmesi gibi konular da buna dâhil edilebilmektedir.⁵⁹² Bu ve söz konusu hukuk alanına tekabül eden örnekleri çoğaltmak mümkündür. Michael Matthew Pitkowsky gibi bir takım araştırmacılara göre Hillul ha-Şem ha-Şem geçtiği yerlerde en sık bir biçimde Tanrı'nın ismine hael getirme anlamında ön plana çıkmaktadır. Hillul ha-Şem sadece bir kere Tannaim literatüründe hırsızlık hükmünü meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Bu da Yahudi olmayanlardan hırsızlık yapmakla ilgili geçen tartışmada yer alır.⁵⁹³ Meselenin bu Halahik boyutunda dikkat çeken şey bütün suç türlerinin aslında etik bir kapsamda, fazilet öğretisi altında kolaylıkla genellebileceğidir. Halahik tartışmaların çözümlemeleri bir yana, teolojik ve ahlaki boyutlarıyla bakıldığında tüm örnekler Hillul ha-Şem'i istisnasız bir biçimde ötekiyle olan münasebette yerine oturtmakta ve onu bir erdem ve erdemsizlik ilişkisinde açığa kavuşturmaktadır. Meselenin şahadet ayağınınna putperestliğe razı olmamak bağlamında tazammun ettiği düşünebilir. Aşağıda seçilen örnekler bu üçlü ilişkiyi doğrulamak adına kullanılmıştır.

---

⁵⁹⁰ BT., Şabbat, 33a.

⁵⁹¹ BT., Bereket, 20a.

⁵⁹² BT., Makko, 23b.

⁵⁹³ Michael Matthew Pitkowsky, "Mipenei Darkhei Shalom" (Because of the Paths of Peace) and Related Terms: A Case Study of How Early Concepts and Terminology Developed From Tannaitic to Talmudic Literature", The Jewish Theological Seminary, Doktora Tezi, 2011, s. 150- 153. Hillul ha-Şem'in Talmuddaki yerinin salt Yahudi olmayanların malının Yahudi hukuku tarafından korunmasıyla ilgili etik bir ilke olarak ele alan bir takım araştırmacılar vardır. Konuyla ilgili Rabbinik kayıtlar çoğunluğun Akiva'nın görüşü üzerinde ittifak ettiğini ve böylece goyların malının Yahudi malından farklı olmadığı ve korunması gerekliliğini ilkesel olarak Kidduş ha-Şem ile açıklamıştır. Bu yaklaşıma göre dünyanın inkâr ettiği Yahudi dini ideali, Tanrı, din ve Yahudi imajı ötekine nispetle yücelmiş olur ve halelden kurtulur. bkz. Jacob Katz, **Exclusiveness and Tolerance: Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times**, London: Oxford University Press, 1961, ss. 60-61. Detaylı bilgi için bkz. ss. 63, 159.

“Rav Yeşua bin Levi dedi ki: Dünya mahkemesi üç şeye karar kıldı ve Göklerin mahkemesi ona mutabık oldu: Megilla’yı okumak, [Tanrı’nın] ismiyle [ötekine] selam vermek, öşrü getirmek (...)”⁵⁹⁴

Bu pasajdan hareketle Tanrı’nın isminin selamlaşma sırasında kullanılmasının makbul olmadığı görülmektedir. Burada metinde *b’šem* “[Tanrı’nın] ismi” şeklinde geçen ifade aslında Şem-ha-Meforaş suçuna bir göndermedir. Bu durum Tanrı’nın isminin Yahudi olmayan biriyle selamlaşmak için kullanılması bakımından büyük bir tehlike arz etmektedir. Görüldüğü gibi dini anlamda eğitim almak, öşür vermek, Tanrının ismiyle selamlayıp selamlamamak gibi birçok muhtelif mesele aslında Halahik olduğu kadar aynı zamanda etik bir eksende dönmektedir. Bu da Kidduş ha-Şem ve dolayısıyla bir Hillul ha-Şem örneği olarak Talmud’da müzakere edilmektedir.

“Gemara sorar: Tanrı’nın ismine halel getirilmesine neden olan şartlar nelerdir? Rav dedi ki: Örneğin benim gibi toplumda önemli olan birinin, kasaptan et alıp parasını derhal ödememesinden dolayı, insanlar benim parasını ödemediğimi düşünebilirler. Beni hırsız olarak düşünüp herhangi birinin hırsızlık yapmasının meşru olduğu sonucuna varabilirler (...)”⁵⁹⁵

Yukarıda ele alınan örneklerde söz konusu eylemin bir mitzva’yı ihlal etmediği halde ondan kaçınılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu durumda topluma kötü örnek oluşturmama adına yapılan kaçınma davranışı mukayyet bir normatif dini hüküm olmadığı

---

⁵⁹⁴ BT., Makko 23b.

⁵⁹⁵ BT., Yoma, 86a.

halde Kidduş ha-Şem prensibince yerine getirilmiş, bu sayede kişinin ve dolayısıyla temsil ettiği din itibarın ve dini makamın korunması sağlanmıştır. Bu da Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem'in bir kez daha erdem ve öteki ekseninde teolojik bir perspektifle genel bir çerçevede nasıl gerçekleşebildiğini doğrulamaktadır. Dikkat edilirse bu bağlamda erdem ikiye ayrılmaktadır. Çünkü önceki örneklerde geçen "hırsızlık yapmamanın" gerektirdiği erdem ile bu örnekte geçen kamuya mal olan bir jestin sağladığı "erdem" arasında bir fark vardır. Birincisinde normatif bir hükmün zorunluluğu vardır. İkincisinde ise bir tercih söz konusudur. Bu her iki durumda da bir şahadet karinesinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak aşağıda da seçilen örneklerde görüleceği gibi ötekiyle karşılaşma dolayısıyla putperestliğin mevzu bahis olduğu durumlarda şahadetin bağlayıcılığı söz konusu olabilmektedir. Aşağıda putperestliğin gerek erdem, öteki ilişkisi gerekse şahadet bağlamına tekabül eden boyutu ele alınmıştır.

3.2.4.3. BT., Avoda Zara, 54a

Talmud'da bu bölüm özellikle putprestlik suçunun yoğunlukla ele alındığı ve şiddetle yasaklandığının Tannaim ve Rabbinik kaynaklarıyla aktarılmaktadır. İçinde geçen tartışmalar ağırlıklı olarak putlara icbar halinde tapılıp tapılamayacağı ve hangi yöntemlerle kaçınılacağı gibi konulardan oluşur.

"(...) Rava der ki: Bütün putperestlik halleri ikrah altında tapınımı da kapsayacak şekilde şu yasak içindedir "Putların önünde eğilmeyecek, onlara tapmayacaksın.(Çıkış, 20:5). Bu durum pasukta şöyle hususileşmiştir.

"Kurallarıma, ilkelerime sarılın. Çünkü onları yerine getiren onlar sayesinde yaşayacaktır. (Levililer, 18:5).

Buna göre "sayesinde yaşayacaktır" kaydından hareketle kişinin icbar halinde hayatını putlara tapmaktan kaçınmak adına feda etmemesinin de gerektiği çıksarsanmıştır. Tartışmanın devamında Talmud meselenin hassasiyeti üzerine eğilerek ilgili açar.

“Son derece merhametli olan [Tanrı] şöyle yazmıştır “Kutsal adıma leke sürmeyeceksiniz. İsrail halkı arasında kutsal tanınacağım. Sizi kutsal kılan RAB benim.” (Levililer, 22:32). Bu putperestliğin icbar halinde dahi geçerli olduğunu göstermektedir, nitekim söz konusu durum Tanrı’nın ismine halel getirmeyi içerir. [Hillul ha-Şem]. Bu metinler nasıl uzlaştırılabilir? Bu pasuk [Levililer, 18.5] icbarın özel [umuma açık olmayan] durumlarında geçerlidir. Şu pasuk [Levililer 22:32] ise umuma açık olan icbar durumları için geçerlidir. Kişi özel durumlarda putperestlikten kaçınma adına canını vermek zorunda değildir. Ancak umuma açık bir durumda putperestliğe bulaşmak yerine canını vermelidir. Bu nedenle, kişinin icbar altında bile olsa umuma açık bir yerde putlara tapınması yasaklanmıştır.”⁵⁹⁶

3.2.4.4. BT., Avoda Zara, 45b-46a

Avoda Zara, 45b’nin temel meselesi Tesniye, 12:1-3 ile doğrudan alakalıdır. Bu da aşağıdaki metinde şöyle aktarılmaktadır:

“1) Atalarınızın Tanrısı RAB’bin mülk edinmek için size verdiği ülkede yaşamınız boyunca uymanız gereken kurallar, ilkeler şunlardır: 2) Topraklarını alacağınız ulusların ilahlarına taptıkları yüksek dağlardaki, tepelerdeki, bol yapraklı her ağacın altındaki yerleri tümüyle yıkacaksınız. 3) Sunaklarını yıkacak, dikili taşlarını parçalayacak, Aşera putlarını yakacak, öbür putlarını parça parça edeceksiniz. İlahlarının adlarını oradan sileceksiniz.”⁵⁹⁷

Tesniye Kitabı’nın 12:1-3 bölümüne yoğunlaşmaktadır. Tartışmanın konusunu ise metne getirilen putperestlik yasakları oluşturmaktadır. Söz konusu pasajın bilhassa üçüncü pasuku ilgi konusu olmuştur.

---

⁵⁹⁶ **BT., Avoda Zara, 54a**

⁵⁹⁷ **Tesniye, 12:1-3.**

“Gemara der ki: Rav Yehuda’nın oğlu Rav Yosei putperestliğin tüm izlerinin silme yükümlülüğünü nereden çıkarmıştır. “Sunaklarını yıkacak, dikili taşlarını parçalayacak, Aşera putlarını yakacak, öbür putlarını parça parça edeceksiniz. İlahlarının adlarını oradan sileceksiniz (Tesniye, 12:3)”⁵⁹⁸

Bu noktada BT., Avoda Zara 45b’nin devamında aktarılan bilgiden açıkça anlaşılan 3. pasukta geçen isim silme işleminin her türlü yolla yapılması gerekliliğidir ve çarpıcı olan üçüncü pasukun bittiği noktada “ilahların adlarının silinmesi” emrinin dini muameledeki yerinin nasıl sorgulandığıdır.

“Gemara sorar: Peki Ravlar bu pasuktan ne sonuç çıkarmışlardır? Gemara cevap verir: Bu pasuk bir put için küçültücü bir lakap takmanın bir mitzva olduğunu öğretmektedir. Bu tıpkı Rav Eleizer’in şu barayta kaydında nakledilen sözleri gibidir: Birinin putperestlik nesnesini ortadan kaldırması gerektiğinde onun bütün izlerini silmesinin delili nereden çıkar? Pasuk der ki “İlahlarının adlarını oradan sileceksiniz”.⁵⁹⁹

Bu silme işlemi nasıl gerçekleştirilebilir? Hangi şartlar söz konusudur? Bu konuda Talmud’un yanıtlarını bir üst metin olan Avoda Zara 46a’da bulmaktayız.

“Rav Akiva ona [Yosei] dedi ki “Zaten “Yok edeceksin” denmedi mi? Bu açık bir biçimde bütün put izlerinin silinmesi kapsamaktadır [Tesniye, 12:2]. O halde “Oradan isimlerini sileceksiniz”? [Tesniye 12, 3]’ün anlamı nedir_ Bunun anlamı “ona bir lakap vereceksiniz” demektir. Biri olumlu bir lakap vermek şeklinde düşüebilir. Gemara şu ara notu düşer “Hiç birinin bir puta olumlu bir lakap vereceği aklına geliyor mu? Bilakis

---

⁵⁹⁸ BT, Avoda Zara, 45b.

⁵⁹⁹ BT., Avoda Zara, 45b.

barayta birinin putlara ne olumlu ne de olumsuz göndermesi olan bir lakabı düşünmüş olabileceğini kast etmektedir. Bu nedenle pasuk [Tesniye, 7:26] der ki “Bu iğrenç şeyleri evinize getirmeyeceksiniz, yoksa siz de onlar gibi yok olursunuz. Onlardan çok nefret edecek, tiksineceksiniz; çünkü onlar yok olmaya mahkûmdur”. Bu da lakabın negatif olması gerektiğinin açık bir göstergesidir. Peki nasıl? Burada kast edilen lakap ne türdendir? Eğer putperestler mabetlerini “yükselme evi” şeklinde [beit galya] olarak isimlendirmişlerse, ona “kazma evi” [beit karya] denmelidir. Eğer ona “herşeyi gören göz” [ein kol] demişlerse o zaman “dikenin gözü” [ein kotz] denmelidir.”⁶⁰⁰

Bu metne göre putperestlikten kaçınma işlemi aslında bir lakap takma pratiğinden ibarettir. Bu uygulama putların itibarsızlaştırılması için verilen kötü lakaplar üzerinden karşılık bulmaktadır. Göze çarpan bir diğer husus ise varsayımsal olarak nötr bir lakap getirilmesinin sonuçlarının tartışılmasıdır. Anlaşılan böyle bir nötr yoruma karşı gerekli Halahik önlem alınmak suretiyle bir başka Hillul ha-Şem probleminden kaçınılmıştır. Bu şekilde Yahudi geleneğinde Hillul ha-Şem’in teolojik prensipleri çerçevesinde Pagan teonomisine ait kelimelerin etimolojik ve filolojik yorumlamalarına yönelik ilkesel örnekler karşımıza çıkmaktadır. Bu prensip sayesinde putperestliğin önüne geçmenin imkânı da elde edilmiştir. Bu ilke teorik anlamda gelenekte herhangi bir yorumcunun ve kopyacının mahrem bir yerde bir eser telif ederken veya onu kopyalarken kolaylıkla yerine getirilebileceği bir prensip olduğu gibi yayınlama suretiyle aleni olarak Tanrı’nın ismine halden kaçınabileceği son derece pratik bir çözüm olanağı sağlamıştır. Bu durum otoritenin baskısı altında dil oyunları yoluyla gizli ya da kamu önünde işlenecek suçları da izale edecek bir meşruiyet imkânı sağlamış olabilir. Ancak konu bununla da sınırlı değildir. Nitekim bu eylem ötekiyle olan münasebette gerçekleştiği nispette pagan isimlerin pejoratif bir karaktere bürünmesini sağlamış, bu da arzulanan zincirleme erdem kazanımlarına bir başka unsuru daha eklemiş olabilir: Yahudi ferdin canını koruma maslahatı ve Tanrı yolunda düşmanlarına verilen mücadelede onların inançlarına yönelik bir taarruz gerçekleştirilmesi. Bu durum şehadet ruhuyla geçmişin pagan ikonları ve isimleri üzerinden gelecekte hep var olacak hermenötik, dinamik bir filolojik stratejiye de kapı aralamış olabilir.

---

⁶⁰⁰ BT., Avoda Zara, 46a.

Yukarda Avoda Zara'nın ilgili baplarında geçen Halahik tartışma ve onun getirdiği düzenlemeler lafzen olmasa da kavramsal olarak Hillul ha-Şem'in putperestlik ayağını ve onun şهادet ilişkisini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, yukarıda ayrımı yapılan ikili erdem mefhumu da bu tartışmada yerini bulmuştur. Aslında Hillul ha-Şem'in bu söz konusu suçlarının ve tartışmalarının önüne geçmenin pratik bir yolunu Halaka'nın filoloji ve geleneğin hermenötik imkânlarıyla aramakla son derece makul görülmektedir. Bunun için yukarıda Talmud'un, ilgili Avoda Zara bölümünde filolojik yöntemlerle getirilen bir takım formüllerle putperestliğin nasıl aşıldığının ilkesel bir imkânı sunuldu. Buradan anlaşılan ise söz konusu filolojik operasyonun yukarıda bir ayrıma tabi tutulan erdemin gerek normatif gerekse tercih yönlerinin ikisiyle de gerçekleşebileceğidir. Zira filolojik operasyonlar hususi olduğu gibi umumi olarak da sağlanabilir. Bu da bir yazıcının kendi başına metin üretiminde ve toplum içinde yaptığı toplu çalışma içinde gerek metin çoğaltmada gerekse yorumlamada karşımıza çıkabilir. Öte yandan şهادet bağlamında bakıldığında pragmatik bir durum oluşmuştur. Nitekim bir taraftan Yahudi canı korunmuş diğer taraftan putlara karşı ağır bir darbe indirilmiştir. Konun bütünlüğü içinde anlaşılması için yukarda Avoda Zara, 54a ve Avoda Zara, 45b-46a ele alınarak putperestliğin giderilmesinde kullanılan filolojik yollar mekân isimleriyle ilişkili olarak gösterilmiştir.

Buraya kaar Yahudi geleneğinde ana hatlarıyla Kidduş ve Hillul ha-Şem incelendi. Ayrıca iki terimin Tanrı'yı ve insanı eksen alan kullanım biçimleri örnekleriyle masaya yatırılmaya çalışıldı. Bütün bunlara ilaveten yeni bir ilişkinin kurulması gerekiyor. Bu da Hillul ha-Şem'in bir cüzü hükmünde olan Şem ha-Meforaş'la olan ilgisidir çünkü Tanrı'nın mukaddes ismiyle ortaya çıkacak olan bir günahın Hillul ha-Şem'le ve onun inkârının putperestlikle yakından bir ilişkisi olduğu ortadadır. Üstelik Talmud'un filolojik, operasyonel öğretisinin de teonomik pagan isimlerindeki etkisi olduğu düşünülmektedir. Bu ilişkinin Şem ha-Meforaş öğretisi paralelinde karşılaştırılması da anlamlı olacaktır. Ancak öncelikle konuya sistematik bir Ortodoks teoloji bakışıyla yaklaşılması geleneği anlamlandırmak açısından önemlidir. İbn Meymun'un Mişne Tora eseri Şem ha-Meforaş kaidelerinin sistematik bir sunumunu yapmaktadır. Bununla birlikte Şem ha-Meforaş'ı kuşatması fikrini müzakare etmeden önce İbn Meymun'un Kidduş ve Hillul ha Şem'i nasıl ele aldığını ortaya koymak gerekmektedir.

3.2.5. İbn Meymun'da Hillul ha-Şem

İbn Meymun *Mişne Tora* külliyyatının *Hilhot Yesodei ha-Torah* bölümünün 5:11 kısmında Talmud'un Kidduş ve Hillul hükümlerini aktarmış ve söz konusu iki ilkenin teolojik saç ayaklarından bahsetmiştir. Bu yazılarında İbn Meymun, Hillul ha-Şem'in işlenmesi durumunda hukuki yaptırımının ölüm cezası olduğunu hatırlatarak putperestlik, iffetsizlik ve cinayet suçlarını irtikâp etmemeyi tembihlemiştir. Öte yandan Yahudi din adamı, irtidat konusunda baskı oluşması halinde dinden zahiren çıkmanın Hillul türünden sayılmayacağını ifade etmektedir. Buna göre birtakım şartların vuku bulmasıyla bu tür bir ihlal tahakkuk etmektedir. Bu şartlar arasında *kavana* niyet, *be-farhesya* aleni durum ve *b'şat ha-Şemad* zulüm vakti belirleyicidir. Kişisel bir çıkar uğruna değil de toplumda aleni bir biçimde dinin inkar edilmesi için yapılan bir baskı ortamında duruma rıza göstermektense şehit olmak gerekmektedir. Öte yandan burada temas edilen diğer bir nokta ise böyle bir icbarın aleni ya da gayri aleni olması durumunda meselenin özünü değiştirmemesidir. Durum ne olursa olsun örneğin komşuya olan ahlaki vazifelerin ihmalı Yahudi halkının ismine bir leke sürmek olup Hillul ha-Şem suçunu teşkil edecektir. Burada komşu ile kastedilen potansiyel olarak bütün *goy*lardır.

Kidduş ve Hillul ha-Şem'in İbn Meymun'da karşılığını anlamak için yaşadığı dönemin çerçevesini de iyi anlamak gerekmektedir. Bu da Marekeş'te, Endülüste ve Yemen'de Yahudilikten İslama geçen Müslüman mühtedilerle ilgili Yahudi toplumunda yaşanan sıcak tartışmalardır. Dönemin Yahudi hukukuna göre baskı altında İslami seçtiği öne sürülen bir adamın haliyle ilgili olarak İbn Meymun hiçbir cezai yaptırıma tabi olmayacağını dile getirdiği gibi kurulacak bir Yahudi mahkemesinin de bu konuya müdahil olamayacağını ifade eder. Bu nedenle İbn Meymun, yaşadığı dönemde Marekeş Yahudilerinin kelime-i şهادet getirip Müslüman olmalarındansa ölmeye razı olup Yahudiliğe göre şehit olmaları gerektiğini aktaran anonim bir toseftayı eleştirmektedir.⁶⁰¹ Bu eleştirisine de gerekçe olarak iki neden öne sürmektedir. Bunlardan ilki Tanah'ta Musa, Eliya, İşaya gibi peygamberlerin İsrail'i irtidat ile suçlamaları ve yasada buna karşılık gelen müeyyidelerle cezalandırılmalarıdır. Diğerisi ise hâlihazırdaki irtidadların aleni olarak suça teşebbüsü gerektirmemesidir. Bunun arkasındaki amil de ilgi çekicidir. İbn Meymun, Müslümanların bizatihi bu mühtedilerin kelime-i şهادetlerinin samimiyetine güvenmediğini ifade ederek bunun boş ve hükümsüz bir söz

⁶⁰¹ Leon D. Stitskin, "From the Pages of Tradition: Maimonides' Maamar Kiddush Hashem: Historical Evidence and Halakhic Principles", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, c. 16, n. 4, 1977, ss. 95-96.

olduğu ve sadece “taassuptan kaçınmak adına” yapıldığını iddia etmiştir. Sanki İbn Meymun adeta “öleyim mi yoksa İslam’daki kelime-i şehadeti mi dile getireyim?” diyen bir Yahudi için “söyle de kurtul” şeklinde tavsiyede bulunmuştur. Roma dönemindeki tarihsel emsallerden yola çıkan İbn Meymun Meir ve Eliezar’ın Yahudi olmadıklarını ilan etmekle ölümden kurtulmalarını bu görüşü için bir delil saymıştır.⁶⁰²

İbn Meymun’da emirlere itaatsizlik ve yasakların ihlali ötesinde bir başka Hillul ha-Şem durumundan daha bahsetmek gerekmektedir. *Hilkhot Yesodei ha-Torah* bölümünün 5:11’de Hillul ha-Şem bağlamında İbn Meymun şöyle der

“Tanrı’nın ismine harel getirilmesi [kategorisine] dâhil edilmesi gereken başka eylemler de vardır. Eğer dindarlığı ile meşhur bir Tora şahsiyeti dini bir yasağı ihlal etmediği halde insanların onun hakkında kötü konuşmasına sebebiyet verirse bu yapılan da Tanrı’nın ismini küçük düşürmektir”⁶⁰³

Burada Hillulu kategorik olarak analiz etmek gerekirse birinci durumda Kidduş ha-Şem’in bizatihi kendisini reddetmekten ortaya çıkan bir durum söz konusuysen ikinci durumda davranışsal bir olumsuzluğun Tanrı’nın kimliğine leke sürmesi ile Hillul ha-Şem’in terettüp ettiğini görmekteyiz. Birinci durumda gereken fedakârlık gösterilemediği için doğrudan doğruya Kidduş vazifesi yerine getirilememiş ve bunun sonucu olarak Hillul ha-Şem ortaya

---

⁶⁰² A.g.e.

⁶⁰³ İbn Meymun, *Sefer ha-Mitzvot, Mitzvot lo ta’aseh*, n. 63; İbn Meymun, *Mişne Torah, Yesodei ha-Torah*, 5:10. Burada Hillul ha-Şem’in putperest ve iffetsizlik suçları ile sınırlandırıldığı bir kapsamin olup olmadığı sorusu zihinlere gelebilir. Örneğin Berman, İbn Meymun açısından Hillul ha-Şem’le ilgili spesifik bir kural değil Tanrı’nın bütün yasalarına, mitsvalarına bağlılığı içeren bütüncül bir yaklaşım sergilendiğini öne sürmektedir. Bir diğer ifadeyle Hillul ha-Şem dini bir inkârla mutlak bir biçimde sunulamaz çünkü o aynı zamanda bütün dini yasa ihlallerini içermektedir. Ancak Hillul ha-Şem içersinde bir sınıflandırma yapmak emir ve yasakların büyüklük ve küçüklük dereceleri bakımından önem taşımaktadır. Bu yüzden birincisinden farklı olarak ikinci türden Hillul ha-Şem doğrudan değil ama dolaylı olarak bir putperestlik ve inkâr suçuna yol açan bir tahkir veya Tanrısal otoriteyi ret kabilinden bir nedenden ortaya çıkmaktadır. Bu duruma gerek yalan yere yemin gerek bir muhakemenin hukuki düzlemde yanlışlanması, gerekse hileli ölçü ve birimlerin kullanılması gibi ahlaki suçlar dâhil edilebilir. Burada göze çarpan husus İbn Meymun’a göre bu durumların sadece Tanrı’nın otoritesine karşı isyankâr bir takım ayırıcı özellikleri taşıyan aleni suç davranışlarında ortaya çıkmasıdır. Böyle durumlarda kasıtlı bir şahsi zevk ve menfaat talebi olmadığı halde yasa ve yasa koyucunun adı ve namına getirilen olumsuz davranışlar vuku bulmaktadır. *Mişne Tora*’da bu hususi durum “Tanrı’nın gazabını çeken bir müstehzi ruh” ile tarif edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Berman, *a.g.e.*, ss. 89-91

çıkıştır. İkinci durumda ise herhangi bir mitsva ihlaliyle günahkâr davranış dolaylı olarak Tanrı'nın ismi ve şanına bir Hillul'a yol açmıştır.⁶⁰⁴

Üçüncü tip Hillul ha-Şem örneğinin özellikle seçkinlikleri dolayısıyla başlıca bilgin sınıfını temsil eden Kohenler üzerinden temsil edildiğini görmekteyiz. Bu manada Kohenler bir takım "tamamıyla serbest" olan uygulamalardan Hillul ha-Şem gerekçesiyle uzak tutulmuşlardır. Berman'a göre bu durum Rabbinik otoritelerin selefleri olan din bilginleri ve büyüklerine olan hürmet ve şeref payesine olan bağlılıklarıyla da uyum içindedir. Kohenlerin Hillul ha-Şem terbiyesine uygun olarak birtakım mitzvalara dair davranışları Tanah'ta geçen kendileri özgü uygulamaları ile mevzu bahis olabilir. Bunlardan dolaylı da olsa putperestlik iması uyandıran ya da ölü kült ritüellerini çağrıştıracak bütün eylemlerden uzak durmaları dahi düşünülebilir. Bu yüzden yakın akrabalarının naaşları etrafında durmaktan men edilmişlerdir. Bu noktada Kohenler gibi onlarla aynı statüde de olmasa diğer Yahudi tabakasından olanların da bu rol-modeli baz almaları gerektiği düşünülmektedir.⁶⁰⁵

O halde İbn Meymun'un Kidduş ve Hillul ha-Şem değerlendirmelerinin üç ana başlık altında toplandığını söylemek mümkündür. Bunlar bir âmiri hükmün yerine getirilmemesi, nehyî bir durumun oluşması, normatif bir dini hükümden bağımsız olarak onurlu bir davranışın gösterilip gösterilmemesiyle ilgilidir. İbn Meymun açısından putperestlik lafzen geçmemekle birlikte Rabbinik gelenek içinde bir Hillul ha-Şem sorunu olarak algılanmıştır. Araştırmada dellileri, Talmud'da Hillul ha-Şem altında işlenen ve Avoda Zara bölümlerinde Tesniye, 12-3 hükmünce gösterilen filolojik bir operasyonu İbn Meymun'un Mişne Tora'sında ele almamış olması düşündürücüdür. Bu durum belki onun Mişne Tora'yı mücmel yani özet bir bütünlük içinde kaleme almış olmasıyla açıklanabilir. Çünkü her hâlükârda Hillul ha-Şem'in ilk saç ayağıyla ele aldığı putperestlik fiili Talmud'da bu uygulamayı tazammun etmektedir. Burada İbn Meymun açısından söz konusu durum onun ortaya koyduğu üç biçimiyle değerlendirilebilir. Kişi ya pagan isimlerini Tesniye, 12:3 kaydınca Talmud'da öngörüldüğü halde tahrip etmeli ve böylece Kidduş ha-Şem neticesinde bir erdeme nail olmalıdır yahut bunu gerçekleştirmezse Hillul ha-Şem'in oluşacağını bilmeli ki bu durumu bertaraf etmek için filolojik bir uygulama ortaya koymalıdır. Bu iki durumun dışında üçüncü bir olasılıkta

---

⁶⁰⁴ İbn Meymun, *a.g.y.*

⁶⁰⁵ Berman, *a.g.e.*, s. 91.

Tanrı'nın adını, İsrailoğullarının şanını ve onunla olan ahdini ötekine karşı zelil kılmamak adına onursal bir davranışla bu uygulamayı yerine getirmeli ve ötekine bir lakap takmalıdır.

3.2.6. Şem ha-Meforaş

Şem ha-Meforaş שם המפורש İbranicede kelime anlamı olarak “açık isim” manasına gelir. Terim anlamı olarak Yahudi hukukunda umumi anlamda Tanrı'nın mutlak ismi olan dört harfli YHWH'nin okunmaması ve onun ve ona tâbi olan yedi tâli isminin ve kök harflerinden bazılarının yazıldıktan sonra silinmemesi olarak özetlenebilir. Literatürde Şem ha-Meforaş YHWH'nin dört kök harften oluşmasından dolayı Grekçede dört harfli olduğu için *τετραγράμματος Tetragrammaton* olarak da geçer.⁶⁰⁶

Yahudi geleneğinde *Tetragrammaton* isminin telaffuzu gibi yazılmasından da çekinildiği bilinmektedir.⁶⁰⁷ Bu adet Yahudiler tarafından yüzyıllar boyunca uygulanmıştır. Bazı coğrafya ve zaman dilimlerinde *Tetragrammatonun* İbranice metinlerde, Aramice Targumlarda ve Grekçe tercümelerde yazılmasından kaçınıldığı ve başka isim ve formüllerle yedeklendiği sabit olduğu gibi Tanah haricinde yazılmasına da sıcak bakılmamıştır. Geçmişte ve günümüzde Yahudiler sinagogdaki ibadet esnasında bile bu dört köklü kelimeyi okumazlar onun yerine saygıdan dolayı başka kelimeler kullanmaktadırlar. Tanrı'nın isminin telaffuzundaki kadim yasaklar hakkında elimizde Talmud'dan gelen birtakım rivayetler ve onun için kullanılması gereken yedek isimlerle ilgili birtakım bilgiler mevcuttur.⁶⁰⁸ Şu hâlde Şem ha-Meforaş'ın tarihi, okunması ve yazılması hukuku ve filolojik formüllerinin üzerinde durmak gerekmektedir.

Tarihi kaynaklara göre sürgün öncesi İsrail'de cemaate önderlik eden *Kohen ha-Gadol* dışında hiç kimsenin mabet sunağına giremediği ancak Tanrı'nın YHWH isminin telaffuz edildiği düşünülmektedir. Telaffuz yasağı bu açıdan mutlak bir tarihsel ve mekânsal sınırlama içinde ele alınmaktadır. Buna göre *Kara b'şem* olarak ifade edilen terim her bir sunağın ya da mabedin Şem ha-Meforaş'ın ilanıyla kutsandığı anlamına gelmektedir. (Tekvin,12:8 vd. ve Tesniye, 12:1; 14:23 vs.)⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ Bilgi için bkz. Wilhelm Bacher, “Shem Ha-Meforash”, *The Jewish Encyclopedia*, c. 11, ss. 262-263-264. Ancak tetragrammaton'lar farklı biçimler aldığı için mutlak anlamda YHWH olarak düşünülmemelidir.

⁶⁰⁷ Bkz. a.g.y.

⁶⁰⁸ Jacob Z. Lauterbach, “Substitutes for the Tetragrammaton”, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, c. 2, 1930 – 1931, s. 40.

⁶⁰⁹ K. Kohler, “The Tetragrammaton (Shem ham-M'forash) and its Uses”, *Journal of Jewish Lore and Philosophy*, c. 1, n. 1, 1919, s. 23

Lakiş Mektuplarında Babil Sürgünü öncesi ve hemen sonrasında *Tetragrammaton*un Yahudiler nezdinde yazınsal olarak ve gündelik konuşmalarında açıkça kullanıldığına ilişkin bir takım iddiaları vardır.⁶¹⁰ Öte yandan Pers yönetimi altındaki Yahudilerin bu tutumu değiştirdiği dile getirilmektedir. Bu dönemde Yahudilerin YHWH yerine אֱלֹהִים *Elohim* ve אֲדֹנָי *Adonay* isimlerini telaffuz ettikleri ve soferimin vav harfini yod ile değiştirdiği ve böylece insanların mutlak ismin telaffuzunu duymamalarını sağlamaya çalıştıkları öne sürülmektedir. Bu sınırlamada coğrafi izolasyonun da etkili olduğu düşünülmektedir. Örneğin Yeremya, 44:26’da Yahudilerin Mısır topraklarında YHWH’yi kullanmalarını yasaklanmıştır. Yahudilerin acınası haliyle gün yüzüne çıkan cehalet ve tecrit haliyle Mısır dinine öykünmüş olmalarının hareketle Anath-Bethel tanrıçası ve Eşem Bethel Tanrılarına tapındıkları da belirtilmektedir. Elephantine metinlerinden öğrendiğimiz kadarıyla *yhwh* ve *yhh*’nin atfının Tanah’taki *Tetragrammaton* olmadığı hatta onun orijinal formu da olamayacağı düşünülmüştür.⁶¹¹ Bu açıdan söz konusu *yhwh* ve *yhh*’nin yazımlarının YHWH’nin deforme olan bir varyantı olarak ya da tamamen Anath-Bethel ve Eşem Bethel tanrılarına yönelik hususi bir teonomi referansı olması da söz konusudur.

Sürgün zamanlarında Şem ha-Meforaş vurgulu bir şekilde öteki tanrılara karşı bir kimlik bilinciyle kullanıldığına ilişkin kanaatler de vardır. Bu durum özellikle İşaya’nın Zerdüşt dualizmi karşısında YHWH’nin mutlak birliği üzerinde durmasında görülür.(İşaya, 45:7)⁶¹². Cohon’a göre Zerdüştlüğü ışık Tanrısı için gün doğumu ve gün batımında yapılan ibadete karşılık, *şema* duasının muhalefet ederek okunması adeti tam da bu Pers sürgünü sırasında dindar (hasid) Yahudiler tarafından başlatılmıştır. Buna göre YHWH’nin ismi aleni bir şekilde umûmen dillendirilmiş ve cemaat de icâbeten “ismi mübarek olsun (...)” şeklinde mukabele etmiştir ki bu adet ismin telaffuzunun mülga olmasından çok sonraları ortaya çıkmıştır.⁶¹³ Yahudi geleneğine göre Filistin topraklarına dönülmesinin ardından Mabel döneminde

---

⁶¹⁰ Theodore J. Lewis, **The Origin and Character of God: Ancient Israelite Religion through the Lens of Divinity**, New York: Oxford University Press, 2020, s. 250.

⁶¹¹ Steven Ortlepp, **Pronunciation of the Tetragrammaton: A Historico-Linguistic Approach**, Milton Keynes, UK : Lightning Source UK Ltd., 2010. s. 53-54.

⁶¹² “İşığı biçimlendiren, karanlığı yapan, Esenliği ve felaketi yaratan, Bütün bunları yapan RAB benim.”

⁶¹³ **A.g.e.** 26

YHWH'nin sadece kefarete günü olan Yom Kippur'da cemaate başkanlık eden Kohen ha-Gadol tarafından telaffuz edebildiği ve cemaatin de bunu şahit olduğu ifade edilmektedir.⁶¹⁴

Mişna Sotah 7, Tamid 7:2'e göre mabette Tanrı'nın ismi [Sayılar. 6:24-26'daki üç takdise göre] YHWH isminin yazımına uygun olarak telaffuz edilmelidir. Fakat mabedin dışında müstear ismi olan Adonai zikredilmelidir. Baş Kâhin Yom Kippur günü Levililer. 16:30'u okuyup günahlarını itiraf ederken bu ismi telaffuz eder ve insanlar da onun Şem ha-Meforaş'ı telaffuzunu duyarlardı. Böylece secdeye kapanırlar ve Tanrı'yı yüceltirlerdi. Derlerdi ki “ Onun yüce /görmeli krallığının ismi sonsuza kadar mübarek olsun!”.⁶¹⁵ Ancak burada hala akıllara kuşku getiren bir soru vardır. Madem öyle, Sotah ve Tamid metinlerinde YHWH yerine niçin İbranice *ha-Şem* geçmektedir? Bu durum orijinal metne daha sonradan yapılabilecek bir edisyon ihtimalini akıllara getirmektedir.

Talmud'a göre YHWH'nin telaffuzdan düşmesi cemaat lideri olan Simon Ha Tsadik'in ölümünden sonra gerçekleştirmiştir. Helen imparatoru olan İskender'in bir çağdaşı (M.Ö 270) da olan Simon Ha-Tsadik'den sonra *Kohen ha-Gadol* yani baş kâhin takdis merasimlerinde YHWH'yi kullanmayı bırakmıştır. Yukarıda BT, Avoda Zara, 18a'da Hananya ben Teradyon'un Romalı yöneticilerce Tora öğretmesinden dolayı yakalanarak nasıl bir kahraman gibi şehit edildiği aktarılmıştı. Bu imajın tamamen zıttı olarak Mişne Sanhedrin 10:1'de onun Şem ha-Meforaş'ı ihlalinden dolayı ilahi bir ceza çarptırılarak tutuklanıp infaz edildiği aktarmaktadır.

(...) “Gemara onun ölüm nedeninin Tanrı'nın isminin bütün harfleriyle hecelendiği şekliyle telaffuz ettiğini söyler. Gemara sorar: ‘O bunu nasıl yapabildi? Mişna da öğrenemedik mi (Sanhedrin, 90a): ‘Şu insanlar gelecek dünyada nasibi olmayanlardır: a) Tora gökten değildir diyenler ve b) ölümlerin dirileceği hakkında

---

⁶¹⁴ Mişna'da (**Sotah, 8:6; Tamid, 7:2**) bu teville uygun bir aktarımla karşı karşıyayız. “Mabedde Tanrı'nın ismi (**Sayılar, 6:24-26**'daki üç takdise göre) Yahve isminin yazımına uygun olarak telaffuz edilmelidir. Fakat mabedin dışında müstear ismi olan Adonay zikredilmelidir. Başkâhin Yom Kippur günü **Levililer, 16:30**'u okuyup günahlarını itiraf ederken bu ismi telaffuz eder ve insanlar da onun Şem ha-Meforaş'ı zikrini duyarlardı. Böylece secdeye kapanırlar ve Tanrı'yı yüceltirlerdi. Derlerdi ki Onun yüce /görmeli krallığının ismi sonsuza kadar mübarek olsun!”. Bkz. **Yoma, 6:2**. Daha fazla bilgi için bkz. Wilhelm Bacher, **a.g.y.**

⁶¹⁵ Bkz. **BT. Yoma, 6:2**.

Tora'da hiçbir kaynak yoktur diyenler'. Abba Şaul ise 'Her kim ismi harfleriyle yazıldığı gibi okursa gelecek olan dünyada nasibi yoktur'der'⁶¹⁶

BT., Yoma, 39b'de Simon'un ölümünden sonra YHWH'nin telaffuz edilmediği belirtmektedir. Gelenekteki kaynaklara bakıldığında Simon Ha-Tsadik tarafından YHWH'nin telaffuzunun bırakılması konusunda bir şüphe de doğmaktadır çünkü Tannaim otoritelerinden Tarfon'un, mabedin son günlerinde YHWH'nin telaffuzunu işittiği nakledilmektedir. Bu nedenle mabed günlerinde YHWH'nin telaffuza devam edildiğinin varsayılabilirliği iddia edilmektedir.⁶¹⁷ Bu şüphe Philo'dan yapılan bir takım bilgilerle güçlenmektedir.⁶¹⁸ Kudüs Talmudu, Yoma 3:7'de bunun doğrulandığı öne sürülmüştür. Ayrıca Josephus'un da mutlak ismin doğru telaffuzunu bildiği ancak bilinmesini istemediği için onu saklamış olduğu düşünülmektedir. Tanrı'nın isminin telaffuz edilmemesinin bir hurafe olduğu ancak Josephus'tan sonra ortaya çıktığı da öne sürülmektedir ki buna gerekçe olarak Josephus'a kadar böyle bir tarihsel olguyu doğrulayan hiçbir kaydın olmaması gerekçe gösterilmektedir.⁶¹⁹ Öte yandan Kumran metinlerinde YHWH'nin uygunsuz kullanılmasına dair bir takım telaffuz yasaklamalarının varlığı öne sürülmüştür.⁶²⁰ Bu metinlerin büyük bir çoğunluğunun tarihsel olarak MÖ. 3. ve 4. yüzyıla kadar uzandığını düşündüğümüzde telaffuz yasağının Simon Ha-Tsadik'in çok öncesine taşınabilmesi ihtimali ortaya çıkmaktadır.⁶²¹

Helenistik ve Roma imparatorluğunun işgalinin doğurduğu siyasi bir sonuç olarak *Tetragrammaton*un yazımıyla ilgili bir rağbetsizliğin oluştuğu da değerlendirilmiştir. Dönemin

---

⁶¹⁶ **Mişna, Sanhedrin, 10:1.** Burada *gök(ler)den* kelimesi için metinde gelen Ha-*şamayim* tıpkı ha-şem (isim) gibi YHWH için yedeklenen bir allonomi olabilir. Mişna'nın altı bölümünden biri olan **Hagiga, 6:1**'de Gemera Şamayimin Tanrı'nın isimlerinden birini olduğunu nakleder. Robert J. Wilkinson, gelenekteki bilgilere göre Hananya'nın Şem ha-Meforaş'ı dillendirip talebelerine YHWH'nin ismini öğretmesinden dolayı uğradığı ilahi cezanın kazıkta yakılmasıyla kalmayıp, karısının da idam edildiği ve kızının da yaşamı boyunca lanetlendiğine temas eder. Daha fazla bilgi için bkz. Robert J Wilkinson, **Tetragrammaton: Western Christians and the Hebrew Name of God: From the Beginnings to the Seventeenth Century**, Leiden: Brill, 2015, s. 180.

⁶¹⁷ Wolfgang Hasse, **Religion (Judentum: Allgemeines; Palästinisches Judentum)**, Berlin: De Gruyter, 1979, s. 471.

⁶¹⁸ Philo, **De Vita Mosis**, II :115. Grekçe metin için bkz. <https://scaife.perseus.org/reader/urn:cts:greekLit:tlg0018.tlg022.opp-grc1:2.115> (çevrimiçi 14.11.2020).

⁶¹⁹ Bkz akt. Ortlepp, **a.g.e.** s. 65.

⁶²⁰ Robert J Wilkinson, **Tetragrammaton: Western Christians and the Hebrew name of God: from the beginnings to the seventeenth century**, Leiden: Brill, 2015, s. 180.

⁶²¹ Greg Doudna, "Dating the Scrolls on the Basis of Radiocarbon Analysis", **The Dead Sea Scrolls after Fifty Years**, ed. Peter W. Flint, James C. VanderKam, Leiden: Brill, 1998, c.1, s. 430–471.

siyasi Greko-Romen baskısının ve kültürel hegemonyasının getirdiği sancılar, bir taraftan İsrail topraklarını yurt bilmenin şuuru diğer taraftan Tanah'a duyulan saygıyı en son noktasına vardırılmıştır. Buna göre pagan Greko-Romen tanrılara tapınmak reddedilerek Yahudi diasporasındaki sakıngan kimliğinin bir ifadesi olarak *Tetragrammaton*un okunamayacak kadar mukaddes bir isim şeklinde ötelenmesiyle oluşan sosyal bir tepkinin yasağın çıkmasına zemin hazırladığı da düşünülmektedir.⁶²² Yetmişler çevirisindeki *Tetragrammaton*un telaffuzunun giderek artan bir eğilimle Helenistik dönemde telaffuz edilmeme eğilimleri nedenleri hakkında görüşler çeşitlilik arz etmektedir. Bunların arasında a) Tanah'ın temel konseptlerini etkileyen Grek felsefî nosyonları b) Filistinli Yahudilerin Helenizasyonu c) Senkretik ve gnostik, teolojik teviller d) Dışlayıcı elitist zihniyetlerin gelişimi e) Dini-büyüsel uygulamalar ve bunların tanrısal özelliklerin tecsimi ve Tanrısal kimliğin paganize edilmesi f) ahlaki çöküşe karşı gelen duyarlılık sıralanmaktadır.⁶²³

Rabbînik Yahudilik Şem ha-Meforaş'ı söylemek yerine onu güzellmelerle yedeklemiştir. Ancak Simon Ha-Tsadik'in ardından takdis merasimlerinde YHWH'nin telaffuz yasağının daimî surette devam etmediği de düşünülmektedir. Bunun gerekçesi olarak İkinci Mabet Dönemi'nde Tanrısal ismin meşhur bir şekilde yalnızca mabet içinde kullanıldığı şeklinde bir takım değerlendirmeler yapılmaktadır. Mişna'ya göre "kim [mutlak] ismi yazıldığı gibi (...) vilayetlerde bir güzellemeyle [söylerse]" bu kullanım caiz olur.⁶²⁴ Yoma, 3:7'ye baktığımızda *אֲנָהּ אֵלֶּהָ* *Anna ha-Şem* ibaresine rastlıyoruz ki bu açık bir şekilde YHWH isminin söylendiğine dair bir ihtimali bir durum arz etmektedir. Çünkü metinde kohenin yapacağı sunuda "ben sana sığınırım" anlamına gelen bu İbranice ifadeyle ilgili en iyi tahminle yedekleme yazımın olduğu olasılık söz konusudur. Kanaatimizce bu durum kesin bir telaffuz bilgisi sağlayamamaktadır.⁶²⁵

Tanrı'nın isminin telaffuz edilmemesi geleneğinin nispeten geç bir olgu olduğu kanaati de tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Ancak Mişna'nın bu konuda muğlak olduğu da belirtilmektedir. Örneğin Berekot, 9:5'te birinin diğerini YHWH ile selamlamasını

---

⁶²² Nathanael Andrade, *a.g.e.*, s. 205.

⁶²³ Pavlos D. Vasileadis, "Aspects of Rendering the Sacred Tetragrammaton in Greek", *Open Theology*, 2014; c.1, s. 58.

⁶²⁴ **Sotah, 7.6; BT. Sotah, 38b; Sotah, 7.2.** Ayrıca bkz. Robert J. Wilkinson, *Tetragrammaton*, s. 179.

⁶²⁵ **BT., Yoma, 3:7.** Ayrıca bkz. Wolfgang Hasse, *Religion (Judentum: Allgemeines; Palästinisches Judentum)*, s. 471

emremektedir. Yoma 6:2, Yom Kippur gününde insanların YHWH'yi duyduğu ve diz çöküp “Krallığının ismi daima mübarek olsun” diye icabet ettiklerine dair ifadeler vardır. Bununla birlikte Sanhedrin, 7:5'te Tanrı'nın mutlak ismine küfredenin kişinin onun ismini telaffuz etmesi dolayısıyla ancak suçlu sayılacağını söylenmiş ve mahkemede nasıl ismin telaffuz edilmeden tatbikat yapılması gerektiği anlatılmıştır⁶²⁶. Bu durumda Yoma 6:2'de Şem ha Meforaş'ın dillendirildiğine dair net bir fikir elde edilememektedir. Nitekim yine bir Yom Kippur olayında kurban sunusu aktarımında Mişna benzer bir şekilde *ha-şem* ve *b'şem* ifadeleriyle YHWH'nin açıkça zikredilmediğini ortaya koymaktadır. Bu kayıtlar telaffuzu bakımından meselenin ya daha sonraki editörler tarafından geriye dönük olarak metinde geçen mutlak isimde bir düzenleme yaptıklarına ya da en iyi ihtimalle toplum nezdinde heterojen bir uygulamasına tanıklık edebilir. *Ha-Şem*'in ifade edilmesinden imayla YHWH'nin ya da Şem ha-Meforaş'ın açıktan söylenildiği sonucunun çıkarılması ikircikli bir metodik tartışma ve yoruma açık bir durum oluşturmaktadır. Robert J. Wilkinson da meselede tarihsel bir bütüncül tutarlılığının olmadığını doğrulamaktadır. O bu Rabbinik verilerin mümkün mertebe bir insicamlı tablo sunmadığını ve dolayısıyla mevzuyla ilgili muhtelif görüşlerin olmadığını varsaymanın acelecilik olacağı kanaatindedir. Buna göre sentezlenmiş bir resim sergileyen bu anlatılar aslında birtakım çelişkileri gölgelemek için tasarlanmıştır.⁶²⁷ Özetle Talmud'un bu konuda mutlak bir tarihsel kaynak değil geleneksel bir aktarım olarak bakılmasını mümkündür.

Bütün bu tartışmada söz konusu ikircikli gibi duran Tannaim ve Amoraim otoritelerinin tutumları Kidduş ve Hillul ha-Şem özelinde anlaşılır bir hal almaktadır. Nitekim bütün bunlarla onlar hem YHWH ismini korumak hem de değersiz insanları ondan uzak tutmakla Kidduş yapmak istemiş, Hillul'u engelleme çabası içine girmişler ve gerekiyorsa bu uğurda ötekine karşı kurban olmayı, şehit olup savaşmayı göze almışlardır. Bu noktada Şem ha-Meforaş'ın ihlal edilmesinin engellenmesi amaçlanmıştır. Telaffuz yasağı Yom Kippur gibi son derece kritik bir ibadet için yapılan antik bir reform uygulamasıyla homojen biçimde dini bir fenomen ve kuşatıcı toplumsal bir milat olarak Simon'un ölümü ardından ortaya çıkmışsa tarihsel bir çıkarıma ulaşmak mümkündür. Bu da telaffuz yasağının bütün toplumsal sınıflara ve bütün çağlara genellenebilecek bir durum olduğu anlamına gelir ki bunu Mişna'nın diyalektik polemiklerindeki Tetragrammatik kutuplaşmalardan da doğrulayamayız. Bu durum en fazla Orta Çağ'a yönelik Şem ha-Meforaş'la ilgili hukuki bir düzenlemenin ve bu meyanda

---

⁶²⁶ Ortlepp, *a.g.e.* s 80 vd.

⁶²⁷ Robert J. Wilkinson, *a.g.y.*

gösterilen ahlaki rol modelliğın temellerinin eski çağlarda atılmış olması şeklinde tasavvur edilebilir. Bu hukuki tanzim ve ona dair geliştirilen ahlaki rol modelliğın Halahik gelişim sürecinin son aşamasına bakıldığında Yahudi otoritelerinin tümünün ittifak ettiğı türden çerçevesi çizilmiş bir Şem ha-Meforaş öğretisiyle nasıl Hillul ha-Şem'in önünü almada filolojik bir yönleme başvurdıklarının ipuçlarını verebilir.

Yahudilerin ve Yahudi olmayanların Tanah dışı arkeolojik belgelerde yer alan YHWH tanıklıklarından hareketle Helenistik dönem öncesinde Yahudilerin serbest bir şekilde kelimeyi okudukları hatta pagan komşularıyla telaffuzunu paylaştıklarına dair bir iddia da ortaya atılmıştır. Uygulama konusunda yaşanan değışimin nedenleri arasında birçok farklı teori öne sürülmüş fakat kesin bir sonuca ulaşılammıştır. Örneğın Nathanael Andreade, *Tetragrammaton*un tıpkı Tanah'ın kanonik tarihinde olduğı gibi Tetragrammatik bir değışim tarihine sahip olduğı ve aktarımının bütünlük göstermediğini düşünmektedir. O, YHWH'nin Helenistik dönem öncesinde Yahudi toplumu tarafından telaffuzu konusunda neredeyse hiçbir sınırlama olmadığını ifade etmektedir.⁶²⁸

3.2.6.1. Şem ha-Meforaş'ı Yazmak

Daha önce de değındilğı gibi Yahudi geleneğinde Şem ha-Meforaş'ın yazma faaliyeti ve değışimi konusunda Kumran geleneğı göze çarpmaktadır. Keza, Kumran metinlerinde bir takım özel ve teknik bilgilere rastlanılmaktadır. Nitekim 4QCry kodlu Kumran metinlerinde bir tür şifreli yazının kullanıldığı görölmektedir. Şifreli yazının kullandığı metinde hizanın soldan sağa olacak şekilde değıştirildiğı ve bazı harflerin Paleo-İbranice ya da Grekçe ile karşılanıldığı gözlemlenmektedir. Diğer şifreli yazımlar arasında *tav* yerine *alef*; *şin* yerine *bet* vs. gibi örneklerle rastlanılmaktadır. Soferimlerin bunu kadim bir adet olarak sürdürdükleri düşünülmektedir. Yeremya, 25:26'da Şeşşah'ın Babel ile karşılanarak yazılması bu duruma örnek olarak gösterilmektedir. Kumran kâtibi Tanrının Aramca olan Azkarot ismini heceleyerek yazar ve bu sayede Tanrının ismini yazmada bir hatanın önüne geçmiş olurdu. Bunun yanında bilhassa Şem ha-Meforaş'ı yazarken azami itina gösterirdi. Eğer kâtip bir harfi eksik yazdığını fark ederse (Soferim, 8:2) onu yazının üstüne (asar gibi) yazardı. Tanah'ta yanlış yazılan bir harf bir bıçak ya da taş vasıtasıyla kazanılıp çıkarılırdı. Ancak Tanrı'nın isminin yanlış yazımında durum farklıydı çünkü kimi kâtipler kutsallığından dolayı onu silmeye

⁶²⁸ Nathanael Andrade, "The Jewish Tetragrammaton: Secrecy, Community, and Prestige among Greek-Writing Jews of the Early Roman Empire", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period*, c. 46, n. 2, 2015, s. 204.

cesaret edemezler bunun yerine harflerin üstü ve altına noktalar koymak suretiyle yapılan tashihi gösterirlerdi.⁶²⁹

Emanuel Tov, Kumran kâtiplerinin Tanrı'nın isimlerini yazarken gösterdikleri özen konusunda kendi ekollerini yansıtabilecek şekilde söz konusu isimleri ve özellikle de *Tetragrammaton*u Asur alfabesi olan kareli harflerle (İng. *square letters*) yazdıklarını belirterek onların bu geleneğin başlatıcısı olabileceğini düşünmektedir. *Tetragrammaton* ya da YHWH isminin kullanımından kaçındıkları ve şayet kullanmışlarsa bunu özünde Fenike alfabesi olan ve ötümlü harflerle geliştirilmiş Paleo-İbranice ile yaptıklarını belirtmiş ve bu durumun Tora ruloları için de geçerli olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde *el*, *elohim*, *Tsıvaot* isimlerinin de bu alfabeyle yazıldığına dikkat çekilmektedir. Bazı durumlarda soferimin yazmayı bitirmesinden sonra bu türden Tanrı isimlerinin daha yüksek rütbeden bir soferim tarafından metne eklendiği durumlar da söz konusu olmuştur. Bir takım Kumran Metinleri'nde ise dört ya da beş nokta *Tetragrammaton*u işaret maksadıyla kullanılmıştır.⁶³⁰

Yahudi geleneğinde YHWH'nin yazımının dört yöntemle şekillendiğini düşünülmektedir. Bunlar 1) çevirme 2) çevirmeme 3) transliterasyon 4) transkripsiyon olarak dört ana gruba taksim edilecek şekilde öne sürülmüştür. Buna göre YHWH başka bir dildeki Tanah tercümesine aktarılırken kimi zaman bir yedek-isim (İng. *allonym*) ile çevrilerek karşılanmıştır. Ancak bazı zamanlar YHWH çevrilmek suretiyle hiçbir şekilde yansıtılmamıştır. Bu da bir çevirmeme durumu olarak yorumlanmaktadır. Çevirmeme yöntemine örnek olarak Kumran Mezmurlar ruloları (11QPS, MS. 1. yüzyıl ortası) ve Habbakuk Rulosunda (1QpHab, MÖ. 2. yüzyılın ikinci yarısında) öne sürülmüştür. Çevirme yöntemiyle ilgili olarak yedek bir terim olarak Yetmişler Çevirisi kâtipleri, editörleri κύριος *Kūrios* gibi δεσπότης *Despotes*'i de kullanmıştır. Sırasıyla “efendi”, “sahip” anlamına gelen bu terimler YHWH'nin tercümesi olmadığı kesinliği ile düşünüldüğünden daha çok yedek-kelime olarak muamele görmüşlerdir. Ancak marjinal görüşler de söz konusu olmuştur. Örneğin Yahudi filozof Philo Grekçede “olmak” fiilinin eril üçüncü tekil şahıs fail ismi olan ὁ ὢν *hō ōn* “var olan” ’ın onun özel ismi olduğunu söylemiştir. Bir alfabenin diğer alfabeye

---

⁶²⁹ Meir Bar-Ilan, “Scribes and Books in the Late Second Commonwealth and Rabbinic Period” **The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and the Talmud, Volume 1 Mikra: Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity**, ed. Martin- Jan Mulder, Brill:Amsterdam, 1998, ss. 29-30 vd.

⁶³⁰ Emanuel Tov, **Hebrew Bible, Greek Bible and Qumran: Collected Essays**, Tübingen: Mohr Siebeck, 2008, s. 119.

aktarımı olan transliterasyon tekniğiyle de YHWH'nin aktarıldığı tespit edilmiştir. Özellikle Yetmişler çevirisinin bu konuda özel isimleri dönüştürdüğü ifade edilmektedir. Örneğin Vaiz, 11:13 YHWH Grekçe'ye Ιεουα/Ιηουα/Ιεουα (Yewua/Yêua/Yeua) şeklinde translitere edilmiştir. Son olarak bir dilin bir başka dilde en iyi seslerle karşılanması olarak tanımlanan transkripsiyon içinde YHWH'nin Grekçe Ιαω *yaô* şeklinde geçtiği öne sürülmüştür.⁶³¹

Tüm bunlar arasında bir de *Tetrapuncta* kavramı da karşımıza çıkmaktadır. Soferimler, Kumran yazmalarında YHWH'yi sembolik olarak göstermek için dört nokta kullanırlardı. Bu da mutlak ismin yerine geçerdi. Bu bir nevi ikonik bir yedekleme olarak düşünülebilir. Bu yazımın bir örneğine Tobit kitabının Aramice bir Kumran kopyası olan 4QpapTob^a [4Q196]'da rastlanılmaktadır.⁶³² Öte yandan Ölü Deniz yazmalarıyla ilgili Tetragammatik bir tutarlılığın varlığından da bahsetmek güçtür. Her ne kadar metinlerin çoğunluğu YHWH'yi gösterse de içlerinde bazıları (4Q524 Temple Scroll) 11Q19-21, 4Q365-A YHWH'yi doğrudan alıntılacağı gibi 4Q380-381) hiçbir değişiklik yapmaksızın yedeklemeler yapanları da mevcuttur. Bu durumun bir benzeri Kumran metinleriyle Al Hadeff-Lake'in YHWH ismine ilişkin sunduğu bir tabloda karşımıza çıkmaktadır. Bu tabloda YHWH'nin *El*, *He*, *amet* ve boşlukla karşılandığını örneklemektedir.⁶³³

---

⁶³¹ Vasileiadis, *a.g.e.* ss. 63-68.

⁶³² Daniel A. Machiela, "Lord or God? Tobit and the Tetragrammaton", *The Catholic Biblical Quarterly*, 75, 2013, s. 464

⁶³³ Joelle Alhadeff-Lake "YHWH, The Ineffable Name: Avoidance, Alterations and Circumventions in the Non-Biblical Manuscripts at Qumran", Trinity Western University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014, s. 56. Diğer tablolar için bkz., Alhadeff-Lake, *a.g.e.*, ss. 57-70 vd.

Table D7 – (1QS) 1Q Rule of the Community (Manual of Discipline) 1Q28 (4Q258-4Q259)

Qumran verse	Biblical verse	Type of alternation	Sectarian Nature	Qumran Scribal Practice
1QS II, 15	Deut 29:19	a5 אל (El) (God) for יהוה (LORD)	Yes	Yes
1QS II, 16	Deut 29:19	a5 אל (El) (God) for יהוה (LORD).	Yes	Yes
1QS VIII, 13	Isa 40:3	a9 הוא (He) for יהוה (LORD).	Yes	Yes
1QS VIII, 14	Isa 40:3	a12 **** for (Tetragrammaton) יהוה (LORD).	Yes	Yes
4Q259 III, 3-4	Isa 40:3	a11 אמת (truth) for יהוה (LORD).		Yes

Tablo 3.2.6. ⁶³⁴

Geleneksel yazma yöntemlerine bir de kısaltmayı eklemek gerekmektedir. Nitekim YHWH'nin bütünüyle yazılmadığı erken Talmudik dönemde ve hatta çok öncesinde birçok kelimenin yedeklendiği ve bunun da en yaygın yolunun bir kelimeyi ilk harfiyle kısaltmak suretiyle yapıldığı kaynaklarda yer almaktadır. Bu kısaltmayla ilgili olarak Mezmurlar 68:4 YHWH'nin יהי be-yah şeklinde kısaltıldığını görmekteyiz. Mişna'da buna Teruma'nın tau ve Kurban'ın kof ile yazılmasını örnek olarak verebiliriz. Keza Makabi sikkelerinde şabat şin ile *Yahudim* ve *Yisrael* kelimeleri yod ile gösterilirdi. Aynı mantıkla YHWH Yod ile yazılırdı. Kısaltma yollarından bir tanesi de YHWH'nin son veya orta harfini temsili olarak kullanmaktı. Örneğin he harfi Masora'da YHWH için kısaltma olarak kullanıldığı gibi Yetmişler Çevirisi için de uygulanmıştır.⁶³⁵

Ancak bu kısaltmaların salt İbranice Masoratik metinde olduğunu varsaymamız isabetli olmayacaktır. Nitekim Tanrı'nın YHWH isminin Yetmişler Çevirisi'nde de son derece göze çarpan bir etkisi olduğunu belirten Waddel bir takım teonomik kısaltmaların Yetmişler Çevirisi'nde de mevcut olduğunu örneklerle ortaya koymuştur. Örneğin geç dönem yazmaları için Yetmişler Çevirisi'nde kürios (κυριος) ismi için KS (κς) P/ Baden 56'da bulunduğu gibi ayrıca Sayılar ve Tesniye Kitabı'nın Chester Beatty Papirüsü'nde de görülmektedir. P Baden

⁶³⁴ Joelle Alhadeff-Lake, *a.g.y.*

⁶³⁵ Jacob Z. Lauterbach, "Substitutes for the Tetragrammaton", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, c. 2, 1930 - 1931, s.41.

56 fragmanı Frederic G. Kenyon tarafından ikinci yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.⁶³⁶ Üçüncü yüzyıla ait bir Tekvin yazması olan Papyrus Oxyrhynchus vii 1007 fragmanında *Tetragrammaton* ZZ şeklinde, Origen'in üçüncü yüzyıla ait olan Hexapla'sı ve Aquila ile Symmachus'un sembolizmleri ise IIIII *pipi* şeklinde geçmektedir.⁶³⁷

YHWH veya kök harflerinin silinmesinde belirleyici bir amilin de *kavana* (niyet) olduğu görülmektedir. YHWH'nin iki harfe indirgenebilmesinden hareketle Hananya'ya ait barayta kaydı bu durumu açıklamaktadır. Buna göre eğer bir kişi *Adonay* ismini yazmaya “niyet eder” de sadece iki harfi olan *ad* yani *alef* ve *dalet* harflerini yazar ve yine Elohim ismini yazmaya niyet eder de sadece *alef*, *lamed* isimlerini yazarsa ya da aynı şekilde YHWH'yi yazma niyetiyle sadece *yh* yazarsa yazılan harfler silinmemelidir. Bu açıkça soferimin niyetine göre semantik bir belirleme olduğunu ve ortografik kuralın indî bir koşula indirgendiğini doğrulamaktadır.⁶³⁸ Mişna ve Talmud'da kutsallığından dolayı telaffuzundan sakınılmasıyla Kahire Geniza nüshasında YHWH yerine iki yod yazıldığını belirtilmektedir. Bu fiili durumun arkasında geleneksel bir nakil açıklayıcı olmaktadır. Bu da saklamanın sakınılması prensibine dayandırılabilir. Nitekim Babil Talmudu Pesahim 50a'ya göre Rabbinik otoriteler Çıkış, 3:15'te yer alan buyruğu *l'olem* (ebediyen) manasında değil de *l'alle* “saklamak” manasında yorumlamışlardır.⁶³⁹

Bu ortografik uygulama Yahudilik geleneğindeki dinamizmi ilerleyen çağlarda da etkisini sürdürmüştür. Hatta bu tavır salt Rabbinik değil Karaim Yahudileri için de belirleyici olmuştur. Son derece geniş örnek yelpazesi içinden bir tanesi üzerinde durmak yeterli olacaktır: Karay bilgini olarak bilinen Eliyahu Ben Moşe'nin (ö. 1490) *Sefer ha-Mitsvot /Adderet Eliyahu* isimlerini taşıyan 1531 tarihli eserin kolofonunda *Elohim* kelimesi *Elodim* ve yaygın olarak *Elokim* örnekleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde Seferad dua kitaplarından biri olan Mahzor'da Roş ha-Şana ve Yom Kippur günlerinde okunacak dualarda *Elohim* kelimesi

⁶³⁶ W.G. Waddell, “the Tetragrammaton in the LXX”, *The Journal of Theological Studies*, July/October 1944, c. 45, n. 179/180, s. 158.

⁶³⁷ Waddell, *a.g.y.*, G.H Parke-Taylor, *a.g.e.* s 84.

⁶³⁸ Lauterbach, *a.g.e.*, 42-43. Ayrıca Samirilerin de Şem ha-Meforaş'ı telaffuz etmekten kaçınıldığı görülmektedir. Kudüs Talmudu Sanhedrin, 10:28b'ye baktığımızda onlar bu durumu bir vesileyle örneğin yeminlerde göstermektedirler. Ancak adeten Yahve'yi telaffuzdan kaçınmışlar ve bunun yerine Aramca bir isim olan *şema* ismini telaffuz etmişlerdir. Telaffuz da olduğu gibi yazıda da bütünüyle yazmaktan çekinmişlerdir. Onlar Yahve'nin son harfini dalete çevirerek YHWD olarak kayda almışlardır. Helenistik Yahudiler de benzer bir uygulamayla orta harfi vavdan yoda çevirmişler ve böylece mutlak ismi YHYH haline getirmişlerdir. *A.g.e.*, s 40.

⁶³⁹ G.H. Parke-Taylor, *The Divine Name in the Bible*, Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 1975, s. 86.

Elodim ve *Elodeynu* gibi yazımlar göstermektedir..⁶⁴⁰ Bu durum söz konusu harflerin Şem ha-Meforaş harflerinin olarak itibar edildiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu şekilde yazım faaliyetinde oluşabilecek muhtemel bir haleli giderme kastıyla çeşitleniyor olması son derece makul bir ihtimaldir.⁶⁴¹

Son olarak modern dönem öncesinde çarpıcı ama bugün esamesi geçmeyen bir teoriye yer vermek gerekiyor. 19. Yüzyılda en geniş edisyon tenkitli Mazora çalışmasını yapanlardan biri Christian David Ginsburg'dur. Ginsburg YHWH ismi ve türevlerinin Masoratik metinde geçen özel isimlerdeki varyasyonlarını ortaya koymuştur. Ginsburg çalışmasında YHWH ve diğer tâli tanrısal isimlerin kök harflerinin nasıl ilave edilip eksildiğini, başkalaştırıldığını göstermiş ve bu durumu onlarca özel isimde örneklemiştir.⁶⁴²

3.2.6.2. Şem ha-Meforaş'ın İmlası

Yahudi hukukunun en önemli temsilcilerinden İbn Meymun de Şem ha-Meforaş ile ilgili sistematik bir bilgi aktarımı yapmaktadır. Mişne Tora eserinde bu durumu ortografik varyantlar ve çeşitli cezai düzenlemelerle aşağıdaki gibi sunmaktadır⁶⁴³

⁶⁴⁰ Yasin Meral, **İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı**, Ankara: Divan Kitap, 2016, s. 155.

⁶⁴¹ Lauterbach'ın Tanrı'nın isimlerini kısaltmada öne sürdüğü "niyet" şartı hala canlılığını korumakta ve hak ettiği sesi getirememektedir. Nitekim o bu yönüyle semantik yönelimin ortografiye olan etkisi bakımından özel bir bağlantı şartı düşünmüştür. Böyleyken ve YHWH'nin belki de literatürde semantik yöneliminin ilk defa niyet şartına bağlı olduğunu söylemekle birlikte o bu ortografik durumun *Şadday* ve *Tsivaot* isimleri için istisna olduğunu ve kısaltmaların bu isimler için geçerli olmadığını öne sürmüştür. Buna göre eğer biri Tanrı'nın *Şadday* ve *Tsivaot* isimlerini yazma niyetiyle sadece *şad* ve *tsiv* olarak yazarsa bunlar silinebilir. Bunun gerekçesi olarak *yh* ve *ad*'ın kendi başlarına tam bir tanrı ismi (şem l'atmo) olduğu ifade edilmiş; *şd* ve *tsiv*'ın bu özelliğe sahip olmadığı ileri sürülmüştür. Buna göre her ne kadar *alef*, *lamed* (el); *yod*, *he* (yah) kendi başlarına bir isim oluşturabilseler de *alef*, *dal* (ad) bunu sağlayamamaktadır. Lauterbach'a göre bunun temel sebebi Filistin Talmudu Megilla I, 11, 71d'de açıklanmıştır. Buna göre yazan kişi niyet etsin ya da etmesin iki harf başka bir yerde ve daimî surette tanrısal isimlere karşılık gelecek şekilde yazılmışsa silinemezler. Öte yandan saygı maksadıyla yapılan kısaltmalardan bazıları eş-seslilenme yoluyla pejoratif bir anlama gelmesi sakıncasına karşın asla ilk iki harfiyle kısaltılamazlar. Örn. *Şadday* kısaltılarak *şad* şeklinde yazılamaz çünkü anlamı "şeytan" 'dır. *Tsivaot* kısaltılıp *tsiv* şeklinde yazılamaz çünkü "mundar sürüngen" manasına gelir. Bunların yazılması halinde silinmesinde ise bir sıkıntı yoktur. bkz. Lauterbach, *a.g.e.*, s. 45.

⁶⁴² Christian David Ginsburg, **Introduction of the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible**, London: Trinitarian Bible Society, 1897, ss. 368-369. *A.g.y.* bkz. Ginsburg bu müdahalelerin sistemli bir kutsama faaliyetinin ürünü olduğunu açıkça belirtmiş fakat bunun terimsel karşılığı olan Kidduş ha-Şem'i zikretmemiş ne de açıkça Şem ha-Meforaş'a değinmiştir. Dahası bu çalışmasının İbn Meymun'un sistematize ettiği Mişna temelli Şem ha-Meforaş formülüyle olan bağlantısına da değinmemiştir. Bununla birlikte, Ginsburg bu tutumun Yahudi Tanah yazıcılarının Şem ha-Meforaş'ı zikretmemek üzere yaptıkları bir kaçınma olduğunu çıkarsamıştır.

⁶⁴³ İbn Meymun, **Yesodei ha-Torah**, c.5 https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/904982/jewish/Yesodei-haTorah-Chapter-Six.htm (çevrimiçi 14.11.2020).

“Her kim kutsal ve tahir isimlerden bir ismi yok ederse Kitab’a göre kırbaç cezasına çarptırılır. [Bu cezanın verilmesinin sebebi Tora’nın yasaklarından birini delmektir. Bu yasak müteakip hükümden çıkmıştır. Tesniye, 12:3-4]. [Tanrı’nın] yedi ismi vardır. Bu [Tanrı’ya gönderme olan] isim Yud-Hey-Vav-Hey ile yazılan açık isimdir⁶⁴⁴ ve [aynı zamanda] Alef-Daled-Nun-Yud olan isimdir.⁶⁴⁵ *El, Eloah, Elohim, Şadday*, Tsıvaot [da buna dahildir]. Her kim bu yedi isimden bir harfi dahi silerse kırbaç cezasına [çarptırılır]. [Tanrı’nın] ismiyle ilgili olan ve [bizatihi isimden önce] [konulmuş] bütün [harfler] silinebilir. Örn. Lamed-Alef-Daled-Nun-Yud ‘dan *lamed* ve *B’elohim*’den *bet* vb. silinebilir. *Elohecha*’nın nihai *khaf* harfi ya da *Eloheichem*’in sonuna gelen *mim* silinemez. Bunlar [Tanrı’nın] isminin diğer harfleri kabul edilirler, çünkü isimler üzerlerinde kutsallık taşır. ⁶⁴⁶ Her ne kadar onların üzerine kutsallık taşınmışsa da onları silmek yasaklanmıştır. Öte yandan eğer biri [Tanrı’nın] isminin bu harflerini silerse kırbaç cezasına [mahkûm] olmaz. Ne var ki, [isyankârlığı için celde alır]. Eğer biri *Elohim* isminin *alef* ve *lamed*’ini yahut Yud-Hey-Vav-Hey isminin *yud* ve *hey* [harflerini] yazarsa silinemezler. Söylemeye lüzum yok ki *yud* ve *hey* [silinemez]. Bu kendi hakkı için bir isim [olarak kabul edilir] zira [Tanrı’nın] açık isminin bir parçasıdır. Öte yandan, biri *Şadday* isminin *şin* ve *dalet*ini yazarsa ya da *Tsıvaot* isminin *tsadi* ve *bet*’ini yazarsa [bu harfler] silinebilir. Mukaddes olanı, O’nun ismi yüce olsun, övmeye yönelik diğer tasviri isimler bir kap üstüne yazılırsa biri [Tanrı’nın] ismini silmeli ve onu gömmelidir. Hatta [Tanrı’nın ismi] bir metal ya da cam bir kap üzerine yazılır ve biri bu kabı eritirse kırbaçla [cezalandırılmalıdır]”⁶⁴⁷

İbn Meymun’un Şem ha-Meforaş ile ilgili cezai müeyyide hakkındaki hükmün kırbaç cezası olduğunu ifade etmesi düşündürücüdür. Bu durum gelenekte Şem ha-Meforaş’ın temel mesmetlerinden olan ve Levililer, 24:10-23’te geçen Tanrı’nın ismine “sövme” ya da “açıkça dillendirme” suçunun cezai yaptırımını olan idamla ilgisiz gibi durmaktadır. Bu durum Mişne Tora’nın geriye dönük olarak idam cezalarının ilgası, tebdili veya kırbaçla tahfif edilebilmesi gibi antik bir hukuki reform uygulamasını veya Rabbinik bir insiyatifi hakkını yansıtır olabilir.⁶⁴⁸

⁶⁴⁴ Şem ha-Meforaş

⁶⁴⁵ Adonai

⁶⁴⁶ מִפְנֵי שֵׁם מִקְדָּשׁ *mifney še-ha-šem mikdašem* ile Kidduş ha-Şem ile bir çağrışım yapmaktadır.

⁶⁴⁷ İbn Meymun, **Yesodei ha-Torah**, c.5 https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/904982/jewish/Yesodei-haTorah-Chapter-Six.htm (çevrimiçi 14.11.2020).

⁶⁴⁸ Yahudilikte idam cezasının kat’i bir şekilde yasaya uysa da uymasa da uygulanmadığı tartışması için bkz. Richard A. Block, **Crime and Punishment in Jewish Law: Essays and Responsa** ed. Walter Jacob, Moshe Zemer, New York-Oxford: Berghahn Books, 1999, ss.66-68 vd.

Cezai hüküm açısından Şem ha-Meforaş'la ilgili ikinci maddeye göz attığımızda bu maddede yer alan isimlerinin her birinin neredeyse YHWH gibi muamele gördüğünü Şem ha-Meforaş'ı ihlal suçuna konu olması bakımından anlamaktayız, çünkü onlar da aynı ceza hükmüne bağlanmıştır. Cezai hükmünün şartı “silme” eylemine bağlı olup YHWH'nin ardından gelen yedi isim de (kök harfleri de dikkate alacak şekilde) benzer yaptırımlar kapsamında yer almıştır. Araştırmanın bu noktada vermeye çalıştığı mesaj yasağın mutlaka YHWH ve ilk yedi tanrısal isimle sınırlı olması değildir.⁶⁴⁹

3.2.6.3 Nakav

3.2.6.3.1. Kelime ve Terim Anlamı

Nakav “delme, oymak” kök anlamlarına gelen kelime Levililer, 24:10'da⁶⁵⁰ Tanrı'nın mukaddes ismini dillendirmede bir fiil olarak kullanılmıştır.⁶⁵¹ Bu haliyle Nakav, Şem ha-Meforaş'ı ihlal suçunun belirli bir türü ve tanıklığı olarak Tanah'ta geçmektedir. Levililer Kitabı'nda bu durum doğrudan Tanrı'nın YHWH ismini telaffuz etmenin ve ona sövmenin yol açtığı bir suç olarak aktarılmaktadır.

Yahudi geleneğine bakıldığında Tanah'a göre Tanrı'nın YHWH ismini telaffuz ederek ona yapılan bir sövme İsrailoğulları şeriatında dinî bir inkâr suçuna neden olmuştur. Bu durum Hillul ha-Şem'e yol açtığı için önlenmesi idamla vaki olan bir Kidduş ha-Şem pratiğiyle tazmin edilmiştir. Bu husus konuya psiko-sosyal bir boyut da katmaktadır. Nitekim Yahudilik tarihinde Şem ha-Meforaşın bir kural olarak dini kaygılarla telaffuz edilmekten kaçınılması ve

---

⁶⁴⁹ Tespitlereimize göre bu isimlerin öncelikli olmalarının nedeni konusunda gelenekte sarıh açıklamaya rastlanılmamaktadır. Ancak Yahudi teoloğu Isaac Mayer Wise bu yedi ismin Tanrı'nın bütün sıfatlarını taşıyan cevherleri olduğu noktasında bir teori geliştirmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Isaac Mayer Wise, **Judaism at the World's Parliament of Religions: Comprising the Papers on Judaism Read at the Parliament, at the Jewish Denominational Congress, and at the Jewish Presentation**, Cincinnati: R. Clarke, 1894, s. 20. Yasin Meral bu yedi özel isme ilişkin onların Yahudilik hukukundaki detaylı tartışmalarına değinmiş ve Halaka'daki uygulamalarını örneklerle açıklamıştır “Örneğin bu isimler bir camda, tenekede yazılı veya kazılı olursa bu malzemeler yakılamaz ve eritilemez. Ayrıca bu isimlerin önünde harf olursa o harfleri (le-elohim kelimesindeki le harfi gibi) silmek caizken, bu isimlerin sonuna gelen harfleri (eloheyhem kelimesindeki -hem eki gibi) silmek yasaktır” bkz. Yasin Meral, **Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı, İbn Meymûn (İbn Meymun) Örneği**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, ss. 207-210.

⁶⁵⁰ “İsraililer arasında annesi İsraili babası Mısırlı bir adam vardı. Ordugâhta onunla bir İsraili arasında kavga çıktı. İsraili kadının oğlu [YHWH'yi telaffuz etti], [ve ona] lanet etti. Onu Musa'ya getirdiler. Annesi Dan oymağından Divri'nin kızı Şelomit'ti. 12 Adamı gözüaltına alıp RAB'bin kararını beklediler.”.

⁶⁵¹ Israel Drazin; Stanley M. Wagner, **Onkelos on the Torah: Understanding the Bible Text, Numbers**, Jerusalem-New York: Gefen Publishing House, 2009, s.5. Drazin ve Stanley, Nakav'ın Targumlar, Saadiya, İbn Ezra'ya nispetle sayıldığı pasuklar için şu örnekleri vermektedir: **Sayılar, 5:24-26-28-30, 32-34-36-40-42.**

son derece teknik bir yazı teorisi ve pratiğiyle karşımıza çıkması bu olayın ağır sonuçları üzerinden okunabilir.

3.2.6.3.2. Nakav'ın Gelenekteki Arka Planı

Nakav'ı terimsel olarak tarihsel kaynaklar aleni bir suç terimi olarak neredeyse hiçbir şekilde kullanmamaktadırlar ve bu durum ilk bakışta kriminalize olmamış bir olgunun teolojik, Halahik bir ilişki kurmayı gerektirmediği sonucunu düşündürülebilir. Öte yandan, Tanah'taki tarihsel anlatıyı esas aldığımızda Levililer'de Dan sıbtından böylesi bir fiili işlendiği *nakav* terimi ile sabittir. Bu adam Tanrı'nın "ismini oymaya" cüret etmiştir. Bu türden âleni bir suçun toplumsal travmaya yol açacak boyutta önemli olduğu âşikardır. Ayrıca suçun da en ağır şekilde cezalandırılması beklenir. Tanrının ismini telaffuz etme ve ona sövme meselesi İbn Meymun tarafından Mişne Tora'nın 60. nehyî hükmünde ele alınmıştır. İbn Meymun bir güzelleme yoluyla bu suça Birkat-ha-Şem demektedir.⁶⁵² "Tanrının ismini takdis etmek" ya da "mübarek kılmak" manalarına gelen bu ifade muhakeme sırasında bile bir terim olarak sövmenin Tanrı ismiyle yan yana getirilmesinden kaçınıldığını göstermektedir.

Bu suçun Hillul ha-Şem'in kapsamında olacak şekilde kullanıldığının çarpıcı tarihsel karinelerinden bahsetmek de gerekmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Şem ha-Meforaş ihlalinin, nakav veya Birkat ha-Şem suçlarının idam hükmünün açıklığı karşısında daha sonraki dönemlerde bir Halahik reform marifetiyle celdeyle hafifletilmiş olması ihtimali veya tebdil uğramış olabileceği veya geleneğe göre Rabbinik bir insiyatifle başka türden bir tasarrufun oluşabileceği üzerinde durulmuştu. Uygulamada bu durum İkinci Mabet Dönemi sonrasında salt bir kınama ve cemaatten kovma yaptırımı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim elimize ulaşan bir takım belgeler bazı Orta Çağ baraytalarının bu yargıyı doğruladıklarını ortaya koymaktadır. Bunlardan birisi 1216 yılında el yazma bir anlaşma olup İngiltere'de Northampton'lı İshak ile Dame Margaret de Huc arasında gerçekleşen bir mutabakat metnini göstermektedir ve alınan karar cemaatten kovma suçunu içermektedir.⁶⁵³ Bu mutabakat metnin önemi Hillul ha-Şem'in Nakav hadisesindeki Tanah prensibini açıklamak üzere parantez yollu

⁶⁵² https://www.chabad.org/kids/article_cdo/aid/8711/jewish/Negative-Commandment-60.htm (çevrimiçi 9.1.2021).

⁶⁵³ Tıpkıbasım için bkz. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5933-excommunication> (çevrimiçi 13.11.2020).

düşülen bir şerhin içinde görülmektedir. 14. Maddede parantez içi ibare durumu açıklayıcı niteliktedir “Tanrı’nın ismini başkalarının profan bir şekilde kullanması (Hillul ha-Şem)”.

Açıkça görüldüğü gibi Şem ha-Meforaş’ın dillendirilmesinin Hillul ha-Şem suçu kapsamında yer etmiş olması Orta Çağ Yahudileri arasında da literal olarak doğrulanabilmektedir. Buna ilaveten konunun Halahik yönüne tekrar baktığımızda Orta Çağ Yahudi diasporası otoritelerinin cemaatten kovma şeklinde bir ceza vermelerinin kendinden menkul bir durum olduğu düşünülebilir. Ancak uhrevi bir dışlamayı tazammun eden bu yargının kaynağı Orta Çağ geleneğinde Mişna’ya bağlanmış olabilir. Zira bu yargıda Tanrının ismini profan bir şekilde kullanan kişinin kovulmasındaki hüküm onun “gelecek dünyaya kavuşamayacağı” nı aktaran Mişna’dakimesnediyle⁶⁵⁴ bağlantılandırılmış olabilir. Şem ha-Meforaş’ı dillendirme ve ona sövme cüretini yapan birisinin “gelecek dünyaya kavuşamayacağı” nı belirten Mişna pekâlâ böyle uhrevi bir cezaya kaynak teşkil etmiş olabilir. Cemaatten kovma öncesindeki cezai evrenin arkaik biçimleri ise Tanah’ta aranabilir ki ki bu da Nakav konusunda başlı başına bir değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Tanaha bakıldığında tarihsel olarak Nakav’a, Şem ha-Meforaş üzerinden yapılan göndermeyle II. Mabet Dönemi öncesinde Yahudi otoritelerinin ona ölümcül bir suç isnat ettikleri açıktır.⁶⁵⁵ Nakav’ı işleyen kişinin ölüm cezasına çarptırılmasıyla ona bu dünyada yaşam hakkı tanınmamıştır. Bu suçtan dolayı oluşan Hillul ha-Şem’le kendisine uhrevi bir yaşam hakkı tanınmadığı da ortadadır.⁶⁵⁶

Tanah ve sözlü gelenekte Musa dönemine nispet edilen bu telaffuz yasağının işaretleri Tanah tarihçiliği ve Rabbinik kaynaklardaki Simon Ha-Tsadik’le milatlandırılan isim yasağının hilafına yasağın başlangıcını en eski çağlara kadar götürebilir. Mutlak anlamda Halaka’nın homojen bir hal almasının çok geç dönemlere intikal ettiğini tekrar hatırlamak gerekmektedir. Bu nedenle tıpkı Şem-ha-Meforaş’ın diğer ihlallerinde görüldüğü gibi tarih boyunca Nakav yasağının farklı yorumlarının da olabileceği ihtimalini göz ardı etmemek gerekmektedir.

---

⁶⁵⁴ M. Sanhedrin 10.

⁶⁵⁵ Çıkış, 15:26.

⁶⁵⁶ M. Sanhedrin 10.

3.2.6.3.3. Tanah'ta Nakav

Bir kez daha ifade etmek gerekirse Yahudi şeriatında Tanrı'nın mutlak ismini telaffuz etmenin gerektirdiği dini inkâr suçu Tanah'ta, Levililer, 24:10-23'te anlatılmaktadır. Levililer, 24:10-23'de özetle konu Mısır'dan çıkışta İsrailoğulları arasında bir kişinin Tanrı'nın ismini açıkça dillendirmesi ve ona sövmesiyle ilgilidir. Bazı Tanah tercümeleri bunu “sövmek” ve ona lanet ettiği” şeklinde çevirmektedirler. Bu mezkûr şahsın olayın akabinde kampın dışına çıkarılmaya mahkûm edildiğini görülmektedir. Daha sonra tüm İsrailoğullarının ellerini ona kaldırması ve toplu halde onu recmetmeleri (taşlayara öldürülmeleri) emredilmiştir. Bu hüküm 15 ve 16. pasuklarda genel bir cezai müeyyide olarak formüle edilmiştir. Olay kısaca aşağıdaki gibi anlatılır:

“İsraililer arasında annesi İsraili, babası Mısırlı bir adam vardı. Ordugâhta onunla bir İsraili arasında kavga çıktı. İsraili kadının oğlu [Tanrı'nın mutlak ismini] dillendirdi⁶⁵⁷ ve ona lanet etti. Onu Musa'ya getirdiler. Annesi Dan oymağından Divri'nin kızı Şelomit'ti. Adamı göz altına alıp RAB'bin kararını beklediler. RAB Musa'ya şöyle dedi: Ve RAB Musaya söyleyip dedi:14 [Tanrının ismine kötü söz söyleyen] ilhad edeni⁶⁵⁸ ordugâhın dışarısına çıkar; ve kendisini işitenlerin hepsi ellerini onun başı üzerine koysunlar, ve bütün cemaat onu taşlasınlar. Ve İsrailoğullarına söyleyip diyeceksin: Her kim Allahına lânet ederse suçunu yüklenecektir. Ve RABBİN ismine küfreden mutlaka öldürülecektir; bütün cemaat mutlaka onu taşılayacaklar, garip olsun yerli olsun, RABBİN ismine küfrettiği zaman öldürülecektir.”⁶⁵⁹

⁶⁵⁷ Masoretik metinde sövmek için İbr. נָקַבַּת *yikkov* fiili kullanılmaktadır. Kelimenin kökü *nakav* “delik açmak”, “isimlendirmek” ve “bir şeye karşı savaşmak” anlamlarına gelmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Brown-Driver-Briggs. נָקַבַּת *nakav* madd. Ayrıca —Strong's (Hebrew & Chaldee Dictionary of the Old Testament), 5344 [a]. <http://www.lexiconcordance.com/hebrew/5344.html> (çevrimiçi 9.1.2021). Pasukta geçen haliyle *qal* gövdesinden *imperfectum* 3. eril tekil şahıs, Latince Vulgata'da sövmek için *blasphemasset* ile hem “sövmek”, hem de “halel getirmek” şeklinde anlaşılabilir. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=blasphemo&la=la#lexicon> (çevrimiçi 9.1.2021). Grekçe Yetmişler Çevirisi'nde sövmek için ἐπονόμασας *eponomasas* aoristum partisipi kullanılmıştır, ἐπινομίζω *epinomizo* fiilinden türeyen bu isim-fiil Vulgata'dan farklı olarak aoristum, partisipinin 3. tekil şahısı olarak geçmektedir. Anlamı ise bir şeye “isim vermek”, bir şeyi “ismiyle çağırmak” ‘tır. Bu yönüyle sövmekten farklı olarak anlamının *Tetragrammatonu* dillendirmek olduğu delaleti güçlenmektedir. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=onomazw&la=greek#lexicon> (çevrimiçi 15.11.2020).

⁶⁵⁸ Latince Vulgata'da “ilhad edeni” burada *blasphemasset* ve Grekçe çeviride κατηγοράσατο *katerasato* ile kullanılmış böylece Latince'deki bir önceki cümlede geçen “lanet” şeklinde maledicio terimiyle karşılanmış ve Latince metin Grekçe'deki “isimlendirmek, ismi seslendirmek” olan *eponomizo*'yu dahil etmemiştir.

⁶⁵⁹ **Levililer, 24:10-23.**

İbranice metinde לָלַל *vay-kal-lel* "lanetledi." Arkaik anlamıyla "ışıldama" iken geç dönem İbr., Tanah İbranicesi ve Asurca ile anlamı "aşağılamak", "itibarsızlaştırmak" manasına gelmektedir. Diğer anlamları arasında "sarsmak", "hafife almak" gibi anlamları mevcuttur.⁶⁶⁰

Metinde sövmek için İbr. נָקַף *vay 'yikkov* geçmektedir. Kök anlamı itibariyle "delik açtı" ve "isimlendirmek", "bir şeye karşı savaşmak" anlamlarına gelmektedir.⁶⁶¹ Pasukta geçen haliyle *qal* gövdesinden *imperfectum* 3. eril tekil şahıs olan gramer formuyla belirlemektedir.

İbranice metin dışında da yapılan kadim tercümelerde karşımıza çıkan lanet ve sövmek anlamlarının literal olarak doğru çeviriler olmadığını görmekteyiz. Bu durum tam manasıyla Yetmişler Çevirisi'nde doğrulanmaktadır. Grekçe metinde yeni ama yukarıda geçen "eponomizo" fiilinin eksiz hali olan ὀνομάζων "onomazôn" *nomen agentis* "fail" kalıbı seçilmiş ve anlamı "isim vermek", "isimlendirmek" veya "ismi telaffuz", "belirgin kılmak"tır.⁶⁶²

Bu gerekçelerden dolayı İbranice metinde Levililer 24:16'da başında geçen ve *nokev* "her kim ismi delerse" şeklinde önerdiğimiz *protosis* şart cümlesinin *apodosis* ceza cümlesinde müeyyidenin muamelesinde iki nesneli *accusativus cognatus* bir ifadeyle karşı karşıyayız. 1) *mot yamot* "kesinlikle ölecekler" 2) *ragom yirgamu* "kesinlikle taşlanacaklar". Demek ki sadece taşlanmak yeterli değildir, taşlanıp öldürülmesi kesinlikle sabit olacak kadar önemli bir suç işlenmektedir. Bu suçun bilincinde olan Yetmişler Çevirisi YHWH ismini metinde sürekli olarak κύριος *kūrios*'u "Rabb" şeklinde çevirmek suretiyle bu hassasiyeti gösteriyor olmalıdır.

Bu tercümeye paralel olarak Grekçe metinde bir önceki pasukla paralel olarak ὀνομάζων *onomazôn* kelimesiyle: "isim vermek, isimlendirmek, ismi telaffuz etmek" fiili tekrar kullanılmıştır. Burada *participium* (isim-fiil) formunda amel ettirilerek nesne halinin *accusativus cognatus*⁶⁶³ şeklinde olduğu görülmektedir.: ὀνομάζων δὲ τὸ ὄνομα *Onomazwn de*

⁶⁶⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Brown-Driver-Briggs לָלַל *kalal* madd. Ayrıca bkz. Strong's concordance no. 7043 [qalal]. <https://pro.studydrive.org/lexicons/eng/hebrew/7044.html> (çevrimiçi 15.11.2020). Pasukta geçen haliyle fiilin *piel* vezni olup 3. tekil şahıs erilidir. Bkz. *kathairo* için bkz. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=kaqarw&la=greek#lexicon> (çevrimiçi 15.11.2020).

⁶⁶¹ Daha fazla bilgi için bkz. Brown-Driver-Briggs. נָקַף *nakav* madd. Ayrıca bkz. Strong's concordance no. 5344 [e]. <https://www.studydrive.org/lexicons/hebrew/5344.html> (çevrimiçi 15.11.2020).

⁶⁶² <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0057%3Aentry%3Do%3Dnoma%2Fzw> (çevrimiçi 15.11.2020).

⁶⁶³ Bu örnek Türkçede "yemek yemek" şeklinde düşünülebilir. Arapçada benzer bir durum için *el-Mefülü'l-Mutlak* bahsine bakılabilir.

to onoma “ismi isimlendiren ise” bir başka deyişle “söz konusu ismi dillendiren”. Bu paralellik şart cümlesine *protosis* ceza ifadesi olarak *apodosis* ölüm cezasının ifadesinde Grekçe metinde bir harmoniyle kendini göstermektedir zira aynı şekilde söz konusu paralellik *accusativus cognatus* biçiminde kendini göstermektedir: “*θανάτω θανατούσθω*” *tanatho tanathüsô* “bir ölümle ölür” yani tam bir ölümle öldürülür. Oysa Vulgata’da *blasphemavit nomen* (ismi ilhad eder) ile bu incelik kaybolmuşken *morte moriatur* “bir ölümle ölür” *apodosis* yani şart cümlesine yönelik olan bir cevap cümlesinde muhafaza edilmiştir.

Tanah’a yönelik filolojik bu incelemede Nakav’ın bir Hillul ha-Şem oluşturması birkaç sebebe dayandırılabilir. Bunlardan ilki ikisi arasındaki ilginin linguistik yönüdür. Bu linguistik ilişki etimolojik bir benzerlik olup Hillul’un Nakav’ın kök anlamlarıyla ortaya koyduğu şaşırtıcı paralelliktir. Halahik olarak bakıldığında Nakav’ın Hillul kabilinden bir suç olması onun Hillul’dan kaçınmak adına yapıldığını ve böylece idamla Kidduş’un ortaya çıktığını göstermektedir. Bu anlamda Nakav fiili, Hillul ha-Şem’in Şem ha-Meforaş cüzünün bir alt bileşeni ve hayati önem taşıyan bir ayağı olarak karşımıza çıkmıştır. Halahik hiyerarşi dışında Nakav ve Hillul arasındaki bir diğer husus ise Tanah içindeki hukuki müeyyidedir. Bu durumun açık bir karinesi Levililer 24:11-16’daki anlatıda nakav teriminin fiil olarak kullanıldığı *vay-yokkev* ile terettüp ettiği cezanın ölüm olmasıdır. Böylece tersinden bir sağlamayla bu durum gelenek içinde şehitler anlamına gelen *Kodeşin* niçin salt edilgen değil etken bir literal manada da Tanrının ismini yüceltenler sıfatını kazandığını da gösterebilir. Buna göre cemaatin putperestlik veya Yahudi şeriatını çiğneme durumu karşısında kurban olmaya razı olmak yerine öldürme vazifeleriyle Tanrının ismini kutsadıkları düşünülebilir. Bunun dışında Yetmişler Çevirisinin de bu yasağı dikkate aldığı yolunda görülen bir işaret daha vardır ki bu da onun Masoratik metni çevirirken *nakavdan* bizzat kaçınmasıdır çünkü Grekçe metinde YHWH dörtlüsünün yerine Şem ha-Meforaş *Kurios Rab* şeklinde çeviri ile değiştirilmiştir. Bu noktada Yetmişler Çevirisi’nin Masoratik İbranice metni anlam bazlı bir gramatik doğrulukla takip ettiği de düşünülebilir; zira metin fiilin nesnesini aynı kökten getirmek suretiyle İbranicedeki yapıya paralel olarak Grekçesinde *accusativus cognatus*⁶⁶⁴ bir yapı kullanmaktadır.

Levililer, 24:11-16’da geçen ibare için “Tanrı’nın ismini dillendirmek” çevirisini önermekteyiz. Böylece Yahudilikte Tanrı’nın ismini dillendirme ve ona sövmekle işlenen telaffuz suçunun cezasının ölüm olduğu sonucuna varılmıştır. Bu idam yaptırımı Kidduş ve

⁶⁶⁴ Accusativus cognatus için Türkçe’de “yemek yedi” cümlesi örnek olarak gösterilebilir.

Hillul ha-Şem çerçevesinde bir infazla gerçekleştiği ve literal olarak yüceltmeyle aynı terimde müştereken kullanıldığı için şahadet boyutuyla irtibatlandırılabilir.

3.3. Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem Bağlamında Onomastik ve Toponomi Örnekleri

Kidduş ve Hillul kavramları ağırlıklı olarak YHWH üzerinden düğümlenen bir tartışmanın odak noktası olmuştur. Bu nokta öteki dinlerin tanrıları, dini gelenek ve figürleri üzerinden bir filolojik müdahale gözlemlenmektedir. Bu durum dini bir yorum olarak bir taraftan İsrail dini ve geleneğine ait simgelerin etimolojik dil oyunları ile yüceltilmesi diğer taraftan putperest ötekinin idolleri, ikonlarına aynı yolla lakap takılarak halel getirilmesiyle gerçekleşmektedir. Söz konusu Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem'in yer isimlerine olan etkisi araştırmanın iddiasınca en açık örnekleriyle kendini Mısır Çıkış kıssasındaki yer isimlerinde gösterebilmektedir. Ancak her şeyden önce bu iddiaya kaynaklık eden gerek Aggada ve Midraş fenomenolojisini ortaya koyan gerek etimolojik gerekse onomastik yollarla kutsama çabalarını gösteren bir dizi araştırmadan bahsetmek gerekmektedir. Mısır'dan Çıkış yolculuğu bağlamındaki yer isimlerinin analizinden önce literatürde gelinen mesafeyi anlamak için söz konusu araştırmalara aşağıda kısaca temas edilmiştir.

3.3.1. Musa İsminin Etimolojisi

İsrail monoteizminin Mısır pagan medeniyet tehdidi altında korumacı bir teolojiyle ve aynı zamanda ötekini dışlayıcı bir tutumla hareket etmesi örneğinde “Musa” ismini ele alabiliriz. Nitekim, Musa lafzının etimolojisini irdeleyen yazarlardan Michael D. Coogan'ın sürülen çağdaş görüşleri dikkatle ele almış ve bunların her birinin Mısırcayla bağlantılandırıldığına işaret etmiştir. Bu takdirde Musa ismi *msy* kökünden gelmiş olabilir ki bu da Mısırcada “doğmuş, dünyaya gelmiş” karşılığına gelir. Bu kökün işlek bir biçimde Mısır onomastiğinde kullanıldığına şahit olan yazar, Musa isminde gerekli bir teonomik unsurun eksikliğine dikkat çekmektedir.⁶⁶⁵

⁶⁶⁵ Michael David Coogan, **The Oxford History of the Biblical World**, New York-Oxford: Oxford University Press, 1998. s.65. Bu konuda Baki Adam şöyle bir görüş öne sürer: “Muhtemelen Firavun, Hz. Musa'ya, Ahmose, Kamose veya Tutmose gibi bir ad vermişti. Daha sonraki dönemde, eski Mısır tanrılarının birine ait olan isim eki kaldırılmış, sonuçta sadece Mose kalmıştı.” Bkz. Baki Adam, **Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Kur'an'ın Tartışmalı Konuları**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011, s. 39-40.

Coogan'un varsayımıyla normal şartlarda Ptah-Mose "Yeniden Doğan Ptah tanrısı" olması gereken bu isimlendirme aslında İsrail geleneği içinde monoteistik bir misyonla eritildiği ve yabancı bir tanrıyla kurulacak bir ilişkinin ötelendiğinin filolojik bir karinesini teşkil etmektedir. Kelimeden *Ptah* tanrısının isminin çıkarılması besbelli ki İsrail dininin monoteizmi ile bir pagan tanrısı arasında doğrudan kurulacak bağlantının yenileyici bir teolojiyle uzak tutulması gayesine dayandırılabilir.⁶⁶⁶

Musa isminin linguistik delilleri ikinci bölümde ele alınmıştı. Bu konuda linguistik deliller tutarlı da olsa tarihsel gerçeklik açısından kesin bir sonuca varmak için mutlak bir açıklama olarak düşünülmebilir. Ancak Musa ismiyle ilgili öne sürülen bu bilginin doğru olduğunu kabul edersek, bu durum onun morfolojik olarak ancak bir hazifle/düşürülmek suretiyle gerçekleştiğini gösterir. Böylece isimde yaşanan dönüşümünün monoteistik bir dini meşruiyeti düşünülebilir çünkü teonomik pagan bir sözcüğün monoteistleştirilmesi bu yolla mümkün olabilir. Bu da kategorik olarak dini gelenek içinde ancak Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem yoluyla açıklanabilir.

Özel isimdeki gördüğümüz durum yer isimlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu durum filolojik bir uyarlamanın ironisinde kendini göstermektedir. Örneğin Nil ismi bu kurgu için idealdir. Bu çerçevenin anlaşılması için Yahudi geleneğindeki algı dikkat çekicidir. Bunun için Şlomo Yitshaki⁶⁶⁷'nin Nil'e atfettiği pagan merkeziyeti göze çarpmaktadır. Şlomo Yitshaki, Tekvin, 41:1'de Nil için kullanılan İbranice *Ye'orim*'in sadece Nil için kullanılması ve bu yönüyle terimselleştirildiğini dile getirir. Bunun çoğul oluşundaki hikmetin izahı pek albasittir: bütün diğer nehirler Nil'e akmaktadır, Nil onları sulamaktadır. Bu pagan tehdidinin görkemli bir halde sunulması anlaşılmayacak türde bir tehdit ifadesi değildir. Zira o Hillul için seçilmiş bir hedef göstermedir. Bir başka Midraş cüzü olan (Pesikta Zutarta Tevkin 15) Nil "seviyesini" Babil'in Fırat'ından daha küçük bir yere düşürür. *Nilus* ismindeki L harfini İbranicedeki *lamed* mülahazasıyla alır ve onu Nun harfine dönüştürmek suretiyle *Ninus* elde edilir. Bu da Babildeki Ninova coğrafyası olup Midraş'ın aktardığına göre Fırat nehridir ve konum olarak son derece "düşüktür".⁶⁶⁸ Şlomo Yitshaki'nin bu yorumu ihtişamıyla ikonlaşan

⁶⁶⁶ Bu görüşü Harun ve oğlu Phinehas'ın isimlerinin kökenlerinin Mısırca oluşları ve onların da teonomik unsurdan bağımsız oluşuyla destekler. **A.g.y.**

⁶⁶⁷ Şlomo Yitshak יצחקי שלמה (22 Şubat 1040 – 13 Temmuz 1105), Orta Çağ'ın önde gelen bir Fransız hahamıdır. Kapsamlı bir Talmud yorumu ve Tanah tefsiri mevcuttur. Rabbi kelimesinin "Ra" ve ilk ismi olan Şlomo kelimesinin "Ş" seslerinden birleşmesiyle elde edilen "Raşi" kısaltmasıyla elde etmiştir.

⁶⁶⁸ Rivka Ulmer, **Egyptian Cultural Icons in Midrash**, New York – Berlin: Walter De Gruyter, 2009, s.45.

Nil'in üstünlüğünü filolojik bir yolla makamından etmesini sağlamış ve böylece ötekinin meydan okucuyu pagan ögesinin yol açtığı Hillulu bertaraf etmiştir. Buna göre zedelenen İsrailoğulları'nın itibarı restore edilmiş, Tanrı'nın ve İsrailoğullarının şanı yüceltilmiştir. Bu durumda söz konusu olgu Nil ve Ninova üleştirilmesinde toponomik bir ikon olarak karşımıza çıkmıştır. Ulmer bu konuda şöyle demektedir.

“Nil, Mısır’la özdeşti ve onun suyu Mısır dini, kültürü ve medeniyetinin gelişimi için büyük bir katkı sunmaktaydı.(...) Şurası açıktır ki Rabbinik tahayyülde Nil “ötekinin” haritasını teşkil etmekteydi. “Öteki” çeşitli suretlerde şekil almış ve farklı editöryel kısıtlamalara maruz kalmıştı ki bu durum tarihsel koşulların etkisi altında gelişmişti.”⁶⁶⁹

Ulmer'in bu tespitine katılmakla birlikte onun gelenek içinde Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem çerçevesinde savunulması ve temellendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu çerçevede görülen geleneksel filolojik işleyişin sadece İbranice kökenli sözcüklerle sınırlı kalmayarak Mısırcadan İbraniceye ödünçlenilen isimler için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

3.3. Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem Bağlamında Yahudi Yorum Geleneğinde Çıkış Toponomileri

3.3.1. Goşen

3.3.1.1. Yahudi Geleneğinde Goşen

İbranice Goşen ile ilgili elimizdeki otantik tarihi kaynaklar başta Tanah ve Talmudik, Rabbinik referanslı metinlerdir. Bu açıdan bakıldığında Yahudi geleneği Goşen'i İbranice üzerinden tasavvur etmiş ve dini anlatım diline uygun olarak onu isim ve sınır tartışmaları bağlamında ikili bir tasnifle ele almıştır.

---

⁶⁶⁹ Ulmer, *a.g.e.*, s. 42- 43. **Tekvin Rabba, 1:1**'da geçen “Amon” bir başka dikkat çekici teonomik örnektir. Burada yine Nil üzerinden Amon tanrısına yapılan temsili değersizleştirmeye dikkat çekilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Ulmer, *a.g.e.* s.48.

Geleneksel olarak Goşen’le ilgili etimolojik Tanah yorumları arasında konumuzla doğrudan ilgili olan biri *Kli Yakar* adlı eseriyle bilinen Polonyalı haham Shlomo Ephraim Luntschitz (1550 – 1619)’in görüşleridir. Onun çizgisini bu yönüyle takip eden günümüzde Zechariah Tubi gelmektedir. Kidduş ve Hillul ha-Şem’in etimolojik uygulayıcısı görünümünde olan Tubi, *Kli Yakar*’ın Goşen’le ilgili etimolojik görüşlerini hermenötik bir sadakatle yeniden kurgulayarak geleneğin günümüzdeki sürekliliğinin nasıl şekillendiğini göstermekte; böylece bize modern Rabbinik tasavvuru anlamak adına bize bir ipucu vermektedir. *Kli Yakar*’da yer alan bu etimolojik yorumlar Tekvin Kitabı’nın 46. ve 47. bölümleriyle ilgili olarak ele alınmaktadır. Tubi, Tevrat’ın *va-yigaş* bölümünde (Tekvin, 44:18 - 47:27) Yakup ve soyunun Mısır’a yerleşimiyle bu meseleye değinmektedir. Bu bağlamda İsrailoğullarının Mısır’daki ilk yerleşimlerine niçin “Goşen Toprağı” isminin verildiği sorgulanmaktadır. Luntschitz, buraya niçin “Goşen Toprağı” isminin verildiği ve ne türlü özelliklerle bu ismi aldığıyla ilgili olarak onu Mısırlılardan “uzak” ve Mısırlıların “etkisinin olmadığı” bir yer olarak tarif etmiştir.⁶⁷⁰ Bu konuda başka bir klasik Midraş nakli de delil olarak gösterilmektedir. Bu da Midraş *Pirkei D’Rabbi Eliezer*’dir. Pirkei D’Rabbi Eliezer’in 26. bölümündeki nakille yukarıdaki iddialar gerekçelendirilmektedir:

“Rav Tarfon der ki: O gece [Firavun’un Sara’yı aldığı o gece] Pesah arafesiydi ve Tanrı Firavun ve ailesine büyük belalar getirdi ki bu sayede onun Mısırlıları büyük afetlerle helak edebileceğinin önceden haberini vermiş oldu. R. Yehoshua b. Korha der ki: Firavun’un [Sara’ya] olan büyük aşkından/sevgisinden dolayı, tüm mal varlığını, gümüş olsun, altın olsun, köleler ve gayr-i menkuller olsun, hepsini ona bahşetti. Keza Goşen’i de [ona] bir mülk olarak kaydetti. Bundan dolayı Yisrael Goşen toprağına yerleşti çünkü o, anamız Sara’ya aitti.”⁶⁷¹

Bu noktada Tubi adeta Midraş’ın bu kaydından hareketle İsrailoğullarının tarihsel bir gerçeklik algısıyla Sara’ya ait olan Goşen topraklarına yerleştiğini vurgular. Pekâlâ, Goşen bu bağlamdan hareketle ne anlamda yorumlanmaktadır? Goşen *vayigaş* ile “öne çıkmak” köküyle

⁶⁷⁰ Elihu Levine, *Kli Yakar*’a atıfla Zechariah Tubi, *The Land of Goshen*, <https://www.kby.org/english/torat-yavneh/view.asp?id=3633> çevrimiçi (24.07.2020).

⁶⁷¹ *Pirke D’Rabbi Eliezer*, 26.

irtibatlandırılır. Goşen köken olarak bir diğer taraftan da *geş hala* “bir ilişki kurmak” anlamına yorulmaktadır. Gelenek içinde *va-yigaş* için “savaşmak” ve “barışmak” gibi iki zıt anlamda yorumlanan Midraş kayıtlarında iki kelimenin üst anlamı olarak “ilişki kurmak” illetinin kök olacağının varsayılması ona bunun “köprü” anlamına geleceğini dahi çıkarsatmış olmalıdır.⁶⁷²

Midraş’ın tarihsel anlatısına göre Firavun Sara’ya Goşen’i bir mülk olarak vermiş böylece onunla mülkiyet üzerinden bir yakınlık kurmak istemiştir. Ne var ki Sara, bu oyuna düşmemiş İbrahim’e sadık kalmıştır. Böylelikle “Goşen Toprağı” bir sembol olarak Yahudi olmayanlardan uzak durmayı ifade etmek üzere kullanılmıştır. Günümüz geleneksel yorumcularından Tubi ve benzerlerinin bu tarihsel tasavvur ve etimolojik yorumlarından anladığımız şudur: Bütün bu bilgilere göre Sara, İsrail halkı içinde kendilerini Yahudi olmayanlardan korumak hususunda benzetme yerindeyse bir güç tohumu ekmiştir. Böylelikle İsrailoğulları, Goşen topraklarında kalmıştır.”⁶⁷³ Bütün bu bilgileri çözümlediğimizde şu tabloyla karşılaşmaktayız: Goşen, Firavun ve Mısırlıları temsil sadedinde olduğu için kavramsal olarak Pirke D’Rabbi Eliezer’de yüceltilmiş ve buna karşılık Firavundan arındırılmıştır. Bu durum Nil örneğinde yapılan itibarsızlaştırılmasının tersi iskametinde seyretmiş, Goşen’in yüceltilmesiyle içindeki Firavunik motif temizlenmiş ve böylece Hillul ha-Şem giderilmiştir. Diğer taraftan öne sürülen kök anlamlarından “öne çıkmak” fikriyle Sara anlatısı üzerinden Goşen sahiplenilmiştir. Bu sefer Goşen Kidduş ha-Şem yoluyla desteklenmiş, İsrailoğullarına filolojik olarak ait kılınmış ve tarihsel anlatıda akıcılık sağlanmıştır. Bu şekilde birbirinden kopuk hatta tezat gibi görünen etimolojik izahlar aslında geleneğin kendi iç işleyişinde anlamlı bir hal almıştır.

Dikkat çekici olan bir diğer nokta ise Tekvin, 44:18’de geçen *Vayigaş elav Yehuda* ‘de geçen *Vayigaş* sözcüğünün Goşen ile aynı kökten geldiğini düşünülmesi ve bunun da İbranice “gaş” kökü ile irtibatlandırılmış olmasıdır.⁶⁷⁴ Ancak bu konuda hiçbir sözlüğü kaynak olarak gösterilmemiştir.⁶⁷⁵ Onun yerine Tekvin, 27:22’de geçen *vayigaş vayışak lo* ‘ ibaresinde geçen *vayigaş* “yaklaştı” delil gösterilmek suretiyle “münasebet kurmak” manasından geldiği

⁶⁷² <https://www.kby.org/english/torat-yavneh/view.asp?id=3633> (çevrimiçi 16.11.2020).

⁶⁷³ **Pirkei D'Rebbi Eliezer 26**, İng. çev. Avraham Yaakov Finkel, Scranton, Yeshiva Beth Moshe, 2009, s. 95.

⁶⁷⁴ Zechariah Tubi, **The Land of Goshen**, <https://www.kby.org/english/torat-yavneh/view.asp?id=3633> çevrimiçi (24.07.2020).

⁶⁷⁵ Brown-Driver-Briggs açık bir şekilde kelimenin *נָגַשׁ nagaş* kökünden geldiğini belirtmektedir. <https://biblehub.com/hebrew/5066.htm> (çevrimiçi 9.1.2021).

varsayılmıştır Anlaşıldığı kadarıyla Tubi gibi modern din adamlarının bu türlü çabalarının altında yer alan saik birbirinden kopuk gibi görünen bu yorumları insicamlı bir halde tevil etme çabasıdır. Görülen o ki bu türlü linguistik hataların bir rasyonalitesi vardır. Geleneksel yorumcuların geçmişte ve günümüzde metne yönelik bu etimolojik müdahalelerinin altında Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem prensibini aramak yanlış olmayacaktır. Muhtemeldir ki onlar zihinsel dünyalarında metinsel bir uyumsuzluğun yol açtığı haleli gidermek istemiş ve böylece Tanrı'nın adını yüceltmeye niyet etmişlerdir. Nitekim onlar da kendilerini aynı dini ahlak ve erdem kategorisinden bağımsız düşünmemektedirler. Yukarıda da görüldüğü gibi böylesi durumlar sözlüksel bir doğruluğun önüne geçerek çağrışımsal bir fantazi ürün olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu durum bize göre geleneğin sağladığı Kidduş ve Hillul ha-şem merkezli yorumsal bir süreklilikle su yüzüne çıkmaktadır.

Yahudi geleneğindeki kadim kaynaklarında bir takım Goşen etimolojileri sözlüksel açıklamalar olan *glossarium*larla paralel bir şekilde düşündürücüdür. Burada Goşen'le ilgili verilen kök anlamıyla ilgili birbirinden zıt anlamlar Kidduş ve Hillul ha-Şem operasyonlarını doğrulayabilir. Örneğin bir Aggada kaynağı olan Yalkut Şimoni, Tekvin, 44:18 için aşağıdaki rivayeti aktarır.

“[Tekvin 44:18’de geçen] *Vayigaş elav Yahuda* [Yahuda ona yaklaştı] için Rav Yahuda der ki: “savaşmak için yaklaştı, tıpkı [Tora’da] yazdığı gibi “Yoab ve onun etrafındakiler savaş yapmak için yaklaştı [II. Samuel, 10:13]”. Rav Nehemya der ki: “uzlaşmak için yaklaştı tıpkı [Tora’da] yazdığı gibi [Yeşu, 14:6] “Yahuda’nın çocukları Yeşu’ya uzlaşmak için yaklaştılar.”⁶⁷⁶

Tanah tefsircileri *Vayigaş* “yaklaştı” ile Goşen arasındaki etimolojik “barış” bağlantısı İsrailoğullarının Goşen’i iskân etmesi olgusu üzerinden tarihsel olarak temellendirmiş olabilir.

---

⁶⁷⁶ Yalkut Şimoni, 247.

Önceden de belirtildiği gibi Tanah'ta ve geleneksel Yahudi yorumunda Çıkış kıssasının ilk durağı olmamakla birlikte İsrailoğulları'nın Mısır'da yerleştikleri ilk toprak parçası olması bakımından Goşen'in ayrıcalıklı bir yeri vardır. Nitekim Yahudi yorum geleneğinde Goşen'in İsrailoğulları'nın Mısır'da köleleştirilmesine değin vaat edilen topraklardan sonra en çok "yüceltilen" yer olması da söz konusudur. Bu manada "barış" anlamının işlevselleştirildiği düşünülebilir. Mısır'daki ilerleyen süreçle birlikte köleleştirilmeleri dolayısıyla Goşen'in tezat bir imajla sunulduğu görülmektedir. Köleleştirildikleri dönem itibarıyla ve Tanrı'nın Mısırlılara gönderdiği afetlerden dolunun sadece Goşen'e yağmaması görkemli Mısır'ın yerildiğinin simgesel bir anlatımı olarak düşünülebilir. Bu anlatı da etimolojisindeki "savaş" temasının etkinleştirilip yorumlanmasıyla tezahür etmiş olabilir. Her iki durumda da gerek olumlu gerekse olumsuzlukla yapılan kavramsallaştırmanın dayandığı teolojik ve ahlaki mesnedi Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem'in motivasyonu dışında aramak güçleşmektedir.

Şlomo Yitshaki, Çıkış, 19:4⁶⁷⁷'de İsrailoğullarının Mısır'dan çıkmadan önce Goşen topraklarında *מפוזרין בכל ארץ* *mefuzarin be kol erets* dağılmış bir halde ikamet ederken kısa bir süre sonra harekete geçerek Ramses kentine geldiklerini kaydeder.⁶⁷⁸ Şlomo Yitshaki, Tesniye, 11:10⁶⁷⁹'da Goşen'in *אֶרֶץ מִצְרַיִם* *be meytav erets Mitsraim* Mısır topraklarının en iyi yeri olarak betimlendiğine dikkat çekmiş; Tesniye, 11:10'da İsrailoğullarına vatan kılınan Mısır yurdunu Goşen'e dahi indirgeyebilmektedir.⁶⁸⁰

Nahmanides⁶⁸¹, Tekvin, 45:10'da Yusuf'un Goşen'de ailesi için bir konak yeri belirlemesini, Yakub'u koruma maksadıyla yaptığını ifade eder. Buna göre Yusuf babasının Mısır metropollerine karışmak istemediğinin ve yoğun bir kalabalıktan uzakta olmayı tercih ettiğinin farkındaydı.⁶⁸² Belki de bu Tekvin, 47:9'da Firavuna verdiği cevabın imasında kendini izhar etmektedir; zira burada babasının yaşı hakkında kaygısını ifade eder. Şlomo Yitshaki,

⁶⁷⁷ "Mısırlılar'a ne yaptığımı, sizi nasıl kartal kanatları üzerinde taşıyarak yanıma getirdiğimi gördünüz".

⁶⁷⁸ (Der.) Abraham Berliner, **Rashi 'al ha-Torah: hu perush rabenu Shelomoh bar Yitshak z.ts.l. 'im be'ur...**, Berlin: Be-hotsa'at ha-motsi la-or bi-defus Levent, 1866, s.17.

⁶⁷⁹ "Mülk edinmek için gideceğiniz ülke, çıkmış olduğunuz Mısır gibi değildir. Orada tohumunuzu eker, sebze bahçesi gibi zorlukla sulardınız."

⁶⁸⁰ **Çıkış 19:4** hk. bkz. (Der.) Abraham Berliner, **Rashi al ha-Torah ... : Muge al pi kitve Yad u-Sifre defus yeshanim im Mavo**, New York: Menorah, 1959, s.369.

⁶⁸¹ Ramban ünvanıyla kısaltılan ve Nahmanides ismiyle bilinen, Moşe ben Nahman (1194–1270) Orta Çağ'ın önde gelen Tanah yorumcularındandır.

⁶⁸² Charles Ber Chavel, **Perushe ha-Torah le-rabenu Mosheh ben Nahman (RaMBaN) 'al pi kitve yad (...)**, Jerusalem: Mosad Harav Kuk, 1962, s. 222.

Goşen kelimesini Tekvin, 37:1'deki *va-yeşev* “ve yaşadı” ifadesini bu anlama uyan bir şekilde tevil ederek bütün dert ve ıstıraplarından sonra Yakub’un temelli olarak Kenan’da uzlete çekilme hasretine işaret eder. Ne var ki Tanrı’nın muradı farklı tecelli etmiş ve Yakup ailesiyle birlikte Mısır’a yerleşmiştir.⁶⁸³

Şlomo Yitshaki Çıkış, 19:4⁶⁸⁴ içinde İsrailoğulları’nın Çıkış’tan önce Mısır’da dağınık bir halde *mefuzarin be-kol arets* (מפזרין בכל ארץ) bulunduklarını belirtmiş ve çok geçmeden harekete geçerek Ramses kentine gittikleri aktarmıştır.⁶⁸⁵ O, Tesniye. 11:10⁶⁸⁶ içinde Goşen’in *be-meytav Eretz Mitzraim* “Mısır topraklarının en iyi yeri olarak” betimlendiği ibaresine dikkat çekerek Tesniye, 11:10’da İsrailoğullarına vatan kılınan yerin Mısır’da Goşen olduğunu ima etmiştir. Öte yandan bütün bu meziyetlerine rağmen Goşen bile İsrail toprakları kadar çekici değildir. Ona göre aslında metinde geçen *אף היא אינה כְּאַרְץ־יִשְׂרָאֵל Af hi eyna ke eretz Yisrael* “İsrail toprağı gibi değildir” ifadesi bu üstünlüğü ortaya koymaktadır. Bu görüşünü desteklemek amacıyla bir önceki pasuk olan Tesniye, 11:9’da⁶⁸⁷ vadedilen topraklara atfen “süt ve bal akan” tasvirini bu üstünlüğe delil olarak öne sürmektedir.⁶⁸⁸ Dikkat edilirse buradaki söz konusu tarihsel dönem Yusuf peygamberin ailesini Mısır’a yerleştirdiği ve İsrailoğullarının Mısır’da otorite elde ettiği zaman dilimidir. Bir başka deyişle Şlomo Yitshaki geriye dönük bir okuma yapmaktadır. Oysa aynı metinde Talmud’daki Goşen ve asırlar sonra kurulacak olan bir Hebron yüceliğinin karşılaştırılmasında Goşen’in konumun düşürüldüğü hemen göz önüne gelmektedir.⁶⁸⁹ Bütün bu anakronik gibi duran yorumlar aslında İsrailoğullarının Mısır çıkışı ve vaad edilen topraklara yönelik sürecin okunmasıyla bağlantılı olarak Goşen imajının kendi içinde çatışık anlamlarıyla bir ikona dönüştürüldüğünü göstermektedir.

⁶⁸³ Rashi ‘al ha-Torah : ... ‘im be’ur Zakhor le-Avraham., ed.Abraham Berliner, Berlin: Be-hotsa’ot ha-motsi le-or, 1866, s. 65.

⁶⁸⁴ “Mısırlılar’a ne yaptığımı, sizi nasıl kartal kanatları üzerinde taşıyarak yanıma getirdiğimi gördünüz.”.

⁶⁸⁵ Rashi, *a.g.e.*, s.127.

⁶⁸⁶ “Mülk edinmek için gideceğiniz ülke, çıkmış olduğunuz Mısır gibi değildir. Orada tohumunuzu eker, sebze bahçesi gibi zorlukla sulardınız”.

⁶⁸⁷ “RAB’bin ant içerek atalarınıza ve soylarına söz verdiği süt ve bal akan ülkede ömrünüz uzun olsun”.

⁶⁸⁸ Rashi, *a.g.e.*, ss. 310-318.

⁶⁸⁹ Rashi, *a.g.y.* Talmud’da Hebron’un Mısır’daki Zoan’dan yedi yıl önce kurulduğunu dillendirilmekle İsrail toprakları daha kıdemli sayılmıştır. Geleneğe göre önce kurulan sonra kurulandan daha yücedir. Tekvin, 13:10’dan alıntıyla Zoan’ın, Mısır’ın en güzel yeri olduğu, kraliyet tahtının burada olduğu ifade edilirken diğer taraftan Hebron’un Erets Yisrael’in en kötü kenti olduğu ve bunun da gerekçesi olarak ölümlerin gömülmesi için tahsis edilen bir arazi olmasıyla açıklanır. Bu sayede vadedilen toprakların en kötü yerinin bile Mısır’ın en güzel yerinden daha muteber olduğu izlenimi verilmektedir.

Şlomo Yitshaki'nin değerlendirmesinde bir başka kıyas noktası da şudur: Tesniye, 11:10-11⁶⁹⁰ vadedilen toprakların Mısır gibi olmaması Mısır'da tohum ekip, ayakla sulama yaptıkları sebze bahçeleri karşısında vadedilen topraklarda dağların, tepelerin bulunmasıdır. Nitekim vadedilen topraklarda, topraklar gökten yağmurla sulanır çünkü bu yer Tanrı'nın kayırdığı bir ülkedir. Şlomo Yitshaki metinde geçen “gelmekte olduğunuz yer Mısır ülkesi gibi değildir” ibaresinden şu sonucu çıkarmaktadır: Vadedilen topraklar Mısır'dan daha iyidir. O burada gerekçe olarak İsrailoğullarının Mısır'dan daha iyi olmayan bir yere gitmedikleri konusunda teminat verildiğini göstermek üzere böyle bir vaadin yapıldığını ifade eder.⁶⁹¹ Bu nokta aslında “bal ve süt akan” vasıflarıyla vaat edilen toprakların yağmurla ilişkilendirilmesinde Kidduş ha-Şem'in etkinliğini başka bir temsili ikon olarak da göstermektedir. Çünkü Şlomo Yitshaki için Mısır'da yağmurun yağmamasını gerektirecek bir kıyas söz konusu olmamıştır. Burada tamamen benzetmeli bir anlatım ihtimali karşımıza çıkmaktadır ki kullanılan unsurlar Mısır'ın zirai ve sulama teknolojisine bir halel getirilmesi çabası olarak da değerlendirilebilir.

Bütün bu Midraşik Goşen sorunlarına bir de hareket fiillerinin yönelimsel değerlendirmeleri de ilave edilebilir.⁶⁹² Bahya⁶⁹³ Tekvin, 47:27⁶⁹⁴ ile ilgili İsraililerin Mısır toprağına ve Goşen bölgesine yerleştiğini söylediği bağlamda Goşen'in Mısır'ın başkentine yakın olduğunu ifade etmektedir. Tanah yorumcuları İsrail toprağının (vadedilen Filistin topraklarından) diğer tüm ülkelerden daha yüksek rakımlı bir yerde kurulduğu ifade edilmektedir. Bu aktarıma göre Tekvin 46:29'da Yusuf'un Mısır'dan Goşen'e gitmesinin *וַיַּעַל* ve-ye 'a'l “yukarıya çıkması” dağlık bir bölgeye olan yolculuğu için vurgulamaktadır⁶⁹⁵

Bütün bu aktarımlar kanaatimizce bölgenin topolojik yapı olarak yüksek rakımlı olması gibi gerçekçi bir natüralist anlatı sunmaktan çok Goşen'i Mısır'a üstün getirme söyleminin bir

⁶⁹⁰ “Mülk edinmek için gideceğiniz ülke, çıkmış olduğunuz Mısır gibi değildir. Orada tohumunuzu eker, sebze bahçesi gibi zorlukla sulardınız”.

⁶⁹¹ Rashi, *a.g.y.*

⁶⁹² Charles Ber Chavel, **Perushe Rabi David Qimhi (Radaq) 'al ha-Tora : sefer Bereshit bi-shlemuto ...**, Jerusalem: Mosad ha-rav Kook, 1970, s. 199.

⁶⁹³ Bahya ben Aşer ibn Haleva (1255–1340) bir Haham ve Yahudi bilginiydi. Tora üzerine yaptığı yorumlarıyla bilinir. Yahudi geleneğinde *Rabbeynu Bahya* olarak isimlendirilir. Benzer bir ismi taşıyan Bahya ben Yosef ibn Pakuda 11. yy'ın ilk yarısında yaşamış Zaragoza bölgesinden Endülüslü bir Yahudi filozof ve hahamdır. O da Bahya ismiyle anılabilir. İkisi karıştırılmamalıdır.

⁶⁹⁴ “İsrail, Mısır'da Goşen bölgesine yerleşti. Orada mülk sahibi oldular, çoğalıp arttılar”.

⁶⁹⁵ Bahya ben Asher ben Hlava, **Sefer Rabenu Bahye: be'ur 'al ha-Torah**, Varsha Bi-defus Y. Goldman, 1864, s.136.

uğraşı olarak düşünülebilir. Bütün bunlardan maksat Goşen'i yüceltirken pagan Mısır otoritesini yermenin tarihsel kurgusunu yapmak ve devamında Çıkış yolculuğu için kıssaya dinamik bir giriş hazırlığı sağlamak olmalıdır.

3.3.2. Ramses ve Pithom

3.3.2.1. Yahudi Geleneğinde Ramses ve Pithom

Çıkış Kitab'ı Ramses ve Pithom kentlerini aynı yerde ve sıralamayla ele almaktadır. İlk bakışta Tanah'taki anlatıya göre Çıkış hadisesinde ilk hareket noktası Ramses bir sonraki durak ise Pithom'dur. (Çıkış, 12:37 ve Sayılar, 33:3)⁶⁹⁶. Ramses kenti de Goşen gibi Tekvin 47:11'daki anlatıya göre Yusuf'un ailesini yerleştirdiği bir bölge olarak ele almış ve yine Çıkış, 12:37 ve Sayılar, 33:3-5 pasuklarıyla İsraililerin Mısır'dan çıkış noktası olarak modern kaynaklarda tartışma konusu olmuştur.⁶⁹⁷

Yahudi geleneğinde Ramses ile Pithom'un toponomisi kadar lokasyonlarıyla ilgili tartışmalar da zihinleri meşgul etmektedir. Örneğin Talmud iki yerin aynı lokasyonda olduğunu ifade eden rivayetler içermektedir. Bu durum âdeta Ramses isminin Pithom şeklinde tercüme edilmesiyle de açıklanabilir. Bu nedenle iki kavram dönüşümlü olarak birbirini yerine kullanılmış olabilir, zira ilerde de görüleceği gibi ikisi de İbranicede Ramses etimolojik olarak “yıkım” ve “yok etme” şeklinde gelenekte yorumlanmıştır. Bir diğer seçeneğe göre her ne kadar Tanah bu iki yeri farklı isimlerle anmış olsa da bir ismi diğerinin mecazı olarak kullanması ihtimalidir ki bu da bütünüyle yadsınmamalıdır.

“(…) Pithom ve Ramses (Çıkış, 1:11). Rav ve Şmuel bu ifadenin kesin bir tevilinin ne olduğu konusunda da ihtilaf etmişlerdir. Her ikisi de iki şehirden birinin inşa edildiği ve birinin asli diğerinin ikinci ismi olduğunu varsaymaktadır. Biri Pithom'un asıl ismi olduğunu söyler ve diğerinin Ra'amses olmasını inşaa edilen binaların teker teker yıkılmasına [mitroses] ve yeniden inşa edilmesi gerektiğine bağlar. Diğer de Ramses'in asıl isim

⁶⁹⁶ “İsraililer kadın ve çocukların dışında altı yüz bin kadar erkekle yaya olarak Ramses'ten Sukkot'a doğru yola çıktılar; Say 33:3 İsraililer Fısıh kurbanının ertesi günü –birinci ayın on beşinci günü– Mısırlılar'ın gözü önünde zafer havası içinde Ramses'ten yola çıktılar”.

⁶⁹⁷ Alan Richard Schulman, “Ramses”, **EJ**, İkinci Baskı, c. 17, s.88.

olduğunu ve Pithom ismini almasını boşluğun ağzı [pi-tehom] oluşuna bağlar ki burası bütün binaları tek tek yutmuş ve onları yere gömmüştür”⁶⁹⁸.

Burada açık bir biçimde aynı şehrin farklı isimlerle anılmasıyla ilgili bir aktarım söz konusudur. Fakat görüldüğü üzere diğer dikkat çekici husus ve kafaları kurcalayan nokta mevzu bahis etimolojik değerlendirmedir. İkinci bölümde ortaya konulduğu üzere modern uzmanlarca Mısırca bir kelime olduğu kuşku götürmeyen Ramses (Ra’nın kenti) kenti gelenekte İbranice olarak muamele görmüştür. Ramses gibi görkemli bir yerin etimolojisi gelenekteki yoruma göre *Mitroses* “çökmüş” anlamına gelip İbranice bir kökene bağlanmıştır. Bu durum tarihsel bir algıyı ortaya koyduğu kadar teolojik anlamda Kidduş ve Hillul ilkeleriyle bağdaşmakta ve Ulmer’in yukarıda işaret edilen örneğinde ortaya koyduğu gibi ikonik bir yön barındırmaktadır. Bu durum aynı zamanda Goşen örneğinde gördüğümüz benzer bir uyarılmanın arkasında yatan aynı amille öne sürülebilir. Mısır medeniyetinin kölecisi ve baskıcı esareti altında sindirilen İsrail toplumunun yüksek ve şaşalı yapıları Hillul prensibiyle - filoloji bir yorum ve etimolojik bir marifetle- alaşağı edilmiş ve böylece Hillul ha-Şem’le gelen leke temizlenmiş ve YHWH’nin ismi Kidduş ha-Şem ile yüceltilmiştir.

Pithom konusunda da yukarıdakine benzer bir durum görülmektedir. Nitekim Mısırca bir kelime olan Pithom “Tanrı Atom’un kenti” anlamına geldiği halde Aggadik anlatının marifetiyle –etimolojik ve filolojik olarak- açılan büyük çukurla yerle bir edilmiştir. Bu çökme aynı afet ortamında gösterilmiş ve böylece Atom putu devrilmiş, *Pi-tehom* “çukurun ağzına” yuvarlanmıştır. Bu vesileyle mutlak egemen İsrailoğullarının Tanrısının ismi yüceltmış ve düşmanlarının ismi küçük düşürülmüştür. Bütün bu temalara Yahudi algısının retorik bir boyut kattığı görülmektedir. Bunların hiçbiri rastlantısal olmamalıdır nitekim öteki üzerinden yapılan satırlar aralarındaki Kidduş ve Hillul söylemi ancak Tanrı’nın kudreti, mucizeleriyle ve bütün haşmetiyle göz önüne çıkmaktadır.

Yahudi tefsirlerinde belki de Ramses noktasında en sistemik yorum çabalarından birinin Şlomo Yitshaki tarafından ortaya konulduğunu görmekteyiz. Bu çabada o, Midraş ve pasuklar arasında bir insicam sağlamak adına önceki otoritelerinden tam manasıyla olmasa da bir

---

⁶⁹⁸ Sotah, 11a.

sıyırılma çabasıyla özgünleşme eğilimindedir. İlk söz konusu iki toponomiyle ilgili olarak Şlomo Yitshaki'nin de temel sorusu diğerlerinin gibi şehirlerin mahiyetleridir. Şlomo Yitshaki, Çıkış 1:11'de şehirlerin tarifi üzerinde durmakta ve burada geçen *arey meskonot* ifadeleriyle Targumların şehirleri “hazine yerleri olan şehirler” olarak nitelediklerine dikkat çekmektedir. Benzer bir kullanımın (İşaya, 22:15)'te aktarıldığına dikkat çeker ki burada ilgili kelime “hazinedar” *ha-soken* olarak kullanılmıştır. Şlomo Yitshaki, Midraş Rabba'nın Çıkış, 2:1-10'da geçen kaydına atıfla depolarda görevlendirilenlerin hazinedar olduklarını dile getirerek hazine temasını öne çıkarmıştır. Şlomo Yitshaki, Targumların verdiği bilgilerdeki “hazine” imajlarının nasıl “yıkıldığı” konusunda oldukça çarpıcı bir tablo sunmaktadır. Zira depolar olarak zikredilen bu şehirler sadece silolar değil aslında Mısır servetinin birikimini merkezinde toplayan, türlü anıtlar ve yapılar ve servet barındıran, gösteriş timsali ve dönemin en büyük sosyo-ekonomik, kültür varlığıdır.⁶⁹⁹

Bu noktada “hazine” kentleriyle Mısır medeniyetinin anlam ve önemi ön plana çıkmakta; Firavun ve taraftarlarının nasıl umduklarına nail olmadıkları ve despotik yapılanmanın onları nasıl bir “dipsiz kuyuya” sürüklediğinden bahsedilebilir. Yahudi algısında bu şekilde helak oluşlarındaki tasvirin Hillul ha-Şem ve Kidduş ha-Şem nasıl da ahenkli bir diyalektik bir ilişki içinde söylemek mübalağalı olmayacaktır. Buna göre Tanrı'nın izzetine meydan okuyan kâfir Firavun onun halkını köleleştirmiştir. Bu surette Tanrı'nın ismine halel gelmiştir. Hillul ha-Şem'e neden olan bu zulüm Firavunun iftiharını olan bu şehirlerin mucizevi bir şekilde yerle bir olmasıyla açıklanmıştır. Bu da etimolojik yorumlar vasıtasıyla Aggada'da başarılı bir filolojik operasyonla gerçekleştirilmiştir. Çıkış kıssasında anlatıldığı bağlamda geleneğe göre hem ismiyle hem de cismiyle yerle bir olan bu kentler Kidduş ha-Şem'in gerçekleşmesini sağlamıştır.

Aggadik kaynaklarda Pithom ve Ramses'in yıkılmasının retrostpektif bir anlatı tekniğiyle açıklandığını görmekteyiz. Böylece yorumsal bir tipolojizasyon tekniği uygulandığını söyleyebiliriz. Bir başka deyişle iki kentin seyri Yusuf ve Yahuda'nın ilişkilerindeki alegorik bir anlatıma da konu olmuştur. Aggadik kaynaklardaki bu anlatıda Yusuf'un sarayda kardeşleri tarafından ziyareti sahnelemektedir. Tanrı'nın Yusuf'a öğrettiği hile gereği Benyamin'i

---

⁶⁹⁹ Rashi 'al ha-Torah: hu perush Rabenu Shelomoh b. R. Yitshak ... ye-nosaf 'al eleh be'ur asher karatiy ... Zekhor le-Avraham, Berlin: Sumptibus editoris, 1866. ss. 90-92

salmayacağını açıklaması karşısında Yahuda hezeyana kapılmıştır. Ağlamaya başlayan Yahuda babasına çaresizce gidemeyeceğini anlatarak aman diler. Çünkü Yahuda'nın inlemeleri ve ahları anlatıya göre 400 parasang⁷⁰⁰ uzaklıktan Dan'ın oğlu Huşim tarafından Kenan diyarına kadar ulaşmıştır. Bunu duyan Huşim tek bir sıçramayla Mısır'a gelir ve sesini Yahuda'nın sesine katar böylece bütün ülke ortaya çıkan korkunç gürültüden yıkılma noktasına gelir. Yusuf'un yiğit adamları dişlerini kaybeder ve Pithom'la Ra'amses kentleri yok olur. Sadece harabeler halinde kalan şehirleri İsrailoğulları ustalar nezdinde tekrar inşa ederler.⁷⁰¹ Yusuf kıssasındaki mitolojileşmiş bu aggadik motif aslında söz konusu ekolojik çöküşün çok önce yaşandığına ilişkin geriye dönük bir okuma sağlamaktadır. Bu okuma hiç kuşkusuz natüralist ve gerçekçi bir maksatla yapılmamıştır. Bu anlatı alegorik bir yorumla Kidduş ve ha-Şem ve Hillul ha-Şem ilkelerinin gereği olarak İsrail tarihinde muhtemelen Yahuda'nın şahsında onun kabilesinin ve mirasının aklanması amacıyla bir menkıbe olarak üretilmiştir. Yusuf ve Yahuda kimlikleriyle simgelenen iki toplumsal yapının çatışmalarının kıssa üzerinden çözüldüğü görülmektedir. Bu uzlaşa da ötekine indirilen bir darbe sonucunda gerçekleşmiştir.

Araştırmanın 2.2. bölümünde Ramses toponomisinin Tanah uzmanları ve Mısırbilimciler tarafından II. Ramses'in Pi-Ramses kenti ile hangi gerekçelerle özdeş oldukları incelenmişti. Hatırlanacak olursa "Ramses" isminin "Pi-Ramses" toponomisinin kısaltılmış bir biçimi olarak ilk defa ancak MÖ. birinci milenyumdaki Mısırca kayıtlarda geçtiği Mısırbilim çevrelerince ittifakla sabittir.⁷⁰² Burada ise Kelimedeki *Pi*'nin düşürülmesinin salt bir linguistik mesele olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Pi*'nin Ramses toponomisinden düşüşünde Kidduş ve Hillul ha-Şem etkisiyle gelen ikonik bir motif aranabilir. Pi-Ramses ile Ramses biçimleri arasındaki olay örgülerini göz önünde bulundurduğumuzda yorum geleneğinin birincisini afet öncesi ikincisini afet sonrası olarak ikonize ettiklerini düşünebiliriz. Bu yüzden gelenek içinde *Pi*'si ayıklanan Ramses *Mitroses* "yıkılma" temasıyla gösterilmiş; *Pi* takısından arındırılmış olan Pithom, *Pi-tehom*'a dönüştürülerek "çukurun ağzı" oluşturulmuştur. Bütün bu vurgular kıssanın akışkanlığını ve iki yerin birbirine geçişkenliğini sağlamıştır. Bu nedenle iki lokasyon

---

⁷⁰⁰ fersah

⁷⁰¹ **Legends of Jews**, c. 2, 1:279.

⁷⁰² Edward F. Wente, "Rameses", **Anchor Bible Dictionary**, c. 5, s. 617-618.

gelenek içinde aynı yer oldukları halde farklı isimlerle bir yıkım anlatısındaki tamamlayıcılığıyla tasavvur edilmiştir.

3.3.3. Sukkot

3.3.3.1. Yahudi Geleneğinde Sukkot Toponomisi

Yahudi geleneği yorumlarına baktığımızda Sukkot'un mucizevi özelliklerine tanık olunmaktadır. Sözlü gelenekte Ramses şehrinde olan Musa'nın sesinin yaklaşık 40 parasang (43 mil) uzaklıkta olduğu halde Sukkot'tan duyulduğu ifade edilmiştir. Bu olayın okuyucu nazarında şaşkınlığa sebep olmaması telkin edilerek Çıkış, 8:9'da yer alan pasuk delil gösterilmektedir.⁷⁰³ Bütün Mısır'ı kaplayan bir toz kütesine kıyasla Musa'nın sesinin de havada aynı şekilde dağılmasından dolayı Mısır'da her yere ulaştığı ifade edilmektedir. Mısırlılar için ekolojik bir afet olan bu toz bulutu İsrailoğulları için bir görkem bulutuna dönüşmüştür. Bu duruma göre İsrailoğulları Ramses'ten Sukkot'a Tanrı'nın kendilerini muhafaza ettiği bir görkem bulutu eşliğinde seyahat etmişlerdir. Böylece 40 günlük çöl yolculuklarını da sıkıntısız gerçekleştirmişlerdir. Nitekim bu görkem bulutu olan Sukkot onlar için aynı zamanda bir *sukka* "gölgelik" de olmuştur. Böylece Tanrı onları "kartalların kanatlarında" "Sukkot'a" taşımıştır.⁷⁰⁴

Bütün bu detaylı tasvirler ve tarihsel anlatılar Aggada'nın tematize ettiği büyük bir anlatının dönüm noktası için kullanılmaktadır. Nitekim Mısırlılar kendileri aleyhine oluşan toz bulutuyla mücadele ederken İsrailoğulları için o bir görkem bulutuna dönüşmüş ve böylece yeni bir aşama kaydedilmiştir. Bu aşamada literal anlamı "çardaklar" olan Sukkot basit çevre bilgisiyle başlangıçta çorak ve sade bir detay öge durumundayken İsrailoğullarının Çıkış yolculuğunda süprizlerle dolu toponomik bir sembol haline gelmiştir. Mısır'a yayılan toz kütesinin dağılmasına benzer bir şekilde Musa'nın sesinin de ülkenin bütün sathına yayılmasında akustik bir rasyonelleştirme çabası aranabilir. Ancak burada asıl mesele lojistik olarak son derece güçlü ve emperyal bir otoriteyle egemenliğini kurmuş olan Mısırlılarla aciz ve muhtaç bir durumda olan göçebe İbranilerin yaptıkları rol değişimidir. Bu değişim Tanrı'nın İsrailoğullarını bir görkem bulutu ile çevrelemesiyle onları çöl ikliminde bir kartal gibi hür ve

⁷⁰³ "Sonra Yehova Musa'yla Harun'a, "Avuçlarınıza ocaktan kurum doldurun" dedi, "Musa, iravunun önünde kurumu göğe savuracak. Bu kurum, tüm Mısır topraklarını toz gibi kaplayacak ve tüm memlekette, insanlarda ve hayvanlarda irinli çibanlar çıkacak".

⁷⁰⁴ **Mehilta d'Rabbi Yişmael, 12:35.** Ayrıca bkz. **Çıkış 8:9; 13:20; 14:2-5; 19:4, Tekvin 33:17; İşaya 4:5. Bkz. Legends of Jews, Cilt 2:4. 354. Midraş Tanhuma, Bo, Siman 9**

bağımsız kılmasıyla tezahür etmiştir. Bir başka deyişle Tanrı'nın isteği olmuş ve Kidduş ha-Şem gerçekleşerek Mısırlıların zulmünden kaynaklanan Hillul ha-Şem'e unutulmaz bir darbe indirilmiştir.

3.3.4. Pi-Hahiot

3.3.4.1. Yahudi Geleneğinde Pi-Hahiot

Tanah Pi-Hahiot toponomisinden Çıkış, 14:10'da bahsetmektedir. Pi-Hahiot'ta İsrailoğullarının peşine düşen Firavun ve birliklerinin yaklaşmakta olduğu haber verilmektedir. Firavun bu aşamada İsrailoğulları'nın geri döndükleri zannına kapılmış ve pasuka göre Ba'al Zephon ve Pi-Hahiot'da konuşlanan İsrailoğullarını gördüğünde şöyle nida etmiştir "Ba'al-Zephon benim onları yok etmem için benimle iş birliği yapıyor."⁷⁰⁵

Buradaki tema Sukkotla zafer çıkışına şahlanan İsrailoğullarının talihlerinin adeta bir kez daha makûs bir kadere dönüştüğünü göstermektedir. Tanrıya olan bağlılıklarıyla Musa'nın öncülüğünde yola çıkan İsrailoğulları bir başka imtihanla karşı karşıyadır. Pi-Hahiot onlar için bir sonraki durak olan Ba'al-Zephon'la birlikte bir çıkmaz sokağa dönmüştür.

Ama burada asıl dikkat çekici olan Pi-Hahiot ismine verilen etimolojik anlamdır. Bıma göre Pi-Hahiroth "özgür adamlar" anlamına gelen *Bney horin* tamlamasından gelmektedir. *Hiot* kelimesi ise *horot* yani özgürlükle açıklanmaktadır. Topografya olarak Pi-Hahiot çok yüksek ve çökelti barındıran kayalık bir bölgedir. İsrailoğullarının burada sıkışıp kaldıkları vadi ise *Pi-hasla'im* "(kayaların) ağzı" olarak isimlendirilmiştir.⁷⁰⁶ Aggada bu ağız metaforunu doğrulamaktadır. Buna göre Musa İsrailoğullarına özgür olacaklarını ve böylece Firavuna kulluktan kurtulacaklarını vadetmiş, böylece Çıkış güzergâhında gerisin geriye dönerek stratejik bir biçimde Pi-Hahiot'a yönelmişlerdir. Burası iki dikdörtgen kayanın oluşturduğu bir açık alandır. Ba'al-Zephon'ın büyük mabedi de burada bulunmaktadır. Aggada'ya göre Pi-Hahiot ünlü ve hazinelerin yığıldığı bir bölgeydi.⁷⁰⁷

Mehilta, Çıkış, 14:2'deki "Pi-Hahiot'un önünde kamp kurdular." ibaresi hakkında Pithom ile Pi-hahiroth'un aynı yer olduğunu belirtmektedir. Şlomo Yitshaki bunun sebebini İsrailoğullarının *bney horin* özgürlüğün oğulları olmalarında görmektedir. Şlomo Yitshaki'nin

⁷⁰⁵ Midraş Tanhuma, a.g.y. ayrıca bkz. Çıkış, 14:2.

⁷⁰⁶ Mehilta d'Rabbi Yişmael, 14:2.

⁷⁰⁷ Legends of Jews, 3:1.

gelenekten yaptığı aktarımla burası son derece yüksek ve çökeltili kayaların olduğu ve kayalarının ağzının açık olduğu (Pi-Hahiot: açıkagızlı) bir yerdir. Böylece Şlomo Yitshaki'nin ilgili meselede gelenek içindeki rivayetleri kompoze edişindeki tutumu görülmektedir. Zira o, bu noktada adeta iki rivayetin birbiriyle mutabık olduğunu öngörmektedir.⁷⁰⁸ Bahya, Çıkış, 14:2'de Şlomo Yitshaki'nin aldığı bu tutuma değinir ama o bunu Tora'nın açıklayıcılığıyla zihninde topografik bir konuma oturtmak istemektedir. Buna göre Ba'al Zephon olmaksızın Pithom'un yerinin kavranamayacağı kanaatini uyandırır.⁷⁰⁹

Midraş'tan hareketle uzlaştırma çabası içinde olan Şlomo Yitshaki'nin yaptığı bu atıflarla Pithom ve Pi-Hahiot'un eşleştirilmesinin İbranice üzerinden yapılan teville gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yukarıda “boşluğun ağzı” olarak gelenekte hamledilen anlamıyla Pithom, özgürlüğün kentine dönüştürülen vasfıyla Pi-Hahiot'la bir tutulmuştur. Bu durum aslında bir yorum tekniğiyle aynı anlama geldiği halde iki farklı yerin oluşturduğu bir tenaküzü gidermenin de bir çabası olarak görülebilir. Sukkot'la başlayan muzafferane Çıkış söylemi kökeni Mısırca olduğu kuvvetle muhtemel bir Pi-Hahiot pagan teonomisinin İsrailoğullarını bir kez daha talihsizliğe sürüklemesine karşın Tanrısal bir hikmetle arındırılmasıyla çözüme kavuşturulmuştur. Bu arındırılma Çıkış yolculuğunun daha şimdiden Firavun'un özgüvenine indirilen bir darbenin stratejisinde anlam bulabilir. Bize göre kıssa Yahudi yorum dünyasındaki haliyle Sukkot'la “bulutlarda, kartal sırtlarında taşınan” İsrailoğullarının sıkışıp kaldığı bir çıkmazda nasıl ruhen özgürleştiklerini resmetmiştir. Anlaşılan bu algıyla İsrailoğulları denizin yarılmasından bile önce “özgürlüğün oğulları” olma payesine layık görülmüştür. Nitekim onlar Tanrının planına sadık kalmış; geriye dönmek suretiyle aleyhlerine gibi görünen bu imtihanı başarıyla geçmişlerdir. Böylece Firavun'un kudret atfettiği Pi-Hahiot itibarsızlaştırılmış ve Hillul ha-Şem bir Kidduş ha-Şem'le ortadan kaldırılmıştır.

3.3.5. Ba'al Zephon

3.3.5.1. Yahudi Geleneğinde Ba'al Zephon

Rabbinik gelenek bize Tanrı'nın onuncu afeti Mısır'a yollamasının ardından ayakta kalan tek putun Ba'al Zephon olduğunu bildirmektedir. Talmud'un yanı sıra bu yorumu da dile getiren Mehilta, Firavun'un İsrailoğulları'nın denize kadar takip etmesinden bahseden Çıkış 14:9'da yine Firavun'un ağzından bu putla İsrail tanrısına karşı nasıl böbürlendiğini aktarır. Ne

⁷⁰⁸ Rashi, **Rashi 'al ha-Torah: 'im beur Zekhor le-Avraham, kolel he'arot ve-tikunim.**, s. 114

⁷⁰⁹ Bahya, **a.g.e., Çıkış, 14:2.**

var ki Rab bu putu afetlerden kasten esirgemiş ve bu sayede şerli Firavun'un güç zehirlenmesini artmıştır.⁷¹⁰

Çıkış, 14:2'de Rab, Musa'ya Çıkış güzergâhında konaklayacakları bir yer olarak Ba'al Zephon'u emretmiş ve onun Pi-Hahiot yaklarında Migdol ile deniz arasında yer aldığını belirtmiştir. Pasukun başında güzergâhtaki rotanın aksine bir dönüş olarak sunulan Ba'al Zephon noktasıyla maksat Firavun'un İsrailoğullarını çölde çaresizce dolaştıkları zannına kapılmasını sağlamaktadır. Şlomo Yitshaki bu noktada Çıkış, 14:2'de Rabbin Musa'ya *yaşuvu* וישבו “geri dönsünler” emrini ele almaktadır.

“(…) Bütün bir üçüncü gün Mısırlılar'a daha çok yaklaşmaktaydılar ki böylece Firavun'u yanlış yönlendirmek ve “yollarını kaybetmişlerdir” demesini sağlamaya çalışmaktaydılar.⁷¹¹

Şlomo Yitshaki durağın isminin Ba'al Zephon olmasında bir pagan öğeye işaret ederek etimolojik bir açıklama getirir:

“לפני בעל צפון *l'ifney ba'al zefon* Ba'al Zephon önünde — * Mısır'ın tanrıları içinde Rab tarafından [sadece] bir tanesinin yıkılmadan bırakılması da onların [Mısırlıların] ‘tanrılarına üstün gelinmesinin güç olduğunu’ dedirtmek suretiyle saptırılmaları içindir. Bu da Eyüp Kitabı'nda (Eyüp, 12:23)'de açıkça dile getirilmiştir “ O, halkları saptırır”. מִשְׁגִּי *meşgi* burada שגה *saga* fiilinden sapma manasından yola çıkılarak kullanılmıştır.”⁷¹²

---

⁷¹⁰ **Mehilta, a.g.y.**

⁷¹¹ Rashi, **a.g.y.**

⁷¹² Rashi, **Çıkış 14:2** hk. bkz Rashi, **Rashi 'al ha-Torah : ... 'im be'ur Zakhon le-Avraham**, s. 90

Dikkatle bakıldığında Tanah dördüncü pasukta Firavunun nasıl inatçı bir hale getirileceği böylece İsrailoğullarına nasıl tasallut edeceğini anlatmaktadır. Firavun'un nefsinin galebe çaldığı böylesi bir taşkınlık durumuna karşılık Rab ona karşı nasıl galip geleceğini herkesin gözleri önünde ortaya koyacaktır. O halde temanın örgüsü içinde Ba'al-Zephon aslında Mısırlılar için bir tuzak olduğu açıktır. Adeta ilahi bir komplonun içine düşürülmek üzere Mısırlılar en emin oldukları yerden vurulmaya doğru sürüklenilmektedirler.

Mısırlılar köleleri olan İsrailoğullarının kaçmasıyla beraber kölelerinden mahrum olmanın hezeyanı içine düşmüşler ve böylece musibetler karşısında ezilmişliklerini bertaraf etmek için İsrailoğullarının peşine düşmeye karar vermişlerdir. Firavun maiyetiyle birlikte seçtiği savaş arabalarıyla beraber yola koyulmuş ve bir zafer havasıyla düşmanlarını takibe başlamıştır. Hatırlanacak olursa Tanah, Mısırlıların topluca bir askeri birlikle İsrailoğulları'na "Pi-Hahiot yakınlarında, Ba 'al Zephon'un karşısında konaklarken onlara yetiştiklerini" haber vermektedir.

Şmuel ben Meir ⁷¹³ Çıkış, 14:9'daki Ba'al-Zephon'u değerlendirirken Tanah'taki toponomilerin literal kullanımlarını delil olarak öne sürmektedir. Tesniye, 1:1'de yaptığı yorumla bu görüş şöyle özetlenebilir:

"(...) Pasukta geçen bütün unsurlar doğrudan anlaşıldığı şekliyle yer isimleridir. Bunu pasukların genel karakteri olarak yapılan izahların ardından (bu unsurların) nerede olduklarıyla ilgili getirilen açıklamalardan anlamaktayız."⁷¹⁴

Dikkat çekici bir diğer mesele ise Aggada'nın, Ba'al Zephon'u bir Mısır tanrısı olduğunu belirtmesidir. Aggada'ya göre Tanrı, Mısır ait bir idol olarak algılanan Ba'al Zephon'u yok

⁷¹³ "Raşbam" lakabıyla bilinen Şmuel ben Meir (cr.1085 – cr. 1158) Fransız bir Tosafist ve Tanah yorumcusuydu. Şlomo Yitshaki'nin kızının oğullarından biridir. Tanah üzerine yaptığı yorum çalışmasının muhtasar olduğu ve büyük oranda literal (peşat) yoruma bağlı kaldığı görülmektedir. Onun bu zahiri yorumlarının kimi zaman Rabbinik gelenek pahasına yorumlamalara yol açtığı da öne sürülmüştür. Yeri geldiğinde Şlomo Yitshaki ile hesaplaşarak onun metnin zahiri anlamlarından koputuşunu dile getirmiştir. Bilgi için bkz. Wilhelm Bacher, Schulim Ochser, "Samuel B. Meir (RaSHBaM), *Jewish Encyclopedia*, c. 11, ss. 22-24.

⁷¹⁴ Samuel Ben Meir, "Tesniye, 1:1" **Sefer Torat Elohim**, c.5, s.1.

etmemiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi bunun ardında yatan sebep Tanrı'nın, Mısırlıları Ba'al Zephon'un kudretli bir tanrı olduğuna ilişkin batıl inançlarına daha çok bağlanmalarını sağlanmasıyla açıklanmıştır. Tanrısal bir strateji olarak sunulan bu durum Mısırlıları, İsrailoğullarını yolculuklarından alıkoyanın bu put olduğunu düşündürmeye vesile olmuştur. Ancak neticede Tanrı'nın iradesini gerçekleştirmiştir. Mısırlıların bu inanca daha çok teşne olmaları için Tanrı, İsrailoğullarının karşısına yırtıcı hayvanlar çıkartarak onları yolculuklarından alıkoymuş. Böylece Firavun ve ordusu onları takip kararını almada başka bir motivasyon daha bulmuşlardır.⁷¹⁵ Ancak gelenekte Ba'al Zephon'un semitik bir tanrı olduğu da belirtilmiştir.⁷¹⁶ Öte yandan Midraş'ın yaygın kabulüne göre bunun bir Mısır kültü olduğu d da ifade edilmektedir.⁷¹⁷ Midraş kelimenin etimolojisi konusunda suskundur. Bir taraftan yorum geleneğine bakıldığında kelimenin Mısır'a ait bir kült yeri ve ismi olarak kullanıldığı sabitken diğer taraftan kelimenin gelenek içinde Mısırca mı yahut İbranice olarak mı anlaşıldığı meçhuldür. Bazı modern Midraş yorumcuları Çıkış, 14:2 ve 9 arasındaki pasuklarda Tanrının ismine kapalı bir gönderme olduğunu düşünmektedirler. Onlar bunu pasukta geçen *lifney Ba'al Zephon* ibaresini "Ba'al Zephon'un önünde" değil de "Ba'al Zephon'un gözü (koruması) altında" şeklinde ele almakla muhtemel bir yoruma dayandırmışlardır. Bu yorum için de Tesniye, 25:2 ve I. Samuel 3:1'deki kullanımı delil göstermişlerdir. Böyle olunca pasukun tam anlamı "Ba'al Zephon'un gözünün altında, deniz kenarında mevzilendiler" şeklinde olmaktadır. Örneğin Peter Enns bir adım daha giderek Zephon'un anlamını İbranicede "gözetlemek", "korumak" manasına gelen תצא *tsafa* fiiliyle ilişkilendirerek açıklamaktadır.⁷¹⁸ Burada Kidduş ve Hillul ha-Şem'e dayandırılabilir doğrudan açık bir etimolojik işaret bulunmamaktadır. Bu durum muhtemelen gelenekte kavramın Mısırca olmakla birlikte kelimenin aslının Mısırca olarak algılanmaması sonucunda gerçekleşmiş olabilir. Bir diğer ihtimal olarak Bu durum Ba'al isminin aynı zamanda Yahudilikte Tanrının isimlerinden birisi olmasıyla da açıklanabilir. Bu nedenle Yahudi geleneği bizatihi Ba'al üstünde herhangi bir olumsuz etimolojik yorum tasarrufunda bulunmamış olabilir.

---

⁷¹⁵ **Legends of Jews**, 3:1:12.

⁷¹⁶ **Kallah Rabbati**, 7:4.

⁷¹⁷ Mehilta, **Vayehi Beşalah**, 1.

⁷¹⁸ Peter Enns, **Exodus Retold: Ancient Exegesis of the Departure from Egypt in Wis 15-21 [sic, i.e. 10:15-21] and 19:1-9**, Atlanta, Scholars Press, 1997, s. 100.

3.3.6. Migdol

3.3.6.1. Yahudi Geleneğinde Migdol

Migdol Çıkış toponomisinde kilit bir durak noktasıdır ve muhtemelen denizden önceki son duraktır. Migdol, Pi-Hahiroth ve Deniz üçlüsü Migdol'un denizin yarılmasından önceki ideal Çıkış durağı adayı olduğu fikrini güçlendirmektedir. Yahudi geleneğinde Migdolle ilgili nakiller Çıkış, 14:1-2'de düğümlenmektedir.

Migdol konusunda gelenekte etimolojik yorumlarla Hillul ve Kidduş esaslarının uygulandığını gözlemlemekteyiz. Nitekim Çıkış, 14:1-2'deki geçen Migdol'un etimolojisinin *gedulathan* olduğunu kaydederken Mehilta bu sözcüğün anlamının ise “görmek”, “şan” ve “ihtişam” vb. olduğunu zikreder, çünkü Mısır'ın ihtişam ve görkemi ona göre buradan gelmektedir. Bir çapraz atıfla Yusuf'un altın ve gümüşü halktan topladığı (Tekvin, 47:14) noktanın burası olduğunu belirtilmiş ve ilgili metinde “Ba'al Zephon'un önünde” ifadesiyle geçen yerin Ba'al Zephon kültünden geriye kalan putperest materyaller ve izlerin olduğu kanaatiyle bu yorum pekiştirilmiştir. Böylece Migdol, “putperest bir ihtişamın” terk edildiği aciz bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan Migdol, Hillul'un ana konusu olmakla birlikte onun tahrip edilmesi ve İsrailoğullarının manevra-stratejisi Çıkış Kitabı'nda işlendiği kadar çapraz bir referansla Eyüp, 12:23'te “onları yok etmek için bütün ulusları saptırmaktadır” altı doldurulmaktadır. Aynı yaklaşım Şlomo Yitzhaki tarafından da desteklenmektedir.⁷¹⁹

Bu ihtişam ve görkem söylemi Aggada'da mitolojik bir anekdotla desteklenmektedir. İsrailoğullarının durumu bu anlatıda daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Buna göre hâlihazırda Mısır ordusunun müstahkem bir mevki olan Migdol'de bulunmalarının yanı sıra sayıları kendilerinden çok daha kalabalık silahlı bir ordu karşısında dehşete kapılan İsrailoğullarına bu da yetmezmiş gibi bir de Mısır'ın vesayet meleği olan Uzza'nın gökten kendilerini hedef almaları karşısında çaresizlik içinde Musa'yı suçlamışlardır. Anlatının bu mübalağalı ve dehşet saçan sahnesi kanaatimizce bir Hillul ve Kidduş organizasyonu ekseninde tasarlanmıştır. İlk doğan çocuklarının öldürülmesine bir de böylesine bir abluka içinde olmaları dolayısıyla sitem eden İsrailoğullarını Hz. Musa yatıştırmış ve Tanrı'ya bir dua da bulunmuştur. Aggada kuzeyde Migdol, güneyde Ba'al Zephon ve önlerinde denizin yer almasıyla Musa'nın yaptığı bu duası dolayısıyla onun özgüvenine dikkat çeker. Buna göre Tanrı, melek Uzza

---

⁷¹⁹ Rashi, *a.g.e.* Çıkış, 14:2.

karşısında Mikail'i görevlendirmiş ardından Uzza müşteki olmuş ve mağdur bir davalı gibi Mısırlıların tarafında olup İsrailoğullarının gitmemesi için çabalamıştır. Tanrı, Uzza'nın bu talebini reddetmiş, böylece Uzza onun otoritesi karşısında boyun eğmek suretiyle İsrailoğullarının denizden geçişine izin vermek zorunda kalmıştır. Bütün bu mitolojik anlatı Mısır'ın ihtişam sembolü olan Uzza'nın nasıl dize getirildiğinin bir anlatısı olarak okunabilir. Nitekim bu kayıt Hillul ve Kidduş'un aggadik anlatıdaki rolünü göstermeye değer bir aktarım olarak ele alınabilir.⁷²⁰

Şmuel ben Meir, Tesniye, 1:1'deki ilgili metni değerlendirirken Migdol'e yer verir. Burada metinde geçen yer isimlerinin zikredilirken isimlerin veriliş amaçlarına uygun olarak Tanah içinde tefsir edildiğini dile getirir. Örneğin Avraham'ın Tekvin, 12:8'de çadırını kurarken Tanah'ın ilkin buraya *beyt El* dediğine sonra bu mekânın doğusuna *beyt El*'i kurduğuna; doğusuna ise *Ai* adı verildiğine dikkat çeker. Çıkış, 14:2'de de İsrailoğullarının geriye dönecekleri bir sırada Pi-Hahiro'ta oldukları vurgulanırken Tanah, Pi-Hahiro'tun Migdol ve Ba'al Zephon'un kuzeyinde yer alan deniz arasında bulunduğunu açıklar. Kısaca söylemek gerekirse Şmuel ben Meir mekânların Tanah tarafından Yahudilere vahiy yoluyla detaylı bir şekilde açıklanmış olmasındaki hikmeti bu mekân isimlerinin aralarında ayırım gözetilmesi sonucuna bağlamaktadır. Bu mekân isimleri kimi zaman Musa'nın Tora yasalarını açıkladığı, merasim kuralları ve diğer dini, sosyal kanunları açıklamasına yardımcı olması bakımından önem arz etmektedir ancak Migdol'ün bu noktada ne işlev sunduğuna değinmez.

David Kimhi⁷²¹, II. Samuel 22:51'i değerlendirirken Migdol'ü ele alır. Migdol'le ilgili bir filolojik saptama yapar. Buna göre kelimenin Masora'daki yazılı hali מגדיל *magdil* iken *keri* yani kıraatte vav ile מגדול *migdol* şeklinde telaffuz edilmektedir. David Kimhi bunun bir örneğini Mezmurlar, 18:50'ye atıfla dile getirir ki söz konusu metin Migdol'ü *holem* ile göstermektedir. Bu da kelimedeki dalet harfini “o” sesiyle okutmaktadır. Ne var ki Kimhi gerek Magdil gerekse Migdol'ün eş anlamlı olduğu veya birinin diğerinin bir çeşiti olduğunu belirterek meselenin bir okuma ve yazı varyantından ibaret olduğunu belirtir. Aynı zamanda David Kimhi, Mezmurlar, 18:51'le ilgili yorumunda filolojik bir tespit yaparak Şmuel ben

⁷²⁰ Ginsburg, *a.g.e.*, c.3, ss. 25, 26, 27.

⁷²¹ David Kimhi (İbr: דוד קמחי) (1160–1235), İbranice'de kısaltmalı lakabı Radak'la bilinir. Bu ismi Rabbi ünvanının ilk hecesi olan “Ra” ve David isminin ilk öncesi olan “da” ve nisbet ismi olan Kimhi'nin “Ki” hecesiyle olan birleşiminden almıştır: RaDAK. David Kimhi Orta Çağ'ın Yahudi din bilginidir. Tanah yorumculuğu yapmış, filozof ve dilci olmasıyla bilinir.

Meir'i tasdik eder. *Magdil* Tanrı'nın yüceltmesi manasında kurtuluşu ifade eder. Ona göre bu II. Samuel, 22:51'deki ile aynı şekilde yazılır fakat ikincisindeki anlamı kule manasına gelmektedir. O da Şmuel ben Meir'la bir vecih olduğu konusunda aynı kanaattedir.⁷²² Bahya, Tekvin, 41:16'yı incelerken Hezekiel, 29:10-11'e atıfla Migdol'e değinir.⁷²³ Burada Tanrı, Mısır ülkesini afete ve yıkıma sürekleceğini söylerken, bu ilahi yok edişin Migdol'den Syene'ye Nubiya'ya kadar olan bütün hududları kapsayacağı belirtilmektedir.⁷²⁴ Bahya bu pasajda seleflerinden farklı olarak sadece Hezekiel, 29:10'daki Migdol'ü numerolojik bir yorum için kullanmıştır.⁷²⁵ Levi ben Gerson⁷²⁶ da Migdol'e II. Samuel, 22:51 bağlamında değinir.⁷²⁷ Migdol, Tanrı'nın kralı için bir kurtuluş yeri olarak nitelendirilmiştir. Bu şekliyle pasajda geçen Migdol, Levi ben Gerson'a göre Tanrı'nın kralının kurtuluşu için bir kale olarak mecaz bir kimlik kazanmıştır. Bu bağlamda Davud'un migdal (kule) misali şehrin koruyucusu olduğuna dikkat çeker.⁷²⁸ Norzi⁷²⁹ II. Samuel, 22:51'deki filolojik incelemeyi geliştirmiş ve Magdil ile Migdol arasındaki *kevit* ve *keri* farkına telmihle Magdil'in *hirik* ile telaffuzuna dikkat çekmiştir.⁷³⁰ II. Samuel, 22:51 ile ilgili çarpıcı ve detaylı bir analizi Haim Yosef David

⁷²² David Kimhi "II. Samuel, 22:50": **Mikraot Gedolot**, Kudüs: Trtsa, 1931, s. 435.

⁷²³ **Tekvin, 41:16** bkz. Bahya, *a.g.e.*, c.1., s.110

⁷²⁴ **Hezekiel, 29:9-12**: "Madem Nil benimdir, onu ben yaptım dedin, ben de sana ve kanallarına karşıyım. Mısır'ı Migdol'dan Asvan'a, Kûş sınırına dek kimsesiz bırakacak, viraneye çevireceğim. İçinden insan ayağı da hayvan ayağı da geçmeyecek. Kırk yıl orada kimse yaşamayacak. Mısır'ı ıssız kalmış ülkeler gibi ıssız bırakacağım. Kentleri, viran olmuş kentler arasında kırk yıl kimsesiz kalacak. Mısırlılar'ı uluslar arasına gönderecek, ülkelere dağıtacağım".

⁷²⁵ Daha fazla bilgi için aynı yere bkz.

⁷²⁶ Levi ben Gerson (1288-1344) Grekçe ismiyle Gersonides olarak bilinmektedir. Latince ismiyle Magister Leo Hebraeus yahut İbranicede Ralbag şekliyle isminin ilk harflerinden yapılan kısaltmayla RaLBaG olarak tanınır. Orta çağ'da yaşamış Fransız bir Yahudi filozofu, Talmud uzmanı olduğu gibi Matematik, Fizik, Astronomi ve Astroloji üzerine olan uzmanlığıyla bilinir. Hayatıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Charles H. Manekin, **The Logic of Gersonides: A Translation of Sefer ha-Heqqesh ha-Yashar (The Book of the Correct Syllogism) of Rabbi Levi ben Gershom with Introduction, Commentary, and Analytical Glossary**, Springer Science & Business Media, 1992, s. 10-11 vd.

⁷²⁷ Levi ben Gerson "II. Samuel, 22:50" **Mikraot Gedolot**, Trtsa: Kudüs, 1931, s. 435.

⁷²⁸ Levi ben Gerson, *a.g.y.*

⁷²⁹ Yedidya Solomon Rafael ben Abraham Norzi (1560-1626) Yahudi din adamı, Tanah yorumcusu. En ünlü eseri Minhat Şai'dır. Yaşamıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Page H. Kelley, Daniel S. Mynatt, Timothy G. Crawford, **The Masorah of Biblia Hebraica Stuttgartensia: Introduction and Annotated Glossary**, Grand Rapids (Mich.); Cambridge: W. B. Eerdmans Publishing, 1988, s. 26.

⁷³⁰ Yedidya Solomon Rafael ben Abraham Norzi, "II. Samuel, 22:51", **Minhat Şay, ha-Makhon ha-Torani "Simanim"**, yy. Feldheim, 2000, s. 318.

Azulai'nın⁷³¹ *Homat Anah* tefsiri üzerinden öğrenmekteyiz.⁷³² Haim Yosef David Azulai adeta kendi zamanına kadar olan bütün nakilleri derlemiş ve Midraşik bir soteriolojik anlatı sunmuştur, öyle ki ilahi kurtuluşun tedricen gerçekleştiği ve bunun da yeni kurtuluşlara gebe olduğu ve bu surette kurtuluş temalarının muazzam bir köprü olan *migdale* karşılık geldiğini belirtmiştir. Magdil için Masora'daki *ketiv* kaydının Tanrı'nın yüceltmesi manasıyla, aşama aşama yükselen bir köprü temsiliyle, Davud'un amelleri ve onun Tanrı tarafından seçilmiş olması ve beklenen mesihin de birbirini izleyen eylemler doğrultusunda kurtuluşlara mazhar olmasıyla anlatılmıştır.⁷³³ Bu da Davud'un soyunun yani bir başka deyişle Yahudi kimliğinin ilelebet kurtuluşa nail olacağına dair bir yorum sağlamaktadır. Dahası projeksiyonel bir bakışla Çıkış kıssasının Davud'un hükümlanlığı zamanına taşınması dikkat çekicidir, zira Çıkış olayında kurtuluşa adeta köprü olan mucizevi olay daha sonra alegorik olarak Davud'un ve sonrasında İsrailoğullarının Tanrı nezdinde kurtuluşa ermesi şeklinde Rabbani yorumcular tarafından zaman ötesi bir evrensellelikle değerlendirilmiştir.⁷³⁴

Migdol ve *Migdal* arasındaki bu minimal ortografik ve fonetik fark arasına sıkıştırılan böylesine geniş tarihsel ve aynı zamanda alegorik yollu bir hermenötik yaklaşım Hillul ve Kidduş teolojisiyle oldukça uyumlu paralellikler ortaya koymaktadır. Buna göre İsrailoğullarının düşmanları karşısında galip gelmesi ve bu galibiyetin eylemler yoluyla kurtuluş ve zaferle onurlandırılması, Migdol ismindeki değişim üzerinden bir Kidduş ha-Şem ile öne sürülebilir. Öte yandan düşmanlarının hezimete uğratılması ötekinin yerilmesiyle bir Hillul prensibinin diyalektiği içinde değerlendirilebilir. Gerektiğinde Mısır kentleri yorumsal olarak alaşağı edildiği gibi Aggadik tanrısal mahkemeler pagan bir medeniyetin meleklerinin de hükümsüz kaldığını bütün dünyaya ilan etmiştir.

Bu bölümde genel bir haritası çıkarılmak suretiyle Yahudi geleneğinde Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem öğretisi ele alınmış ve onun teolojik ve etik yönleri araştırma kapsamında belirlenen Tevrat kaynaklı Mısır Çıkış kıssasındaki yer isimlerindeki hermenötik etkisiyle

⁷³¹ Haim Yosef David Azulai (1724-1806) Hida ismiyle tanınır. Kudüslü bir bilginidir. Yaşamı ve eserleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mattis Kantor, **The Jewish Time Line Encyclopedia: A Year-by-Year History From Creation to the Present**, Jason Aronson Inc., 1993, s. 232.

⁷³² Daha fazla bilgi için bkz. **Homat Anah, II. Samuel, 12:51.** akt. https://www.sefaria.org/Chomat_Anakh_on_II_Samuel.22.51.1?ven=Sefaria_Community_Translation&lang=bi&with=all&lang2=en çevrimiçi (27.07.2020).

⁷³³ **Soferim 8:1** Migdol'un ilk, Magdil'in ise geç döneme ait olduğunu belirtir.

⁷³⁴ **A.g.y.**

ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümün son kısmında ortaya konulan fenomenolojik deneme dini geleneğe ait olan filolojik yorumun Çıkış toponomilerinde Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem motivasyonundaki merkezi rolünü ortaya koymaktadır. Bu inceleme sonucunda yer isimlerinin gelenek içinde Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem niyetiyle yapıldığı düşünülmektedir. Bu faaliyet Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem'in etkin bir aygıtı olan Şem ha-Meforaş'ın normatif baskısı altında gerçekleşmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu durum Midraş yorumcularının araştırmada seçili Tevrat kaynaklı Çıkış yer isimlerini etimolojik yorumlamalarında nasıl uyguladıkları soruşturmasıyla ortaya konulmuştur. Böylece söz konusu faaliyetin ardında Tanrı'nın isminin yüceltilmesi ve yerilmesinin temelinden hareket edildiği iddiası uygulamalı olarak sınanmış ve doğrulanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda önce Musa ve Nil isimleri onomastik bir düzlemde örnek kabilinden paylaşılmış ve kısaca literatürde yer alan onomastikle ve din fenomenolojisinin kaynaklarının sistematik teolojiyle temellendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Musa ve Nil onomastiğine paralel olarak Çıkış toponimleri de ifadesini Yahudi sözlü geleneği içinde teolojik eksenli, topo-etimolojik yorumlamalarıyla Kidduş ve Hillul ha-Şem prensiplerinde bulmaktadır.

SONUÇ

Tanah Toponomisinin toponominin gelişimini geçirdiği süreçlerin sırasıyla dini, hümanist, ampirik, siyonist, modern, postmodern gibi tavırlarla kendi iç seyrine uygun farklı evreler geçirdiğini söyleyebiliriz. Postmodern toponomiyle kurgulanan Kutsal Kitap eleştiri geleneğinin günümüzde geldiği nokta itibarıyla içinden çıkılmaz akademik bir kıskaç içinde olduğunu düşünmekteyiz. Buna göre Batı’da Dinler Tarihinin aydınlanma sonrası ampirik ve rasyonel uyanışlarının pozitivist bir otoriteyle nasıl bir çapraşık hal aldığı ortadadır çünkü bir zamanların Tanah arkeolojisinin ve özelde toponomi çalışmalarının kurucuları ve salıklarının realist ve revizyonist hayallerinin bugün hüsrana uğradığını belirtebiliriz. Günümüzde Batı’da yaygın bir akademik konsensüs olarak Tanah’ın tarihsel olarak güvenilebilir bir kaynak olduğu fikrinin ortadan kalktığını gözlemlemekteyiz. Bize göre bu yaklaşım geçtiğimiz yüzyıldan itibaren Tanah arkeolojisinde dini beklentilerin ve hayallerin sürekli yıkıma uğramasından doğan aşırı bir tepki olarak okunabilir. Düşünce tarihinin izlencesine uygun olarak modern düşüncenin peşinden gelen postmodern dünya görüşünün Dinler Tarihi ve toponomi sahasında yapılan araştırmaları da etkilediğini görmekteyiz. Bu durum aslında aşırı indirgemeci bir yaklaşımdan bir diğerine geçiş olarak da ifade edilebilir. Nitekim tarihi bir hakikat sorunu olmanın dışına iten ve ele aldığı konuları edebiyat tenkidıyla ve söylem analiziyle biçimlendiren post-modern teori karşılığını toponomi incelemelerinde de bulmuştur. Bu hâkim paradigmanın yetiştirdiği akademik şüpheciliğin ve bilinmezliliğin ironik bir biçimde revizyonizm, demitolojizasyon gibi tekniklerle sarsıldığına da tanık olmaktadır.

Dinler Tarihi çalışmalarında fenomenolojik araştırmaların özellikle kutsal kitapların yorumuna sağladığı katkının son derece önemli olduğunun altı çizilmelidir. Bu yönüyle bakıldığında Yahudi geleneği, yorumu ve tarihi özelinde Çıkış toponomilerinin Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem diyalektiği içinde kritik bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Bu araştırma literatürde Rivka Ulmer gibi uzmanların yer isimleri özelinde Midraş otoritelerinin yorumlarına ilişkin öne sürdükleri fenomenolojik ve ikonografik yaklaşımlarına Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem bazlı özgün ve yeni bir teklif sunmaya çalışmıştır. Bu teklifi Çıkış toponomilerine yönelik yaptığımız fenomenolojik temelli hermenötik bir denemeye uygulamalı olarak göstermiş bulunmaktayız. Filolojik incelemelerle yaptığımız çıkarımlar doğrultusunda Çıkış toponomilerinde Yahudi geleneğinin etimolojik yorumlarında ortaya çıkan dil oyunları ve lakap takma olgusu Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem ilkelerinin merkezinde anlam bulmaktadır.

İsimler özelinde yapılan etimoloji yorumlar, dil oyunları ve lakap takma eylemleri bir bütün olarak filolojik faaliyetin Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem'in erdem, şahadet, öteki üçlemesi içinde kimlik kazanmaktadır. Bu durum Yahudi geleneğinin bu faaliyeti nasıl bir teolojik, Halahik ve etik etkileşimle sürdürmüş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu filolojik faaliyet pagan kökenli sözcüklerin dini ikonlar olarak Yahudi geleneğinde meydan okuyucu bir tavırla algılanmasıyla motivasyon kaynağını bulmuştur. Dini yorumun varoluşsal bir medeniyet kimliği ve mücadelesi olarak okunabilecek savunmacı karakteri yer isimlerini dinamik olarak araçsallaştırmıştır. Bu etkin yorum İsrailoğullarının lehine yüceltici ve öteki açısından pejoratif motiflerle temsil edilen çok sayıda toponomik yorumlamada karşımıza çıkmaktadır. Toponomilere hizmet eden tarihsel, coğrafi ve dini kıssalara ilişkin yorum çabaları birbirleriyle ilgisiz, tezat gibi görünse de onlar sistemli ve bilinçli bir sentezin yapı taşlarıdır. Yer isimlerindeki etimolojik tarifler aynı zamanda kıssaları birbirine etkin bir şekilde tematize etmek üzere kullanılan geçiş unsurlarıdır. Bu söz konusu etkinliği arka planında Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-şem ikilisi sağlamıştır.

Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem'in teolojik, Halahik, etik yansımaları etimolojik dil oyunlarında içkinleşmiş ve söz konusu yorumlar Şem ha-Meforaş psikolojisinde gerçekleşmiş olmalıdır. Kidduş ha-Şem ve Hillul ha-Şem'in bir bilişeni olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz Şem ha-Meforaş'ın muhtevasında yer alan teonomik isimlerin telaffuzu, yazım adabı ve yasaklarına ilişkin hukuki düzenlemesi itibariyle gelenekte karşılık bulduğu çapraz referanslar bu ilişkiyi doğrulamaktadır. Bu ilişkiyi geçtiğimiz yüzyılda Christian David Ginsburg, Tanah üzerinde yaptığı bir Bütünce Dilbilim (İng. Corpu Linguistics) taramasıyla ortaya koymuştur. Ginsburg Tanah'taki muhtelif özel isimlerde ortografik dönüşümlerin temelinde teonomik ve teoforik isim ve kök harflerin etkili olduğunu göstermiş ve altında yatan nedeninin de Yahudi geleneğinde Tanrının ismine yönelik kutsiyet ve beraberinde getirdiği yazım çekincesi olduğunu fark etmiştir. Ancak Ginsburg'un listeler halinde öne sürdüğü bu iddiası Tanah'la sınırlı olup ortografik bir formüle dayanmaktadır. Onun bu iddiası yaşadığı dönemin Masora literatürü ve kriterleri için son derece makul görülebilir. Ancak günümüzde bu teorinin dijital teknolojiler yoluyla sınanmasından önce yerine getirilmesi gereken metodik bir önkoşulu da sözkonusudur. Bu da kendisinin ölüm tarihinden günümüze kadar intikal eden süreçte Tevrat nüshalarıyla ilgili elde edilen literatürdeki tüm bulguların dahil edilmesiyle söz konusu teorinin yeniden gözden geçirilmesi gereğidir. Bu bulgular arasında Ölü Deniz

Yazmaları Tevrat metinlerinin en erken kaynakları olması bakımından son derece önemli bir referans kaynağıdır. Ayrıca bu literatür konusunda oluşan oldukça geniş bir arşivin varlığından söz etmek gerekmektedir. Böyle bir çalışma küresel ölçekte yapılabilecek üniversiteler arası bir işbirliğiyle gerçekleştirilebilir. Öte yandan az önce de belirttiğimiz gibi Ginsburg'un kutsiyet konusundaki değerlendirmesi mevcut araştırmamızla bir paralellik ortaya koymaktadır. Bu paralellik geleneksel dini normlardan hareketle Yahudi geleneğinin toponomik köken yorumlarını kutsallık kaygısıyla yapmış olabilecekleri tezini güçlendirmekle birlikte Şem ha-Meforaş'la irtibatı dolayısıyla yazıcı hassasiyetinin içinde bulunduğu psiko-sosyal baskı ortamına ışık tutabilir. Nitekim Tanrı'nın ismine bu yolla gelecek bir hâlin doğal bir sonucu olarak Hillul ha-Şem gibi büyük bir suç işleme riski mevcuttur. Madalyonun diğer tarafından baktığımızda gerek yorum gerekse yazıcılık faaliyeti bir Kidduş ha-Şem mitzva'sı olarak değerlendirilebilir. Tanrıya olan saygı ve ta'zim, ötekinin sebep olduğu profanitenin ortadan kaldırılması demektir ki bu da Hillul ha-Şem'in önlenmesiyle mümkün olmuştur. Bu durum savaş meydanlarında fiziksel olarak Tanrı için öldürmek veya Tanrı adına kurban olmak azmiyle yapılan bir mücadele kadar filolojik bir mücadele şeklinde metinsel bir ikonklazmla gerçekleştirebilir. Böylece görkemli bir monoteist kurtuluş anlatısı olarak batıl ve meşum Mısır ikonlarının, idollerinin yıkımı Çıkış yolculuğunun ilerleyen asırları içinde geriye dönük bir filolojik yorumla yıkımlarını gerçekleştirmiştir. Ötekiyle girişilen bu mücadele izlerini etimolojik dil oyunlarında ve lakap takma biçimlerinde göstermektedir. Geleneğin sürekliliği içinde asırlardır kolektif hafızalara kazınan ve bu sayede canlı tutulan bu erdeme nail olmak ve böylece küfür alametlerini ötelemek Tanrı'nın adının yüceltilmesiyle Çıkış yolculuğu anlatısında anlam bulmaktadır.

KAYNAKÇA

(Der.) Berliner, Abraham:	Rashi al ha-Torah ... : Muge al pi kitve Yad u-Sifre defus yeshanim im Mavo , New York: Menorah, 1959, s.369.
(Der.) Berliner, Abraham:	Rashi ‘al ha-Torah : ... ‘im be’ur Zakhor le-Avraham , ed.Abraham Berliner, Berlin: Be-hotsa’ot ha-motsi le-or, 1866.
(Der.) Berliner, Abraham:	Rashi ‘al ha-Torah: hu perush Rabenu Shelomoh b. R. Yitshak ... yenosaf ‘al eleh be’ur asher karatiy ... Zekhor le-Avraham , Berlin: Sumptibus editoris, 1866.
(Der.) Berliner, Abraham:	Rashi ‘al ha-Torah: hu perush rabenu Shelomoh bar Yitshak z.ts.l. ‘im be’ur... , Berlin: Be-hotsa’at ha-motsi la-or bi-defus Leyent, 1866.
A. Rollston, Christopher:	The Wiley Blackwell Companion to Ancient Israel , ed. Susan Niditch, Chichester, West Sussex, UK: John Wiley & Sons, Ltd, 2016.

Aboulfotouh, Hossam M. K.	“Location of Pi-Hahirof of Moses's Exodus in Suez Gulf and The New Kingdom's scenario: An Interdisciplinary Approach”, Mediterranean Archaeology & Archaeometry , c. 17. no: 3 (2017), ss.121–136
Adam, Baki:	Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Kur'ân'ın Tartışmalı Konuları , İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
Adıyaman, Ceyda:	“Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi”, Pamukkale Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
Adler, William:	The chronography of George Synkellos: a Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation , United Kingdom: Oxford University Press, 2002.
Aharoni, Yohanan:	The Land of the Bible: A Historical Geography , Westminster: John Knox Press, 1979.

Ahituv, Shmuel:	Canaanite Toponyms in Ancient Egyptian Documents , Leiden:Brill, 1984.
Albright, W. F.:	“New Light on Early Recensions of the Hebrew Bible”, Qumran and the History of the Biblical Text , ed. Frank Moore Cross and Shemeryahu Talmon, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts: London, , 1975, s. 144.
Alhadeff-Lake, Joelle:	“YHWH, The Ineffable Name: Avoidance, Alterations and Circumventions in the Non-Biblical Manuscripts at Qumran”, Trinity Western University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014
Allen, Pauline; Mayer, Wendy:	John Chrysostom , Taylor & Francis - Routledge, London: New York, 2002.
Anati, Emmanuel:	The Mountain of God: Har Karkom: [archeological finds on the route of the Exodus] , New York: Rizzoli, 1986.
Anati, Emmanuel:	Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai , Brescia: Atelier, 2013.

Andrade, Nathanael:	“The Jewish Tetragrammaton: Secrecy, Community, and Prestige among Greek-Writing Jews of the Early Roman Empire”, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period , c. 46, n. 2, 2015, s. 204.
Ann, Jo H.	“Succoth”, Anchor Bible Dictionary , ed. David Noel Freedman vd., New York: Doubleday, c. 6, s.217-218.
Aran, Gideon:	“Khilul Hashem: Blasphemy in Past and Present Israel”, Israel Studies , c. 21 n: 2, s. 4, ss. 155-156.
Aristides, Aelius:	Orationum Oliva Paulus Stephanus, Aelii Aristidiis adrianensis oratoris clarissimi , Cenova, c.3., 1604.
Assmann, Jan:	Moses the Egyptian: the Memory of Egypt in Western Monotheism , Cambridge: Harvard University Press, 2009.

Azulay, Hayyim Joseph David (Hida):	Homat Anah, II. Samuel, 12:51.. https://www.sefaria.org/Chomat_Anakh_on_II_Samuel.22.51.1?ven=Sefaria_Community_Translation&lang=bi&with=all&lang2=en çevrimiçi (27.07.2020).
Bacher, Wilhelm: Ochser, Schulim:	“Samuel B. Meir (RaSHBaM), The Jewish Encyclopedia , Funk & Wagnalls: New York, 1906, c. 11, ss. 22-24.
Bacher, Wilhelm:	“Shem ha-Meforash”, The Jewish Encyclopedia , Funk & Wagnalls: New York, c. 11, 1906, ss. 262-263-264.
Baden, Joel S.:	“Tradition-Historical Criticism”, (çevrimiçi), http://www.oxfordbiblicalstudies.com/article/opr/t373/e46 , 26.2.2021.
Baine, John:	“Ancient Egyptian Cities: Monumentality”, The Cambridge World History , ed. Norman Yoffee, c.3, Early Cities in Comparative Perspective, 4000 BCE-1200 CE, s 29.

Banning, E. B.:	Near Eastern Archaeology: A Reader , ed. Suzanne Richard, Winona Lake, Eisenbrauns, 2003.
Baranowski, Krzysztof J.:	“The Verb in the Amarna Letters from Canaan ”, University of Toronto, 2014, Doktora Tezi.
Bar-Ilan, Meir:	Scribes and Books in the Late Second Commonwealth and Rabbinic Period” The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and the Talmud, Volume 1 Mikra: Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity , ed. Martin- Jan Mulder, Brill:Amsterdam, 1998, ss. 29-30 vd.
Barjamovic, Gojko:	A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period , Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2011.

Bartlett, John R.:	Mapping Jordan Through Two Millennia , Routledge, London- New York, 2008
Bartlett, John Raymond:	Archaeology and Biblical Interpretation , London ve New York, Routledge, 1997, ss. 3-4.
Bartman, Elizabeth:	Ancient Sculptural Copies in Miniature , Leiden- NewYork- Köln: Brill, 1992.
Baudissin, Wolf Wilhem Grafen:	Studien zur semitischen Religionsgeschichte , Leipzig: Verlag Fr. Wilh. Grunow, 1878.
Behr, C.A.:	Aelius Aristides and the Sacred Tales , Amsterdam: Hakkert, Oliva Paulus Stephanus, 1968.
Bektaş, Rumeysa:	“Yahudilikte İtikâdi Sapkınlıklar ve Cezaları”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2020.

Ben Meir, Samuel	“Tesniye, 1:1” Sefer Torat Elohim , c.5, Vilna: Bi-defus ye-hotsa’ot ha-Almanah yeha-aḥim Rom, 1886.
Ben-Arieh, Yehoshua:	The Rediscovery of the Holy Land in the Nineteenth Century , Detroit: Michigan, Magnes Press/Hebrew University/Wayne State University Press, 1979.
Ben-Tor, Amnon:	“Do the Execration Texts Reflect an Accurate Picture of the Contemporary Settlement Map of Palestine?” Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman , ed. Yairah Amit, Ehud Ben Zvi vd., Indiana:Eisenbrauns, 2006, ss. 64- 83.
Benvenisti, Meron:	Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land Since 1948 , Berkeley, California-London, University of California Press, 2002.
Ber Chavel, Charles:	Perushe ha-Torah le-rabenu Mosheh ben Nahman (RaMBaN) ‘al pi kitve yad (...) , Jerusalem: Mosad Harav Kuk, 1962, s. 222.

Berman, Saul J.	The Boundaries of Loyalty: Testimony Against Fellow Jews in Non-Jewish Courts , New York: The Tikvah Center for Law & Jewish Civilization, 2011.
Beydilli, Kemal:	“Ulrich Jasper (1767-1811) Alman şarkiyatçısı ve seyyahı.”, C. EK-2, DIA , 2016, ss. 487-489.
Bienkowski, Piotr:	“Transjordan and Assyria” The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in Memory of James A. Sauer , ed.: Lawrence E. Stager, Joseph A. Greene, Michael D. Coogan, Indiana: Eisenbrauns, 2000, s. 47.
Bietak, Manfred:	“On the Historicity of the Exodus: What Egyptology Today Can Contribute to Assessing the Biblical Account of the Sojourn in Egypt” Israel's Exodus in Transdisciplinary Perspective: Text, Archaeology, Culture, and Geoscience , Springer International Publishing; Cham, 2015, s.21.

Bilge, Mustafa L.:	“Musil, Alois” (1868-1944) Çek şarkiyatçısı. c. 31, DIA , 2006, s. 264-265.
Blau, Joshua:	Phonology and Morphology of Biblical Hebrew, Linguistic Studies in Ancient West Semitic , c.2., Eisenbrauns:Winona Lake, Indiana, 2010.
Bleeker, C. J.:	Hathor and Thoth: Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion , Brill: Leiden, 1973.
Bleiberg, E.:	“The Location of Pithom and Succoth”, The Ancient World 6, 1983, s. 21-27.
Blidstein, Gerald J.	“Tikkun Olam”, A Journal of Orthodox Jewish Thought , c. 29, n. 2, 1995, s. 11.
Block, Corrie:	The Qur'an in Christian-Muslim Dialogue: Historical and Modern Interpretations , by. Routledge, 2019, s. 290-297.

Block, Richard A.:	Crime and Punishment in Jewish Law: Essays and Responsa ed. Walter Jacob, Moshe Zemer, New York-Oxford: Berghahn Books, 1999.
Bodian, Miriam:	“Jewish Martyrs in the Pagan and Christian Worlds by Shmuel Shepkaru”, AJS Review , c. 32, n. 2, 2008, ss. 430-431
Bolen, Todd:	“The Aramean Oppression of Israel in the Reign of Jehu”, Dallas Theological Seminary, Dallas-Texas, Doktora Tezi, 2013.
Bowersock, Glen Warren:	Roman Arabia , Cambridge, Harvard University Press, 1994.
Boyarín, D.	Dying for God: Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism , California: Stanford University Press, 1999.
Brodwin, Stanley:	“History and Martyrological Tragedy: The Jewish Experience in Sholem

	Asch and André Schwarz-Bart”, Twentieth Century Literature , c. 40, no. 1, 1994, ss. 72-91.
Brown, Francis; Driver, S. R.; Briggs, Charles A.:	“ḥalal”, BDB-The enhanced Brown-Driver-Briggs Hebrew and English lexicon: with an appendix containing the biblical Aramaic , CD-ROM, Oak Harbor, Washington: Logos Research Systems, 2000.
Brown, John Pairman:	Israel and Hellas , Berlin: De Gruyter, 1995.
Brown, Jonathan M; Kutler, Laurence:	Nelson Glueck: Biblical Archaeologist and President of Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion , Detroit, Michigan, Hebrew Union College Press, 2005.
Brown: R. H.:	The Land of Goshen and the Exodus , London: E. Stanford, 1899.

Brown-Driver-Briggs:	“nagaş” https://biblehub.com/hebrew/5066.htm (çevrimiçi 9.1.2021).
Bruce, James:	Travels to Discover the Source of the Nile, Boston: Elibrin Classics, 2005.
Brugsch, Heinrich Karl:	“Die Götter des Nomos Arabia”, ZAS c. XIX, 1881.
Brugsch, Heinrich Karl:	Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler gesammelt während der auf Befehl seiner Majestät des Königs Friedrich Wilhelm IV. von Preussen unternommenen wissenschaftlichen Reise in Ägypten, J.C. Henrischen Buchhandlung: Leipzig, 1857-60
Budge, E. A. Wallis:	A History of Egypt from the End of the Neolithic Period to the Death of Cleopatra VII B.C. 30: Egypt Under the Ptolemies and Cleopatra, yy: Trübner, 1902.

Bultmann Christoph; Vollhardt, Friedrich:	Gotthold Ephraim Lessings Religionsphilosophie im Kontext: Hamburger Fragmente und Wolfenbütteler Axiomata ; Walter De Gruyter, 2011.
Bunson, Margaret R.:	“Execration”, Encyclopedia of Ancient Egypt , New York: Facts On File, Inc., 2002, s. 134.
Bunson, Margaret R.:	“Canopus”, Encyclopedia of Ancient Egypt , Revised Edition, ed. Margaret R. Bunson vd., New York, Facts on File Inc., 2002, s. 80.
Bussmann, Hadumod:	“Onomastics”, Routledge Dictionary of Language and Linguistics , çev. ve ed., Gregory Trauth ve Kerstin Kazzazi, Londra-New York: Routledge, 1996.
Butler, John Anthony:	John Greaves, Pyramidographia and other writings, with Birch's Life of John Greaves , Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2018.

Caesariensis, Eusebius:	Praeparationis Evangelicae, Libri XV.; Multo Emendatiores Cum ... , ed. Fridericus Adolphus Heinichen , Leipzig: Sergiana Libraria, , c.2, 1843.
Carter, Charles E.:	The Emergence of Yehud in the Persian Period: A Social and Demographic Study , A&C Black, Sheffield, 1999.
Castree, Noel; Kitchin, Rob; Rogers, Alisdair:	Oxford Dictionary of Human Geography , Oxford: Oxford University Press, 2013.
Cazelles, Henri:	“Les Localisations de l’Exode et la critique littéraire”, Revue Biblique , 62: 1955, s. 350.
Chalmers, Scott.:	“Who is the real *El? A reconstruction of the theology of Hosea's opponents at Bethel”, The Lutheran School of Theology at Chicago, Doktora Tezi, 2004.

Champollion, Jean François:	L'Egypte sous les Pharaons, ou recherches sur la géographie, la religion, la langue, les écritures et l'histoire de l'Egypte avant l'invasion de Cambyse , c.1, Paris: Libraries du Roi. 1814.
Collins, Andrew W.	“Cleomenes of Naucratis, Heroonpolis, and the Revenue from Red Sea Trade under Alexander the Great”, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik , 2012, Bd. 180, 2012, s 239.
Collins, Andrew W.:	The Biblical Pithom and Tell el-Maskhuta”, Scandinavian Journal of the Old Testament: An International Journal of Nordic Theology , n. 1, 2008, c. 22, ss. 136-137.
Coogan, Michael David:	The Oxford History of the Biblical World , New York-Oxford: Oxford University Press, 1998.
Cooper, Julien:	“Toponymy on the Periphery: Placenames of the Eastern Desert, Red Sea, and South Sinai in Egyptian Documents from the Early Dynastic until the end of the

	New Kingdom”, Macquarie University, Doktora Tezi, 2015.
Crum, Walter .E:	Coptic Dictionary , Clarendon Press: yy, 1939.
Davies, Graham I.:	A critical and exegetical commentary on Exodus 1-18 , New York: T&T Clark, [London, England]: Bloomsbury Publishing, 2020.
Davies, Graham. I.:	The Way of the Wilderness - A Geographical Study of the Wilderness Itineraries in the Old Testament , Society for Old Testament Study Monograph Series; Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
Davies, Graham:	Biblische Exegese und hebräische Lexikographie , ed. Stefan Schorch, Ernst-Joachim Waschke, Berlin, Boston: Walter de Gruyter , 2013.
Davis, Thomas:	The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332

	BCE , ed. Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew, Oxford, Oxford University Press, 2014.
Dearman, John Andrew:	Studies in the Mesha Inscription and Moab , Atlanta: Scholars Press, 1989.
Donaldson, Terence L:	Judaism and the Gentiles: Jewish Patterns of Universalism (to 135 CE) , Waco – Texas: Baylor University Press, 2007.
Doudna, Greg:	"Dating the Scrolls on the Basis of Radiocarbon Analysis", The Dead Sea Scrolls after Fifty Years , ed. Peter W. Flint, James C. VanderKam, Leiden: Brill, 1998, c.1, s. 430–471.
Drazin, Israel; Wagner, Stanley M.:	Onkelos on the Torah: Understanding the Bible Text, Numbers , Jerusalem-New York: Gefen Publishing House, 2009.
Droge, Arthur.J.; Tabor, James D.:	A Noble Death: Suicide and Martyrdom among Jews and Christians

	in Antiquity , San Francisco, Harper Collins, 1992
Drummond, William:	An Essay on a Punic Inscription Found in the Island of Malta , London: A.J. Valpy ve W.H Lunn, 1810.
Eisenberg, Ronald L.:	Essential Figures in Jewish Scholarship , Maryland: Rowman & Littlefield, 2014.
Eissfeldt, Otto:	Baal Zaphon, Zeus Kasios, und der Durchzug der Israeliten durchs Meer , Halle (Saale) M. Niemeyer, 1932, s. 55.
Elitsur, Yoel:	“Toponyms: in the Land of Israel”, Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics , c.3 , P-Z, ed. Geoffrey Khan vd., Leiden-Boston, Brill, 2013, s. 779.
Elitsur, Yoel:	Ancient Place Names in the Holy Land: Preservation and History , Jerusalem: Hebrew University Magnes Press, 2004.

Ellicott, Charles J.:	Ellicott's Commentary on the Whole Bible , Oregon: Wipf and Stock Publishers, c.2., 2015.
Encyclopedia Britannica:	“Nubia” https://www.britannica.com/place/Nubia (çevrimiçi 19.08.2020)
Enns, Peter:	Exodus Retold: Ancient Exegesis of the Departure from Egypt in Wis 15-21 [sic, i.e. 10:15-21] and 19:1-9 , Atlanta, Scholars Press, 1997.
Estienne, Henri:	Thēsauros tēs Hellēnikēs glōssēs , Valpianis: Cenova, 1572.
Fâdıl Rubâ‘î:	al-Quds laysat Ūrshalīm : musāhamah fî taṣḥīḥ tārīkh Filasṭīn , Nāblus : al-Shāmil lil-Nashr wa-al-Tawzī‘, 2017
Fâdıl Rubâ‘î:	Iram Dhāt al-‘Imād : min Makkah ilā Ūrshalīm : al-baḥṭh ‘an al-

	jannah , Beirut : Riyād al-Rayyis lil-Kutub wa-al-Nashr, 2000
Fādīl Rubā'ī:	Ustārāt ‘ubūr al-Urdun wa-suqūṭ Arīḥā : man ikhtara‘a hādhā al-tārīkh? , Beyrut, Lübnan : Cedāvil, 2014
Fairman, H. W.:	“Report on the Excavations at 'Amārah West, Anglo-Egyptian Sudan, 1938-9”, Journal of Egyptian Archaeology , 25 (1939), s. 16.
Falk, David A.	“The Egyptian Sojourn and the Exodus” Behind the scenes of the Old Testament: Cultural, Social, and Historical Contexts, ed. Jonathan S Greer; John W Hilber; John H Walton; Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2018, ss. 194-201.
Feder, Frank:	Die textgeschichtliche Stellung des Corpus Jeremiae als Version der LXX Ieremias, Lamentationes (Threni), Epistula Ieremiae et Baruch , Berlin: De Gruyter, 2002.

Felmy, K.C.:	"Jacques Goar und die Gottliche Liturgie in Rufiland" Unser ganzes Leben Christus unserem Gott überantworten , P. Hauptmann, ed., Vandenhoeck & Ruprecht, 1982, ss. 315-331.
Finkelstein; Israel; Silberman, Neil Asher:	The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts , New York:, Simon and Schuster, 2002.
Flamant, (Venelles) Jaques; Franz, (Munich) Tinnefeld.):	"Macrobius", https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-paully/macrobius-e715770 (çevirimiçi) 14.07.2020.
Flavius, Josephus:	Josephus: in Nine Volumes. Jewish Antiquities , ed., çev. Ralph Marcus, Cambridge: Harvard University Press, 1976.
Fletcher; John Edward; Fletcher, Elizabeth:	A Study of the Life and Works of Athanasius Kircher, 'Germanus Incredibilis': With a Selection of His

	Unpublished Correspondence and an Annotated Translation of His Autobiography , Leiden: Brill, 2011.
Foliard, Daniel:	Dislocating the Orient: British Maps and the Making of the Middle East, 1854-1921 , Chicago, University of Chicago Press, 2017.
Frazer, James George:	The Golden Bough: A Study in Comparative Religion , Cambridge University Press, New York, c.1., 1890.
Frederick, Miller Edward:	The Influence of Gesenius on Hebrew Lexicography (Contributions to Oriental History and Literatures , New York City, Columbia University Press, 1927.
Friedman, H. G.	"Kiddush Hashem and Hillul Hashem" Cincinatti: Hebrew Union College Annual , 1904, s. 193.

Ganor, Nissim R.:	Who Were the Phoenicians? , Tel Aviv: KIP - Kotarim International publishing, 2015.
Gardiner Alan H:	Ancient Egyptian Onomastica , London: Oxford Univ. Press, 1968.
Gardiner, Alan H.:	“The Geography of the Exodus: An Answer to Professor Naville and Others”, The Journal of Egyptian Archaeology , n.10, 1924, ss. 87-96.
Gardiner, Alan H.:	“The Supposed Egyptian Equivalent of the Name of Goshen”, Journal of Egyptian Archaeology , c. 5, no:1, 1918, ss. 218-223.
Gardiner, Alan H.:	“The Geography of The Exodus”, Recueil d’études égyptologiques dédiées a la memoire de Jean-Francois Champollion , 1922, s. 213.
Gardiner, Alan H:	“The Delta Residence of the Ramessides”, Egypt Exploration Society , 1918, s. 136.

Gass, Erasmus:	Topographical Considerations and Redaction Criticism in 2 Kings 3, Journal of Biblical Literature , c. 128, n. 1, 2009, s. 70.
Gauthier, Heinrich.:	Dictionnaire des Noms Géographiques Contenus dans les Textes Hiéroglyphique , Kahire, yy, 1925-31.
Gerşon, Levi ben:	“II. Samuel, 22:50” Mikraot Gedolot , Trtsa: Kudüs, 1931.
Gesenius, Friedrich Heinrich Wilhelm:	Wilhelm Gesenius' Hebräisches und Aramäisches handwörterbuch über das Alte Testament , Berlin: Springer Verlag, 1962.
Gesenius, Wilhelm:	A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament , Boston: Crocker & Brewster, 1871.

Gillett, C. R.:	“Pithom”, Journal of the Society of Biblical Literature and Exegesis , no:2., 1886, c. 6., ss.70-77
Ginzberg, Louis	“Baal Zephon”, Jewish Encyclopedia , 1906, c.2, s. 387.
Ginsburg, Christian David:	Introduction of the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible , London: Trinitarian Bible Society, 1897.
Ginsburg, Christian David:	Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible , London, 1897.
Girigan, Oana-Maria Poenaru:	The Relationship between Toponym and Linguistics , Université de Suceava: Editura Universității din Suceava, 2013
Gmirkin, Russell E.:	Berosus and Genesis, Manetho and Exodus: Hellenistic Histories and the date of the Pentateuch , Edinburgh: T. & T. Clark, 2006.

Goedicke, Hans:	“Papyrus Anastasi VI 51-61”, Studien zur Altägyptischen Kultur, Bd. 14 , 1987, s. 83-84.
Goldenberg, David M.:	“Geographia Rabbinica: The Toponym Barbaria”, University of Pennsylvania, Journal of Jewish Studies , c. 50, n.1, 1999, s.61.
Grabbe, Lester L.	“Exodus and History” The Book of Exodus: Composition, Reception, and Interpretation , ed. Thomas Dozeman, Craig A. Evans, Joel N. Lohrs. Leiden: Brill, 2014 s. 75.
Grafton, Anthony:	Joseph Scaliger: Textual criticism and exegesis , Oxford; United Kingdom: Clarendon Press, 1983.
Gray, G. B:	Studies in Hebrew Proper Names , London: A. & C. Black, 1896.

Griess, Ihab J.:	“The Identification of the Northern Nations of Ezekiel 38:23 and 39:1 with Special Reference to “Rosh” “, Regent University, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
Griffiths, J. Gwyn:	“The Egyptian Derivation of the name Moses”, Journal of Near Eastern Studies , no:12, 1953, s. 225-231.
Groetsch, Ulrich:	Hermann Samuel Reimarus: (1694-1768); Classicist, Hebraist, Enlightenment Radical in Disguise , Leiden: Brill, 2015.
Grondahl, F.:	Die Personennamen der Texte aus Ugarit (Studia Pohl Dissertationes Scientificalae de Rebus Orientis Antiqui 1 , Roma: Pontifical Biblical Institute, 1967.
Gruen, Erich S.:	The Construct of Identity in Hellenistic Judaism, Hellenism and Persecution: Antiochus IV and the Jews , Boston: De Gruyter, 2016.

Guggenheimer, Heinrich W.:	The Jerusalem Talmud, Fourth Order: Neziqin, Tractates Sanhedrin, Makkot, and Horaiot , 2010, de Gruyter.
Gündüz, Şinasi:	“Kur'an'ın Nasârâ Terimine Etimolojik ve Tarihsel Bir Yaklaşım”, Tezkire , Üç Aylık Derleme, Bahar 1996, 9/10, ss. 171-189.
Gysens, Jacqueline Calzini:	“Interim Report on the Rabbathmoab and Qaşr Rabbah Project, East and West”, c. 58., IsIAO , No: 1/4, 2008, s. 57.
Hamilton, A.	The Copts and the West, 1439-1822, The European Discovery of the Egyptian Church , Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 225.
Harel, Menashe:	“Route of the Exodus of the Israelites from Egypt and Their Wandering in the Sinai Desert: A Geographic Study”, New York University, Doktora Tezi, 1964.

Harrison, R. K.:	“Arabah” International Standard Bible Encyclopedia , William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids-Michigan, ed. Geoffrey W. Bromiley c.1., s. 218-219.
Hart, Roy Hanu:	Reading the Bible in the 21st Century , y.y., Friesen Press, 2018.
Hasel, Michael Gerald:	“Pa-Canaan in the Egyptian New Kingdom: Canaan or Gaza?”, Journal of Ancient Egyptian Interconnections 1/1, 2009, ss. 8–15.
Hasel, Michael Gerald:	“The Battle of Kadesh: Identifying New Kingdom Polities, Places, and Peoples, in Canaan and Syria”, Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature: Proceedings of a Conference at the University of Haifa , ed. S. Bar, D. Kahn, J.J. Shirley, 2009, s. 67.

Hasel, Michael Gerald:	“Domination and Resistance: Egyptian Military Activity in the Southern Levant During the Late Bronze/Early Iron Age Transition”, The University of Arizona, Doktora Tezi, 1996.
Hasel, Michael Gerald:	Domination and Resistance: Egyptian Military Activity in the Southern Levant, Ca. 1300-1185 B.C. Leiden: Brill, 1998, s.150
Hasse, Wolfgang:	Religion (Judentum: Allgemeines; Palästinisches Judentum) , Berlin: De Gruyter, 1979.
Heide, Martin:	“The Moabitica and Their Aftermath: How to Handle a Forgery Affair With an International Impact, New Inscriptions and Seals Relating to the Biblical World”, New Inscriptions and Seals Relating to the Biblical World , ed. Meir Lubetski, Edith Lubetski, Atlanta: Society of Biblical Lit, 2012.
Helck, Hans Wolfgang:	“Tkw und die Ramses-Stadt”, Vetus Testamentum , 15 (1965), s.36.

Helck. Hans Wolfgang:	"Manethon (1)". Der kleine Pauly: Lexikon der Antike, auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft , ed. Konrat Ziegler; Walther Sontheimer, München: Alfred Druckenmüller Verlag, 1975, ss. 952–953.
Helderman, J.:	"Jablonski en Te Water: Twee Koptologen uit de tijd van de 'Verlichting.'" Phoenix 30 (1984), ss. 54-62.
Heredotus:	Herodotus: with an English Translation by A.D. Godley , Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1960-63.
Hertz, Joseph Herman:	Affirmations of Judaism , London: Oxford Universiy Press, Humphrey Milford, 1927.

Hieronymus:	Diui Hieronymi Stridoniensis Opera omnia: quae reperiri potuerunt, Lutetia (Paris):Henricus Thiery typographus, 1578.
Higginbotham, Carolyn R.:	Egyptianization and Elite Emulation in Ramesside Palestine: Governance and Accommodation on the Imperial Periphery, Leiden: Brill, 2000.
Hoch, James E.:	Semitic Words in Egyptian Texts of the New Kingdom and Third Intermediate Period, Princeton: Princeton University Press, 1994.
Hoffman, Scott A.:	“The Evolution of the Concept of Repentance in Biblical, Second Temple and Rabbinic Sources”, New York University, Doktora Tezi, 2012.
Hoffmeier, James Karl:	“Ancient Israel’s History”, The Exodus and Wilderness Narrative, An Introduction to Issues and Sources, ed. Bill. T. Arnold, Richard S. Hess, Grand Rapids-Michigan: Baker Academic, 2014.

Hoffmeier, James Karl:	Ancient Israel in Sinai: The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition , Oxford-New York: Oxford University Press, 2011.
Hoffmeier, James Karl:	Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition , New York: Oxford University Press, 1999.
Holladay, John S.	“Tell el-Maskhuta” Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt , ed. Kathryn A. Bard, London-New York: Routledge, s. 958.
Holladay, John S.	“Pithom”, The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt , ed. Donald B. Redford, New York: Oxford University Press, 2001, c.3, ss. 50-51.
Holtz, Avraham:	“The Concept of Qiddush Hashem in the Jewish Prayer Book”, The Harvard Theological Review , c. 57, no. 2, 1964, s. 138.

Hough, Carole:	“37.1 Introduction”, The Oxford Handbook of the Word , ed. John R. Taylor, Oxford, Oxford University Press, 2015, ss. 634-35.
İbn Meymun:	“60. nehyî hüküm”, https://www.chabad.org/kids/article_cdo/aid/8711/jewish/Negative-Commandment-60.htm (çevrimiçi 9.1.2021).
İbn Meymun,	Mişne Torah, Yesodei ha-Torah , 5:10.
İbn Meymun:	Sefer ha-Mitzvot, Mitzvot lo ta'aseh , n. 63.
İbn Meymun:	Yesodei ha-Torah , c.5 https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/904982/jewish/Yesodei-haTorah-Chapter-Six.htm (çevrimiçi 14.11.2020).

İbn Qirnās:	Aḥsan al-qāṣaṣ: tārīkh al-Islām ka-mā warada min al-maṣḍar, ma‘a tartīb al-suwar ḥasab al-nuzūl , Bayrūt : Manshūrāt al-Jamal, 2010.
İbn Qirnās:	Aṣ- šir‘a wa-l-minhāğ : nāfida li-l-ta‘arruf ‘alā 'l-islām min maṣḍarih. 1-2 , Baghdād: Manšūrāt al-Ğamal, 2015.
İmer, Kâmile; Kocaman, Ahmet; Özsoy, A. Sumru:	Dilbilim Sözlüğü , İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.
Imes, Carmen Joy	“Bearing Yhwh's Name at Sinai: A Reexamination of the Name Command of the Decalogue”, Wheaton College, Doktora Tezi, 2018.
Irwin, Brian Paul:	“Baal and Yahweh in the Old Testament: A Fresh Examination of The Biblical and Extra-Biblical Data”, University of Toronto, Doktora Tezi, 1999.
Jablonski, Paul Ernest:	Dissertationes Academicæ VIII. de Terra Gosen , Johann Gottfried Conrad: Frankfurt, 1736.

Jablonski, Paul Ernst:	Opuscula, quibus lingua et antiquitas Aegyptiorum et al , Leiden: S. et J. Luchtmans, 1806.
Joseph, Morris:	Judaism as creed and life , London: The Macmillan Company, 1903.
Kadmon, Naftali:	Toponym The Lore, Laws and Language of Geographical Names , New York: Vantage Press, 1997, 2000.
Kamionkowski, Tamar. S.:	“Did the Priests Have a "Name" Theology?”, Iggud: Selected Essays içinde Jewish Studies, The Bible and Its World, Rabbinic Literature and Jewish Law, and Jewish Thought , 2005, c.1, s. 23.
Kanar, Mehmet:	“Kampffmeyer, G. (1864-1936)”, DIA , c. 24, 2001, s. 286.

Kantor, Mattis:	The Jewish Time Line Encyclopedia: A Year-by-Year History From Creation to the Present , yy. Jason Aronson, Inc., 1993.
Karmon, Yehuda:	An Analysis of Jacotin's Map of Palestine, Israel Exploration Journal 10:3/4, Hebrew University: Jerusalem, 1960.
Katsnelson, J.:	Department of Antiquities, J. Kaplan, M. Avi-Yonah, B. Mazar and S. Applebaum, "Notes and News", Israel Exploration Journal , c. 6, No. 4, 1956, s. 267-269.
Katz, Jacob:	Exclusiveness and Tolerance: Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times , London: Oxford University Press, 1961.
Kelley H., Page; Mynatt, Daniel S.; Crawford, Timothy G.:	The Masorah of Biblia Hebraica Stuttgartensia: Introduction and Annotated Glossary , Grand Rapids (Mich.) ; Cambridge:W. B. Eerdmans Publishing, 1988.

Khalil, E.; Mustafa, M.:	“Underwater Archaeology in Egypt” International Handbook of Underwater Archaeology , ed. Carol V. Ruppe, Jane F. Barstad, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, s. 520.
Killebrew, Ann E.:	Biblical Peoples and Ethnicity: An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and Early Israel, 1300–1100 B.C.E. , y.y., Society of Biblical Lit , 2012.
Kimḥi, David:	“II. Samuel, 22:50”: Mikraot Gedolot , Kudüs: Trtsa, 1931.
Kimḥi, David:	Kamelhar, Moshe: Rashi, Perushe Rabi David Qimḥi (Radaq) ‘al ha-Tora : sefer Bereshit bi-shlemuto ... , Jerusalem: Mosad ha-rav Kook, 1970.
Kircher, Athanasius:	Lingua Aegyptiaca Restituta , Roma: Hermann Scheus, 1643.

Kitchen, Kenneth Anderson:	“Goshen” The New Bible dictionary , (Ed.) J.D. Douglas; F.F. Bruce [et al.]. Michigan, WM. B. Eerdmans Publishing Co., 1962, s. 483.
Kitchen, Kenneth Anderson:	Ramesside Inscriptions: Historical and Biographical , Oxford: Blackwell, 1975.
Knauf, Ernst Axel:	“Toponyms and Toponymy”, Anchor Bible Dictionary , ed. David Noel Freedman vd., New York: Doubleday, 1992, c. 6, s. 601-605.
Koehler, Ludwig; Baumgartner, Walter:	“skk”, The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament, Brill, The Hebrew & Aramaic Lexicon of the Old Testament , CD-ROM Ed. 1994-2000 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.
Kohler Kaufmann:	“The Tetragrammaton (Shem ham-M’forash) and its Uses”, Journal of Jewish Lore and Philosophy , c. 1, n. 1, 1919, s. 23.

Kohler, Kaufmann:	“Kiddush ha-Shem and Hüllul”, The Jewish Encyclopedia , Funk & Wagnalls company: New York; Londra, c.7, 1901-06., s.484-485.
Kokovcov, P.:	“Charles Clermont Ganneau. 1846–1923. Nécrologie”, Bulletin de l’Académie des Sciences de Russie . VI série c. 18, No: 1-11, 1924, ss. 1–12.
Kossmann, Maarten:	“The Case System of West - Semitized Amarna Akkadian”, Jaarbericht ex Orient Lux n. 30, 1988, ss.46-47.
Kronholm, Tryggve:	“skk”, Theological Dictionary of the Old Testament , ed. G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Josef Fabry, Michigan-Cambridge,: William B. Eerdmans Publishing Company, 1974/2004, c. 10, ss. 236, 237.
Kutucu, Eda:	“Karabük İli ve Isık Göl Bölgesinin Yerleşim Yeri Adları Üzerine İncelemeler”, Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018

L. Grabbe, Lester:	The Land of Canaan in the Late Bronze Age , London - New York: Bloomsbury Publishing, 2017.
La Croze, Maturin Veyssière:	Lexicon Aegytiaco-Latinum , Clarendon: Oxford, 1775.
Lamey, Ferdinand:	Hermann von der Hardt in seinen Briefen , Karlsruhe: Groos, 1891.
Lamm, Norman:	“Kiddush Ha-Shem and Hllul Ha-Shem”, Encyclopaedia Judaica , İkinci Baskı, ed. Skolnik, Jerusalem: Thomson-Gale, 2006, c. 12, ss.139-143.
Langendonck, Willy Van; de Velde, Mark Van:	“Names and Grammar”, ed. Carole Hough and Daria Izdebska The Oxford Handbook of Names and Naming , Oxford: Oxford University Press, 2016, ss.17 vd.
Lattmann, Silvana:	Vita E Viaggi Di J. L. Burckhardt. Un Incontro Con L'islam Dell'ottocento , Novara: Interlinea, 2016.

Laughlin, John:	Archaeology and the Bible , London - New York, Routledge, 2002.
Lauterbach, Jacob Z.:	“Substitutes for the Tetragrammaton”, Proceedings of the American Academy for Jewish Research , c. 2, 1930 – 1931, s. 40-41.
Lawson, Younger Jr., K.:	“Aram and the Arameans”, The World around the Old Testament: The People and Places of the Ancient Near East , ed. Bill T. Arnold, Brent A. Strawn, yy: Baker Academic, 2016, ss. 229-267.
Lazarus, Leser:	Zur Charakteristik der Talmudischen Ethik , Frankfurt am Main: J. Kauffmann, 1922.

Lee, Samuel:	A Grammar of the Hebrew Language, Comprised in a Series of Lectures; Compiled from the Best Authorities, and Drawn Principally from Oriental Sources, Designed for the Use of Students in the Universities, Enriched with Much Original Matter Creative , by., Media Partners; LLC, 2018.
Lemire, Vincent:	Jerusalem 1900: The Holy City in the Age of Possibilities , Chicago: University of Chicago Press
Levy, Thomas Evan:	Archaeology, Anthropology and Cult: The Sanctuary at Gilat, Israel , Londra; New York: Routledge; Taylor & Francis Group, 2016.
Levy, Udi:	The Lost Civilization of Petra , London: Rudolf Steiner Press, 1999.
Lewis, Charlton T.; Short Charles	A Latin Dictionary (1879) , http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=blasphemo&la=la#lexicon (çevrimiçi 9.1.2021).

Lewis, Theodore J.	The Origin and Character of God: Ancient Israelite Religion through the Lens of Divinity , New York: Oxford University Press, 2020.
Liddell, Henry George -Scott, Robert:	The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon , (çevrimiçi), http://stephanus.tlg.uci.edu/lsg/#eid=76496 , 30 Aralık 2020.
Lloyd, Alan B.:	Herodotus, book II: commentary 1-98 , Leiden: Brill, 1994, ss. 187-188.
Longman III Tremper; . Garland, David E.	The Expositor's Bible Commentary , “Goshen”, Grand Rapids: Zondervan, 2009, s. 408.
Loprieno, Antonio:	Ancient Egyptian – A linguistic introduction , New York: Cambridge University Press, 2004.

Lott, Jeffrey K.:	“Migdol” Anchor Bible Dictionary , ed. David Noel Freedman vd., New York: Doubleday, c. 4, s. 822.
M. Wills, Lawrance:	Ancient Jewish Novels: An Anthology , New York: Oxford University Press, 2002, ss. 9, 123, 165-173.
MacDonald, Burton:	“A Moabite Fortress on Wadi al-Hasa? A Reassessment of Khirbet al-Medeineh” The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in Memory of James A. Sauer , ed. Lawrence E. Stager, Joseph A. Greene, Michael D. Coogan, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2000., s. 321, 324.
Machiela, Daniel A.:	“Lord or God? Tobit and the Tetragrammaton”, The Catholic Biblical Quarterly , 75, 2013, s. 464
Macrobius, Ambrosius Aurelius Theodosius:	Saturnaliorum , c. I, böl. XX., by: Godofredi Bassii, 1852.

Mallon Alexis:	Les Hebreux en Egypte , Roma: Pontifico Instituto Biblico, 1922, s. 118.
Mandelbrote, Scott:	The Oxford Handbook of the Bible in Early Modern England, c. 1530-1700 , ed. Kevin Killeen, Helen Smith, Rachel Judith Willie, United Kingdom: Oxford University Press, 2015.
Manekin, Charles H.:	The Logic of Gersonides: A Translation of Sefer ha-Heqqesh ha-Yashar (The Book of the Correct Syllogism) of Rabbi Levi ben Gershom with Introduction, Commentary, and Analytical Glossary , Springer Science & Business Media, 1992.
Marks, Herbert:	“Biblical Naming and Poetic Etymology”, Journal of Biblical Literature , c. 114, no.1, 1995, s. 30.
Masalha, Nur:	Palestine: A Four Thousand Year History , London: ZED , 2018.

Max, Miller:	“Ancient Moab: Still Largely Unknown”, The Biblical Archaeologist , c. 60, n. 4, 1997, s. 194.
Meral Yasin:	"Ye'cüc ve Me'cüc Kelimelerinin Etimolojisine Dair", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 59, 2018, ss. 161-169.
Meral, Yasin:	Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı, İbn Meymûn (İbn Meymun) Örneği , Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
Meral, Yasin:	İbrahim Müteferrika Öncesi İstanbul'da Yahudi Matbuatı , Ankara: Divan Kitap, 2016.
Meral, Yasin:	Samiri'nin Buzağısı , Ankara Okulu Yayınları: Ankara, 2018.
Meral, Yasin:	Yahudilerin Ahir Zamanı , Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.

Meyers, Carol:	“The Jerusalem Temple”, New York: Doubleday, 1992, Anchor Bible Dictionary , c. 6, s. 350-369.
Michael Golden, Jonathan; Golden, Joseph:	Ancient Canaan and Israel: New Perspectives , Oxford; England: ABC-CLIO, 2004, s. 56.
Mieroop, Marc Van De:	A History of Ancient Egypt , Oxford: Wiley-Blackwell, 2011.
Migne, J. P.:	Patrologiae cursus completus: ... omnium ss. patrum, doctorum, scriptorumque ecclesiasticorum sive Latinorum sive Græcorum ....Series Graeca , Garnier Fratres et J.-P. Migne Successores, 1857.
Miller, J. Maxwell:	“A Problem Area in Contemporary Biblical Scholarship”, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins , c. 99, 1983, ss. 119-120.

Montet, Pierre:	Géographie de l'Egypte Ancienne. Première partie: "TO-MEHOU", La Basse Egypte , Paris: Imprimerie Nationale; Librairie C. Klincksieck, 1957.
Moran, William L.:	The Amarna Letters , Baltimore-Londra: The Johns Hopkins University Press, 1992.
Morris, Ellen Fowles,	The Architecture Of Imperialism. Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom , Brill: Leiden-Boston, 2005.
Moscrop, John James:	Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund and British Interests in the Holy Land , A&C Black, 2000.
Moshier, Stephen O.; Hoffmeier, James K.:	Egyptologists and the Israelite Exodus from Egypt, Israel's Exodus in Transdisciplinary Perspective , ed. Thomas E. Levy, Thomas Schneider, William H.C. Propp, Springer, 2015.

Muchiki, Yoshiyuki:	“Egyptian proper names and loanwords in North-West Semitic”, University of Liverpool, Doktora Tezi, 1990.
Muhlestein, Kerry:	“Levantine Thinking in Egypt”, Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature: Proceedings of a Conference at the University of Haifa , ed. S. Bar, D. Kahn, J.J. Shirley, Leiden: Brill, 2011, ss. 196-197, 197-226.
Mulder, M.J.	“Baal”, Theological Dictionary of the Old Testament , ed. G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Josef Fabry, Michigan-Cambridge,: William B. Eerdmans Publishing Company, 1974/2004, c. 2 , s. 186.
Müller, Christian:	Satura Observationum Philologicarum Maximam Partem Sacrarum , Leiden: LeMair, 1752.

Mykytiuk, Lawrence J.:	Identifying Biblical Persons in Northwest Inscriptions of 1200-539 B.C.E , Leiden: Brill, 2004.
Na'aman, Nadav:	“The Canaanites and their Land: A Rejoinder,” Ugarit Forschungen 26 , 1994, s. 397–418.
Na'aman, Nadav:	“The “Political Disposition” and Historical Development of Eretz-Israel according to the Amarna Letters”, Tel Aviv University, Doktora tezi, 1975.
Na'aman, Nadav:	Canaan in the Second Millennium B.C.E., Collected Essays , Winona Lake – Indiana: Eisenbrauns, 2005.
Naville, Edouard:	“The Geography of the Exodus”, Journal of Egyptian Archaeology , c. 10, 1924, s. 28.
Naville, Edouard:	The Shrine of Saft el Henneh and the Land of Goshen , London: Trübner, 1887.

Naville, Edouard:	The Store City of Pithom and the Route of the Exodus , London: Trübner, 1903., ss. 3-7.
Nestle, E:	Die israelitischen Eigennamen nach ihrer Religionsgeschichtlichen Bedeutung , De Erven F. Bohn: Haarlem, 1876.
Niewöhner, Friedrich:	“Der Name und die Namen Gottes. Zur Theologie des Begriffs „Der Name“ im Jüdischen Denken: Mit einem Anhang: Jakob von Edessa, „Scholion über den ausgezeichneten und besonderen Namen“, Archiv für Begriffsgeschichte , , no. 2, 1981, c. 25, s. 148.
Nigosian, S.A.:	“Moses as They Saw Him”, Vetus Testamentum , c. 43, fasikül: 3, 1993, ss. 339-340.
Norzi, Yedidya Solomon Rafael ben Abraham:	“II. Samuel, 22:51”, Minhat Şay, ha-Makhon ha-Torani "Simanim" , yy. Feldheim, 2000.

Oblath, M. D.:	“O Pharaohs and Kings - Whence the Exodus?”, JSOT , no: 87, 2000, ss. 39-40.
Oblath, M. D.:	The Exodus Itinerary Sites: Their Locations from the Perspective of the Biblical Sources , New York: Lang, 2004.
Oblath, Michael David:	“The Exodus Itinerary Sites -Their Locations from the Perspective of the Biblical Sources”, University of California, Doktora Tezi, 2001.
Oliver, Andrew:	American Travelers on the Nile: Early U.S. Visitors to Egypt, 1774-1839 , Kahire: The American University in Cairo, 2014.
Olivier, J P J:	“The Dawn of Biblical Archaeology”, Journal of Northwest Semitic Languages , c: 16, E. J. Brill., 1990, ss. 134, 135.

Önal, Aysun Gündüz:	“Batı Antalya Yer Adları”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
Oren, Eliezer:	“Migdol: A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta,” BASOR , n. 256, 1984, s. 10, ss. 33-35 vd.
Ortlepp, Steven:	Pronunciation of the Tetragrammaton: A Historico-Linguistic Approach , Milton Keynes, UK : Lightning Source UK Ltd., 2010.
Özalp, Mürsel:	"Yahudilik'te 'Tikkun Olam: Dünyayı Tamir Etme' Kavramı Üzerine Bir Araştırma", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 23 /1 (2019): ss. 291-309.
Parekh, Samson C:	“The lexical and theological significance of the root Qodesh in the Book of Isaiah”, Dallas Theological Seminary, Doktora Tezi, 1988.
Parke-Taylor, G.H.:	The Divine Name in the Bible , Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 1975.

Percy E Newberry:	“ssm. t” Studies presented to F. L.I. Griffith, Oxford: Egypt Exploration Society , 1932, s. 316-32.
Perkins, Larry:	“What's in a Name—Proper Names in Greek Exodus”, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period , 2010, c. 41, n. 4, 2010, s. 469.
Pesditschek Martina:	“Domaszewski, Alfred von”, Brill’s New Pauly Supplements I - Volume 6 : History of classical Scholarship - A Biographical Dictionary , ĩng. ed. Chad M. Schroeder, Leiden: Brill, 2014.
Peters, M. K. H.:	“Septuagint”, The Anchor Bible Dictionary , c. 5. (Ed.) David Noel Freedman, 1093–1104. New York: Doubleday, 1992.

Philo:	De Vita Mosis, II :115. https://scaife.perseus.org/reader/urn:cts:greekLit:tlg0018.tlg022.opp-grc1:2.115 (çevrimiçi 14.11.2020).
Pincus, J. A.; vd.:	“Ground-penetrating Radar and Electromagnetic Archaeogeophysical Investigations at the Roman Legionary Camp at Legio”, Archaeologica Prospection , c. 20, 2013, ss. 1-13.
Pitkowsky, Michael Matthew:	“Mipenei Darkhei Shalom" (Because of the Paths of Peace) and Related Terms: A Case Study of How Early Concepts and Terminology Developed From Tannaitic to Talmudic Literature”, The Jewish Theological Seminary , Doktora Tezi, 2011.
Plutarchus:	Ploutarchou Peri Isidos kai Osiridos = Plutarchi De Iside et Osiride liber : Graece et Anglice , ed. Samuel Squire; Gulielmus Xylander; William Baxter; Richard Bentley; Jeremiah Markland, Cambridge: Typis Academicis, 1744.

Poole, Reginald Stuart:	The Cities of Egypt , London: Smith, Elder & CO, 1882.
Preserve, Smith Henry:	“Theophorous Proper Names in the Old Testament” Old Testament and Semitic Studies in memory of William Rainey Harper , ed. R. F. Harper vd., I, Chicago University Press, 1908, s. 49.
Pritchard James B:	Harper Collins Atlas of Bible History , New York, Harper Collins, 2010.
Pritchard, James B.	“The Report of A Frontier Official” Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament , Princeton: Princeton University Press, 1969.
Pritchard, James B.:	Archaeology and the Old Testament , Princeton University Press, Princeton, 2019.

Provan, Iain W.:	“Knowing and Believeing: Faith in the Past”, "Behind" the Text: History and Biblical Interpretation , ed. Craig G. Bartholomew, C. Stephen Evans, Mary Healy, Grand Rapids, Mich.: Zondervan, 2011, s. 255.
Raabe Paul, R.:	“Baal Zephon”, Anchor Bible Dictionary , ed. David Noel Freedman vd., New York: Doubleday, c. 1, ss. 554-555.
Rahkonen, Paul R.:	“A Study on Some Semitic Toponymic Types of the Second Millennium BC in the Southern Levant”, Studentia Orientalia Electronica , University of Helsinki, c .4, 2016, ss.111-112.
Rainey, Anson F.:	"The Toponymics of Eretz-Israel" Bulletin of the American Schools of Oriental Research , no: 231, 1978, ss. 1-17.
Rainey, Anson F.:	The El-Amarna Correspondence , Brill: Leiden-Boston, c.1, 2015.

Rainey, Anson. F.:	“Who is a Canaanite? A Review of the Textual Evidence,” Bulletin of the American Schools of Oriental Research 304, 1996, ss. 1–15.
Rawlinson, George:	The History of Herodotus , London: William Clowes and Sons, 1875.
Redford, Donald B.:	“The Pronunciation of Pr in Late Toponyms”, Journal of Near Eastern Studies , c. 22, no. 2, 1963, ss. 119-122.
Redford, Donald B.:	“Execration Texts”, The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt , c.1. , Oxford: Oxford University, 2001, s.487
Redford, Donald B.:	Donald. B Redford, “An Egyptian Perspective on the Exodus Narrative”, Egypt, Israel, Sinai , ed. A. F. Rainey, Tel Aviv, 1987.
Redford, Donald B.:	“Exodus I:11”, Vetus Testamentum , 13 (1963), n. 5., s.403-408, s. 409.

Redford, Donald B:	“The Land of Ramesses”, Causing His Name to Live, (Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murname) , ed. Peter J. Brand; Louise Cooper, c. 37, Leiden-Boston: Brill, 2009, ss. 175, 176, 177.
Redslob, Gustav Moritz:	“Jablonski, Paul Ernst”, Allgemeine Deutsche Biographie , Band 13, Duncker & Humblot: Leipzig, 1881, s. 526.
Richardson M. E. J.:	“Hebrew Toponyms”, Tyndale Bulletin 20, 1969, s. 95.
Robinson, George L.:	“The Route of the Exodus from Egypt“ The Biblical World , c. 18, No. 6, 1901, s. 420.

Rodrigues, Gabriella B.:	“German Biblical Archaeology: Retrospective of a Neglected Legacy; A Study of the German contribution to the Archaeology of Palestine in its longue durée, from 1871 to 1945”, Heidelberg, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Doktora Tezi, 2017.
Roeder, Günther:	Namensunterschriften von Künstlern unter Tempelreliefs in Abu Simbel” Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde , 50 (1914), no: 1-2, ss.76-78.
Rollston, Chris A.:	Writing and Literacy in the World of Ancient Israel: Epigraphic Evidence from the Iron Age , Atlanta: Society of Biblical Lit, 2010.
Romanoff, Paul:	“Onomasticon of Palestine”, Proceedings of the American Academy for Jewish Research , c. 7, 1935 - 1936, s. 149, s. 172.

Routledge Bruce:	Moab in the Iron Age: Hegemony, Polity, Archaeology, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
Routledge, Bruce:	The Politics of Mesha: Segmented Identities and State Formation in Iron Age Moab, Journal of the Economic and Social History of the Orient , c. 43. No.3, 2000, s. 249.
Salibi, Kamal S.:	Biblical Israel: studies in 1 & 2 Samuel , Beirut : Dar Nelson, 2009.
Salibi, Kamal S.:	Secrets of Bible People , London: Saqi books, 1988.
Salibi, Kamal S.; Şakhr Hājj Ḥusayn, Ziyād Muná:	The Arabia Bible Revisited , Beirut, Lebanon : Cadmus Press, 2008.
Salibi, Kamal S:	The Bible Came from Arabia , Beirut: Naufal, 1996.

Salmasius, Cladius:	De Hellenistica commentarius: controversiam de lingua Hellenistica decidens & plenissime pertractans originem & dialectos Graecae linguae, Leiden: Elsevir, 1634.
Santis, David Vincent:	“The Land of Transjordan Israel in the Israel Age and Its Religious Traditions”, New York University, Doktora Tezi, 2004.
Santis, David Vincent:	“The Land of Transjordan Israel in the Israel Age and Its Religious Traditions”, Doktora Tezi, New York University, 2004.
Schechter, Solomon; Greenstone, Julius H.:	“excommunication”, http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5933-excommunication (çevrimiçi 13.11.2020).
Schipper, Bernd Ulrich:	“Raamses, Pithom, and the Exodus: A Critical Evaluation of Ex 1:11”, c. 65: n. 2, Vetus Testamentum , 2015, s. 269.

Schrader, E.:	Keilinschriften und Geschichtsforschung , Giessen: J. Ricke, 1878.
Schreiber, Fred:	The Estiennes: An Annotated Catalogue of Three Hundred Highlights of Their Various Presses , New York: E. K. Schreiber, 1982.
Schulman, Alan Richard:	“Ramses”, Encyclopaedia Judaica , ed. Fred Skolnik& Michael Berenbaum, İkinci Baskı, c. 17, s.88.
Schumacher, Gottlieb:	Across the Jordan: Being an Exploration and Survey of Part of Hauran and Jaulan , Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
Scolnic, Benjamin Edidin:	“A New Working Hypothesis for the Identification of Migdol”, The Future of Biblical Archaeology: Reassessing Methodologies and Assumptions: the Proceedings of a Symposium , August 12- 14, 2001, ed. James Karl Hoffmeier, Alan Ralph Millard, Grand Rapids, Michigan: W.B. Eerdmans Pub., 2004.

Scolnic, Benjamin Edidin:	If the Egyptians drowned in the Red Sea where are pharaoh's chariots?: Exploring the Historical Dimension of the Bible , Lanham: University Press of America, cop., 2005.
Seldenius, Ioannis:	De dis Syris syntagmata II , Amsterdam: Henricum & Theodorum Boom: 1681, s. 273.
Seyffarth, Gustav:	Beyträge zur Kenntniß der Litteratur, Kunst, Mythologie und Geschichte des alten Ägypten : [Anzeige] , Leipzig, Verlag John. Ambros Barth, 1833.
Shangase, Sibusiso Elphus:	“A Historical Perspective and Linguistic Analysis of Onomastic Elements with Special Reference to the Shangase Clan”, University of Kwazulu-Natal Howard College, Doktora Tezi, 2006.
Shepkaru, Shmuel:	Jewish Martyrs in the Pagan and Christian Worlds , New York: Cambridge University Press, 2006 ss. 1-20.

Siddall, Luis Robert:	“A Geographical Analysis of the Injunctive in the Amarna Letters from Syria-Palestine and its Relevance for Egyptian Imperialism”, Journal of Ancient Egyptian Interconnections , c.1, 2009, s.5.
Siegmar, Döpp:	“Salmasius, Claudius”, Brill’s New Pauly Supplements I –(çevrimiçi) https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly-supplements-i-6/salmasius-claudius-COM_00626 , 14 Temmuz 2020.
Simon, Elliott M.:	The Myth of Sisyphus: Renaissance Theories of Human Perfectibility , Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2007.
Sinclair, Lawrance, A.:	“Baal-Zephon” Eerdmans Dictionary of the Bible , Ed. David Noel Freedman, Allen C. Myers, William B. Eerdmans Publishing Company: Cambridge, 2000.

Solomon, Norman:	Historical Dictionary of Judaism , Lanham: Rowman & Littlefield, 2015.
Spalinger, Anthony J.:	“A Garland of Determinatives”, Journal of Egyptian Archaeology , c. 94, 2008, ss. 145-147.
Sparks, Kenton L.:	Ethnicity and Identity in Ancient Israel: Prolegomena to the Study of Ethnic Sentiments and Their Expression in the Hebrew Bible , Warsaw: Eisenbrauns, 1999.
Spiegelberg Wilhelm:	Der Aufenthalt Israels in Ägypten im Lichte der ägyptischen Monumente , Strassburg: Von Schlesier und Schweikhardt, 1904.

Spieser, Cathie:	“Aspects of the Womb and Embracing the Dead in Ancient Egypt”, Cultural Constructions of the Uterus in Pre-modern Societies, Past and Present, ed. M. Erica Couto-Ferreira, Lorenzo Verderame, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2018, ss. 87, 88
Steiner, R.C.; Nims, C.F.:	“Ashurbanipal and Shamash-shum-ukin: A Tale of Two Brothers from the Aramaic Text in Demotic Script”, bōl.1, Revue Biblique, n. 92. 1985, ss. 60-81.
Stephanus (Byzantinus):	Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt, ed. A. Meineke, Berlin, G. Reimer, 1849.
Stitskin, Leon D.:	“From the Pages of Tradition: Maimonides’ Maamar Kiddush Hashem: Historical Evidence and Halakhic Principles”, Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought, c. 16, n. 4, 1977, ss. 95-96.

Strong, James:	Old & New Testament Greek Lexical Dictionary https://beta.studylight.org/lexicons/eng/greek/1886.html (çevrimiçi 26.08.2020).
Strong, James:	Strong's concordance no. 5344 [e]. https://www.studylight.org/lexicons/hebrew/5344.html (çevrimiçi 15.1.2020).
Strong, James:	Strong's concordance no. 7043 “qalal”. https://pro.studylight.org/lexicons/eng/hebrew/7044.html (çevrimiçi 15.11.2020).
Strong, James:	Strong's (Hebrew & Chaldee Dictionary of the Old Testament), 5344 [a]. http://www.lexiconcordance.com/hebrew/5344.html (çevrimiçi 9.1.2021).
Strong, James:	Strong's Exhaustive concordance of the Bible: Updated and Expanded Edition , Hendrickson Publishers, Inc.: Massachussetts, 2007.

Suriano, Matthew J.:	“A Place in the Dust: Text, Topography and a Toponymic Note on Micah 1:10-12a”, Indiana University, Bloomington, Vetus Testamentum c. 60, 2010, s. 445.
Sylburg, Friedrich; Schäfer, Gottfried Heinrich:	Etymologikon to mega ēgoun hē megalē grammatikē... , Io. Aug. Gottl. Weigel: Leipzig, 1816.
Takács, Gábor:	Etymological Dictionary of Egyptian 3, M- , Leiden : Brill, 2007.
Taylor, G.H. Parke:	Yahweh: The Divine Name in the Bible , Waterloo- Ontario: Wilfried Laurier University Press, 1975.
Thompson, Stephen E.:	“Egyptian Language and Writing”, Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt . ed., Kathryn A Bard.; Steven Blake Shubert, London – New York: Routledge, 1999, s. 325.

Timm, Stefan:	Das christlich-koptische Ägypten in arabischer Zeit: eine Sammlung christlicher Stätten in Ägypten in arabischer Zeit, unter Ausschluß von Alexandria, Kairo, des Apa-Mena-Klosters (Dēr Abū Mina), der Skētis (Wādi n-Naṭrūn) und der Sinai-Region / Tl. 3, (G-L), Dr. Ludwig Reichert Verlag: Wiesbaden, 1984.
Timm, Stefan:	Eusebius und die Heilige Schrift Die Schriftvorlagen des Onomastikons der biblischen Ortsnamen, Berlin-New York, De Gruyter, 2010. s. 119.
Toomer, G.J.:	John Selden A Life in Scholarship, Oxford-Warburg Studies: Oxford University Press, 2009.
Toprak, Mehmet Sait:	“Yûsuf Peygamber Adına Dâir Etimolojik-Etiyolojik Bir Araştırma” Toplum Bilimleri Dergisi , 27 (Aralık, 2019), ss. 353-383.

Tov, Emmanuel:	Hebrew Bible, Greek Bible and Qumran: Collected Essays , Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.
Trumbull, H. Clay:	Kadesh-Barnea. Its Importance and Probable Site with the Story of a Hunt for It, including Studies on the Route of the Exodus and the Southern Boundary of the Holy Land , London: C. Scribner's sons Univ.Bibliothek, 1884.
Tubi Zechariah:	https://www.kby.org/english/torat-yavneh/view.asp?id=3633 (çevrimiçi 16.11.2020).
Ulmer, Rivka:	Egyptian Cultural Icons in Midrash , New York – Berlin: Walter De Gruyter, 2009.
University College London:	“Aşağı Mısır, 20. Nomos”, https://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/geo/nome120.html (çevrimiçi 4.1.20121).

Ussishkin, David; Finkelstein, Israel, Na'aman, Nadav; Arie, Eran:	The Fire Signals of Lachish. Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin , Winona Lake-Indiana: Eisenbrauns, 2011.
van der Hardt, Hermann:	Ænigmata prisci orbis. Jonas in luce in historiam Manassis et Josiæ , , Helmdstad: Salomon Schnorr, 1723.
van der Hardt, Hermann:	Joelis libelli septem et epistola una in famem illius temporis et bellum Philistaeorum ... in Judam tempore Josaphati et Jehorami ... ed. Hermann von der Hardt, Salom. Helmdstad, Schnorr, 1720.
van der Wall, Ernestine G.E.:	(2019, 03 Nisan) “Drusius, Joannes”, Religion Past and Present. https://referenceworks.brillonline.com/entries/religion-past-and-present/drusius-joannes-SIM_03922 .

van Henten, J.W.;Avemarie F.:	Martyrdom and Noble Death: Selected Texts from Graeco-Roman, Jewish and Christian Antiquity , London: Routledge, 2002.
Van Seters, John:	Changing Perspectives 1: Studies in the History, Literature and Religion of Biblical Israel , New York: Routledge, 2011.
Van Seters, John:	The Hyksos: A New Investigation , Eugene; Oregon: Wipf & Stock. 2010.
Vasileadis, Pavlos D.:	“Aspects of Rendering the Sacred Tetragrammaton in Greek”, Open Theology , 2014; c.1, s. 58.
Vergote, Jozef:	Joseph en Egypte: Genèse Chat.37-50, a la Lumière des Études Egyptologiques Récentes , Louvain: Publications Universitaires, 1959.

Vergote, Jozef:	Grammaire copte / T. I, Introduction, phonétique et phonologie, morphologie synthématique (structure des sémantèmes) , Louvain: Peeters, 1973.
Verreth, Herbert:	The Northern Sinai From the 7th Century BC Till the 7th Century AD: A Guide to the Sources , c. 1. Leuven, y.y., 2006.
Vervenne Marc:	Studies in the Book of Exodus: Redaction, Reception, Interpretation , Leuven: Leuven University Press, 1996.
Vita, Juan Pablo:	“Der biblische Ortsname Zaphon und die Amarnabriefe EA 273-274”, Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien- Palästinas , Herausgegeben von Manfred Dietrich – Oswald Loretz, Ugarit- Verlag: Münster, c.37, 2006.
W.G. Waddell:	“the Tetragrammaton in the LXX”, The Journal of Theological Studies , July/October 1944, c. 45, n. 179/180, s. 158.

Warren, Sir Charles:	Sir Charles Warren and Spion Kop: A Vindication , London: Smith, Elder, & Co, 1902.
Wei, Tom F.:	“Pithom“, Anchor Bible Dictionary , ed. David Noel Freedman vd., New York: Doubleday, c. 5, ss. 367-377.
Wente, Edward F.:	“Rameses“, Anchor Bible Dictionary , ed. David Noel Freedman vd., New York: Doubleday, c. 5, s. 617-618.
Whitelam, Keith W.:	Revealing the History of Ancient Palestine: Changing Perspectives 8 , New York: Routledge, 2018.
Wild, Stefan:	Libanesische Ortsnamen: Typologie und Deutung , Beirut: Orient- Institut; Würzburg: Ergon, 2008.
Wilkinson, John Gardner:	Modern Egypt and Thebes: Being a Description of Egypt, Including Required for Travellers in that Country , London: A. Spottiswoode, 1843.

Wilkinson, Robert J.	Tetragrammaton: Western Christians and the Hebrew Name of God: From the Beginnings to the Seventeenth Century , Leiden: Brill, 2015.
Wineland, John Dennis:	“Tell Abil, Northern Jordan: An Archeological and Historical Examination of the Evidence”, Miami University, Doktora Tezi, 1996.
Wise, Isaac Mayer:	Judaism at the World's Parliament of Religions: Comprising the Papers on Judaism Read at the Parliament, at the Jewish Denominational Congress, and at the Jewish Presentation , Cincinnati: R. Clarke, 1894.
Wright, John Kirtland:	“Northern Arabia: The Explorations of Alois Musil”, Geographical Review, c. 17, No. 2, 1927, s.180.
Yonah, Michael Avi	‘Baal Zephon’, Encyclopaedia Judaica , ed. Fred Skolnik& Michael Berenbaum, 2. Baskı, 2007, c.3. s. 13.

Zor, Hafize:	“Kemal Salîbî’nin Kitâb-ı Mukaddes’in Kökenine Dair Teorisi ve İsâ Anlayışına Yansımaları”, Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

ÖZGEÇMİŞ

Serdar Cihan Güleç İstanbul'da Özel Gürsoy Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Eski Yunan Dili ve Edebiyatı bölümünde lisans eğitimini tamamladı. 2007 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Felsefe Tarihi dalında yüksek lisansa başladı. 2007-2009 yılları arasında Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (ISAM) bursiyeri oldu. 200 yılında Yüksek Lisans tezini *Giovanni Pico Della Mirandola'nın Latince Hayy bin Yakzan Çevirisi* başlığıyla tamamladı. Aynı yıl özel bir akademinin davetiyle Latince, Grekçe bilgisini geliştirmek için İtalya'ya seyahat etti. Serdar Cihan Güleç İngilizce, Arapça, Latince ve Grekçe dilleriyle araştırmalarına devam etmektedir. İlgi alanları arasında Tarihsel Dilbilim, Filoloji, Kutsal Kitap araştırmaları gibi konular yer almaktadır.